ISTORIE - OPERE FUNDAMENTALE

Andrei PIPPIDI

Tradiția politică bizantină în țările române

în secolele XVI – XVIII

CORINT

Coperta: Walter Riess
Redactori: Gelu Diaconu, Sorin Petrescu, Radu Badale
Tehnoredactare computerizată: Eugen Fomino

Toate drepturile asupra acestei lucrări
sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-105-8

Pe copertă:
Matei Basarab şi soţia sa Elina — miniatură de Radu Sârbul, într-un liturghier slavon de la Mănăstirea Brâncoveni, Muzeul de Artă al României.

ISTORIE – OPERE FUNDAMENTALE

ANDREI PIPPIDI

TRADIŢIA POLITICĂ BIZANTINĂ ÎN ŢĂRILE ROMÂNE

în secolele XVI – XVIII

Ediţie revăzută şi adăugită

CORINT
Bucureşti, 2001

CUVÂNT ÎNAINTE

În momentul în care, cu o bunăvoinţă care mă îndatorează, editura Corint mi-a oferit să reeditez această carte, mi s-a părut un prilej de a-i aduce la zi informaţia şi de a-i pune ideile la o nouă încercare. La aproape douăzeci de ani de la prima ei apariţie (1983), era firesc să mă întreb cum a rezistat timpului. Cititorii, din partea cărora va veni adevăratul răspuns, aparţin altei generaţii decât aceea pentru care am scris. Ei au nevoie de câteva deslușiri. În gândul celor care-l concepuseră, ciclul *Bizanţul şi ţările române* urma să cuprindă cinci volume. S-au publicat numai două, cel de faţă fiind precedat de sinteza lui Valentin Al. Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea.* Eugen Stănescu, din păcate, nu şi-a realizat intenţia de a expune istoria politică a legăturilor dintre români şi Imperiu înainte de 1453; rămân încă în manuscris — pentru câtă vreme? — lucrarea Mariei-Ana Musicescu despre relaţiile artistice româno-bizantine şi aceea a lui Ion-Radu Mircea, care cataloga manuscrisele slave conţinând traducerea unor texte bizantine care au circulat în Ţara Românească şi Moldova. Singurul – astăzi – supravieţuitor dintre cei cinci, autorul cărţii de faţă nu împlinise încă 30 de ani atunci când a scris-o (timpul care a trecut după aceea, până la publicare, fiind consumat în hărţuieli cu cenzura). Aceeaşi vârstă o au acum elevii mei care, prin cercetările lor, îmbogăţesc şi corectează rezultatele muncii mele. Pentru a se vedea mai bine cât de largă e partea lor şi pentru a îndemna încă la alte contribuţii, era poate necesară această a doua ediţie. Recunoştinţa mea merge şi către aceia pe care, cu ajutorul lor generos, i-am continuat şi spre ceilalţi, mai tineri, care, alături de mine, înnoiesc investigaţia subiectului. El, subiectul, s-a schimbat, chiar şi pentru mine. Ceea ce mă interesează acum nu mai este atât influenţa

ideologiei şi culturii bizantine la nord de Dunăre, cât o istorie a românilor în secolele asupra cărora se întinde umbra Bizanţului, o istorie a simbolurilor şi a locurilor memoriei. Moştenirea bizantină reprezintă, ca orice tradiţie, nu numai un exemplu preluat şi adaptat, ci şi un obiect de contestare, în funcţie de evoluţia contextului politic. Astfel, în lumina ei se întrevăd contururile acelei Europe din care românii se considerau ca făcând parte; totodată, în imaginea pe care şi-au compus-o despre ei înşişi, această tradiţie s-a întipărit definitiv.

INTRODUCERE

Dacă, după cum s-a spus, nu fără oarecare exagerare totuşi, „civilizaţia Europei occidentale nu e decât un subprodus al voinţei Imperiului bizantin de a supravieţui" — afirmaţie venită, desigur, din partea unui bizantinolog, Norman Baynes —, cu atât mai mult problema prezenţei active a Bizanţului, până în pragul epocii moderne, ca factor cultural, politic şi religios în viaţa Europei sud-estice se pune stăruitor. Este una din acele teme al căror interes, depăşind cercul specialiştilor, a dat naştere unui dialog viu şi deschizător de perspective. În ţări ca Grecia, Iugoslavia, Bulgaria şi România, ca şi în Turcia chiar, repercusiunile vârstei bizantine a trecutului lor asupra istoriei lor ulterioare au constituit obiectul unor analize bine documentate. În acelaşi timp, încadrându-se într-un context istoric mai larg, aceste studii, prin preocuparea lor de a desluşi condiţiile unor contacte şi de a stabili influenţe, au început să atragă şi atenţia cercetătorilor din afara zonei sud-est europene. Exigenţele actuale ale istoriografiei noastre au făcut necesar, până la elaborarea acelei sinteze temeinice şi definitive pe care, deocamdată, o putem doar întrevedea, un nou examen critic al cunoştinţelor acumulate până în prezent, din care să reiasă ceea ce instituţiile româneşti sau arta şi literatura românilor datorează Bizanţului. Alături de aceste contribuţii la prezentarea sistematică a „moştenirii bizantine" într-un domeniu sau altul al civilizaţiei româneşti — toate închegate în cursul ultimului deceniu — se cuvine arătat în ce măsură acţiunea „formelor bizantine şi a realităţilor balcanice", pentru a relua formula lui N. Iorga, s-a exercitat şi asupra politicii româneşti. De astă dată însă, istoricul nu mai are de-a face, decât rareori, cu documente incontestabile şi dovezi bine întemeiate, concrete, ca în domeniile amintite, ci cu o desfăşurare dinamică în decursul timpului,

aşa încât rezultatul la care îi va plăcea să creadă că a ajuns trebuie considerat cu prudenţă ca o ipoteză de lucru.

De aceea, cea dintâi exigenţă a subiectului acestor pagini ni se pare definirea cât mai riguroasă şi totodată cuprinzătoare a trăsăturilor unei tradiţii politice. Oricare din cele două aspecte ale ei — cel teoretic ori cel pragmatic — s-ar dovedi precumpănitor, o asemenea tradiţie însumează, expres sau tacit, poziţiile, principiile, fie şi numai reflecţiile fără consecinţe practice imediate ale cugetătorilor politici din trecut, a căror persistenţă, după toate epurările impuse de confruntarea cu realităţile în neîntreruptă evoluţie, reprezintă un punct de plecare, un impact inevitabil şi, adesea, o îndreptare pentru acţiunea urmaşilor. Spunând numai atât, încă nu e destul; sâmburele acestei datini politice nu poate fi cutare tratat sau „carte de învăţătură", purtând o semnătură şi o dată uneori ipotetice, ci însăşi experienţa nescrisă, dar manifestată în instituţii durabile, a unei societăţi. De aceea, în politica internă a unui stat, vârsta unei tradiţii nu o depăşeşte pe aceea a structurilor sociale în fiinţă, pe când, în privinţa orientărilor externe (alianţe, rivalităţi, direcţii de expansiune), tradiţia, sub imperiul datelor geografice imuabile, şi al celor etnice, aproape tot atât de neclintite, are o istorie mult mai îndelungată. Până în zilele noastre şi situaţiile religioase au fost un factor creator de tradiţie politică vrednic de ţinut în seamă.

În perioada de care ne ocupăm aici — aflată, pentru cercetătorii istoriei româneşti, la liziera dintre evul mediu şi epoca modernă — calitatea de tradiţie politică poate fi acordată acelor principii de conducere a statului cărora o largă adeziune a clasei dominante, prelungită timp de câteva generaţii, le-a dat consistenţa unui corp de doctrină. Ele se grupează în jurul unor mari probleme, prezente în organizarea oricărui stat. Dintre ele, ne interesează următoarele: forma de guvernământ, concepţia autorităţii centrale (de care depind şi elementele de prestigiu ce o întăresc), raporturile dintre puterea civilă şi biserică, relaţiile dintre puterea executivă şi diferitele „stări", mai mult sau mai puţin corespunzătoare, ca interese social-economice, claselor din societatea feudală şi, în sfârşit, caracterul funcţiei externe a statului.

Este o întrebare dacă viziunea politică a unui stat, a unui popor, poate fi o expresie absolut originală a fiinţei lui naţionale. Cu alte cuvinte, în ce măsură este şi ea, ca şi celelalte elemente ale suprastructurii (morală,

drept, cultură), supusă unor influenţe străine, venite din arii de civilizaţie mai vechi, vecine? Ceea ce determină trăinicia acestui ansamblu de concepţii sunt condiţiile în care îşi duce existenţa acel popor care şi-a dat forma unui singur stat sau, în atâtea cazuri istorice, printre care şi al românilor în evul mediu, trăieşte fărâmiţat în mai multe formaţiuni politice. Atunci, între acestea se constată o comunitate de instituţii şi de fel de viaţă — mai presus de divergenţele datorate intereselor economice sau ambiţiilor dinastice ale unor conducători — care constituie o adevărată unitate morală, premergătoare celei naţionale. Se întâmplă însă ca, alături de experienţa politică proprie şi contopindu-se treptat cu ea, să apară tendinţe sau chiar o orientare nouă, moştenite de la un alt stat din aceeaşi regiune, după dispariţia lui[1]. Pentru ca o asemenea translaţie de ideologie politică (program de guvernare sau aspiraţii expansioniste) să se producă, este necesar, în primul rând, ca poporul receptor să aibă o capacitate de asimilare determinată de nevoile sale proprii şi la care contribuie formele de dezvoltare economică asemănătoare, apoi ca atât statul care împrumută cât şi cel care primeşte să se găsească în aceeaşi fază de organizare socială şi să fi întreţinut o vreme legături directe. Nu este, în schimb, indispensabil ca să aibă loc şi o transmitere de teritorii de la unul la altul.

Astfel înţeleasă, ca o problemă de istorie universală la a cărei înţelegere ar putea contribui faptele luate în consideraţie în această carte, situaţia apare şi în istoria românilor, în secolele în care viaţa lor de stat încă nu era totuna cu viaţa lor ca popor. Faptul că, la capătul acestei perioade, ei n-au creat un imperiu, ci au unit o naţiune nu este în contradicţie cu punctul de plecare decât dacă se uită că geneza unei ideologii politice este un proces istoric îndelungat, în cursul căruia noţiunile şi structurile cele mai vechi sunt adaptate în funcţie de interese şi realităţi locale, precum şi datorită confruntării cu evoluţia politică a popoarelor vecine.

---

[1] Este un proces vădit diferit de acela prin care iau naştere şi se dezvoltă statele aşa-zicând „de imitaţie": republicile create de Revoluţia franceză peste tot unde au pătruns armatele ei victorioase, sau chiar ţaratele bulgar şi sârb, contemporane şi concurente cu modelul bizantin. Expresia de „state slave sub-bizantine", insolită dar sugestivă, se găseşte la N. Iorga, *La vie monastique chez les Roumains, éléments fondamentaux et influences*, Bucarest, 1931, p. 4.

Spre luminare, ne vom referi la un exemplu. În Spania, imperiul carolingian nu s-a întins dincolo de o fâşie la sud de Pirinei, controlând local ambele versante: *marca Hispaniae,* cu capitala la Barcelona, a cărei dependenţă de *regnum Francorum* va dura până la sfârşitul dinastiei, în 987. Totuşi, din secolul următor (1029) până la moartea lui Alfons al VII-lea (1157), regii Leonului şi Castiliei, domnind la Toledo, au exprimat aspiraţia lor spre supremaţie asupra celorlalte state iberice, deci spre unificarea Peninsulei, prin titlul imperial[2]. Deşi papalitatea şi Imperiul romano-germanic n-au recunoscut acest titlu, el implică mai mult decât semnificaţia ce i se acordă de obicei, de „imperator în regno suo", formula găsită pentru regii Franţei de juriştii lui Filip cel Frumos. Tocmai fiindcă nu are un substrat teritorial bine delimitat, pe măsură ce acela care-l poartă va dobândi noi posesiuni, el atestă o idee monarhică moştenită de la Carol cel Mare, a cărei prezenţă e semnificativă la o frontieră între creştinătate şi Islamul arab. Din acelaşi motiv, pentru a menţine unitatea imperiului occidental, papa îi va refuza lui Filip al II-lea titlul de împărat al Indiilor, pe care acesta îl solicitase în 1563.

Despre un alt exemplu, de astă dată la hotarul răsăritean al creştinătăţii, şi anume afilierea spirituală a ţarilor moscoviţi la basileii Bizanţului târziu, va fi vorba într-un capitol al cărţii de faţă. Există deci o problemă a falselor resurecţii. Nu ne vom grăbi să vorbim de realităţi noi îndărătul unei vetuste faţade de împrumut, chiar dacă acest împrumut arată că însăşi realitatea uneşte în complexitatea ei elemente ale tradiţiei cu o inovaţie care, de multe ori, nu e conştientă de caracterul ei adevărat. Suntem îndreptăţiţi a crede că exemplele s-ar putea înmulţi, chiar în afara Europei. De pildă, nici Etiopia n-a fost niciodată sub stăpânirea Bizanţului. Totuşi, prin relaţiile de vecinătate cu Egiptul bizantin, a pătruns şi aici monofizitismul copt care, în cursul unei acţiuni de creştinare care a durat din secolul al IV-lea până într-al XIX-lea, şi-a pus pecetea pe o literatură în care se păstrează vie amintirea împăraţilor romani şi bizantini sau pe o artă în care o inspiraţie originală a prelucrat candid iconografia ortodoxă, cu sfinţi care, de n-ar fi numele lor africane, ar fi putut fi zugrăviţi în bisericuţe de sat româneşti. În cronica bizantină a lui Malalas, regele axumit, căruia Justinian îi căuta alianţa,

[2] Vezi Robert Folz, *L'idée d'Empire en Occident du Ve au XIVe siècle,* Paris, 1953, p. 64–69.

apare în veşmintele sale de in, ţesute cu aur şi perle, într-un car tras de elefanţi. În secolul al VII-lea expansiunea Islamului arab a curmat legăturile Axumului cu Bizanţul şi lumea mediteraneană, fără a pune capăt puterii imperiale a „regelui regilor", acel „preot Ioan" legendar, prezent în toate proiectele occidentale de cruciadă şi care n-a murit decât în zilele noastre[3].

Dar există încă o experienţă istorică, cea a Georgiei, mai apropiată de noi, cu care ea prezintă asemănarea de a fi constituit una din acele zone de graniţă fertile pentru contactele culturale, asemănătoare şi prin existenţa paralelă, în secolele XV–XVIII, a două state feudale (Kartli şi Kahetia). Georgia, a cărei viaţă religioasă a fost îndeaproape asociată cu cea a Bizanţului, încă din veacul al V-lea, întemeind la Athos vatra monastică a „Ivirilor", a intrat în sfera de influenţă politică a Imperiului începând cu perioada luptelor acestuia contra perşilor şi arabilor (sec.VII). Tradiţia de stat constituită atunci a rămas bizantină, sub regi care-şi ziceau cu mândrie „autocraţi", purtând uneori şi titlul de „kuropalates", având apoi legături cu Comnenii de la Trapezunt, aplicând pravile împărăteşti şi nomocanoane alături de dreptul cutumiar local şi reprezentând aceeaşi concepţie de suveranitate ca şi domnii români. Constantin al II-lea, în vremea lui Ştefan cel Mare, şi Simion I, contemporan cu Mihai Viteazul, au adresat şi ei Occidentului chemări zadarnice la luptă împotriva turcilor. Introducând tiparul, adus din Ţara Românească, patronând compilaţii istorice şi juridice, Vahtang al VI-lea (1703–1724) este un Brâncoveanu georgian sau, prin alianţa sa cu Rusia şi prin refugiul final acolo, un Cantemir. Numeroase traduceri din literatura teologică şi hagiografică bizantină, *Varlaam şi Ioasaf* şi *Alexăndria* au constituit lectura cărturarilor georgieni. Icoanele într-o platoşă grea de aur şi smalţ sau frescele, direct influenţate de pictura paleologă constantinopolitană, sunt tot atâtea dovezi ale unei culturi care n-a putut uita Bizanţul[4].

---

[3] Jean Doresse, *Histoire de l'Ethiopie*, Paris, 1970. Cf. catalogul expoziţiei *Ethiopie millénaire*, la Petit Palais din Paris, noiembrie 1974 — februarie 1975. Vezi şi C. Marinescu, *Le prêtre Jean, son pays, explication de son nom*, Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique, X, 1923, p. 73–112.

[4] K. Salia, *Histoire de la nation géorgienne*, Paris, 1980; J. Karst, *Littérature géorgienne chrétienne*, Mayenne 1934; S. Amiranashvili, *Georgian Metalwork from Antiquity to the 18th Century*, Prague, 1971.

*

Se ştie că românii au întreţinut îndelungate relaţii economice, politice, ecleziastice şi culturale cu Bizanţul. De aici, adoptarea, înainte de 1453, a unor trăsături de civilizaţie care făceau ca cel puţin clasa conducătoare românească, nemijlocit interesată de ele, să se fi putut considera solidară cu aristocraţia bizantină. Este incontestabilă apartenenţa Moldovei şi a Ţării Româneşti la acea comunitate internaţională căreia un interpret subtil al realităţii medievale, D. Obolensky, i-a dat numele sugestiv de *„Commonwealth" bizantin*. Fără a uita de limitele cronologice care au fost fixate expunerii noastre şi, de aceea, fără a reveni asupra trecutului mai îndepărtat alteori decât atunci când este necesar pentru înţelegerea faptelor care vor fi discutate aici, trebuie amintit că apariţia statelor feudale româneşti, într-un cadru politic determinat de realităţi noi (ofensiva Ungariei, Lituaniei şi Poloniei, începutul declinului Hoardei de Aur), n-a schimbat imediat şi concepţia tradiţională cu privire la relaţiile dintre Imperiul bizantin şi ţinuturile de la sud şi est de Carpaţi, locuite de români. Îndreptăţirea acestei afirmaţii se găseşte în câteva documente din secolul al XIV-lea care, referindu-se la raporturile internaţionale, îngăduie o apreciere exactă a echilibrului dintre prestigiu şi putere în aceeaşi vreme. Este vorba, în primul rând, de corespondenţa sultanilor Egiptului cu suveranii bizantini, în anii 1339 şi 1348, în care Andronic al II-lea şi apoi Ioan al VI-lea sunt intitulaţi „împărat al Bulgariei şi al Vlahiei şi al Alaniei" etc. Nu se poate trece cu uşurinţă peste această mărturie în problema care ne interesează, deoarece „Vlahia" menţionată în documentele respective nu e nici cea tesaliană, nici, cum s-ar putea crede, o simplă amintire a statului Asăneştilor. Dovadă, inserarea „Alaniei" în şirul teritoriilor dependente nominal de Bizanţ. Identificarea Moldovei cu „Alania", denumire care a circulat câtva timp, şi poziţia ei în succesiunea posesiunilor atribuite celor doi basilei arată că uzanţa diplomatică recunoştea autoritatea împăratului asupra unor popoare care, ca şi ruşii, „ivirii" (georgienii) sau „turcii" (ungurii), nu se mai aflau direct sub stăpânirea bizantină. În chip firesc, acelaşi titlu imperial în care apăreau „Borgaliya şi Amlahia" a trecut din formularul protocolar în textul unor cronici egiptene din a doua jumătate a secolului

al XV-lea. Nu este, credem, cazul ca asemenea informaţii să fie interpretate în sensul ideilor politice occidentale de vasalitate şi suzeranitate, ci ca o atestare a acceptării principiului unei ierarhii ideale, în care hegemonia bizantină rămânea necontestată. Oricât de puţin sprijinită de situaţia reală, în crescândă contrazicere cu acest model ideologic, concepţia tradiţională a dependenţei nominale faţă de Imperiul bizantin a continuat să existe în tot cursul perioadei, de aproximativ un secol, care separă constituirea principatelor româneşti de data cuceririi Constantinopolului[5].

O altă problemă, aceea a unei supravieţuiri a Bizanţului în ţările române, n-a încetat să frământe pe istorici. În teorie cel puţin, ipoteza era firească, ştiut fiind că „evoluţia principiilor unei arii culturale, combinată cu expansiunea sa teritorială, are drept urmare faptul că ultimele forme ale principiilor, cu alte cuvinte ultimul lor stil este produs nu în centru, ci la periferie"[6].

Controversat şi sub aspect artistic sau literar, supus cauţiunii de unii autori chiar în istoria dreptului feudal românesc, împrumutul de către români al unor idei bizantine, înainte şi după prăbuşirea imperiului, este şi mai anevoie de demonstrat în domeniul politicii.

Dacă totuşi credem a o putea încerca, va fi în cunoştinţa deplină a unor dificultăţi care se datorează, desigur, în parte, documentaţiei noastre lacunare, dar sunt mai ales de ordin metodologic şi interpretativ. Într-adevăr, niciodată în cursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, caracterizate prin efortul de a menţine o autoritate necontenit ameninţată ori ştirbită, domnii români nu şi-au atribuit ei înşişi titlul împărătesc, mărginindu-se numai la aluzii mai vagi sau mai răspicate cu privire la natura demnităţii lor, de aceeaşi esenţă cu cea imperială. De asemenea, cele două principate de

[5] Vezi *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, ed. Al. Elian şi N.-Ş. Tanaşoca, Bucureşti 1975, p. 495, 533. Cf. H. Lammens, *Correspondances diplomatiques entre les sultans mamlouks d'Egypte et les puissances chrétiennes*, Revue de l'Orient chrétien, IX, 2, 1904, p. 174 (cu referire la cronicarii Al-Gais şi Al-Qualquasandi) şi Victor Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Bucureşti, 1982, p. 40, 203, 230. Vezi în sfârşit Dimitri Obolensky, *Nationalism in Eastern Europe in the Middle Ages*, Transactions of the Royal Historical Society, s. V, vol. 22, 1972, p. 1–16, şi John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, Cambridge, 1981, p. 9–18, 261–278.

[6] José Ortega y Gasset, *Velazquez, Goya*, trad. Dan Munteanu, Bucureşti, 1972, p. 183.

la sudul şi răsăritul Carpaţilor n-au ajuns niciodată în situaţia de a subjuga alte formaţiuni politice, ba dimpotrivă, au fost obligate să recunoască suzeranitatea otomană, dacă nu, pentru mai scurtă vreme, pe cea a Poloniei sau a Ungariei. Exigenţele acestui raport de forţe se ciocnesc vădit de presupusul caracter autocratic al autorităţii domneşti. Principalele aspecte ale tradiţiei politice româneşti — cel intern, care se traduce printr-o acţiune centralizatoare, şi cel extern, exprimat prin apărarea dârză împotriva turcilor, principalul inamic — pot fi considerate tot atât de bine drept o manifestare a procesului inevitabil şi firesc de dezvoltare a statului feudal, sau drept implicaţii ale unui program de obârşie imperială bizantină. În privinţa celei de-a doua din caracteristicile surprinse mai sus, raritatea expediţiilor antiotomane ofensive pare de neîmpăcat cu năzuinţa unei restaurări a imperiului. Aceasta, dacă stăpânirea asupra Constantinopolului — pentru români, ca şi pentru slavi, „Ţarigrad" — ar fi fost socotită indispensabilă. De altă parte, ipoteza unei formale *translatio imperii* este contrazisă de însăşi dualitatea monarhiei româneşti, incompatibilă, la prima vedere, cu ecumenismul bizantin. Unde să fie „noua Romă" din nordul Dunării? La Bucureşti, la Târgovişte sau chiar la Câmpulung şi Argeş, centrele nelipsite de fast şi de o certă iradiere culturală ale Ţării Româneşti, ori în reşedinţele domnilor moldoveni, nu mai puţin marcate prin pompa orgolioasă a curţilor lor, prin valoarea artistică a ctitoriilor lor: Suceava şi Iaşi? Călătorii occidentali, care vedeau, într-un declin cauzat de dominaţia otomană oprimantă şi spoliatoare, aceste capitale, mândre cândva, au avut cu toţii impresia unui profund „provincialism", constatat atât în monumente, cât şi în modul de trai.

Acest motiv, pe lângă acelea enumerate mai sus, a împiedicat şi mai târziu pe observatorii străini să recunoască aici continuitatea bizantină. Pentru unul din ei, marele strateg german Moltke (1800–1891), folosit ca instructor militar al armatei sultanului, şi critic al înapoierii sociale şi culturale în care descoperise sud-estul Europei, „Valahia nu figurează decât de cinci ani (deci din 1834) în rândul ţărilor creştine"[7].

[7] *Lettres du maréchal de Moltke sur l'Orient*, Paris, 1872, p. 5. (Vezi şi Francisc Pall, Cu prilejul unei comemorări: Moltke şi românii, Convorbiri literare, sept. – oct. 1942, p. 3–12).

După părerea altui contemporan, diplomatul şi cărturarul rus, de origine română, Alexandru Scarlat Sturdza (1791–1854), poporul grec nu şi-a regăsit capacitatea de afirmare politică, pierdută în catastrofa din 1453, decât sub protecţia ţarilor, şi anume de la Petru cel Mare înainte. Până atunci, sprijinul primit de la Moscova de grecitatea postbizantină se mărginise, cum o arată Sturdza, la ajutoare pecuniare pentru Locurile Sfinte („quelques pieux secours aux couvents du Mont Athos, du Sinaï et du Saint-Sépulcre")[8]. Dar, chiar atribuind Rusiei rolul de principală ocrotitoare a ortodoxiei, ca o continuatoare, măcar pe această cale, a Bizanţului, acest descendent al fanarioţilor — Moruzeştii fiind familia sa maternă — nu poate să nu remarce „avantajele imense" pe care le-au adus ţările române în veacul al XVIII-lea Renaşterii neoelenice: „Enfin l'élévation des Grecs à la principauté de Moldavie et de Valachie multiplia tout à coup les ressources du peuple opprimé et fraya des routes nouvelles à l'instruction, à l'industrie et aux arts. Ces pays devinrent l'asile des hommes de lettres, le point de contact le plus assuré avec la Russie et l'Europe. En un mot, sans les deux principautés, où la Grèce eût-elle pris de l'argent, le crédit et les relations extérieures qui lui manquaient pour préparer l'oeuvre de sa délivrance?"[9]. Deci, în viziunea lui A.S. Sturdza, întrucâtva deformată de convingerile sale providenţialiste şi slavofile, contactele dintre români şi greci în perioada turcocraţei au înţelesul unui început, nu al unui sfârşit: în loc să însemne ultimul capitol al istoriei bizantine, prelungite dincolo de dispariţia imperiului, ele au contribuit activ la crearea unui nou cadru statal pentru foştii supuşi ai *basileilor*.

Nu mai puţin interesantă este perspectiva abordată de Félix Colson (1804–1870), publicist francez, care a consacrat o bună parte din scrierile sale istoriei şi politicii româneşti. Într-una din ele, întâlnim constatarea că, după ce soarele Atenei a încetat să mai lumineze Grecia şi ţările învecinate, devenite prada cotropitorilor, „quelques rayons percèrent à

[8] Alexandre de Stourdza, *La Grèce en 1821 et 1822*, în *Oeuvres posthumes, religieuses, historiques, philosophiques et littéraires*, Paris, 1861, p. 251–252. (Cf. Stella Ghervas, Alexandre Stourdza, Un intellectuel ortodoxe face à l'Occident, Genéve, 1999).

[9] Idem, *op. cit.*, p. 254. Vezi *ibidem*, p. 253, aprecierea reformelor lui C. Mavrocordat şi a operei lui D. Cantemir.

travers les ruines et les monastères de la Valachie, comme ceux de la Moldavie, recueillirent les ouvrages précieux de l'antiquité"[10]. Susţinând astfel o supravieţuire a culturii vechi greceşti pe pământul nostru, prietenul revoluţionarilor români de la 1848 avea poate în vedere şi literatura bizantină, dar ea se pierde în marea tăcere care înconjura în Apus numele imperiului creştin de la Răsărit, mult defăimat de istoriografia raţionalistă a Luminilor. Această prejudecată răspândită în Occident s-a răsfrânt asupra formaţiei istoricilor români din secolul al XIX-lea, în cursul anilor lor de studii sau de exil.

Cu toate că îi consulta pe Dukas şi pe Chalkokondyles, N. Bălcescu n-a acordat „împărăţiei greceşti" decât câteva rânduri dintr-un studiu de mai mică întindere[11]. În cuvântul introductiv la cursul său de istorie naţională şi în prefaţa la ediţia letopiseţelor moldoveneşti, M. Kogălniceanu a evocat şi el în treacăt momentul când „Grecia clasică se face prada osmanilor... cetatea lui Constantin, Roma cea nouă, maica oraşelor, se face capitala sultanilor şi semiluna se înalţă în locul crucei pe bolta sfintei Sofii" — evenimentele tragice care n-au rămas fără consecinţe în istoria românilor înşişi[12]. În concepţia romantică a paşoptiştilor accentul este pus însă pe situaţia unică a statelor feudale româneşti în cadrul sud-estului european, pe rezistenţa lor, care, stăvilind pericolul otoman, ar fi salvat nu numai propria lor existenţă, în condiţii de relativă independenţă, dar chiar restul Europei. Reluând o idee a lui Dimitrie Cantemir, împărtăşită de majoritatea cugetătorilor politici români din generaţiile următoare, I. Heliade-Rădulescu spune undeva: „Pe când Grecia, Bulgaria, Serbia cădea şi devenea paşalâcuri turceşti, ambele dominate sta în sus, înpumna lancea şi încheia tractate"[13]. Caracterizare măgulitoare pentru tradiţia

[10] F. Colson, *De l'état présent et de l'avenir des Principautés,* Paris, 1839, p. 32.

[11] N. Bălcescu, *Comentarii asupra bătăliei de la Câmpii Rigăi sau Cosova,* în *Opere,* ed. G. Zane, I/1, Bucureşti, 1940, p. 91 şi urm.

[12] M Kogălniceanu, *Opere. Scrieri istorice,* ed. Alexandru Zub, II, Bucureşti, 1976, p. 395.

[13] I. Heliade-Rădulescu, *Opere,* ed. D. Popovici, II, Bucureşti, 1943, p. 407. În proiectul lui Heliade din 1848, care urmărea constituirea unei masive colecţii de traduceri din literatura clasică universală, apar Montesquieu şi Gibbon („Istoria scăderii poporului (*sic*) roman"), ceea ce ar putea indica sursele acestei reacţii antibizantine. Totuşi, rămâne o întrebare dacă scriitorul român a cunoscut direct operele citate sau le-a înscris doar printre alte titluri furnizate de catalogul bibliotecii lui Aimé-Martin. Vezi D. Popovici,

politică autohtonă, în spiritul ideologiei naţionale, de o fervoare fără nuanţe, pe care burghezia în ascensiune va fundamenta statul modern. Intransigent naţionalistă, istoriografia acestei perioade a căzut în greşeala — dacă greşeală este — de a identifica Bizanţul cu fanarioţii, ceea ce a dus la discreditarea totală a subiectului. Între repudierea fanarioţilor[14] şi ignorarea fără remuşcări a Bizanţului este o legătură nemijlocită, şi anume cea de la cauză la efect. Această stare de spirit, mai veche decât 1821, va fi întreţinută de controversa în jurul „mănăstirilor închinate", prin care, de la mijlocul secolului al XIX-lea, revendicările social-economice şi naţionale intraseră în conflict cu singura instituţie bizantină care-şi mai exercita autoritatea pe teritoriul fostului imperiu, patriarhia de Constantinopol.

Este explicabil deci că, dintre învăţaţii români ai timpului, primul care s-a apropiat cu înţelegere de Bizanţ, a cărui prezenţă artistică pe ambele maluri ale Dunării avusese prilejul să o constate, a fost Alexandru Odobescu, pe care atât funcţia de ministru al cultelor, pe care a îndeplinit-o în 1863, cât şi un statornic interes ştiinţific pentru vechile lăcaşuri l-au făcut să intervină în problema secularizării. Astfel, el a avut cuvinte de laudă pentru miniaturile ce împodobeau unele manuscrise descoperite de el la mănăstirea Bistriţa, socotindu-le reprezentative pentru „minunata artă decorativă a bizantinilor", a declarat necesară o restaurare a bisericii episcopale de la Curtea de Argeş — „cel mai frumos monument de

Ideologia literară a lui I. Heliade Rădulescu, Bucureşti, p. 179, şi, despre iniţiativa asemănătoare a unui prozelit al lui Heliade, N. Iorga, *I. D. Negulici, „Biblioteca enciclopedică"*, Revista istorică, XX, 1934, p. 16–17.

[14] Antifanariotismul declarat al intelecutalilor paşoptişti — ca Bălcescu, care, sub influenţa cronicilor, condamnă fără drept de apel pe „grecii ţarigrădeni şi rumelioţi", spre deosebire de „zdravăna naţie elenică de astăzi pe care o iubim şi o respectăm" (op. cit. p. 119 şi urm.) — şi postpaşoptişti (V. A. Urechiă, Gr. G. Tocilescu) n-a fost niciodată analizat, pentru motive lesne de înţeles. Materialele unui asemenea studiu, pe care-l prevedem bogat în sugestii, sunt în mare parte strânse. Vezi Cornelia Papacostea-Danielopolu, *La vie culturelle des communautés grecques de Roumanie*, I şi II, în Revue des études sud-est européennes (RESEE) VII, 1969, 2, p. 311–333; 3, 1969, p. 475–493; eadem, *Les lectures grecques dans les Principautés roumaines après 1821*, Balkan Studies, 11, 1, 1970, p. 157–168; eadem, *Intelectualii români din Principate şi cultura greacă, 1821–1859*, Bucureşti, 1979.

arhitectură din ţara noastră şi poate chiar unul din capetele d-operă ale artei bizantine" —, în sfârşit a îndrumat ştiinţa românească spre cercetarea artei medievale, în colaborare cu savanţi din ţările slave vecine. „E o datorie scumpă de împlinit pentru noi aceia de a desvălui unul altuia tezaurile ţărilor noastre, căci — preciza Odobescu într-un pasaj deosebit de revelator pentru concepţia omului de cultură — uniţi în trecut, am suferit aceleaşi nevoi şi, uniţi în viitor, vom izbuti poate a împărţi împreună gloria şi foloasele Europei orientale"[15]. Poziţia lui Odobescu, izolată în vremea sa, prevestea un stadiu de dezvoltare a istoriografiei pe care aceasta-l atinge doar la sfârşitul veacului prin lucrările tânărului N. Iorga.

Începând cu „reabilitarea" unui secol de istorie prin comunicarea „Cultura română supt fanarioţi" (1898), după care vor urma ediţiile de documente acumulate rapid: volumul XI din colecţia Hurmuzaki (1900), *Despre Cantacuzini, Documente privitoare la familia Cantacuzino, Genealogia Cantacuzinilor de banul Mihai Cantacuzino* (1902) şi *Documente privitoare la familia Callimachi* (I–II, 1902–1903) — a căror materie îi sugera ideea continuităţii bizantine în ţările române până la 1821 — vedem cum se încheagă o nouă concepţie despre tradiţia nu numai culturală, ci şi politică. Manifestarea ei cea mai timpurie se află probabl în *Geschichte des rumänischen Volkes*, publicată de Iorga la Gotha în 1905[16]. Deşi apărută cu doi ani mai târziu, într-un moment de totală depăşire a complexelor generaţiei precedente, sinteza sa istorică *The Byzantine Empire* (Londra, 1907), din cauza exigenţelor editorului, nu trece dincolo de hotarul 1453, decât pentru a evoca într-un scurt epilog cuceririle succesive ale turcilor pe coasta Asiei Mici şi în Arhipelag.

Când războaiele balcanice puneau capăt dominaţiei otomane în sud-estul Europei, istoricul a ţinut să sublinieze că „a fost un timp când întreaga

[15] Alexandru Odobescu, *Opere*, II, text critic şi variante de Marta Anineanu, note de Virgil Cândea, Bucureşti, 1967, p. 126, 136–137, 137–188.

[16] N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, trad. Otilia Enache-Ionescu, III. Bucureşti, 1927, p. 29, 35–36, 39–40, 61–95. Cartea s-a reeditat în 1985, sub îngrijirea Georgetei Penelea. Ca o coincidenţă, merită semnalată broşura din aceiaşi ani *Byzance et l'influence byzantine en Roumanie* (Bucureşti, 1903), scrisă de juristul liberal C. Dissescu (1854–1932).

moştenire bizantină, balcanică, părea că poate să revie domnilor noştri, cari, singurii rămaşi în picioare dintre creştini, arătau că o doresc şi că sunt în stare a jertfi pentru dânsa"[17]. Acelaşi punct de vedere era expus cu ocazia celui de-al treilea Congres internaţional de studii istorice de la Londra, în comunicarea lui N. Iorga despre *Supravieţuirea bizantină în ţările române*[18]. Se inaugura astfel o direcţie de cercetare pe care acelaşi autor avea să o ilustreze vreme de douăzeci de ani, până la cartea sa fundamentală intitulată, cu o formulă care a câştigat spiritele, *Byzance après Byzance*[19].

Adeziunile ulterioare, prea numeroase pentru a fi menţionate aici, venind din partea specialiştilor în istoria medievală românească, în primul rând, dar şi în alte domenii — istoria Bizanţului, a bisericii răsăritene, a lumii slave, de sud şi de est[20] — au adus în discuţie documente noi şi, pe baza lor, au nuanţat în multe privinţe judecăţile lui N. Iorga. Unele dintre ele primiseră chiar din partea autorului lor amendări importante. De pildă, în 1915, prin

---

[17] N. Iorga, *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*, Vălenii de Munte, 1913, p. 8. În 1913 autorul vorbea de domnii români, „ca urmaşi fireşti şi îndreptăţiţi ai împăraţilor bizantini" şi în articolul *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre*, Analele Academiei Române, memoriile secţiei istorice (în continuare: AAR, m.s.i.), s. II, t. XXXVI, 1914, p. 565.

[18] Idem, I. *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du Moyen-Age*, II. *La survivance byzantine dans les pays roumains*, Bucarest-Paris. 1913, p. 21–49. Textul amintit a fost reeditat în *Études byzantines*, II, Bucureşti, 1940, p. 255–276.

[19] Prima ediţie a apărut în 1935, a doua, prefaţată de M. Berza, în 1971. Sumar schiţată de noi, cronologia concepţiei lui N. Iorga a fost stabilită de Virgil Cândea, într-o substanţială postfaţă la acest din urmă volum, publicat de A.I.E.S.E.E., şi la traducerea în româneşte de Liliana Iorga-Pippidi, Bucureşti, 1972. Alte studii şi bibliografii utile în această privinţă sunt: M. Berza, *Nicolae Iorga et les traditions du Sud-Est européen dans le domaine de la culture*, în Cahiers d'histoire mondiale, XIII, 1971, p. 390–416; V. Cândea, *Nicolas Iorga, historien de l'Europe du Sud-Est*, în *Nicolas Iorga, l'homme et l'oeuvre, à l'ocasion du centième anniversaire de sa naissance*, ed. D. M. Pippidi, Bucureşti, 1972, p. 187–249; Denis Zakythinos, *Nicolas Iorga, historien de Byzance après Byzance*, AIESEE, Bulletin, IX, 1971, p. 5–11; Olga Cicanci, *Concepţia lui Nicolae Iorga despre „Byzance après Byzance"*, în *Nicolae Iorga, istoric al Bizanţului*, ed. Eugen Stănescu, Bucureşti, 1971; Andrei Pippidi, *Bibliografia lucrărilor lui N. Iorga referitoare la Bizanţ şi cruciade*, ibid., p. 235–251.

[20] De pildă, Dimitri Obolensky, *Russia's Byzantine Heritage*, Oxford Slavonic Papers, I, 1950, p. 49; Ernest Stein, *Introduction à l'histoire et aux institutions byzantines*, Traditio, VII, 1949–1951, p. 164–168, sau Oscar Halecki, *The Tradition of Medieval Slavdom; New Interpretations*, ibid., XIV, 1958, p. 414.

afirmaţiile că Ţara Românească s-a format „după *o concepţie originală, avându-şi rădăcinile numai în tradiţia proprie*" (subliniat în text) şi că „Românii răsar cu ideea Statului modern în pragul epocii moderne"[21]. Enunţate mai mult incidental, în scopul de a evidenţia contrastul faţă de dezvoltarea istorică a statelor din sudul Dunării sau a Ungariei, aceste teze au fost reluate şi în opera de mai târziu a învăţatului, dar sub o formă atenuată. Dintre cele două planuri, politic şi spiritual, ale permanenţei bizantine în ţările române, îndeosebi cel dintâi a făcut obiectul unor analize pătrunzătoare, ducând la concluzii restrictive. Principalele obiecţii ridicate în ultimii ani împotriva interpretării „imperiale" a voievozilor — şi anume faţă de exprimările ei cele mai puţin nuanţate — se referă, pe de o parte, la transmiterea instituţiilor şi a mentalităţilor bizantine prin filiera sud-dunăreană, deci indirect[22], şi pe de altă parte, la sensul însuşi al contaminării puterii domneşti cu elemente neîndoielnic bizantine care, în ultimă instanţă, ar fi „neimperial" sau chiar „antiimperial", prin opoziţia unei timpurii „vocaţii de independenţă" faţă de orice tendinţă spre unitate supranaţională[23]. Această ultimă interpretare, pândită de pericolul anacronismului prin proiectarea de concepte moderne în trecut, este substanţial corectă, dar numai dacă se ia în consideraţie sensul general al fenomenului şi nu fiecare din etapele străbătute înainte de modernizarea definitivă a ideologiei politice româneşti.

---

[21] N. Iorga, *Sârbi, bulgari şi români în Peninsula Balcanică în Evul Mediu,* A.A.R., s. II, m.s.i, t. XXXVIII, 1915, p. 121 şi urm. Cf. idem, *Paralelisme şi iniţiative de istorie universală la români,* ibid., seria III, XX, 1939, p. 383–384.

[22] Al. Elian, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea,* în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare,* ed. M. Berza, 1964, p. 97–179.

[23] Valentin Al. Georgescu, *L'idée impériale byzantine et les réactions des réalités roumaines (XIVe–XVIIIe siècles). Idéologie politique, structuration de l'État et du droit,* în Byzantina, II, 1971, p. 311–339; idem, *Byzance et les institutions roumaines jusqu'à la fin du XVe siecle,* în *XVe Congrès international des études byzantines. Raports,* IV, Bucureşti, 1971, p. 49–80; idem, *La structuration du pouvoir d'État dans les principautés roumaines (XIV s. XVIIIe siècles). Son originalité. Le rôle des modèles byzantins,* A.I.E.S.E.E., Bulletin, XI, 1972, p. 103–124; idem, *L'idée impériale romano-byzantine et la structuration du pouvoir princier en Valachie de 1765 à 1818 (Les Manuels de lois de Michel Fotino et le Code Caradja),* în Ξένιον. *Festschrift für Pan. J. Zepos,* I, Athènes-Freiburg-Köln, 1973, p. 455–471. O distanţare faţă de concepţia lui N. Iorga a caracterului imperial al puterii voievozilor se află şi în articolul aceluiaşi autor, *Unele probleme istorice ale dreptului roman în gândirea lui Nicolae Iorga,* în Studii clasice, VIII, 1966, p. 299. Vezi, în sfârşit, volumul, cu caracter de sinteză definitivă, *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea,* Bucureşti, 1980.

Asemenea rezerve şi precizări sunt binevenite, întrucât îndeamnă la reflecţii asupra originalităţii tradiţiei politice româneşti, a limitelor ei, a ideilor-forţă care i-au dat viaţă. Vom mărturisi însă convingerea noastră că, dându-se relaţiilor dintre statul bizantin şi ţările învecinate aflate sub influenţa lui semnificaţia de conflict între un „imperialism" universalist şi aspiraţiile locale spre suveranitate naţională, se aplică nelalocul lor criterii moderne.

O exagerare mai vădită este cea în sens contrar, manifestată în câteva lucrări a căror tendinţă comună este de a atribui Bizanţului cât mai mult din vechea civilizaţie şi viaţă politică românească. Mărturiile documentare, dintre care multe vor fi examinate în paginile ce urmează, sunt adesea desprinse de aceşti autori din contextul lor istoric, pentru a demonstra cu orice preţ existenţa efectivă a unei aspiraţii imperiale a domnilor români, „criptobasilei", după expresia unuia din partizanii punctului de vedere la care nu ne putem referi aici decât în treacăt. Pentru motive care vor reieşi din lucrarea noastră, nu a fost aproape niciodată vorba, nici în proiectele cel mai puţin realiste, de o intenţie de a reclama, la Constantinopol chiar, succesiunea împăraţilor bizantini, ci de a-i continua şi imita, pe plan local, ceea ce constituie doar „o afiliere simbolică la Bizanţ", conciliind un simţ deosebit de viu al tradiţiei cu o atenţie mereu trează faţă de conjunctura politică[24]. În realitate, pentru români, Imperiul e o noţiune al cărei conţinut s-a modificat în cursul

[24] D. Năstase, *Ideea imperială în ţările române. Geneza şi evoluţia ei în raport cu vechea artă românească (sec. XIV–XVIII)*, „Fundaţia europeană Drăgan", Atena, 1972; P. Ş. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains*, Byzantina, 5, 1973, Thessaloniki, p. 395–413, la care răspunde Val. Al. Georgescu în volumul *Constituirea statelor feudale româneşti*, Bucureşti, 1980, p. 222, n. 42. Vezi şi dezbaterea despre raportul dintre ortodoxie şi identităţile culturale, în *Groupe de travail sur l'Europe Centrale şi Orientale. Bulletin d'information*, 3, 1980, p. 37–48 (aici, N. Svoronos defineşte în termenii citaţi poziţia voievozilor români). Mai recent, D. Năstase, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empire" chrétien sous la domination ottomane*, Σύμμεικτα, 4, 1981, p. 201–250; idem, *La Survie de „l'empire des Chrétiens" sous la domination ottomaine. Aspects idéologique du problème*, în vol. *Popoli e spanzio romane tra diritto e profezia*, Napoli, 1986, p. 459-471; idem *L'aigle bicéphale dissimulée dans les armoiries des princes romains*, în vol. *Roma, Constantinopoli, Mosca*, Roma, 1981, p. 357–373.

secolelor prin suprapunerea a trei straturi succesive: cel roman, cel bizatin, cel otoman. O apreciere exactă a aportului bizantin trebuie să țină seama de împrejurările istorice care, din veacul al XVI-lea până într-al XVIII-lea, s-au opus preluării acestei tradiții. Așadar, istoria „ideii imperiale la români" va fi cea a unui compromis între un ideal politic și realități. Un ideal politic oarecum ambiguu, deoarece, deși a fost legat multă vreme de proclamarea necesității de a elibera Constantinopolul, românii nu aveau nici un interes să contribuie la o restaurare bizantină (în folosul cui? participarea statelor occidentale la lupta antiotomană îi schimba sensul, prin implicațiile nedorite ale unei victorii catolice). Alungarea turcilor, nu ca uzurpatori ai tronului Paleologilor, ci ca jefuitori și cuceritori, a fost desigur o năzuință a românilor, ca și a celorlalte popoare din sud-estul Europei. Bizanțul secolelor XIV–XV, o putere minoră din punct de vedere economic și politic, fusese totuși investit cu un prestigiu intelectual și cultural, afirmat cu prilejul tuturor contactelor pe care românii le avuseseră cu el în trecut și care a continuat să-și exercite autoritatea asupra lor. Respectarea tradiției bizantine ca formă ideală de guvernare a devenit un mit, un model politic.

În fond, era vorba de structuri instituționale, de soluții de politică internă și de opțiuni diplomatice, proprii, dar făurite în prezența Bizanțului sau chiar cu sprijinul său în acea epocă de independență către care se îndreaptă nostalgia urmașilor și a cărei amintire era capabilă să confunde ce era bizantin și ce era românesc. Deci, tradiția politică bizantină a fost și o idee-forță și un vis, neîmplinit niciodată. Realitățile au refuzat posibilitatea unui imperiu neobizantin la care prea puțini domni români vor fi cutezat să se gândească, după cum au spulberat și vremelnicele consolidări ale unui echilibru intern și extern care le-au dat acelor principi iluzia de a fi reușit să imite stilul imperial. În schimb, de mai multe ori, au deschis calea curentelor occidentale a căror pătrundere, prin Polonia și prin statele habsburgice, înainte să vină vremea contactelor nemijlocite cu apusul, a abătut tradiția politică românească într-o altă direcție decât Bizanțul, și anume marea linie a istoriei noastre moderne, marcată de cucerirea independenței și a unității naționale.

Partea I

IDEALUL

DOMNIA

Gândirea politică a societății românești din secolele XVI–XVIII s-a bucurat de o deosebită atenție în ultimele două decenii[25]. Progresele înregistrate în această direcție de istoriografia marxistă derivă dintr-o nouă perspectivă asupra ideologiei politice, considerată ca una din formele conștiinței sociale și în aport cu altele, cum ar fi, de pildă, instituțiile. Astfel, evoluția gândirii politice ale cărei începuturi modeste nu pot fi urmărite cu certitudine mai înainte de prima jumătate a secolului al XV-lea — încolo, terenul fiind liber pentru toate ipotezele — a fost adânc influențată de agresiunea otomană împotriva Bizanțului. Ca urmare, se dezvoltă o temă politică fundamentală, cea a independenței[26]. Alături de ea și, de asemenea, legată de instituția *domniei*, ideea de centralizare, născută în cursul eforturilor de integrare a teritoriilor ce au format statele moldovean și muntean, capătă un caracter autocratic specific bizantin. Convergența intereselor de clasă ale maselor populare și ale acelor straturi ale boierimii direct dependente de voievod a dat, într-a doua jumătate a veacului al XV-lea, o largă bază socială politicii lui

[25] Eugen Stănescu, *Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine dans la littérature historique du Moyen Age*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, București, 1960, p. 271–304; idem, *Unity and Diversity in the Political Thought of the Early Romanian Society, ibid.*, IV, București, 1970, p. 91–110; idem, *Cutura scrisă moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească...*, p. 9–45; idem, *Numele poporului român și primele tendințe umaniste interne în problema originii și continuității*, Studii, *21, 1969*, p. 189–206; idem, *Din istoria ideilor politice în evul mediu românesc (Miron Costin și problemele regimului boieresc)*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 309–316.

[26] E. Stănescu, *Unity and Diversity*, p. 93 și urm.

Ştefan cel Mare sau Vlad Ţepeş, în care se găsesc unite aceste două idei călăuzitoare. Se poate spune că acţiunea de apărare a independenţei a beneficiat de măsurile luate în favoarea centralizării, dar şi invers[27]. De aici, afirmarea, în numeroase declaraţii contemporane, a importanţei şi rolului istoric al *domniei*. Problema a fost deja pusă într-un studiu paralel cu al nostru referitor la instituţii[28]. Paginilor de faţă le revine sarcina de a relua din alt unghi demonstraţia caracterului bizantin — deci, la izvoarele, sale, roman şi elenistic — al acestei instituţii care personifică statul feudal[29].

Titulaturi

Titlul însuşi de *domn* vine de la cuvântul latin *dominus*, care se întâlneşte în titulatura oficială a împăraţilor romani începând cu Aurelian[30]. Foarte semnificativ faptul, niciodată relevat până acum, că împăratul de la care datează despărţirea, deşi numai sub raport politic, a acestui teritoriu de Roma, a fost şi cel dintâi care şi-a atribuit calitatea de „domn". Termenul a trebuit să existe în limba română de la începuturile organizării statale, dar cancelaria slavonă din Moldova îl traducea, în

[27] Sunt de amintit aici studiile, de o impresionantă vigoare a argumentării, ale lui Barbu Câmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1957, şi *Ideile călăuzitoare ale politicii lui Ştefan cel Mare*, în Studii, X, 1957, p. 57–66.

[28] Vezi Valentin Al. Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti*. Ulterior a apărut studiul aceluiaşi autor, *Instituţiile statelor româneşti de-sine-stătătoare*, în volumul *Constituirea statelor feudale româneşti*, Bucureşti, 1980, p. 209–250, având în centrul subiectului problema caracterului autocratic al domniei, excelent analizat.

[29] A cita imensa bibliografie a subiectului ar fi cu neputinţă şi zadarnic. Lucrările cele mai importante sunt trecute în revistă şi rezumate de Milton V. Anastos, *The ancient Greek Sources of Byzantine Absolutism*, în *Harry Austyn Wolfson Jubilee Volume*, Jerusalem, 1965, p. 89–109.

[30] Maurice Besnier, *L'Empire Romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée*, în *Histoire ancienne*, ed. G. Glotz, III, (*Histoire romaine*, IV/1), Paris, 1937, p. 298. Vezi şi Giovanna Sotgiu, *Studi sull'epigrafia di Aureliano*, Sassari, 1961, p. 29–30, unde sunt înregistrate inscripţiile şi monedele care-l numesc pe Aurelian „dominus noster" sau „dominus natus".

general, prin господарь şi cea din Ţara Românească prin господинь[31]. Încheierile la care a ajuns în această privinţă un atent cercetător al subiectului, Emil Vârtosu, se cer modificate în sensul că ezitarea din timpul domniei lui Vladislav I (1364–1377) între aceşti doi termeni atestă că, departe de a fi împrumutat din slavă, titlul de *domn* a existat anterior în româneşte, echivalentul lui slavon fiind apoi căutat când în formularul bulgar sau sârb, când în cel lituanian. Chiar în perioada în care documentele încep să fie redactate în limba română, deci în secolul al XVIII-lea, atributul suveranităţii rămâne neschimbat în preambulul documentelor, pe când în text apar formele „domnesc (–domnească)", „domnia mea" sau chiar „domn" (în 1628 — „măria sa domnu nostru")[32]. Echivalentul bizantin ar fi κύριος („stăpân", redat prin *domn*), şi din cauză că era atribuit în primul rând divinităţii, iar vocabularul ecleziastic este latin, anterior imitaţiei Bizanţului. În onomastica medievală românească, unele nume feminine nu sunt decât traducerea acestui titlu, prin filiera greacă sau sârbă: Chera, Chira, Cheraţa, Chiajna[33]. Consecvenţa cu care calitatea de „domn" este amintită în actele interne contrastează cu absenţa ei din legendele monetare, ceea ce s-a explicat prin vasalitatea din trecut faţă de coroana Sf. Ştefan, deşi însuşi dreptul de a bate monedă era o prerogativă a

[31] Vezi I. Minea, *Gospodin şi gospodar*, în Cercetări istorice, VIII–IX (1932–1933), 2, p. 214–215; idem, *Gospodin, gospodar şi inscripţia de la Câmpulung*, ibid., 3, p. 352–353, şi competenta reluare a problemei, cu întreaga bibliografie, de Emil Vârtosu, *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Românească şi Moldova (până în secolul al XVI-lea)*, Bucureşti, 1960, p. 183–196. Adăugăm că suveranul Lituaniei la începutul secolului al XV are titlul de „gospodar" (Karl von Loewe, *The Lituanian Statute of 1529*, Leiden, 1976) şi că dinaştii albanezi se intitulau „gospodin" şi „dominus" (Alain Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age, Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki, 1981).

[32] DRH, A, XIX, p. 603–604. „A domni" era un verb tranzitiv în limba veche, v. N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I, Bucureşti, 1905, p. 102, 105: „domnia ţara" (în continuare *Inscripţii*).

[33] V. Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, Cluj, 1971, p. 50–52, unde se întâlnesc şi variantele corespunzătoare altor trepte ale ierarhiei monarhice: Despina (de la *despot*), Reghina, Sultana, Vasilisa (Βασίλισσα). Vezi şi N. Iorga, în Revista istorică, XVI, 1930, p. 189.

suveranilor[34]. După cum s-a observat demult, „domnii noştri n-au cerut de la nimeni recunoaşterea unui titlu superior aceluia în care ei aveau conştiinţa că se întrupează toată puterea"[35]. N. Iorga credea chiar că recunoaşte în această autolimitare a ambiţiilor „o concepţie ţărănească de moşnean şi, în parte, şi una de îndestulare internă imperială"[36]. De fapt, este, cel mult, sâmburele ideii „imperiale" pe care unii cârmuitori ai ţărilor române şi-o vor face, în veacurile XVI–XVII, despre puterea lor, ce are la bază o tradiţie de independenţă.

Această independenţă statală s-a concretizat în secolul al XIV-lea printr-un epitet îndeaproape legat de titlul de „domn" — „de sine stăpânitor", care, spre deosebire de acesta, pare într-adevăr de origine bizantină sau sud-slavă, în orice caz inspirat de situaţii asemănătoare din sudul Dunării. Expresia, redată prin „самодрьжьвныи" în Ţara Românească, încă din vremea voievodului Nicolae Alexandru, care acordă această calitate predecesorului său Basarab în inscripţia din biserica domnească de la Argeş, înainte ca ea să fie înscrisă pe propria lui piatră de mormânt de la Câmpulung, ea revenind apoi în titulatura lui Mircea cel Bătrân şi a urmaşilor săi, precum şi în Moldova, în acte emise în 1392 şi 1393 de Roman I, apare uneori chiar în forma grecească: „αὐτοκράτωρ", folosită pentru Vladislav, pe o icoană dăruită Lavrei athonite, şi pentru Alexandru cel Bun, în legenda cunoscutului epitrahil aflat altădată la Staraia Ladoga[37]. Este chiar atributul principal al basileilor.

Ambii termeni au, fără îndoială, înţelesul de autoritate deplină revendicată atât faţă de cârmuitorii străini[38], cât şi, în interior, faţă de marea

---

[34] E. Vârtosu, *op. cit.*, p. 228-229. Cf. idem, *Les relations de la Moldavie et de la Valachie avec l'Empire ottoman, refletées par le sceau du prince règnant (XVIIIe–XIXe siècle)*, RESEE, IV, 1966, p. 201.

[35] N. Iorga, *Istoria românilor*, III, *Ctitorii*, Bucureşti, 1937, p. 169.

[36] *Ibid.*, p. 167.

[37] E. Vârtosu, *op. cit.*, p. 197–213, susţine că atributul „de sine stătător" marchează doar percedenţa conducătorului titular în raport cu asociatul său la domnie.

[38] V. Bogrea, *op. cit.*, p. 24–25. Vezi şi G. Ostrogorsky, *Avtokrator — samodrjac. Prilog za istoriju u vladaračke titulature u Vizantiji i u južnih Slovena*, în Glas Srpske Kralievske Akademie, Belgrad, CLXIV, 1935, p. 95–187.

boierime[39]. Aşadar, nu avem de-a face cu o simplă distincţie între coregenţi, ci cu o mândră proclamaţie de neatârnare. Cronica, ridicând în slăvi faptele vitejeşti ale lui Ştefan cel Mare, pune accentul pe poziţia lui de „însuşi ţiitoriu" (sau „singur ţiitoriu") „preste toată ţara" Moldovei[40]. Dimitrie Cantemir, care va teoretiza, la începutul veacului al XVIII-lea, această concepţie, creează formula latină „plenarius possessor", pe care nu şi-o aplică numai sieşi, în tratativele cu imperiul aliat rus, dar şi înaintaşului său Bogdan cel Orb[41].

Puterea domnească nu emană de la boieri, ci de la Dumnezeu. Esenţa ei harismatică se exprimă prin numele teofor Ioan, abreviat „Io", care însoţeşte curent numele voievozilor şi, prin extensiune, ale celorlalţi membri ai familiei domnitoare, precum şi prin formula protocolară „божию милостию sau „Dei gratia". Semnificaţia lor politică şi religioasă e clară: atât apelativul simbolic „Io-Ioan", cât şi afirmarea dreptului divin contribuie la consolidarea prestigiului domnesc. Primul nu provine din diplomatica bizantină, cum s-a presupus, ci imită titulatura ţarilor bulgari, pe când principiul monarhiei sacre („din mila lui Dumnezeu") este comun Imperiului de Răsărit şi celui de Apus[42]. Ideea derivă din cea mai îndepărtată antichitate, din Mesopotamia, unde stăpânitorul era venerat ca slujitorul ales al zeilor (nu ca în Egipt: faraonul-zeu) şi de unde s-a transmis în creaţia de stat şi literară a persanilor şi evreilor[43]. În Biblie, al

---

[39] Valentin Al. Georgescu, *La structuration du pouvoir d'État*, p. 108; idem, *Byzance et les institutions roumaines*, p. 58–59. Mai recent, idem, *Instituţiile statelor româneşti de-sine-stătătoare*, p. 222–225.

[40] Grigore Ureche, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1955, p. 112.

[41] Andrei Pippidi, *Politică şi istorie în proclamaţia lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în Studii, 26, 1973, p. 937–938, 942.

[42] Reluând acest subiect, după Emil Vârtosu, D. Ciurea, *„Io" din titulatura documentelor româneti (noi sublinieri), în* Anuarul Institutului de istorie şi arheologie *„A. D Xenopol", IV, 1967, p. 187–189,* nu aduce, în realitate, nimic nou.

[43] Vezi, de pildă, Ivar Engnell, *Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East,* Uppsala, 1943; Henri Frankfort, *Kinghisp and the Gods. A study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature,* Chicago, 1948; Wilhelm Ensslin, *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden,* München, 1943 („Sitzungsberichte den Bayerischen Akademie der Wissenschaften", phil.-hist. Abt., 1943, 6).

cărei rol covârşitor în cultura medievală nu mai trebuie amintit, domnii români sau cărturarii de la curtea lor puteau citi: „Prin Mine împărăţesc împăraţii şi principii rânduiesc dreptatea. Prin Mine mai-marii conduc şi cei de neam ales, toţi judecători ai pământului"[44]. Aceasta cu mult înainte ca *Învăţăturile* lui Vasile I către fiul său Leon al VI-lea, pătrunse de această credinţă, să fi circulat în mediul aulic românesc. „Cu voia lui Dumnezeu" (произволением божием) a fost întemeiat statul feudal al Moldovei, după o expresie ce se întâlneşte aidoma în titlul letopiseţului anonim „de la Bistriţa" şi la începutul cronicii sârbo-moldoveneşti[45]. Tot, „din mila lui Dumnezeu" (божию милостию), Ştefan cel Mare cucereşte tronul şi câştigă cele mai multe din victoriile sale: Soci, Vaslui, Râmnic, Cătlăbuga, etc.[46]. Solemnitatea cu care cronicarii consideră aceste evenimente drept efectul protecţiei divine nu e o trăsătură pur bizantină, ci ţine de mentalitatea ortodoxă în care, după subjugarea Cetăţii, popoarele din sud-estul Europei îşi caută mângâierea şi mântuirea.

E interesant că analele citate aparţin unei periode a istoriografiei moldovene de expresie slavonă mai puţin influenţată de modele bizantine decât scrierile călugărilor din veacul al XVI-lea Macarie, Eftimie sau Azarie, inspirate direct din opera lui Constantin Manasses. Singurul text istoric *bizantin* despre care se ştie sigur că, în traducerea slavă, a circulat în secolul al XV-lea în ţara noastră este cronica lui Gheorghe Hamartolos[47]. În schimb, există elemente ale titulaturii domneşti care reprezintă o amintire explicită a *basileilor*.

---

[44] *Pilde*, 8, 15–15 (citat după ediţia de la Bucureşti, 1968, p. 644).

[45] *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI, publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 6, 189 (În continuare: *Cronicile slavo-române).*

[46] *Ibid.*, p. 7–10. Vezi şi M. Berza, *Turcs, Empire ottoman et relations roumano-turques dans l'historiographie moldave des XVe–XVIe siècle*, RESEE, X, 1972, 3, p. 559–603, unde autorul atrage atenţia asupra viziunii creştine a primilor analişti moldoveni.

[47] G. Mihăilă, *Istoriografia românească veche (sec. al XV-lea – începutul sec. al XVIII-lea) în raport cu istoriografia bizantină şi slavă*, în *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972, p. 109–112, admite o dată din secolul al XV-lea pentru două copii din Ţara Românească ale redacţiei sârbe a acestui text (mss. slave 320 şi 330 din B.A.R.). Prof. I.R. Mircea, într-o comunicare la Institutul de studii sud-est europene (30 XI 1973) a semnalat un alt manuscris în Biblioteca Patriarhiei din Bucureşti, care ar fi fost copiat chiar în Moldova în 1459, după versiunea bulgară.

De exemplu, un împărat din secolul al XIV-lea îşi spunea „ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστος βασιλεὺς καὶ αὐτοκρτάωρ Ρωμαὶων“ [48]. Pe icoana sf. Atanasie de la Lavra, numele lui Vladislav al Ţării Româneşti e însoţit de titlul: „Μέγας βοεβόδας ἐν Χ[ριστ]ῷ τῷ θεῷ πιστὸς αὐθέντης καὶ αὐτοκρατωρ πάσης Οὐγγροβλαχίας“ [49]. După mai bine de două sute de ani, portretul lui Alexandru Lăpuşneanu, ca donator la Muntele Athos, poartă inscripţia: „ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβὴς καὶ πισὸς αὐθέντης πάσης Μολδοβλαχίας“ [50]. Acesta nu e un titlu de complezenţă, străin, pe care, în recunoştinţa lor, monahii greci îl decernau aceluia care reînnoia, faţă de lăcaşul lor, mărinimia vechilor basilei. Documentele interne din veacul al XIV-lea, când Bizanţul era încă o realitate vie, proclamă calitatea de „binecredincioşi în Hristos Dumnezeu“ a voievozilor munteni Vladislav, Dan I, Mircea cel Bătrân. Alături de atributul „вь Христѣ богѣ блговѣрный“ apar şi variantele „вь Христѣ богѣ блгочестивый“ şi „Христолюбивый“ [51]. Toate continuă să figureze şi după 1453, dar numai în hrisoave deosebit de solemne, în titulatura domnilor Vladislav al II-lea, Vlad Ţepeş, Radu cel Frumos, Basarab cel Bătrân, Basarab cel Tânăr, Vlad Călugărul şi Radu cel Mare[52]. De asemenea, la contemporanul lor

[48] Hrisovul din 1336 de la Andronic al III-lea Paleologul, în frumoasa publicaţie a lui E.A. Skouvaras, 'Ολυμπώτισσα, Atena, 1967, p. 495. Despre sensul epitetelor „πιστὸς“ şi „φιλόχρηστος“, vezi Léonce-Pierre Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'Empire byzantin sous les premiers Palèologues*, Paris, 1968, p. 93–94.

[49] P. Ş. Năsturel, *Aux origines des relations roumano-athonites. L'icone de Saint Athanase de Lavra du voévode Vladislav*, în *Actes du VIe Congrès international des études byzantines*, II, Paris, 1951, p. 307–314.

[50] N. Iorga, *Portretele domnilor noştri de la Muntele Athos*, A.A.B., m.s.i., s. III, t. IX, 1928, p. 23-27.

[51] DRH, B, I, p. 17, 19, 22, 28, 30, 33, 39, 42, 50, 52, 56, 58, 60, 63, 73, 75, 78, 80, 82. Atrage atenţia titlul neobişnuit al lui Mihail I, într-un act din 1417–1418, „богомпомѣзаны“ („uns de Dumnezeu“), din care ar rezulta miruirea tânărului voievod încă din timpul vieţii părintelui său, ceea ce E. Vârtosu, *op. cit.*, p. 285–287, interpretează ca o asociere la domnie a fiului lui Mircea, cu binecuvântarea bisericii, pentru a-i asigura moştenirea faţă de eventualele pretenţii ale fraţilor. Vlad Dracul va lua asupră-şi în mod excepţional acelaşi titlu, într-un hrisov din 16 septembrie 1440 (DRH, B, I, p. 157).

[52] *Ibid.*, p. 191, 193, 209, 213, 216, 220, 233, 243, 247, 251, 253, 262, 265, 273, 283, 289, 297, 300, 305, 310, 326, 351, 374, 378, 431, 439, 441, 443, 454, 456, 471, 479, 494. Vezi şi pisania de la mănăstirea Dealului, N. Iorga, *Inscripţii*, I, p. 98.

Ştefan cel Mare[53], la fiii acestuia, Alexandru[54] şi Petru Rareş[55], la nepotul său Ştefan Lăcustă[56].

În Ţara Românească, formularul documentelor nu variază până târziu: Radu de la Afumaţi[57], Moise[58], Vlad Înecatul[59], Vlad Vintilă[60], Radu Paisie[61], Mircea Ciobanul[62], Pătraşcu cel Bun[63], Petru cel Tânăr[64], Alexandru Mircea[65], Mihnea Turcitul[66] preiau în anumite cazuri, de obicei când fac o danie la Muntele Athos, vechile titluri. Ele căzuseră în vremea aceasta în desuetudine în Moldova, unde Alexandru Lăpuşneanu e numit „binecinstitorul şi de Hristos iubitorul domn" aproape numai în acte emise de clerici[67].

Prezenţa epitetelor amintite în Moldova, la începutul secolului al XVII-lea, este sporadică[68], ele fiind readuse în folosinţă, nu întâmplător,

---

[53] *Ibid.* p. 44; II, p. 206, 210, 364. Cf. *Inscripţii medievale ale României.* I. *Oraşul Bucureşti,* vol. ed. de Al. Elian, C. Bălan, H. Chircă, O. Diaconescu, Bucureşti, 1965, p. 476–477, 698.

[54] N. Iorga, *op. cit.,* II, p. 25.

[55] *Ibid.,* p. 56; II, p. 206.

[56] *Ibid.,* p. 64.

[57] DIR, XVI, B, II, p. 12, 37, 42, 46, 50.

[58] *Ibid.,* p. 69.

[59] *Ibid.,* p. 83.

[60] *Ibid.,* p. 115, 122, 133, 139, 142, 147, 154, 158, 164, 166, 169, 177.

[61] *Ibid.* p. 203, 226, 236, 248, 255, 284, 302. Vezi şi pisania de la Stăneşti, din 1536 (N. Iorga, *Inscripţii,* I, p. 169)

[62] DIR, XI, B, II, p. 326; III, p. 3.

[63] *Ibid.* p. 41, 67.

[64] *Ibid.* p. 123, 125, 219, 233, 257, 263.

[65] *Ibid.,* p. 289, 323, 378; IV, p. 8, 11, 87, 115, 156 (la 13 ianuarie 1575, cu titlul suplimentar: „de Dumnezeu uns"), 162 (idem, la 25 ianuarie 1575), 174, 184, 196 (la 12 august 1575, „de Dumnezeu uns"), 283. Vezi şi pisania de la mănăstirea Cobia, la N. Iorga, *op. cit.,* II,, p. 281.

[66] DIR, XVI, B, IV, p. 339, 370, 396, 424, 427, 448 (La 6 februarie 1580, „unsul lui Dumnezeu"), 455, 458 (la 12 martie 1580, „de Dumnezeu uns"), 472; V, p. 6, 72, 82, 91.

[67] DIR, XVI, A, II, p. 98, 151. Totuşi, soţia lui, doamna Ruxandra, era intitulată „binecinstitoare şi de Dumnezeu iubitoarea" într-o pisanie din 1568 de la Roman (N. Iorga, *op. cit.,* II, Bucureşti, 1908, p. 2–23), el însuşi păstrând în două împrejurări titlul tradiţional (*ibid.,* I, p. 50, 54).

[68] *Ibid.,* I. p. 36; II, p. 221, 222. În aceeaşi vreme, ele se întâlnesc şi în Ţara Românească (*ibid.,* I, p. 137, 143).

în timpul domnilor celor mai iubitori de fast, Vasile Lupu şi Gheorghe Duca[69].

Cu toate că obârşia bizantină a acestei formule de intitulare nu poate fi pusă la îndoială, introducerea ei în cancelaria munteană reprezintă mai degrabă o contaminare cu practica protocolară a statelor bulgare vecine cu Ţara Românească, decât dovada unor legături directe, încă prea puţin cunoscute, cu Constantinopolul[70].

S-ar putea ca aceeaşi semnificaţie să o aibă şi denumirea de „Poartă" pentru curtea domnească. Atestările ei sunt mai târzii. O carte de judecată a lui Vasile Lupu cheamă nişte răzeşi „la Poartă să-şi întrebe şi să-şi aleagă"[71]. „Vornicii de poartă", la care se referă informaţia de mai sus, erau dregătorii însărcinaţi cu împărţirea dreptăţii în procesele mai puţin importante[72]. Este îngăduit a presupune — dar, deocamdată, numai atât —,

---

[69] *Ibid.*, II, p. 150, 151, 153, 166, dar şi p. 209, în ciudatul epitaf din 1688 al unui personaj care poate fi identificat cu Ioan Racoviţă (cf. N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova*, Bucureşti, 1971, p. 431–432).

[70] Aceeaşi explicaţie a adoptat-o, cu spiritul său ponderat şi cu autoritatea lui întemeiată pe o cunoaştere adâncă a literaturii istorice slave, Ion Bogdan, în studiile *Iω din titlul domnilor români (Scrieri alese*, ed. Gh. Mihăilă, Bucureşti, 1968, p. 150–158) şi *Originea voievodatului la români (ibid.*, p. 178–179). O foarte interesantă îmbinare a unor elemente de tradiţie şi inovaţie o prezintă inscripţia din 1827 de la mănăstirea din Câmpulung, pusă de mitropolitul Apameei Filaret Beldiman, care, vorbind de înnoirea în 1822 a „privileghiurilor ţării cele vechi", laudă pe „blagocestivul şi bunul patriot" Grigore Dimitrie Ghica voievod (N. Iorga, *Inscripţii*, I, p. 127). Serviciile aduse de domn „patriii sale, ţării aceştiia" apar după un *topos* demult stabilit, născute din emulaţia faţă de precedesori, cu deosebire că aceştia nu mai sunt figuri imperiale şterse de vreme, ci „vechi şi adevăraţi domni patrioţi" (şi Beldiman, frate cu cronicarul poet Alecu, era „din patria Moldovii").

[71] V. Bogrea, *op. cit.*, p. 36–37. Val. Al. Georgescu, Petre Strihan, *Judecata domnească în Ţara Românească şi Moldova, 1611–1831*, I, Bucureşti, 1979, p. 150–151. În 1658, alături de Poarta otomană, e menţionată „Poarta moscovită" (v. mai jos, p. 113).

[72] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV–XVII)*, Bucureşti, 1968, p. 238–242. Vezi şi N. Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova I. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVII-lea*, Bucureşti, 1971, p. 50, 183, 184, 233, 234, 336, 400, 420, 421 (ştiri răzleţe). Un alt cercetător care s-a ocupat de această problemă, Teodor Bălan, în *Vornicia în Moldova*, Codrul Cosminului, VII, 1931–1932, p. 129–136, n-a reuşit să evite unele confuzii, în special cu privire la demnitatea „vornicului de curte", expresie pleonastică creată de autor prin asimilarea cu situaţii din Cehia, Ungaria şi Polonia.

că această funcţie aulică avea în limba poporului, căci în slavoneşte se cheamă „vornici de gloată", un nume încărcat de prestigiul legat atât de „Sublima Poartă", cât şi de „porţile împăratului" (τὰς θύρας τοῦ βασιλέως) expresie din vocabularul bizantin care are în urmă-i un îndelungat trecut, până la marile monarhii orientale (de pildă, cea persană din vremea lui Herodot).

Prin urmare, în secolele XVI–XVII, ideea politică a domniei autocrate beneficia deja de o moştenire câtuşi de puţin neglijabilă de expresii diplomatice ale acestei concepţii, reproduse, pe o cale sau alta, după modelul bizantin. Între atâtea titluri, unul singur a fost omis din analiza de mai sus, din cauza caracterului său vremelnic: cel de „despot", adoptat în anumite împrejurări de Mircea cel Bătrân[73]. În secolul al XVIII-lea, M.A. Katzaitis, care a petrecut câtva timp la Iaşi, la curtea lui Constantin Mavrocordat, notează că domnul a păstrat titlurile „pe care le-a avut sub împăraţii greci, adică ἡγήμων sau δεσπότης", în jurul lui existând „cea mai mare parte din dregătoriile şi slujbele pe care le aveau împăraţii înşişi"[74].

Titlul de „împărat", în slavoneşte *ţar*, deci la origine „cezar", atribuit lui Ştefan cel Mare de unele izvoare contemporane[75], a prilejuit interpretări diferite, fiind considerat ca o încercare a bisericii moldovene de a da autorităţii domneşti „o oarecare culoare imperială"[76], ca o manifestare a mândriei voievodului de a fi păstrat, cu preţul unor grele jertfe, independenţa ţării sale[77] sau ca o simplă clauză de stil[78], dar şi drept o consecinţă a alianţei din 1472 cu o principesă bizantină din

[73] Răzvan Theodorescu, *Despre un însemn sculptat şi pictat de la Cozia (În jurul „despoţiei" lui Mircea cel Bătrân).* Studii şi cercetări de istoria artei. Arta plastică, 16, 1969, 2, p. 191–208. Vezi în general, B. Ferjančić, *Despot u Bizantija i Južnoslovenskim zemljama*, Beograd, 1960 (cu rezumat în lb. germană).

[74] Traducerea D. Limona, ed. Elena Moisuc, Saeculum, Iaşi, 1977, p. 75.

[75] *Cronicile slavo-române*, p. 8; *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 388. Pentru comparaţie, vezi Gianfranco Girondo, *Appunti sul lessico politico della Moskovskaia Rus*, Ricerche slavistiche, XLIII, 1996, p. 46–57.

[76] E. Stănescu, *Cultura scrisă*..., p. 34.

[77] Idem, *Byzance et les pays roumains aux IXe–XVe siècles*, în XIVe *Congrès international des études byzantines. Rapports*, IV, p. 45.

[78] Valentin Georgescu, *La structuration du pouvoir d'État*, p. 108–109.

Crimeea[79], ori o formulă „preluată de la defunctele imperii sud-slave" care ar pune în lumină revendicarea de către Ştefan a tronului Bizanţului[80].

O explicaţie îndreptăţită a acestor indicii ale unei doctrine imperiale în curs de elaborare, cu atât mai îndelung dezbătute cu cât ele singure sunt mai inconsistente, ar trebui să le încadrez într-un singur şir de mărturii asemănătoare, din care se desprinde o atitudine constantă şi conştientă a voievozilor români, aceeaşi în ambele ţări. Confirmarea ei se găseşte, între altele, în documentele de la 28 octombrie 1464 şi 15 iulie 1475, în care domnul Ţării Româneşti — în primul caz, Radu cel Frumos, iar în al doilea Basarab cel Bătrân — declară că *are de cârmuit o împărăţie* (сїѥ ц҃рство wкрьмить sau опр҃вить)[81]. Mai târziu, pisania lui Petru Rareş de la Probota va fi datată din al patrulea an al „stăpânirii (sale) împărăteşti"[82]. Pe pisaniile şi pe piatra de mormânt a lui Neagoe Basarab, la Curtea de Argeş, se înseamnă tot aşa numărul anilor în care „a împărăţit" (ц҃рствовд)[83]. Mai constatăm că scriind din însărcinarea lui Petru Rareş şi a lui Alexandru Lăpuşneanu, cronicarii Macarie, Eftimie şi Azarie întrebuinţează pentru patronii lor princiari, alături de titlul de „voievozi", pe cel de „ţari"[84]. Echivalând astfel „domnia" cu „împărăţia", istoriografia de curte din Moldova veacului al XVI-lea urmărea oare să dea cititorilor — nu numai moldoveni, ci din întregul spaţiu cultural slavon — impresia că, după vertiginoasa extindere a hotarelor statului otoman, soarta popoarelor ortodoxe ameninţate de

---

[79] P.Ş. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripţii greceşti*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, p. 265.

[80] D. Năstase, *Ideea imperială în ţările române*. Atena, 1971, p. 19, reactualizând conjecturile lui O. Tafrali şi A.A. Vasiliev (ambii combătuţi de Al. Elian, *Moldova şi Bizanţul* p. 162). În general despre titlul de „Βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων"" vezi articolul lui V. Laurent în Cronica numismatică şi arheologică, XV, 1930.

[81] Amândouă exemplele sunt semnalate de Valentin Georgescu, *L'idée impériale byzantine*, p. 321, care se grăbeşte să încheie: „De tels textes ne doivent pas être sollicités". Vezi DRH, B, I, p. 217, 249, 394, 480, şi DIR, XVI, III, p. 289, hrisov de la 8 septembrie 1568.

[82] N. Iorga, *Inscripţii*, I, p. 56.

[83] *Ibid.*, I, p. 146. Editorul s-a mărginit să noteze că e un împrumut „din formularul oficial sârbesc".

[84] *Cronicile slavo-române*, passim. P.P. Panaitescu şi-a luat libertatea de a traduce „ţar" prin „domn", ori de câte ori cuvântul revenea în text (*ibid.*, p. 90, n. 1).

„agareni" a fost încredințată de Dumnezeu stăpânitorilor din scaunul de la Suceava? Da, poate că acesta a fost gândul clericilor, aleşi tocmai pentru cunoştinţa pilduitoare de cronici bizantine şi sârbeşti ca să alcătuiască, într-o formă cât mai apropiată de vechile canoane stilistice, panegiricul urmaşilor lui Ştefan cel Mare[85]. Faptul că în cronica sârbo-moldovenească începutul istoriei Moldovei (1359) coincide cu data venirii turcilor în Europa a fost atribuit intenţiei autorului anonim al acestei compilaţii analistice de a sugera tocmai continuitatea dintre Imperiul bizantin şi statul moldovean: supoziţie abosolut gratuită, dezmințită chiar de critica textelor[86].

În realitate, o solidaritate a domnilor români cu foştii cârmuitori ai diferitelor imperii din sud-estul Europei (bizantin, bulgar, sârb) care, pe rând, se dovediseră incapabile să reziste expansiunii otomane se poate întrevedea doar într-o perioadă mai târzie, de exemplu în tabelele cronologice întocmite în 1588 pentru învăţătura vlăstarului domnesc Ştefan, fiul lui Petru Şchiopul. Acestea reprezintă un sumar de istorie universală *ad usum Delphini*, pornind de la Adam, după care de la potop şi Avraam se trece la Alexandru şi Constantin cel Mare, dintre urmaşii căruia e amintit înţeleptul „Leon împărat, feciorul lui Vasile Machidon", spre a sfârşi cu „Ştefan împăratul sârbesc", care e Ştefan Dusan[87]. Ceea ce era doar implicit în documentul menţionat este afirmat limpede în arenga unor hrisoave din secolul al XV-lea. Cel dintâi, datat în jurul lui 1400, deci în anii de apogeu ai domniei lui Mircea cel Bătrân, reprezintă o excepţie de la tipicul cancelariei Ţării Româneşti. Ctitorul Coziei îşi justifică o danie prin râvna de a urma „vechilor *împăraţi şi domni*, care cele lumeşti le-au cârmuit cu pace, în binefaceri, şi s-au învrednicit de

[85] Să menţionăm, ca indiciu al egalităţii teoretice dintre domnii români şi ceilalţi monarhi ai creştinătăţi, iniţiativa lui Despot de a invita la nunta sa, în 1562, pe împăratul Ferdinand I, pe Maximilian de Habsburg, rege al Ungariei şi Boemiei, pe Filip al II-lea al Spaniei, pe Sigismund al II-lea al Poloniei şi pe ducele Prusiei, Albert de Hohenzollern (*Călători străini*, II, p. 177). Cf. textele de „faire-part" la A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, I, Bucureşti, 1929, p. 220–221.

[86] D. Năstase, *op. cit.*, p. 18–19. Textul invocat ca argument s-a păstrat într-o copie din 1557, editată mai complet de I. Bogdan decât de P.P. Panaitescu: începe cu o listă cronologică a împăraţilor bizantini, bulgari şi sârbi.

[87] Hurmuzaki, XI, p. 197.

împărăţia cerurilor"[88]. Semnificaţia politică a formulei care, deşi izolată, nu e întâmplătoare, rezultă din împrejurarea că tocmai în aceşti ani Mircea îşi asumase titlul de despot[89]. În aceeaşi vreme s-au fixat cea mai mare parte a regulilor de redactare a actelor emise de domnie[90]. Cele câteva rânduri ce invocă precedentele imperiale, cu citarea unor pasaje din *Evanghelia lui Matei* (25, 34–36) şi *Psalmi* (41, 1), stau la baza unei tradiţii diplomatice ce se va statornici în Ţara Românească abia în a doua jumătate a veacului al XV-lea. „Râvnind să urmeze vechilor împăraţi şi domni" nu se referă, firește, la succesiunea la tron, ci la pilda istorică. În această formă, clauza se repetă în 1475–1476, 1489, 1493 şi 1499[91]. Alte documente contemporane cuprind, în 1464, 1475, 1482 şi 1499, aceleaşi citate biblice, dar înlocuiesc cuvintele: „râvnind să urmez vechilor împăraţi şi domni" etc. printr-o perioadă retorică ce începe astfel: „Amintindu-mi şi domnia mea că mulţi împăraţi s-au veselit în împărăţia lor, dar puţini au moştenit împărăţia cerurilor..."[92].

---

[88] DRH, B, I, p. 49. Cu unele modificări, acest preambul tipic este reprodus până în 1632 (DRH, B, XXIII,, p. 626–628). Interesant este că tradiţia istorică, reprezentată la sfârşitul secolului al XVII-lea prin ieromonahul Misail de la Putna, datează intrarea cu drepturi egale a domnilor români în „familia" monarhilor din aceeaşi vreme, adică de la Alexandru cel Bun (Gr. Ureche, *Letopiseţul*, p. 69).

[89] R. Theodorescu, *art. cit.* Mircea nu a continuat să poarte acest titlu şi mai târziu, contrar opinei lui C.I. Karadja, *Delegaţii din ţara noastră la conciliul din Constanţa (în Baden) în anul 1415*, A.A.R. m.s.i., s. III, t. VII, 1927, p. 66. Menţiunea „ducelui-despot al Valahiei" din cronica lui Ulrich de Richental se referă la despotul Ianinei, Carlo Tocco, iar stema care-i este atribuită aparţine dinaştilor albanezi Thopia!

[90] Barbu Câmpina, *Scrieri istorice*, I, ed. D. Mioc şi E. Stănescu, Bucureşti, 1973, p. 287–288.

[91] DRH, B, I, p. 252, 353, 390, 473. Expresia, venind din partea unui boier, Aldea, apare încă din 1398 (*ibid.*, p. 46) şi se regăseşte din ce în ce mai rar după 1629, când e utilizată de Udriște Năsturel (DRH, B, XXII, p. 530). Printre ultimele cazuri sunt hrisoavele lui Matei Basarab (1646) şi Constantin Brâncoveanu (1702) pentru mănăstirea Trebinje din Herţegovina, publicate de D. Mioc, *Materiale româneşti din arhive străine*, Studii şi materiale de istorie medie, VI, 1973, p. 326, 332, dar al doilea îl imită pe primul, scris după indicaţile lui Năsturel într-un stil arhaic.

[92] DRH, B, I, p. 217, 249, 291, 480. Vezi interesantele consideraţii ale lui G. Mihăilă în studiul introductiv la *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, Bucureşti, 1970, p. 87–96, pe marginea documentelor dintre sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui de-al XVI-lea, urmărind, în alte scopuri decât cel pe care ni l-am propus, o tipologie a formularelor.

Confruntarea dintre cele două variante arată că nu e vorba de împăraţii bizantini sau, în orice caz, nu numai de ei, ci de toţi deţinătorii puterii monarhice, în înţelesul regalităţii biblice, a lui David şi Solomon. O justă apreciere a acestui fapt ne-o îngăduie documentul emis de Vlad Călugărul în noiembrie 1492 — o danie la mănăstirea Hilandar — care, după ce enunţă o normă generală: „se cade să râvnim domnilor bine cinstitori şi sfânt răposaţi dinaintea noastră care bine şi-au orânduit cele pământeşti" etc., aluzie care, de asemenea, nu priveşte doar pe strămoşii voievodului, constată că „s-au împuţinat binecinstitorii domni care au ridicat şi înfrumuseţat şi au miluit" lăcaşurile sfinte de la Athos. Dintre acestea, Hilandarul se învrednicise de protecţia specială a dinastiei sârbeşti Brancovici, menţionate în chip vag în acelaşi act („domnii binecinstitori şi fericiţii ctitori sârbi")[93]. Iată deci şi pe *despoţii* aproape contemporani din Serbia amintiţi sub aceeaşi denumire de „domni", singura din neamul lor căreia i se acordă titlul de împărătească fiind Mara, descendentă a Cantacuzinilor şi văduvă a sultanului Murad al II-lea[94]. După cum vedem, nu se face aici o distincţie clară între diferitele trepte ale ierarhiei suveranilor. Chiar când ea apare[95], este într-un context de importanţă secundară şi cu o inconsecvenţă ce rezistă încadrării într-o schemă teoretică. În tot secolul al XVI-lea, domnii Ţării Româneşti vor continua să menţioneze în preambulul donaţiilor lor pioase exemplul „celor care

[93] DRH, B, I, p. 379–380. Despre aşa-zisa „adopţiune" a lui Vlad Călugărul de către Mara Brancovici, v. G.D. Florescu, *Divanele domneşti din Ţara Românească. I (1389–1495)*, Bucureşti, 1943, p. 320.

[94] Formula „domnii binecinstitori" este copiată întocmai în hrisovul din 15 septembrie 1497 al lui Radu cel Mare (DRH, B, I, p. 455–456), deşi mănăstirea Sf. Ecaterina de la Sinai nu mai beneficiase de danii anterioare ale îndepărtaţilor principi români sau sârbi. Singură dăinuia amintirea împăraţilor bizantini care, de la Iustinian, înzestraseră cu dărnicie şi acest Sfânt Munte. Acelaşi tip e reprodus şi în dania către mănăstirea Govora, la 2 martie 1497 (*ibid.*, p. 445).

[95] *Ibid.*, p. 59: „împăraţii împărăţesc şi domnii domnesc". Cf. Valentin Georgescu, *L'idée impériale byzantine*, p. 311. Să se observe că, adresându-se, peste capul fiului său, monarhilor contemporani şi Basarabilor viitori, Neagoe, la sfârşitul *Învăţăturilor*, recurge la aceeaşi expresie: „voi toţi, iubiţii mei fraţi şi moştenitorii noştri, împăraţi şi domni" (*Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisil, Dan Zamfirescu şi G. Mihăilă, Bucureşti, 1970, p. 416), ceea ce traducătorul în româneşte din secolul al XVII-lea a redat prin: „voi iubiţii miei fraţi şi moşteni împărăţii şi domniei noastre" (*ibid.*, p. 332).

au fost mai înainte de noi stăpânitori, împăraţi şi cnezi, sau al „împăraţilor şi domnilor care au fost înaintea noastră", alteori fiind evocaţi „împăraţii şi domnii cei vechi", dar şi „cei de mai înainte domni şi împăraţi". Aducând un sprijin material, a cărui însemnătate a fost de nenumărate ori relevată, scăpătatelor autonomii ecleziastice din Arabia, Siria şi Palestina sau din Peninsula Chalcidică, Tesalia şi insulele greceşti care „sunt încă una din formele supravieţuirii bizantine"[96], domnii români din secolele XV–XVI nu se supuneau numai unei exigenţe a mentalităţii religioase — aceeaşi, neschimbată, din timpurile glorioase ale Bizanţului —, dar simţeau, ca o datorie mai mult decât ca un drept, că ei au de continuat tradiţia politică şi culturală a statelor ortodoxe din sud-estul european, toate mai mult sau mai puţin poleite de ideologia imperială. Tot astfel, în veacul al XVIII-lea, urmaşii lor, fanarioţii, vor găsi acelaşi mijloc de a-şi sublinia legitimitatea.

Împărţirea iniţială a monarhilor în „împăraţi" şi „domni", fără ca cele două categorii să fie precis şi stăruitor delimitate, a dus, în secolul al XVII-lea, la ideea unei „duble naturi" a puterii voievodului, care e în acelaşi timp *împărat şi domn*[97]. Pe o parte, predecesorii istorici sau legendari sunt, în continuare, pomeniţi împreună ca „împăraţi şi domni drept credincioşi"[98], pe de alta, emitenţii hrisoavelor tind să-şi atribuie ambele titluri. Citând din *Înţelepciunea lui Solomon* (917)[99], domnul

---

[96] N. Iorga, *Byzance après Byzance*, introducerea.

[97] Vezi şi Arhiva istorică a României, I, p. 181, (nr. 271): ani de zile după renegarea soţului ei Mihnea, doamna Neaga a Ţării Româneşti — dăruieşte mitropolitului „Teofan" (Teofil de Râmnic? B.P. Hasdeu a crezut că ar fi patriarhul Teofan al Ierusalimului) o cruce de lemn de chiparos, purtând data 7108 (1600) şi numele donatoarei: „царица Влашком земли госпожда Нѣга". P. Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, Roma, 1986, p. 132, 31, se întreabă şi el de cine o fi vorba.

[98] Vezi dedicaţia tipografului liovean Mihail Sliuzka din 1642 către Matei Basarab, la P.P. Panaitescu, *O carte necunoscută a lui Petru Movilă, dedicată lui Matei Basarab*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, p. 29: sunt citaţi „împăraţii" David, Solomon şi Iezechia (*sic!* nu, ca în traducere, Iezechil, care e profet). Într-un pomelnic din secolul al XVIII-lea, publicat de N. Iorga, *Inscripţii*, I, p. 11, după „Pomeneşte, Doamne, pre toţi pravoslavnicii împăraţi care bine au primit cuvântul adevărului tău", apare rugăciunea: „Pomeneşte Doamne, pre toţi domnii Moldovii şi odihneşte sufletele lor".

[99] „Tu m-ai ales pe mine mai dinainte ca să stăpânesc poporul tău şi să judec pe fiii şi pe fiicele tale" (*Biblia*, ed. 1968, p. 974).

Moldovei Alexandru Iliaş dictează, la 5 mai 1632: „Binecuvântat fie întru tot preabunul Dumnezeu care dă toate bunătăţile şi care m-a ales pe mine din pântecele mamei mele şi mi-a dăruit *împărăţia* (царство) şi voievodatul ţării"[100]. Această idee, a recunoştinţei voievodului faţă de bunăvoinţa divină care i-a încredinţat domnia, apare încă de la Vlad Ţepeş (1457)[101], dar acum se îmbogăţeşte cu un element nou: predestinarea — de fapt o formă a temei dreptului ereditar la tron, pe care o recunoaştem într-o altă formulă stereotipă: „Dumnezeu cel ce m-a proslăvit pe mine şi cu slavă m-a ridicat în scaunul sfânt răposatului părinte al domniei mele[102]. Longevitatea expresiilor diplomatice vădeşte o atitudine deosebit de conservatoare a cancelariei domneşti, adică, în fond, refuzul oamenilor politici români de a recunoaşte vreo modificare a situaţiei politice şi a raporturilor instituţionale din secolul al XV-lea până într-al XVII-lea. Ceasul lor se oprise la ora Bizanţului. Oricât ar fi evoluat realitatea, voievozii Ţării Româneşti şi ai Moldovei încă se complac în a o ignora cu cea mai mare seninătate.

E adevărat că ecouri ale împrejurărilor deosebit de critice răzbat pe alocuri în documente (de obicei în tranzacţii private), în care se face aluzie la nenumăraţi inşi robiţi de turci şi siliţi să se răscumpere, la câte un episcop pe care „l-au tăiat tătarii şi l-au mâncat câinii", la satele arse şi pustiite periodic — câteodată şi într-un act oficial[103], care cuprinde mărturisirea voievodului că „văzând atâta greutate şi nevoie şi strâmtoare de la împărăţie şi din toate părţile şi ţara domniei mele încă fiind în robie şi pradă, nu am putut domnia mea să ridic atâta cheltuială de către împărăţie şi haraci peste haraci". Domni ca Radu Mihnea, Gavril Movilă

[100] DRH, A, XXI, p. 62–63. Cf. *ibid.*, p. 489–490, un document de la Moise Movilă, cu data de 9 septembrie 1633. Vezi şi mai sus, nota 95.

[101] DRH, B, I, p. 200. G. Mihăilă, *art. cit.*, p. 93, crede că a fost introdusă de Neagoe Basarab.

[102] Alteori, „scaunul sfântrăposaţilor părinţi ai domniei mele", model folosit numai în Ţara Românească în 43 de documente din prima jumătate a aceluaşi veac. Vezi DIR, B, XVII, II, p. 28, 33, 104, 132, 151, 166, 201, 228, 237, 243, 253, 264, 339, 354, 367, 390, 405, 418; III, p. 73, 77, 89, 107, 114, 116, 120, 150, 232, 243, 452, 560, 687; DRH, B, XXI, p. 62, 203, 218, 259; XXII, p. 53, 158, 567, 583; XXIII, p. 7.

[103] *Ibid.*, XXI, p. 82 şi 85, hrisoave de la Alexandru Coconul, 15 aprilie 1626. Cf. un act al lui Mihnea Turcitul, în DIR, B, XVI, V, p. 223.

sau Leon Tomşa recunosc că-şi deţin tronul din voia lui Dumnezeu şi a sultanului, paradoxal asociaţi în formula: „s-a milostivit Domnul Dumnezeu asupra domniei mele cu domnia şi cinstitul împărat cu schiptrul puterii Ţării Româneşti"[104], însă cu anumite prilejuri se strecoară distincţia dintre autorităte, de sorginte divină, şi însemnul ei, acordat de suzeranul musulman. Atât în primele rânduri ale documentelor (titlul), cât şi în partea finală (blestemul), pronia cerească e indicată drept singurul izvor al puterii domneşti. Pentru un boier moldovean de la sfârşitul veacului al XVII-lea, monarhul nu şi-a pierdut încă pe de-a întregul caracterul sacru: domnii sunt „pomăzanici ai lui Dumnezeu"[105].

Imaginea domniei la sfârşitul sec. XVII

Însuşi motivul afirmaţiei este, totuşi, crescândul discredit al acestei teorii bizantine în ochii clasei boiereşti, a cărei tendinţă de a substitui regimului domnesc autoritar o nouă formă de organizare a statelor feudale româneşti — sistemul „stărilor" — se întărise în ultimul secol. Contestarea cea mai făţişă a elementelor de ideologie imperială nu venea deci dinafara ţării — ele fiind bineînţeles camuflate în legăturile cu Poarta — ci dinăuntru, din partea indisciplinabilei boierimi, ispitită chiar să tuteleze puterea centrală. Tonul polemic al lui Neculce aduce o dovadă a disputei ideologice în jurul caracterului domniei, la care, în cele din urmă decenii ale veacului al XVII-lea, luau parte, dacă nu întreaga societate românească, cel puţin acele categorii sociale în măsură să fie, prin mijloacele lor materiale şi cultura lor cărturărească, un factor activ de guvernare. Nu-i de mirare că întâlnim aceeaşi notă polemică în tratarea

---

[104] DIR, XVII, B, II, p. 151, 364; III, p. 267, 385, 561; DRH, B, XXIII, p. 88, 98, 212, (uneori, însemnul puterii e „steagul"). Desemnarea sultanului ca „cinstitul împărat al părţii răsăritului" e şi ea interesantă. La rândul său, Poata acordă domnilor români titlul curtenitor de „alesul între stăpânitorii din neamul lui Mesia" şi epitetul „magnific", vezi H. Dj. Siruni, *Haşmetlu. Pe marginea titulaturii domnilor români în cancelaria otomană*, Hrisovul, II, 1942, p. 139–202.

[105] Ion Neculce, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, Bucureşti, 1955, p. 151. Indirectă, referirea este la *Psalmi*, 104, 15, şi la I *Paralipomena*, 16, 22, pasaj care în traducerea lui Dosoftei sună: „De unşii miei nime să s-atingă".

acestor probleme de către Dimitrie Cantamir, pe care Neculce l-a slujit cu devotament şi căruia i se datorează o definiţie teoretică a domniei, corespunzătoare regimului politic pe care încercase să-l stabilească în scurtul răstimp cât a cârmuit Moldova[106].

Pentru Cantemir, care socotea că vechea Dacie se aflase neîntrerupt sub stăpânirea romană şi apoi bizantină[107], continuitatea între imperiu şi domnie era vădită. Ca aceasta să capete un caracter mai documentat „istoric" şi pentru a legaliza portul coroanei de către domnii români, se adaugă încrederea nelimitată a învăţatului principe în legenda străbaterii Moldovei de către basileul Ioan al VIII-lea Paleologul, al cărui popas la curtea lui Alexandru cel Bun ar fi avut consecinţe din cele mai însemnate pentru organizarea statului moldovean[108]. Aşadar, într-o vreme în care, influenţat de tradiţia istoriografică, Dimitrie Cantemir situa şi conciliul de la Florenţa, Alexandru primise, odată cu *diadema regium*, căreia i se vor alătura, prin amplificarea legendei, câteva alte însemne domneşti, demnitatea de despot şi prerogativele legate de dânsa, pe care el le-ar fi transmis urmaşilor. De la Bizanţ, sursa oricărei legimităţi în Europa răsăriteană, provine deci *„absoluta principis potestas"* [109]. În evocarea autorităţii depline, suverane, a predecesorilor lui Cantemir, care cârmuiau „după voia lor ca şi regii" (*„regum ad instar suo arbitrio regebant"*)[110], intră şi nostalgie şi mândria de a fi avut, la un moment dat, o asemenea putere, considerată de el cu nimic inferioară celei a tuturor monarhilor europeni[111]. Această concepţie s-a

[106] Pe baza unor mărturii pe care am avut dreptul să le numim „puţine şi răzleţe", politica internă a lui Dimitrie Cantemir a fost larg comentată, puncte de vedere diferite fiind expuse de N. Iorga, *Practica domnească a unui ideolog: Dimitrie Cantemir*, A.A.R., m.s.i., s. III, t. XVI, 1935, p. 211–219 (şi idem, *Scrieri istorice*, ed. Barbu Theodorescu, I, Bucureşti, 1971, p. 346–355); P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, p. 96–102, şi Andrei Pippidi, *Politică şi istorie în proclamaţia lui Dimitrie Cantemir din 1711*, Studii, 26, 1973, 5, p. 923–945.

[107] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. D.M. Pippidi şi colab., 1973, p. 246.

[108] E vorba de autocefalia bisericii moldovene şi de autocraţia domniei, simbolizată prin darul coroanei. Lucrarea de referinţă este a lui Al. Elian, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea* (v.n. 22).

[109] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 124.

[110] *Ibid.*, p. 186.

[111] *Ibid.*, p. 122: *„Christianorum principum pluribus licet potentia et ditionum amplitudine, nemini tamen potestate et in suos iure cederent"* .

exprimat chiar în răsunătoarea declarație de principiu: „*Praeter Deum et gladium superiorem in sua ditione agnoscebant neminem*", ceea ce însă ni se pare greu de apropiat de formulele occidentale: „Dieu et mon droit" din Anglia sau, în Franța, „Je tiens la couronne de seul Dieu et de mon épée"[112]. În realitate, Cantemir a vrut să spună altceva[113], și anume indică limitele inevitabile ale autorității domnești: voința divină (*Deus*) și forța justă dar covârșitoare (*gladius*).

Totodată, el susține *originea bizantină a dregătoriilor* („aulica officia") instituite, după un model ușor de recunoscut în tratatul lui Pseudo-Codinos, de către același Alexandru, al cărui renume de legiuitor fusese de timpuriu statornicit în tradiția cronicarilor[114]. Aceeași obârșie o are, după Cantemir — și aici trebuie să-i dăm desigur dreptate — eticheta destul de complicată de la curtea domnilor români din secolul al XVII-lea. El descrie astfel o serie de ceremonii, dintre care unele direct legate de caracterul sacru și absolut al domniei și asupra cărora ne vom îngădui a reveni. Acest „ighemonicon" era respectat, după cum ne spune fostul domn într-o pagină în care amintirile proprii se împletesc cu detalii desprinse din povestea lui Del Chiaro, chiar în cursul îndelungatelor banchete de la palat, unde boierii se închinau, cu o solemnitate

---

[112] Valentin Al. Georgescu, *Byzance et les institutions roumaines*, p. 598; idem, *L'idée impériale byzantine*, p. 325 (unde deviza franceză e citată diferit); idem, *La structuration du pouvoir d'État*, p. 110. Autorul, extinzând și la Cantemir comparația, pornește de la sugestia conținută într-un pasaj al povestirii mitropolitului Gheorghe, după care Alexandru cel Bun ar fi proclamat „că-și stăpânește țara cu sabia despre toți megieșii" (Al. Elian, *op. cit.*, p. 133). Dar Cantemir n-a cunoscut legenda, formată în mediul mănăstiresc de la Neamț, decât într-o etapă anterioară închegării ei în scris (*ibid.*, p. 119–120, 121–122, 143–144).

[113] Deși traducerea lui Gh. Guțu (ed. cit., p. 123) stă în sprijinul interpretării date de autorii amintiți în nota precedentă: „Afară de Dumnezeu și de sabia *lor* (sublinierea noastră, A.P.) nu recunoșteau pe nimeni mai puternic în țara lor".

[114] *Ibid.*, p. 199 (cu bibliografia la care trimit notele lui N. Stoicescu, *ibid.*, p. 215, pe lângă care vezi Barbu Câmpina, *Scrieri istorice*, p. 287–289). Cantemir s-a adresat textului lui Ureche interpelat de Misail Călugărul (Gr. Ureche, ed. cit., p. 69–71). Opinia că unele funcții, ca cea de logofăt sau de spătar, ar fi avut un model bizantin, fusese emisă și de Miron Costin, în „Poema polonă" (*Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 238, 398–388). De la Bizanț se trăgeau, după Cantemir, și câteva familii boierești: Cantacuzinii, cu care el se înrudise prin alianță, și Hrisoverghi, „de stirpe regală" (*Descrierea Moldovei*, p. 283).

nezdruncinată nici de beţie, la fiecare pahar al lui Vodă[115]. Fapt grăitor pentru imprecizia vocabularului politic al epocii şi pentru prudenţa atitudinilor publice ale domnilor, în asemenea prilejuri cupele se ridicau în cinstea „împăratului", fie cel apusean, fie sultanul, fără vreo explicaţie. Oricum, această naivă viclenie, la care erau martori, de obicei, curtenii ori, întâmplător, câte un oaspete străin, trădează involuntar distanţa dintre teorie şi realitate. Cei care le doreau Habsburgilor victoria în războiul antiotoman n-o puteau face decât într-o formă deghizată, deşi se ştia prea bine în ce parte merg simpatiile lor. Singurul împărat recunoscut oficial era cel de la Constantinopol.

Aceasta ajunge să dezmintă imaginea augustă pe care Cantemir se străduise să o creeze despre domn. Viziunea lui, poate influenţată şi de ambianţa neobizantină a seraiului constantinopolitan, căci paralel cu *Descrierea Moldovei* el lucra şi la *Istoria imperiului otoman*, răspunde acelui sentiment patriotic de care generaţia precedentă de cărturari (Dosoftei, Miron Costin, Nicolae Milescu, Constantin Cantacuzino) se lăsase călăuzită în descoperirea trecutului ţării şi, mai cu seamă, proiectează în perioada dinaintea „capitulaţiilor" soluţia lui politică internă, vremelnic impusă prin acordul de la Luţk[116].

Idee-forţă care străbate evul mediu românesc, concepţia autocratică a domniei pe care am urmărit-o până acum în diferite forme de literatură politică, de la urice la scrieri parenetice, se regăseşte adeseori în noţiunea de „slavă". „Slava" este prestigiul monarhic şi, ca atare, ea îşi face apariţia în documente încă de la Mircea cel Bătrân[117]. Calităţile esenţiale

---

[115] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 230–232. Cf. Anton-Maria Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga. Bucureşti, 1914, p. 59–64. Cartea secretarului florentin al lui Brâncoveanu a apărut în 1718 şi a fost fără îndoială folosită de Cantemir, precum s-a mai arătat până acum pentru alte pasaje.

[116] Vezi Maria Holban şi Ludovic Demény, *Originalul şi traducerea latină a „Diplomei lui Petru I" dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzând condiţiile tratatului moldo-rus din 1711*, Studii, 26, 1973, 6, p. 1067–1078. Cf. Andrei Pippidi, *art. cit.*, p. 936–941, despre raporturile controversate dintre diploma acordată lui Cantemir, proclamaţia acestuia şi tratatul încheiat după intervenţia boierilor.

[117] În arenga unui act pentru înzestrarea Coziei, text copiat şi în preambulul altui hrisov din 1392, apoi preluat şi de Vlad Ţepeş în 1457, aceste documente fiind tot pentru Cozia (DRH, B, I, p. 26, 44, 199). Vezi mai sus, notele 88 şi 102, despre formularul „cozian".

care asigură „slava" sunt enumerate de Petru Rareş care, dezvoltând axioma: „Ţarul fără oştire nu poate fi", precizează apoi: „Ţarul este puternic şi *slăvit* printre oşteni. Ţarul trebuie să fie în împărăţia sa cu binefacere dumnezeiască şi cu mare înţelepciune, şi faţă de oşteni să fie ca un părinte faţă de copiii săi, darnic, căci dărnicia împărătească faţă de oştire este înţelepciune, mâna cea darnică cu nimic nu sărăceşte şi-şi agoniseşte mare slavă"[118]. Alături de elogiul fundaţiilor pioase („binefacere dumnezeiască"), despre care se ştie că au dat strălucire domniei lui Rareş, întâlnim aici principiul acelei munificenţe din care purced şi ele — „largesse" care, atât la Bizanţ cât şi în societatea feudală din Occident, evidenţia pe suveranul bun şi pe bunul cavaler. Însăşi această libertate, izvor comun al daniilor către mănăstirile din ţară şi de peste hotare, iar mai târziu al numeroaselor „închinări" precum şi al beneficiilor împărţite cu generozitate feudalilor laici (sub forma „ocinilor" şi, mai ales, a imunităţilor fiscale) vrea să fie, în ultimă instanţă, un reflex al virtuţilor imperiale de *filantropie* şi *indulgenţă*, deţinute odinioară de modelul bizantin[119].

Ceremonialul aulic

Am făcut mai sus aluzie la atracţia deosebită pentru Pseudo-Codinos încercată de Cantemir[120] şi, adăugăm, de ceilalţi cărturari români care, în secolul al XVIII-lea, au fixat în scris regulile „împărăteşti" ale

[118] *Călători străini despre ţările române*, ed. Maria Holban şi colab., I, Bucureşti, 1969, p. 459 (în continuare: *Călători străini*). Mărturia cunoscutului teoretician al monarhiei absolute în Rusia, Ivan Peresvetov, cu privire la Petru Rareş a fost pusă la îndoială, persupunându-se că am avea, în cel mai bun caz, o prelucrare a ideilor reale ale voievodului. Numai o analiză internă a izvorului, în comparaţie cu expresii incontestabil autentice ale gândirii lui Rareş, în corespondenţa lui sau în rapoartele solilor care l-au ascultat, ar putea rezolva problema.

[119] Valentin Al. Georgescu, *Continuitatea elenistico-romană şi inovaţia în doctrina bizantină a filantropiei şi indulgenţei imperiale*, Studii clasice, XI, 1969, p. 210; idem, *L'idée impériale byzantine*, p. 327.

[120] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 199, folosind probabil ediţia Goar (Paris, 1648), aflată în biblioteca brâncovenească de la Hurezi (C. Dima-Drăgan, M. Carataşu, *Les ouvrages d'histoire byzantine de la bibliothèque du prince Constantin Brâncoveanu*, RESEE, V,

ceremonialului de la curtea Moldovei sau a Ţării Româneşti. Tradus în neogreacă, la cererea stolnicului Constantin Cantacuzino, în 1691, de către Hrisant Notaras, patriarh al Ierusalimului, aflat în strânse legături cu domnii român, textul punea la îndemâna acestora numeroase norme de etichetă pe care ei s-au străduit să le respecte întocmai[121]. În perioada precedentă nu putuseră fi consultate decât *Învăţăturile lui Neagoe*, care cuprind câteva indicaţii vagi şi generale despre „cum vor pune boiarii şi slugile la boerie şi cinste şi cum îi vor scoate dintr-acestea" sau „cum se cade domnilor să şadă la masă şi cum mânca şi vorbea"[122]. Unor recomandări de acestea, care îşi au locul în categoria de scrieri etice, cunoscută sub numele de „Fürstenspiegel", le lipseşte desigur caracterul practic al îndrumărilor din Hristoitii[123]. O expunere amănunţită a ceremoniilor de la curtea Moldovei, destinată unui public germano-rus, a fost redactată de Dimitrie Cantemir[124]. Bogata experienţă din anii petrecuţi la Bucureşti i-a îngăduit lui Del Chiaro să-şi informeze cititorii italieni despre aspectul somptuos al curţii muntene, atât la festivităţile

1967, p. 443). Unele cronografe din sec. XVIII menţionează „boieriile a împărăţiii Grecilor" după Dorotei al Monemvasiei şi Matei Cigala, cf. Iulian Ştefănescu, *Cronografele româneşti de tipul Danovici*, în *Opere istorice*, Bucureşti, 1942, p. 119, 123, 125, 127, 148, 153.

[121] Vezi Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1973, p. 65, 201. Manuscrisul a fost utilizat de Nicolae Mavrocordat şi copiat pentru fiul său, Constantin, de C. Daponte. Atât înainte cât şi după noua ediţie a lui Jean Verpeaux, *Pseudo-Kodinos. Traité des offices*, Paris, 1966, bizantiniştii de frunte au comentat acest izvor: O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser-und Reichsidee nach ihren Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena, 1938, Rodolphe Guilland, *Observations sur la liste des dignitaires du Pseudo-Codinos*, Revue des études byzantines, XII, 1954, p. 58–68, şi André Grabar, *Pseudo-Codinos et les cérémonies de la Cour byzantine au XIVe siècle*, în *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Veneţia, 1967, p. 167.

[122] Ed. cit., p. 256–264. Cf. totuşi Dan Zamfirescu, *Studii şi articole de literatură română veche*, Bucureşti, 1967, p. 167.

[123] Ştefan Glixelli, *Reguli de purtare la masă în româneşte*, în Revista istorică română, III, 1933. Vezi şi G. Călinescu, *Studii şi cercetări de istorie literară*, Bucureşti, 1966, p. 25–33. Aceeaşi remarcă se impune cu privire la preceptele adresate de Nicolae Mavrocordat fiului şi moştenitorului său Constantin, de a cărui educaţie, ca şi de a fratelui mai mare, Scarlat, s-a ocupat îndeaproape.

[124] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 227–233 (*in exitu et conviviis principum*), 237 (vânători), 241–243 (funeralii).

laice, cât şi la cele religioase[125]. Îndeosebi acestea, după părerea autorului, se desfăşurau „con sommo decoro e con tutta la maggiore magnificenza", rivalizând în fast cu cele care, în jurul ţarilor ruşi, continuau străvechea tradiţie bizantină[126]. Cum ambele texte n-au circulat în mediul românesc, rămâne de văzut dacă uzanţele la care se referă Cantemir şi Del Chiaro existau într-o codificare anterioară, ceea ce pare puţin probabil[127]. Nici nu trebuie să bănuim că boierii se conformau, în ce priveşte costumul lor, acelor foarte complicate prevederi protocolare care în Bizanţul veacului al XIV-lea mergeau până la a stabili culoarea fiecărui veşmânt — comparabile numai cu regulile păstrate până astăzi de profesorii şi studenţii de la Oxford. Cronografele greceşti care au circulat în traducere în ţările române conţin indicaţii despre ceremonialul curţii bizantine, îndeosebi despre cele mai înalte demnităţi, instituite de Constantin cel Mare (de cine altul?), aşa cum dregătoriile din Moldova ar fi fost create toate deodată, după modelul bizantin, de Alexandru cel Bun. Mai mult, ori de câte ori era posibil, sunt notate analogiile între boieriile româneşti şi funcţiile unor curteni ai Paleologilor. De pildă, se traduce: μέγας στρατοπεδάρχης prin, „mare stratopedarhii de pre oastea pedeastră, adecă aga", ὁ μέγας κοντοσταῦλος şi πρωτοσέβαστος prin „contostarhul cel mare, adecă comisul cel mare" şi prin „protosevastos, adecă postialnicul cel mare", sau ὁ δομεστικος τῆς βασι λικῆς τραπέζης prin „domeastihul measăi împărăteşti, adecă medelnicear mare". Tălmăcind astfel, dascălul Grigore Buză sau grămăticul Pătraşcu Danovici nu făceau istorie comparată a instituţiilor, ci identificările lor, în general exacte. Se surprinde astfel o reală coincidenţă de structuri care îndreptăţea concluzia, pe care unii nici n-au ocolit-o, că domnul român ocupă în condiţiile create prin cucerirea otomană un loc echivalent cu al împăratului bizantin.

---

[125] A.M. Del Chiaro, *op. cit.*, p. 59–67, 99–109. Vezi şi relatarea înmormântării doamnei Pulheria Mavrocordat în 1716 (*ibid.*, p. 79–82).

[126] *Ibid.*, p. 89, 97–98.

[127] N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 12, atribuie influenţei polone de la începutul secolului al XVII-lea fixarea ierarhiei boiereşti şi a ceremonialului. Sunt de luat în consideraţie atât lista dregătorilor cu atribuţiile lor transcrisă de Delacroix după un original grecesc, cât şi cea existentă în relaţia anonimă asupra Ţării Româneşti în vremea lui Şerban Cantacuzino, ambele reeditate de M. Holban, *Călători străini*, VII, Bucureşti, 1980, p. 261, 450.

La capătul acestei lungi liste, într-un manuscris din 1689, citim: „Acestea sunt boeriile împărăţâii greceşti. Iar boiarii cei mari de svat au fost purtând pălării în cap după obiceiu ce-au fost având; deci de la boeriia ce se chiamă *Kesariu panipersevastos* au fost purtând pălării roşii cu aur" etc.[128]. Despre aspectul curţilor româneşti în secolul al XVII-lea avem numeroase informaţii care ne încredinţează despre o excepţională strălucire exterioară, un fast în care se întâlneau elemente orientale şi occidentale şi pe care contemporanii uimiţi îl vedeau ca un aspect al tradiţiei bizantine.

Scena pe care o descrie Niccoló Barsi, martor al venirii lui Miron Barnovschi la hramul sf. Ioan cel Nou din Suceava, cu o suită de „două mii" de călăreţi, este neobişnuit de impunătoare. Detaliile acestei povestiri despre mulţimea curtenilor înaintând în ordinea rangurilor lor, despre caii cu şeaua şi frâiele brodate cu perle, fir de aur şi pietre preţioase, sau despre careta domnească, aurită, şi ea precedată de cimpoieri şi trâmbiţaşi, reconstituie o ambianţă maiestuoasă a cărei „grandissima pompa", întipărindu-se puternic în mintea misionarului italian, demonstra o conştiinţă semeaţă a rolului şi locului istoric ocupat încă de Moldova, în ciuda dependenţei faţă de Poartă[129].

Relatarea altui călător străin, Delacroix , înşiră ceremonii obişnuite cu câteva decenii mai înainte de data târzie (circa 1670) la care a fost alcătuită; e vorba de cămăraşii şi copiii de casă „îmbrăcaţi în haine de brocart de aur, îmblănite cu soboli, scufia lor fiind de catifea brodată cu aur şi împodobită cu mărgăritare", toată această eleganţă fiind, firește, cu mult întrecută de costumul luxos al domnului însuşi[130]. Despre marea bogăţie a îmbrăcămintii de curte mărturisesc inventarele de curând date la

[128] Vezi lucrarea citată mai jos, n. 139, p. 44–45.

[129] C.C. Giurescu, *Le voyage de Niccolo Barsi en Moldavie (1633)*, Mélanges de l'École roumaine en France, 1925, 1, p. 303–304. Cf. Miron Costin, *Opere*, p. 113: „Era la hirea sa Barnovschi Vodă foarte trufaş şi la portul hainelor mândru". Despre împrejurările trecerii lui Barsi prin Moldova, vezi *Călători străini*, V, Bucureşti, 1973, p. 69–72 (Maria Holban împinge data călătoriei până în 1634, când domnea Vasile Lupu).

[130] V. Mihordea a editat *Relation des provinces de Moldavie et de Valachie*, în Revista istorică, XXIII, 1937, p, 122–147, şi N. Iorga a comentat textul în *Istoria românilor*, VI, p. 14–18. Vezi şi alaiul lui Grigore Ghica descris în *Le miroir de l'Empire ottoman, ou l'état présent de la Cour et de la milice du Grand Seigneur*, II, Paris, 1678, p. 203–204.

iveală, care înregistrează „un brâu domnesc acoperit cu diamante şi rubine", în valoare de 25 000 de florini, diademe, surguce, paftale, inele şi nasturi de diamant, smarald sau safir, şiraguri de perle din Indiile Răsăritene, zeci de brăţări şi cercei şi, tot cu zecile, mantii şi rochii de purpură, damasc, atlaz, brocart, catifea sau mătase. Pentru primirile solemne la palat, aceleaşi socoteli ale averii Movileştilor conţin tacâmuri de argint, tăvi, farfurii, ceşti, lighene şi ibrice de aur fin, lucrate de giuvaergii din Augsburg[131].

Un izvor interesant în legătură cu prestigiul exterior de care se înconjurau domnii români sunt relatările solilor Poloniei, care cuprind invariabil lungi litigii în chestiuni de etichetă. Astfel, unul din ei se plânge că Alexandru Lăpuşneanu nu l-a poftit să şadă, altul că Ştefan Tomşa a aşteptat să i se întindă mâna, câţiva cer zadarnic să fie întâmpinaţi de către domn în persoană sau se tocmesc la nesfârşit pentru precedenţă[132]. Aceşti trimişi ai Iagellonilor, apoi ai succesorilor lor din dinastia suedeză Vasa, reprezentau una din curţile cele mai protocolare din Europa[133]. Prestigiul ei influenţase şi anturajul domnilor Moldovei, prin atâtea legături de familie şi de interese, aşa încât ceea ce i se opunea aici era, sub pretextul datinei bizantine, şi o imitaţie a propriului ei model. Dar un alt exemplu era necontenit înaintea ochilor, la mijlocul secolului al XVII-lea: Marco Bandini nu greşea, considerând curtea Moldovei *umbra sed non aemula Turcarum Imperatoriae aulae*[134]. Contemporanii au realizat că era ceva în aceste ambiţioase forme care întrecea cu mult situaţia modestă a unui principe vasal al Porţii. De aceea, despre domnia lui Vasile Lupu, al cărui palat din Iaşi avea o grădină italienească şi încăperi pardosite cu marmură, pereţii fiiind îmbrăcaţi cu plăci de faianţă aidoma porţelanului

[131] Ilie Corfus, *Odoarele Movileştilor rămase în Polonia. Contribuţii la istoria artei şi a preţurilor*, Studii, 25, 1972, p. 29–59. Despre vasele de argint aurit comandate la Braşov în 1675 de domnul Moldovei, vezi A. Veress, *Documente*, XI, p. 162–163. Nu trebuie totuşi uitat că, după mărturia lui Del Chiaro, *op. cit.*, p. 140, argintăria a fost introdusă la ospeţele curţii muntene abia de Şerban Cantacuzino.

[132] P.P. Panaitescu, *Călători poloni în ţările române*, Bucureşti, 1930, p. 7, 38, 58–59, 64, 100–103. Vezi şi observaţiile Mariei Holban, în *Călători străini*, V, p. XII.

[133] Cf. lucrarea contelui Renaud Przedziecki, *Diplomatie et protocole à la Cour de Pologne*, I, Paris, 1935, şi II, Paris, 1937.

[134] V.A. Urechiă, *Codex Bandinus*, Bucureşti, 1895, p. 139.

de Delft[135], Miron Costin spunea că a fost „împărăției cu bivșug și cu cinste sămănătoare"[136]. La cronicarul Ion Neculce, portretul moral al lui Gheorghe Duca are aceleași trăsături, dintre care se distinge, în primul rând, emfaza atitudinilor publice: „Curtea lui, masa lui, cheltuiala lui, ca un craiu ținè. Și când ieșè afar în nărod, tot posomorât căuta, ca să-i ie oamenii de frică. Că el apucase învățătură de la Vasâlie Vo d ă "[137].

Mai târziu, în perioada fanariotă, preocuparea aceasta, cu atât mai exagerată cu cât autonomia țărilor române devenise din ce în mai iluzorie, va rămâne, ca imitație a ritualului care, în Istanbulul tot așa de imperial ca și vechiul Bizanț, fixa fiecare act al vieții zilnice a sultanilor, și din cauza interesului arătat de Constantin Mavrocordat sau de Alexandru Ipsilanti vechilor instituții ale țării. Pentru a le cerceta, într-o vreme în care sunt inițiate și câteodată duse până la capăt diferite proiecte de istorii paralele, sinoptice, ale celor două principate[138], se înființează *marea logofeție de obiceiuri* (1797). În 1762 a fost scrisă la Iași, din porunca domnului Grigore Callimachi, acea *Condică ce are întru sine obiceiuri*

---

[135] P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 73. Cf. V. Bogrea, *op. cit.*, p. 11–12. Vezi articolul Corinei Nicolescu, *Ceramica otomană de Iznik din secolul XVI–XVII găsită în Moldova*, în Arheologia Moldovei, V, 1967, p. 287–305, și în traducere franceză, în „Faenza". Bolletino del Museo Internazionale delle Ceramiche di Faenza, LII, 1966, nr. 4–6, p. 94–102). Admirația lui Evliya Celebi pentru curtea domnească din Iași îl face să exclame: „în tot Frenkistanul nu se află o baie așa de mândră ca aceasta!" (Buletinul comisiei istorice a României, XII, 1933, p. 41).

[136] M. Costin, *Opere*, p. 135. Cf. *ibid.*, p. 252, despre titlul imperial: „au ieșit mai mare și mai de cinste numele crailor".

[137] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 162. Tradiția va deforma raportul dintre cei doi domni, făcând din al doilea fiul celui dintâi, ca la C. Daponte, ed. C. Erbiceanu, *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888, p. 164.

[138] Pentru Țara Românească vezi N. Iorga, *Studii și documente*, III, p. 46–59; idem, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, I, București, 1969, p. 411–412; idem, *Câteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică*, A.A.R. m.s.i., s. II, t. XXXIII, 1910, p. 141–146; idem, *Operele lui Constantin Cantacuzino stolnicul*, București, 1901, p. 19–40; Aurora Ilieș, *Autorul Cronologiei tabelare*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, p. 351–355 (despre opera clucerului Dumitrache și despre cea atribuită lui Pârvu Cantacuzino). Pentru Moldova și Țara Românească, vezi Em. E. Kretzulescu, *Cronica lui Vasile Buhăescul cămărașul*, în Revista pentru istorie, arheologie și filologie, XIV, 1913, p. 151–170; XV, 1914, p. 219–225; XVI, 1922, p. 162–186; A. Veress, *Istoricul marele serdar Gheorghe Saul (1743–1785)*, A.A.R. m.s.i., s. III t. V, 1931.

vechi şi noui în care, compilate de Gheorgachi logofătul, se regăsesc, cu unele modificări, regulile de ceremonial din veacul precedent[139]. Sunt încercări de a păstra tradiţia, devenită locală, iar sursele *Condicii* nu se rezumau probabil la cele bizantine, oricum indirect cunoscute. Activitatea lui Gheorgachi, cărturar învăţat, abia a început să fie reconstituită: ca interpolator al cronicii lui Ureche, el se referă şi la întâlnirea dintre Alexandru cel Bun şi „Andronic" Paleolog[140]. În sfârşit, ultimii fanarioţi au dat protocolului o atenţie dovedită prin numeroase scheme de alaiuri sau procesiuni întocmite în ajunul evenimentului respectiv şi care, evident, puteau fi reutilizate cu alt prilej[141]. De pildă, există un adevărat protocol al înmormântării lui Alexandru Suţu, în 1821, când pandurii lui Tudor Vladimirescu se pregăteau să pornească la drum spre Bucureşti[142].

Cele ce preced au încercat prezentarea, chiar sumară, a vieţii de curte care gravita în jurul persoanei domnului. Partea cea mai însemnată din aceste ceremonii, având un caracter ecleziastic şi liturgic, necesită să fie relevată în chip special, deoarece în cadrul lor s-a manifestat cu mai multă vitalitate tradiţia bizantină. Avem în vedere încoronarea şi miruirea domnilor şi investitura episcopilor.

---

[139] Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762. Studiu şi text,* Bucureşti, 1939. Vezi şi recenzia lui Em. Lăzărescu, în RHSEE, XVIII, 1941, p. 264–268.

[140] Manuscriptum, XI, 3 (40), 1980, p. 19–20. Editorii au citit: „cupă de aur împărătească". Nu e „cununa"?

[141] Din anii 1812–1813 s-au păstrat nu mai puţin de opt asemenea documente, referitoare la intrarea lui Ioan-Vodă Caragea, a doamnei sau a unor demnitari otomani în Bucureşti, la instalarea mitroplitului Nectarie al Ungrovlahiei sau la apariţii domneşti la diferite hramuri (V.A. Urechiă, *Istoria românilor*, X A, Bucureşti, 1900, p. 11–12, 12–13; X B, Bucureşti, 1092, p. 11–14, 14–15, 17–18, 29–31, 32–34). Cf. *ibid.*, VIII, Bucureşti, 1897, p. 293, alaiul care-l întâmpină în 1802 pe Constantin Ipsilanti pe malul Dunării, la vadul de la Giurgiu.

[142] Vezi George D. Florescu, *Alaiul înmormântării lui Alexandru N. Şuţu voievod la 20 ianuarie 1821,* Bucureşti, 1932, şi Emil Vârtosu, *1821. Date şi fapte noi,* Bucureşti, 1932, p. 4–9.

Încoronarea, miruirea, confirmarea episcopilor

În primul caz, ritualul ne este cunoscut doar prin informaţii destul de recente. Momentul avea o mare importanţă întrucât în ţările române nu a existat o doctrină dinastică propriu-zisă, succesiunea la tron fiind ereditară în linia descendenţei masculine sau a agnaţilor şi, în general, în ordinea primogeniturii. „Porfirogeneza", în ciuda afirmaţiilor citate ale unor domni de la începutul veacului al XVII-lea, şi chiar legitimitatea naşterii nu au jucat nici un rol[143]. De aceea, dreptul la domnie, asigurat în principiu de „osul domnesc", în fapt de alegere, nu era valabil decât graţie confirmării lui de către biserică prin dublul act al încoronării şi al mir-ungerii.

Descrierea cea mai completă cuprinde elemente de ceremonial bizantin, ca funcţia în acea împrejurare a marelui postelnic (*cubicularius*), îngenuncherea domnului la altar în dreptul uşilor iconostasului zise „porţile împărăteşti" (βασιλικαὶ πύλαι) sau rugăciunile „obişnuite a se citi la încoronarea împăraţilor ortodocşi"[144]. Relatarea aparţine însă lui Cantemir, fiind deci suspectă de interpretări livreşti şi depărtată în timp de originea ritualului care ne interesează deocamdată.

Se poate presupune, pe baza documentelor interne şi a exemplelor pe care le oferă istoria universală, că încoronarea reprezintă o primă etapă, un gest a cărui valoare a fost, cu vremea, umbrită de miruire[145]. În condiţiile

---

[143] Pe când în dreptul occidental, îndeosebi în Franţa, *c'est la naissance et non pas l'onction qui fait les rois* — vezi N.D. Pissot, *Le cérémonial de la Cour de France, ou Description historique de ses grandes dignités, charges et titres d'honneur*, Paris, 1816, p. 2. Pentru izvoarele puterii suverane la Bizanţ, vezi Louis Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris, 1970, p. 11–48.

[144] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 153–157. Interesul pentru aceste chestiuni l-a îndemnat pe contemporanul Nicolae Costin să descrie „obiceiale Leşilor când fac craiu nou". Vezi N. Costin, *Letopiseţul ţării Moldovei de la zidirea lumii*, ed. I.Şt. Petre, Bucureşti, 1942, p. 311–320; I.C. Chiţimia, *Încoronarea regilor poloni la N. Costin*, Cercetări literare, IV, 1940, p. 139–162.

[145] Marc Bloch, *Les rois thaumaturges*, Paris, 1924 (reeditare 1961). În afară de articolul regretatei Corina Nicolescu, *Le couronnement, „încoronaţia". Contribution à l'histoire du cérémonial roumain*, RESEE, XIV, 4, 1976, p. 647–663, vezi şi Donald M. Nicol, *„Kaisers albung". The Unction of Emperors in the Late Byzantine Coronation Ritual*, Byzantine and Modern Greek Studies, 2, 1976, p. 37–52. Alte contribuţii mai recente: Violeta Barbu, Gh. Lazăr, *„Coronatio"* . *Tradiţia liturgică în Ţările române*, în vol.

existenţei, în secolul al XIV-lea, a trei unităţi statale pe teritoriul ciscarpatic locuit de români, avem motive să credem că, pentru conducătorii fiecăreia din aceste formaţiuni politice, coroana împreună cu sceptrul simbolizau suveranitatea[146]. O dovedeşte, pe lângă figurarea unor persoane încoronate pe sigiliile iconografice ale Ţării Româneşti, încă de la Mircea cel Bătrân[147], şi faptul că o coroană a Ţării de Jos se mai păstra în tezaurul Moldovei în 1562, fiind necesară la solemnitatea de înscăunare a domnilor[148]. Totuşi, de la mijlocul veacului al XV-lea, această ceremonie se amplifică şi, din accesorie, partea religioasă a ritualului devine esenţială.

Primul domn moldovean uns a fost probabil Ştefan cel Mare[149]. Semnificaţia inovaţiei din 1457 este limpede: legitimarea domnească pe urmele ritualului imperial. Venind după un lung şir de uzurpări sângeroase, noul domn îşi începe acţiunea de consolidare a autorităţii centrale printr-un act extraordinar. La numai trei ani după căderea Constantinopolului, hotărârea luată de Ştefan va contribui să-i asigure biruinţa personală asupra altor pretendenţi şi, totodată, ridica acest râvnit tron la înălţimea celui al împăraţilor ortodocşi[150]. Mitropolitul din mâinile căruia el primea consacrarea, Teoctist, era capabil să legitimeze ca,

Naţional şi universal în istoria românilor, Bucureşti, 1998, p. 40–68; Radu G. Păun, *„Si Deus nobiscum, quis contra nos?" Mihnea III: Note de Teologie politică*, ibid., p. 69–99

[146] Existenţa de sine stătătoare a Ţării de Jos moldovene, cu unele consecinţe politice şi instituţionale până în secolul al XVI-lea, a fost definitiv dovedită de Şerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Consideraţii pe maginea unui izvor necunoscut*, Studii şi materiale de istorie medie, VI, 1971, p. 43–59.

[147] E. Vârtosu, *Titulatura domnilor*, p. 234–243.

[148] *Călători străini*, II, p. 174 (raport al lui Ioan Belsius către Maximilian de Habsburg, la 6 iunie 1562). Semnalând această menţiune documentară, P.P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuţii la studiul finanţelor feudale în Ţara Românească şi în Moldova*, Studii, XIV, 1961, 1, p. 64, a legat-o de împărţirea vremelnică a ţării sub urmaşii lui Alexandru cel Bun, eroare care repetă pe cea a altor istorici cu privire la dublarea vorniciei.

[149] *Cronicile slavo-române*, p. 14 („ломаза его на господство"), 49, 56, 61, 70.

[150] Practica miruirii fusese adoptată şi de regalităţile catolice vecine: cea maghiară, instituită de papalitate, dar primind o coroană de la Bizanţ, şi cea polonă, a cărei recunoaştere de către Otto al III-lea, capul laic al creştinătăţii apusene, în anul 1000, a precedat încoronarea lui Boleslav I de către arhiepiscopul de Gniezno (sediul mitropolitan al bisericii din Polonia, creat la aceeaşi dată).

odinioară, patriarhii bizantini alegerea făcută de adunarea țării — echivalent aproximativ al Senatului[151]. Într-adevăr, după întreruperea legăturilor directe cu Marea Biserică din Constantinopol, acest ierarh fusese hirotonisit fie la Ohrida, în munții Macedoniei, sub „protectorat" otoman, fie la Peć, în teritoriul sârbesc încă liber — în orice caz, într-un centru ecleziastic subordonat patriarhiei ecumenice[152]. Nu știm dacă, chemat de părintele său să-i succeadă în ultimele zile ale domniei lui, Bogdan cel Orb a recurs la același mijloc de a se impune, dar miruirea minorului Ștefan, în momentul încoronării sale din 1517, este tot atât de sigură ca și cea a lui Petru Rareș în 1527[153].

---

[151] Valentin Al. Georgescu, *Byzance et les institutions roumaines*, p. 61–62.

[152] Ohrida era o regiune care-și manifestase tendințele de independență atât pe plan politic, susținând ca și Țara Românească pe pretendentul Musa, în primul deceniu al veacului al XV-lea, cât și pe plan ecleziastic, printr-o atitudine intransigentă față de Unirea cu Roma, treizeci de ani mai târziu. Problema obscură a începuturilor păstoririi lui Teoctist I (1452–1453) a prilejuit ipotezele lui N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, Vălenii de Munte, 1908, p. 81–83, și N. Dobrescu, *Contribuțiuni la istoria bisericii române în secolul al XV-lea*, București, 1907, p. 32–36, care, în starea de atunci a cunoștințelor, au meritul de a fi indicat unde erau dificultățile și de a le fi căutat rezolvarea. Vezi studiul lui M.Th. Lascaris, *Joachim, métropolite de Moldavie, et les relations de l'Eglise moldave avec le Patriarcat de* Peć *et l'archevêché d'Achris au XVe siècle*, Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique, XIII, 1927, p. 129–159, și cele mai noi, ale lui V. Laurent, *Contribution à l'histoire des relations de l'Eglise byzantine avec l'Eglise roumaine au début du XVe siècle, ibid.*, XXVI, 1945, p. 180–184, și *Aux origines de l'Eglise de Moldavie. Le métropolite Jérémie et l'évêque Joseph*, Revue des études byzantines, II, 1947, p. 158-170. Vezi și Tit Simedrea, *Unde și când a luat ființă legenda despre atârnarea canonică a scaunelor mitropolitane din Țara Românească și din Moldova de arhiepiscopia de Ohrida. Notă pe marginea unei interpolări*, Biserica ortodoxă română, 1967, p. 975–1003. Mai nou, Mihai Maxim, *Les relations des pays roumains avec L'archevêché d'Ohrid à la lumière des documents turcs inédits*, RESEE, XIX, 4, 1981, p. 653–671.

[153] *Cronicile slavo-române*, p. 92, 95. Vezi *ibid.*, p. 105 (Ștefan Rareș uns în 1551 — data exactă apare într-o însemnare editată de I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 534), 123 (Alexandru Lăpușneanu în 1552), 163 (Ștefan fiul lui Petru Șchiopul, în 1590). Ultima miruire coincide cu vizita în Moldova a patriarhilor Ieremia al II-lea al Constantinopolului și Ioachim al V-lea de Antiohia. Despre încoronarea lui Despot la 15 august 1562, v. H. Siruni, *Mărturii armenești despre România, extrase din cronica armenilor din Camenița*, I, AAR, m.s.i., s. III, t. XVII, 1936, p. 275.

În Ţara Românească, deşi calitatea de „uns al lui Dumnezeu" este afirmată încă din acte ale lui Mihail I şi Vlad Dracul[154], poate doar cu valoare metaforică în sensul de *ales* (χριστὸς Θεοῦ), spre a reaminti dreptul divin al domnilor, pentru actul efectiv nu există alte dovezi categorice până în secolul al XVI-lea, când s-a sistematizat, şi sub influenţa exemplului moldovean, ideologia politică feudală. În acelaşi timp, acest spor de prestigiu hieratic pentru domnie trebuia să fie atras de prezenţa în ţară a unui înalt prelat constantinopolitan. E cazul fostului patriarh ecumenic Nifon al II-lea în 1503–1504. Autoritatea exercitată de el aici a durat numai un an, însă spiritul lui pătruns de tradiţia bizantină şi-a regăsit forţa odată cu suirea pe tron în 1512 a lui Neagoe Basarab, cu care avusese legături deosebit de strânse[155]. „Dumnezeu cu voia sa şi cu mâna sa l-au uns şi l-au pus domn", spune despre el protul athonit Gavriil[156]. Vizita la Târgovişte a patriarhului Teolept I, ocazie în care „au făcut mir sfânt în sfânta mitropolie", după cum menţionează letopiseţul anonim al Ţării Româneşti[157], a avut loc însă cinci ani mai târziu, pentru sfinţirea ctitoriei domneşti de la Argeş.

---

[154] Vezi mai sus, nota 51. O însemnare din 1411, la sfârşitul unei omilii a Sf. Chiril al Alexandriei, e datată „din zilele lui Mircea voievod şi (ale) fiului său Mihail voievod" (Radu Constantinescu, *Manuscrise slavo-române ale vechii biblioteci sinodale din Moscova*, Studii, 24, 1971, p. 1029–1030), ceea ce confirmă asocierea celor doi domni, în aceiaşi termeni ca şi inscripţia de pe clopotul de la Cozia. E posibil ca inovaţia să se fi datorat lui Mircea, fie la propria sa încoronare, fie la aceea a fiului său, căruia îi asigura astfel succesiunea.

[155] *Viaţa sfântului Nifon* de Gavriil Protul arată că intervenţia chiriarhului nu s-a manifestat numai în chestiuni bisericeşti, ci şi pe plan politic şi instituţional: *„Grăia-le den pravilă şi de lege, de tocmirea bisericii şi de dumnezeeştile slujbe, de domnie şi de boerie, de mânăstiri şi de biserici"* etc. (ed. Tit Simedrea, în BOR, LV, 1937, p. 276).

[156] *Ibid.*, p. 286.

[157] I.I. Georgescu, *O copie necunoscută a letopiseţului cantacuzinesc*, Mitropolia Olteniei, XIII, 1961, p. 504; Cf. Virgil Cândea, *Letopiseţul Ţării Româneşti (1292–1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, Studii, 23, 1970, 4, p. 682. Descrierea călătoriei lui Teolept în Ţara Românească confirmă ştirea (Hurmuzaki, XIV, 1, p. 717). În „Ecthesis chronica" se aminteşte că el a venit „să pregătească marele mir" (nu „să facă sfântul maslu", cum e tradus pasajul în *Fontes historiae Daco-Romanae*, IV, Bucureşti, 1982, p. 549).

Până în vremea mai nouă, când domnii erau învestiți la Constantinopol și erau acolo unși de patriarhii ecumenici, mirul „mare" a putut fi adus doar de aceștia, la trecerile lor prin Moldova în Țara Românească[158].

În lipsa lor, când alegerea de către boieri era ratificată de mitropolitul țării, fără a se aștepta și confirmarea decisivă a Porții, lucrurile se petreceau ca în cazul lui Constantin Șerban, a cărui înscăunare în 1654, după moartea lui Matei Basarab, este astfel relatată de letopisețul cantacuzinesc: „îl duseră în biserică cu haine domnești și-i ceti molitva de domnie punându-i gujuman în cap. Și șăzu în jățu-i blagoslovindu-l părintele vlădică și cântară многa лѣта[159].

Nu această contrafacere, ci însuși ceremonialul *basileilor* din veacul al XIV-lea era rezervat domnilor în vechea capitală imperială. Psalții Marii Biserici le cântă „vrednic este" (ἄξιος) și rugăciunile prin care li se urează putere, izbândă, statornicie, sănătate și mântuire sunt cele recitate cândva pentru împărații „romeilor"[160]. Intonarea unui *polychronion* pentru domn și a laudelor pentru patriarh făceau parte și ele din vechea liturghie bizantină[161]. Scena se repetă apoi în țară, la Sf. Nicolae Domnesc din Iași sau la mitropolia din Târgoviște ori, mai târziu, din București[162]. „Rânduiala ce se face la încoronația domnului", datând de

---

[158] Despre miruire, vezi Simeon al Tesalonicului, *De Sancto Unguente*, la J. Migne, PG, CLV, col. 240–248; J. Goar, *Euchologion sive ritualum Graecorum*, Paris, 1647, p. 629 și urm.; V. Mitrofanovici și T. Tarnavski, *Liturgica bisericii ortodoxe*, Cernăuți, 1929, p. 754 (referințe binevoitor semnalate de colegul Virgil Cândea). Vezi și N. Popescu, *Patriarhii Țarigradului prin țările române, veacul XVI*, București, 1914.

[159] Ediția I.I. Georgescu, p. 544.

[160] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 160–162. Formula din Pseudo-Codinos, p. 354: „ὑποτάξας ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ τὰ βάρβαρα ἔθνη τοὺς πολέμους θέλοντος" apare acum așa: „ὑπέταξα ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον". După N. Iorga, *Byzance après Byzance*, p. 141–142, acest ceremonial, atestat în vremea lui Petru Cercel, ar data încă din 1535, de la numirea lui Radu Paisie la domnia Țării Românești.

[161] *Ibidem*. Cf. D. Cantemir, *Istoria imperiului otoman*, trad. I. Hodoș, I, București, 1872, p. 276–279, nota 43 (o descriere foarte asemnătoare a aceleiași ceremonii). Vezi și încoronarea, salutată prin aclamații, a lui Alfons al VII-lea de Leon, în 1135, într-o cronică spaniolă contemporană tradusă de Robert Folz, *L'idée d'Empire en Occident*, p. 207–208.

[162] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 170–171. Vezi încoronarea lui Mihnea al III-lea (1658) descrisă de Paul de Alep, *Călători străini*, VI, București, 1976, p. 262–265, și pe care o comentează Radu G. Păun, *art. cit.* din vol. *Național și universal.*

la începutul secolului al XVIII-lea, traduce aproape cuvânt cu cuvânt rugăciunea rostită în 1391 la încoronarea lui Manuil al II-lea Paleologul[163]. Între 1726 şi 1733, Gheorghe Papadopoulos, profesor la Academia Domnească din Iaşi, a compilat şi el tipicul aceleiaşi slujbe solemne[164]. Există, chiar în plină epocă fanariotă, relatarea învestirii lui Alexandru Scarlat Ghica, pe care, fiind scurtă, o reproducem:[165] „1766, dichemvrie 3, duminecă dimineaţa, înaintea sfintei liturghii fiind adunaţi toţi arhiereii şi boierimea, mari şi ai doilea, deci pogorându-se Măriia Sa Alexandru Ghica Vodă, pe cum i-au ieşit înaintea Măriii Sale mitropolitul Grigorie, cu sfânta Evanghelie şi patru diaconi cu trichelile şi cu sfăşnicele, şi l-au luat de mână şi l-au dus la sfântul oltariu şi l-au hiritonit după obiceaiul domnilor, cântând Isaiia χόρευε şi sărutând sfântul prestol la patru cornuri, şi apoi l-au înghenunchiat înaintea sfântului prestol şi i-au cetit molitfa, apoi i-au dat dar de domnie creştinească şi i-au cântat ἅγιος după obicei[166], şi l-au pus în scaunul Măriii Sale în sfânta biserică domnească în Bucureşti, şi au rămas până când au venit şi de la puternica împărăţie turcul cu tuiurile şi cu sangiacul şi cuca".

---

[163] Paul Mihail şi I. Caproşu, *Despre ceremonialul domnesc*, Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A.D. Xenopol", VIII, 1971, p. 397–399. Cf. Pseudo-Codinos, *Traité des offices*, p. 353–354. Nu se înţelege bine ce ar putea fi acel „manuscris bizantino-slav", tălmăcit în româneşte în veacul al XVII-lea şi apoi transcris de Axinte Uricariul. Editorul publică şi o „molitfă la călătoriea domnului", a cărei provenienţă bizantină e mai puţin sigură.

[164] Hurmuzaki, XIII, p. 481–482. Despre autor, care a avut preocupări istorice, alcătuind Κλίμαξ τῆς ἐπιτομῆς τῶν αὐθέντων şi Δεξικὸν αὐτῶν αὐθέντων, probabil în legătură cu compendiul lui Vasile Buhăescul, vezi *Cronica Ghiculeştilor*, ed. Nestor Camariano şi Ariadna Camariano-Cioran, Bucureşti, p. 52, şi A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, Bucureşti, 1971, p. 11. Un ghid sigur în ceremonialul otoman al înmânării tuiurilor sau al îmbrăcării caftanului a furnizat, prin editarea unui manuscris turcesc din secolul al XVIII-lea, H.Dj. Siruni, *Domnii români la Poarta otomană*, Bucureşti, 1941. M. Beza, *Urme româneşti în Răsăritul ortodox*, Bucureşti, 1937, p. 197–203, reproduce o descriere a învestirii domnilor Ţării Româneşti după ms. 24 al Muzeului etnografic din Atena, fără dată, dar probabil din secolul al XVIII-lea, Περιγραφὴ τῆς αὐθεντίας ὅταν γίνεται.

[165] N.A. Gheorghiu, *Însemnări din cronica munteană din secolul al XVIII-lea*, Revista istorică, XX, 1934, p. 22.

[166] Editorul corectează „ἅγιος cu „ἄξιος", deşi referirea e corectă la un pasaj anterior al ecteniilor. Cf. Ps. Codinos, *loc. cit.*

Aşadar, şi în domeniul formelor pompoase, până la ultimii domni fanarioţi, tradiţia bizantină a rămas, cu modificări neînsemnate, suportul unei continuităţi politice supuse la necontenite încercări, care avea uneori nevoie de hiperbole, pentru ca societatea românească să nu piardă sentimentul încrederii în sine, neapărat necesar rezistenţei[167].

În pasajul citat mai sus, caracterul sacru al domniei e subliniat prin chiar termenul liturgic folosit pentru a denumi ritualul: „hirotonie". Ca urmaşi ai lui Constantin în calitatea sa de ἐπίσκοπος τῶν ἐκτός" [168], împăraţii bizantini aveau o mare autoritate religioasă în materie dogmatică, precum şi în domeniul canonic. Relaţia între *basileus* şi biserica sa este poate unul din subiectele cele mai des şi mai diferit abordate de istoriografia modernă a Bizanţului. De aceea, nu e lipsit de interes punctul de vedere exprimat la sfârşitul veacului al XVII-lea, relativ la un imperiu atemporal, de către Antim Ivireanul: „cununa cea împărătească are despărţeală de mitra cea arhierească şi împăratul care se nevoiaşte pentru binele şi folosul norodului său, atâta la cele trupeşti şi trecătoare, cât şi la cele sufleteşti şi duhovniceşti, măcar că nu are acea vrednicie (arhierească), iară plata îi iaste de la Dumnezeu întocmai cu episcopii cu carii ar fi mai râvnitori şi să face el diadoh apostolilor[169],

---

[167] Alexandru Suţu a primit în aceleaşi condiţii învestitura la Constantinopol la 17 noiembrie 1818 (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, II, p. 536) şi a fost înscăunat la Bucureşti, la Sf. Spiridon Vechi. Pentru Mihail Şuţu, numit domn al Moldovei în iunie 1819, vezi informaţia adăugată de J.M. Lejeune, traducătorul din italieneşte al cărţii lui J. Raicevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie, avec des observations sur l'histoire, la physique et la politique, augmenté de notes et d'additions*, Paris, 1822, p. 88–93. De văzut încă Radu G. Păun, *Sur l'investiture des derniers princes phanariotes autur d'un documment ignoré*", RESEE, XXXV, 1–2, 1997, p. 63–75; idem, *Dinamica politică în prezentare rituală: o politică de încoronare copiată de Dionisie Eclesiarhul* (1813), SMIM, XVII, 1999, p. 75–91.

[168] Johannes Straub, *Regeneratio Imperii. Aufsätze über Roms Kaisertum und Reich im Spiegel der heidnischen und christlichen Publizistik*, Darmstadt, 1972, p. 119–158.

[169] Suveranul bizantin purta titlul oficial de „isapostolos", cf. Daniel de Decker şi Ginette Dupuis-Masay, *L' „épiscopat" de l'empereur Constantin*, Byzantion, 4, 1980, p. 118–157; L. Bréhier, ἱερεὺς καὶ βασιλεὺς, în vol. ed. de H. Hunger, *Das Byzantinische Herrscherbild*, Darmstadt, 1975, p. 86–92.

carii sunt împăraţi şi preoţi ai bisericii, de vreme ce dimpreună lucrează cu Dumnezeu, pentru mântuirea lumii"[170].

În consecinţă, domnilor români le revenea prerogativa de a confirma alegerile de episcopi şi mitropoliţi, fixându-se asupra unuia din trei candidaţi şi înmânându-i cârja arhierească, decizie care urma apoi să fie ratificată de sinodul patriarhiei ecumenice[171]. Dimitrie Cantemir nu uită să o menţioneze, subliniind că dreptul de învestitură, „smuls împăraţilor romani prin meşteşugurile papilor, nu s-a mai păstrat de niciunul din principii creştini, în afară de autocratorul Rusiei"[172]. Transmiterea unuia din însemnele demnităţii de arhiereu — toiagul — avea loc în cadrul unei proceduri de caracter laic, pe când pentru celălalt — mitra —, după primirea aprobării de la Constantinopol, se organiza, cu solemnitatea de rigoare, o ceremonie religioasă[173].

---

[170] Antim Ivireanul, *Opere*, ed. Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1972, p. 86. Cf. despre dubla putere temporală şi spirituală a domnilor, hrisovul lui Grigore Ghica din 1764, analizat de V.Al. Georgescu în Studii, 1, 1965, p. 66–68.

[171] Vezi hrisovul lui Leon Tomşa din 15 iulie 1631 (DRH, B, XXIII, p. 408). N. Iorga, *L'Église autocéphalè de Roumanie, ses origines et son rôle parmi les Églises nationales d'Orient* (extras din L'Europe nouvelle, 27 februarie 1926), p. 6, a remarcat că, prin această independenţă formală, mitropoliile româneşti intrau în conflict cu „spiritul bizantin", cu Marea Biserică manevrată de clanuri influente în direcţia conştiinţei naţionale neoelenice. Boierii moldoveni din 1786 ştiau că „din vechi şi din început, de când iaste ţara noastră, supt umbra prea puternicei împărăţii şi din vremea strămoşilor noştri, rânduiala şi obiceiul pământului iaste acesta: alegere şi aşezare arhiereului nostru să face de către domn după rugăciunea şi cerirea pământului" (*Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldovei*, ed. N. Iorga, în Buletinul comisiei istorice a României, 3, 1924, p. 14), Cf. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 352.

[172] *Ibid.*, p. 126, 352. Situaţia era aceeaşi în Ţara Românească, cf. A.M. Del Chiaro *op. cit.*, p. 88, şi *Condica sântă*, ed. Ghenadie Enăceanu, I, Bucureşti, 1886. Să se vadă, ca ilustraţie, magnifica mitră din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, aurărie veneţiană, aflată la Bucureşti, în Muzeul de Artă al României (Inv. M. 1560/14197) şi publicată în *Treasures from Romania*, Londra, 1971, p. 109.

[173] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688–1714)*, ed. Aurora Ilieş, Bucureşti, 1970, p. 168, dă pentru numirea lui Antim ca mitropolit data de 28 ianuarie 1708, când „l-au chemat acolo în casa cea vlădicească şi i-au dat cârja", şi 22 februarie pentru instalarea sa („au trimis măria sa pă dumnealui Ştefan Cantacuzino, marele postelnic, cu carâta cea frumoasă domnească şi cu alaiu frumos, la sfânta mitropolie, dă l-au proscalisit să vie la curte; pă carele aducându-l pă scară cea mare pen divan, s-au împreunat cu măriia sa Vodă, sărutându-i măriia sa mâna şi făcându-i

Demnitatea lor le conferea domnilor un caracter aproape sacerdotal, ca şi împăraţilor bizantini sau, de altfel, regilor „taumaturgi" din Occident. La anumite ceremonii ale ritualului ecleziastic, domnul figurează chiar ca oficiant, deşi nu în primul rând, ci după mitropolit sau, când este cazul, după patriarhul oaspete. Ne referim la slujba care avea loc în Joia-mare, cunoscută sub numele slavon de „umivanie" sau cel grecesc de „niptira", când, în semn de pocăinţă, domnul şi boierii imitau gestul lui Iisus spălând picioarele ucenicilor săi. Ea se practica în Moldova înainte de 1588, este consemnată, cu toate detaliile, de Paul de Alep, la Târgovişte în 1657, dar în epoca fanariotă era o tradiţie desuetă, rareori respectată, şi oricum domnul se mulţumea să asiste, fără să mai participe la ea[174]. Deşi aici a acţionat evident influenţa bizantină, putem evoca şi în Europa catolică existenţa aceluiaşi rit la care s-au supus regii Franţei — despre Ludovic al IX-lea avem mărturia lui Joinville — şi Habsburgii, până la ultimul.

În alte împrejurări, după exemplul lui Constantin cel Mare, domnul adresa adevărate omilii curtenilor săi. Cu privire la Ştefan Cantacuzino, la mazilirea sa (1716), un fragment de cronică pe care-l vom analiza cu un prilej viitor cuprinde informaţia neaşteptată că „au făcut un cuvânt minunat pentru zădărniciia lumii aceştiia, după aceasta cerând ertăciune dă la tot norodul şi sărutându-i mâna toţi"[175].

frumoasă oraţie"). Vezi textul predicii lui Antim Ivireanul, *Opere*, p. 3–8. Aşadar, aprobarea domnească era necesară pentru validitatea oricărei numiri în funcţia episcopală sau metropolitană. Pentru înlocuirea unui ierarh în viaţă existau două căi: fie destituirea de către patriarhia din Constantinopol, la cererea domnului, ca în cazul mitropoliţilor Ţării Româneşti Ştefan I (1653) sau Antim (1716, după o primă încercare în 1712) — fie demisia, de exemplu Varlaam de Glavacioc, în 1679 „ş-au pus cârja pe masă înaintea domnului şi a tot soborul, şi luând cârja domnul, au dat-o vlădicăi Theodosie" (*Cronicari munteni*, I, ed. M. Gregorian, Bucureşti, 1961, p. 207). Pentru asemenea intervenţii ale autorităţii de stat în conducerea bisericii bizantine, vezi P.G. Caron, *Una manifestazione del „cesaropapismo" degl'imperatori d'Oriente: l'accettazione delle rinuncie dei vescovi di Constantinopoli*, în *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, IV, Atena, 1980, p. 78–83.

[174] Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial*, p. 131–133, 292.

[175] *Însemnările Androneştilor*, publicate cu un studiu introductiv de Ilie Corfus, Bucureşti, 1947, p. 26. Despre omiliile rostite de împăraţi, vezi Evelyne Patlagean, *La civilisation ou la personne du souverain. Byzance, Xe siècle*, Le temps de la réflexion, IV, 1983, p. 181–194.

a) *Sceptrul.* Anterioritatea sceptrului asupra celorlalte însemne se poate deduce indirect din comparaţia între situaţii asemănătoare, atât din spaţiul bizantin, cât şi din Europa occidentală[176]. Se ştie valoarea specifică, de simbol al suveranităţii, a ceea ce izvoarele numesc σκήπτρον la Bizanţ[177]. Acelaşi obiect, un stindard militar de tip *labarum*, are o mare importanţă în primele secole de existenţă a statelor feudale româneşti, după cum o dovedeşte apariţia sa frecventă în textul cronicilor[178]. Astfel letopiseţul anonim al Moldovei pomeneşte cu mândrie printre trofeele câştigate de Ştefan cel Mare în 1471 „schiptrul cel mare al lui Radul voievod", alteori însă „schiptrele" se confundă cu steagurile (gr. τα φλάμουλα) dar, în general, e vorba de „schiptrul domniei"[179]. Condiţia de state tributare sau, după terminologia occidentală, „vasale" a ţărilor române faţă de Poarta

[176] Percy Ernst Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatsymbolik*, I–III, Stuttgart, 1954–1956; Agostino Pertusi, *Quedam regalia insignia, Ricerche sulle insigne del potere ducale a Venezia durante il Medioevo*, Firenze, 1965; idem, *Symbolisme des insignes byzantines du pouvoir*, Études balkaniques, XIV, 1978, 3, p. 44–50.

[177] Constantinus Porphirogenitus, *De caerimoniis aulae byzantinae*, I. Bonn, 1829, App., p. 505; Pseudo-Codinos, *op. cit.*, p. 248. În „Constitutum Constantini", celebrul fals anterior secolului IX, între alte embleme ale demnităţii imperiale apar şi, *imperialia sceptra*, ca însemne militare (Gino Cervito, Franco Natale, Giorgio Spini, *Antologia di testi per lo studio della storia medioevale*, Roma, 1959, p. 24). Carl Erdmann, *Kaiserliche und päpstliche Fahnen im hohen Mittelalter*, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, XXV, 1933, p. 1–48, a demonstrat că, până în secolul XI, *vexillum* nu înseamnă o flamură, ci crucea purtată solemn în procesiune sau luptă.

[178] Observaţia aparţine lui Eugen Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească în a doua jumătate a sec. XV*, p. 33.

[179] *Cronicile slavo-române*, p. 15, 17, 18 (40 de steaguri turceşti cucerite în lupta de la Vaslui, cf. *ibidem*, p. 50, 63), 22, 49, 61, 63, 70 73, 91, 102, 105, 121, 147. E indispensanbilă consultarea articolului lui Marcel Romanescu, *Despre schiptru*, Revista istorică română, XVI, 3, 1947, p. 288–294, unde se susţine că „marele schiptru" înseamnă steagul conferit de sultan şi că sceptrul „n-a existat niciodată în ţările române". De aceeaşi părere sunt E. Turdeanu, *La littérature bulgare au XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947, p. 29 şi Corina Nicolescu, *Les insignes du pouvoir. Contribution à l'histoire du cérémonial de cour roumain*, RESEE, XV, 1977, 2, p. 234–236. Îi contrazice categoric mărturia cronicarului german Eberhard Windecke despre aducerea sceptrului la Nürnberg în 1413 (apud. I. Minea, *Vlad Dracul şi vremea sa*, Iaşi, 1928, p. 38–39).

otomană a dus la identificarea sceptrului cu „sangiac-alem", steagul alb , „*vexillum*", semn al supunerii, conferit domnilor la învestirea lor de către „sangiac-bei" sau „miralem-aga"[180]. De aceea, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, diferite inscripţii cu caracter de cronică păstrează vechiul termen bizantin[181]. Totuşi, în preajma aceleiaşi date, întâlnim reprezentarea unui sceptru crucifer în efigia lui Despot Heraclidul de pe talerii bătuţi în 1562–1563 din porunca acestui domn — nu o simplă imagine convenţională, ci un portret veritabil[182]. În arta bizantină, numeroase imagini (pe monede, miniaturi etc.) îl reprezintă pe împărat ţinând în mâna stângă un sceptru, adesea terminat cu o cruce (σταῦρος). În schimb, la români, către sfârşitul veacului al XVII-lea, sceptrul nu mai era decât o relicvă istorică, a cărei desuetudine făcea necesară explicaţia dată de Dimitrie Cantemir: „beţişor scurticel, cările obicinuiţi sunt împăraţi în mână a-l ţinea"[183]. Uneori, la iconografia domnilor din secolele XV–XVI, sceptrul e înlocuit prin:

---

[180] Vezi iarăşi D. Cantemir, *op. cit.*, p. 160, 168. Deja pe piatra de mormânt a lui Neagoe Basarab apar şi sceptrul şi steagul. Într-o însemnare pe tetraevanghelul de la Humor se spune că Petru Rareş a primit în 1541 „sceptrul ţării Moldovei, adică steagurile" (Elena Niţă, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Bucureşti*, Bucureşti, 1981, p. 95–96).

[181] Epitaful lui Albu Golescu de la Vieroş, ed. N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I, p. 145: „a vrut fratele Domniei Sale Io Petru Voievod să intre domn în ţara Moldovei, cu schiptrul împăratului". Cf. cronica murală de la Sf. Gheorghe din Suceava, despre fiul lui Petru Şchiopul, Ştefan: „i-au adus lui schiptru de la împăratul turcesc" (tradus „steagul" de P.P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române*, p. 162–163). Cf. DIR, B, X I, III, p. 198: „cui va încredinţa Dumnezeu de va începe să ţină sceptrul întregii ţări" (1564).

[182] Ilie Ţabrea, *Monedele lui Despot-Vodă în lumina ultimelor cercetări*, Studii şi cercetări de numismatică, V, Bucureşti, 1971, p. 161–177. Obiecţia lui Al. Elian, *Moldova şi Bizanţul*, p. 136, nr. 3, după care monedele ar fi fost bătute „dincolo de hotarele ţării", ceea ce le scade valoarea documentară, este ciudată, căci se cunoaşte activitatea la *Suceava* a meşterului sas Wolfgang. De altfel, *O relatare inedită a morţii lui Despot-Vodă*, ed. de A. Armbruster, în SMIM, VI, 1974, p. 326, se referă explicit la *sceptrum aureum*. Cu câtva timp înainte, relieful de pe piatra de mormânt a lui Radu de la Afumaţi îl reprezintă pe voievod călare, în mână cu „schiptrul" — buzdugan — la care face aluzie şi inscripţia (T. Palade, *Radu de la Afumaţi*, Bucureşti, 1939, p. 89).

[183] D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, ed. P.P. Panaitescu şi I. Verdeş, I, Bucureşti, 1965, p. 22. Ceea ce nu-l împiedică pe savantul principe, când se refugie în Rusia, să ia cu el „Toiagul de argint al Ţării, deci *sceptrul* (apud I. Mihnea, *Despre Dimitrie Cantemir*, Iaşi, 1926, p. 397).

b) *Cruce.* Unul din primele portrete din această categorie este cel al lui Ştefan cel Mare, brodat pe epitrahilul dăruit în 1504 mănăstirii Dobrovăţ: crucea dublă („de Lorena") pe care voievodul o ţine în mâna stângă, are o formă întâlnită la Bizanţ sub Justinian al II-lea (705–711), repetându-se până la Comneni şi Paleologi[184]. Crucea cu trei ramuri, imagine a unui obiect real, apare pe fresca din biserica episcopală de la Curtea de Argeş, unde pe la 1535 Radu Paisie face gestul de a o întinde fiului său Marcu, moştenitor prezumtiv[185], şi pe o bulă sigilară din Ţara Românească: domnul, probabil Petru Cercel (1583–1585), o ţine în mâna dreaptă[186]. Explicaţiile n-au lipsit, susţinându-se, de pildă, prin analogie cu un motiv frecvent pe pietrele funerare din aceeaşi vreme, că crucea ar fi „semnul morţii"[187]. Alţi cercetători, influenţaţi de teoria „nova plantatio", au crezut chiar că e vorba de vestigii de 'dendrolatrie[188]. În fapt, prima

---

[184] Muzeul de Artă al României, Secţia de artă veche românească, Inv. nr. Tz. 1114. Publicat în *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, p. 308–309 (fig. 216), apoi de Maria-Ana Musicescu, *Portretul brodat în arta medievală românească*, SCIA, 1962, 1, fig. 16 şi I.D. Ştefănescu, *Broderiile de stil bizantin şi moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV. Istorie , iconografie, tehnică*, în *Cultura moldovenească*, p. 485 (unde se spune că doamna Maria Voinchiţa are şi ea în mână o cruce „cu două bare", afirmaţie contrazisă de ilustraţia ce însoţeşte textul, fig. 6). Cf. epitrahilele de la Putna reproduse de N. Iorga, *Portretele*, p. 14, 21. Pentru comparaţie, vezi Agostino Pertusi, *Insegne del potere sovrano e delegato a Bisanzio e nei paesi di influenza bizantina*, Spoleto, 1976, p. 503–504 şi pl. I, 1, D.

[185] *Ibid.*, p. VII şi pl. 50; Victor Brătulescu, *Frescele din Biserica lui Neagoe de la Argeş*, Bucureşti, 1942, p. 31, şi pl. V; Corina Nicolescu, *Costumul de curte în ţările române (sec. XIV–XVIII)*, Bucureşti, 1970, p. 96, fig. 48. Vezi N. Iorga, *op. cit.*, pl. 56, pentru portretul lui Petru cel Tânăr de la Snagov, cu cruce şi năframă.

[186] C. Moisil, *Bule de aur româneşti*, Cronica numismatică şi arheologică, IV, 1923, 1 p. 26; idem, *O nouă bulă de aur sigilată.* Buletinul ştiinţific al secţiunii de ştiinţe istorice, filosofice şi economico-juridice a Academiei R.P.R., 1951, p. 17–18 şi fig. 16; N. Iorga, *op. cit.*, p. 51 (*ar fi tot Radu Paisie*); Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 136–137 (ca şi despre portretul precedent, „în atitudine de donator"!).

[187] V. Brătulescu, *loc. cit.* După Carmen-Laura Dumitrescu, *Pictură murală din Ţara Românească în veacul al XVI-lea*, Bucureşti, 1978, p. 53, 57, 62, crucea ar fi numai „semnul votiv, de ctitor". Nu s-a explicat încă prezenţa unei cruci cu două braţe în armoariile complicate ale lui Despot.

[188] I.D. Ştefănescu, *Cu privire la stema Ţării Româneşti. Arborele din peceţile şi bulele sigilate de aur*, Studii şi cercetări de numismatică, I, 1957, p. 379. Întregul studiu (p. 375–388) nu e utilizabil decât cu maximum de precauţii: republicări de monede date ca inedite, ipoteze adoptate imediat ca certitudini de nezguduit, datări foarte vagi şi o omniscienţă mergând de la monedele Macabeilor până la Moissac sau la pietre de mormânt bulgăreşti din secolul al XIX-lea contribuie la trezirea spiritului critic al cititorului.

presupunere — şi singura de luat în seamă — pornea de la credinţa că, Radu Paisie şi Marcu nemaifiind în viaţă, chipurile lor au fost adăugate la ale ctitorilor principali „în jurul sec. XVII", ceea ce studii ulterioare au dovdit ca inexact. Dimpotrivă, crucea care, cu un asemenea înţeles funerar, n-ar fi putut figura pe portretul unui domn în viaţă şi care, sub numele de „stavros" îşi avea locul printre *regalia* bizantine, arată că Radu, primul domn uns la Constantinopol, era în scaun în momentul când a fost pictat portretul său din biserica de la Argeş[189]. Pe bula de aur a lui „Petru voievod", crucea cu triplă traversă nu poate avea nici sens funerar, nici rostul de a simboliza participarea la un act de ctitorie ci este un însemn cu caracter religios-politic, semnificând învestitura divină ca îndrumător spiritual al poporului. Cum se explică atunci că, la bolniţa Coziei, spătarul Stroe e zugrăvit purtând o cruce (simplă de astă dată)? Un sceptru crucifer de această formă, existent şi la împăraţii bizantini, dar aproape numai în secolele VI–VII, pare să fi fost semnul demnităţii de consul (ὕπατος); într-o perioadă atât de târzie, când semnificaţia acestor simboluri se pierduse în mare parte, iar titlul consular nu mai avea nici un înţeles, era un atribut onorific cu totul excepţional. Tot atât de ieşit din comun este faptul că, în tabloul votiv din naosul Snagovului, doamna Chiajna ţine în

[189] Pseudo-Codinos, *op. cit.*, p. 200–202. Considerăm exactă presupunerea lui C. Pavel (Pavel Chihaia),, *Câteva date în legătură cu portretele votive din „biserica lui Neagoe" din Curtea de Argeş*, Mitropolia Olteniei, XIV, 7–9, 1962, p. 460–462, deşi ulterior, în cartea sa *De la „Negru Vodă" la Neagoe Basarab*, 1976, p. 155, autorul a renunţat la ea, afirmând că chipurile lui Radu-Paisie şi Marcu n-au fost zugrăvite decât în 1554–1557. Vezi şi „crucea dătătoare de viaţă" a ţarilor moscoviţi (W.K. Medlin, *Moscow and East Rome*, Geneva, 1952, p. 54). Pe lespezile tombale reproduse în luxoasa publicaţie a lui V. Brătulescu, p. 8–18, crucea are numai două braţe sau unul singur, când al treilea nu e oblic, cu o excepţie: piatra lui Radu de la Afumaţi (fig. 5), unde crucea triplă e încadrată pe monograma Mântuitorului. Desigur, problema e prea complicată pentru a putea fi rezolvată aici. Unii domni poartă crucea singură, ca Alexandru al II-lea Mircea, pe miniatura unui evangheliar, Mihnea al II-lea la Biserica Domnească din Târgovişte, Radu Şerban şi Matei Basarab la Hurezi sau ultimul la Polovragi (N. Iorga, *Portretele*, pl. 67b. şi urm.), iar alţii apar cu crucea şi năframa, care odinioară înfăşura „akakia" *basileilor:* Petru Cercel şi Mihai Viteazul la Căluiu, Ieremia şi Simion Movilă la Suceviţa. Despre năframă, crezută o podoabă oarecare, v. Al. Alexianu, *Mode şi veşminte din trecut*, I. Bucureşti, 1974, p. 154–155. „O năframă ce-i zâc *cecmea*" e menţionată şi de logofătul Gheorgachi în 1762 (Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial*, p. 275, 278).

mâna dreaptă o cruce cu dublă traversă, probabil ca o subliniere a autorității ei de regentă. Pe o broderie din primul sfert al veacului al XV-lea, Vasile I, marele cneaz al Moscovei, e reprezentat cu un sceptru crucifer[190]; față de această cruce simplă, cea dublă sau triplă a domnilor români nu înseamnă oare un rang mai înalt în ierarhia bizantină? Trebuie adăugat însă că, spre deosebire de „stavros", crucea cu trei brațe este cea zisă patriarhală, și indică poziția domnului de protector al bisericii ortodoxe. Despre σταῦρος, ca simbol al victoriei la toți succesorii lui Constantin cel Mare, s-a spus că devenise la Bizanț atributul esențial al împăraților (L. Bréhier).

c) *Spada.* De la început asociată cu buzduganul-sceptru, spada joacă un rol în ceremoniile curții. În asemenea ocazii solemne, ea era încredințată unui demnitar, marele spătar, atribuție echivalentă cu cea a *protospătarului* de la Palatul sacru din Constantinopol (cu a conetabilului în Franța etc.)[191]. Totuși, Cantemir în *Descriptio Moldaviae* menționează două arme asemănătoare, (*gladius* și *ensis*), dintre care spătarul ținea una în mână și cealaltă pe umăr. Una din ele fiind probabil o sabie încovoiată, de tip turcesc, era adusă de la Constantinopol, unde-i fusese acordată domnului, ca însemn al puterii militare, de către sultan, pe când *gladius* ar fi fost păstrat în tezaurul domnesc, ca și coroana. În sprijinul acestor presupuneri se pot aduce mențiunile din *Condica* lui Gheorgachi logofătul referitoare la ceremoniile din ajunul Crăciunului și din ziua următoare, ocazii în care „sabiia cea împărătească" era purtată „curmezișu pe umărul său" de un boier (vtori spătar, vel spătar). Pe stema Țării Românești, spada și sceptrul în ghearele acvilei cruciate încep

[190] Alice Bank, *Византийское искусство*, Moscova, 1965, p. 288.

[191] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători*, p. 243–247, precizând că această funcție apare în Țara Românească în 1415, în Moldova în 1434. Miron Costin, *op. cit.*, p. 238, 388, considera sabia și buzduganul drept însemne ale domniei. Cf. Ps-Codinos, *op. cit.*, p. 202.

[192] Emil Vârtosu, *Sigilile domnești rare din veacul al XVIII-lea*, AAR, m.s.i., s. III, t. XXV, 1942, p. 75–79, publică pecetea lui Mihnea al III-lea Radu (1658). În Moldova, aceleași elemente heraldice (spadă și sceptru) se observă încă din 1623, pe sigiliul lui Ștefan Tomșa (C. Moisil, *Stema României, originea și evoluția ei istorică și heraldică*, București, 1931, p. 8, fig. 19), apoi pe sigiliul din 1638 al lui Vasile Lupu (Magdalena Bunta, *Sigilii domnești din secolul al XVII-lea*, Studii și cercetări de numismatică, IV, 1968, p. 263–269.

să figureze numai din secolul al XVII-lea[192]. Totuşi, în 1533, un sol primit în audienţă de Vlad Vintilă raportează că l-a găsit având la îndemnână spada şi buzduganul, nu din precauţie, cum s-ar putea crede, ci fiindcă erau chiar însemnele domneşti, menite să-l impresioneze pe vizitator[193]. Poate n-am greşi văzând în vechea armă de la Muzeul Eski-Sarai din Constantinopol, căreia i se bănuieşte o origine moldovenească, chiar o spadă „de încoronare"[194]. Acelaşi caracter de ceremonie îl au şi săbiile cunoscute ale lui Constantin Brâncoveanu[195]; la încoronarea acestuia, după mărturia lui Del Chiaro, mitropolitul i-a încins sabia[196].

d) *Lancea.* Cea mai veche reprezentare a acestui însemn cavaleresc se poate recunoaşte pe emisiunile monetare ale Ţării Româneşti din timpul domniei lui Radu I (1377–1384), voievodul „transalpin" apărând pe revers, în armura completă de cavaler apusean şi cu o lance în mâna dreaptă[197]. Urmaşul său, Mircea cel Bătrân, va fi înfăţişat, pe ducaţi bătuţi de el, fie cu spadă sau buzdugan, fie, mai ales, cu lancea[198]. Iniţial,

---

[193] Relaţia lui Petru Opalinski, în *Călătorii străini*, I, Bucureşti, 1968, p. 345, 430.

[194] M. Beza, *Noi urme româneşti la Stambul*, Boabe de grâu, V, 1934, p. 402. Problema provenienţei acestui obiect a fost redeschisă de Ştefan S. Gorovei, *Dragoş şi Bogdan, întemeietorii Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 101–107.

[195] C. Marinescu, *Trei săbii ale lui Constantin Brâncoveanu*, Buletinul comisiunii monumentelor istorice, XIX, 1926, p. 93 şi urm., N. Iorga, *Portrete şi lucruri domneşti nou-descoperite*, AAR, m.s.i., s. III, t. IX, 1928, p 222–223; idem, *Încă o sabie a lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, Revista istorică, XIX, 1933, p. 11.

[196] A.M. Del Chiaro, *op. cit.*, p. 144. Gestul lipseşte din relatarea lui Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 57, poate deoarece asemenea detalii, intrate în tradiţie, nu mai atrăgeau atenţia românilor.

[197] C. Moisil, *Monetele lui Radu I Basarab,* Cronica numismatică şi arheologică, II, 1921, p. 15; dr. G. Severeanu, *Despre moneta lui Radu I (1380–1385) cu tipul cavalerului şi varietăţile ei,* Buletinul societăţii numismatice române, XVI, 1921, 40, p. 113–118. Dar lancea poate fi şi flamură, pe care este înfăţişat chipul lui Iisus, după cum se poate distinge pe fotografia unui portret (ulterior dispărut) al lui Radu I, cf. N. Vătămanu, *Revelaţii în tabloul ctitorilor mănăstirii Curtea de Argeş*, BOR, LXXXV, 1967, nr. 7–8, p. 124–125: acesta ar fi deci „schiptrul"?

[198] Vezi inventarul minuţios întocmit de Octavian Iliescu, *Cu privire la problema realizării unui „corpus" al monedelor feudale româneşti*, SMIM, I, 1956, p. 306. Idem, *La naissance d'une idée politique: Byzance après Byzance*, RRH, XXV, 1986, 1–2, p. 42–43, semnalează o bizară monedă a lui Mircea „Ţar".

o armă de atac (*hasta*), aceasta a devenit în iconografia occidentală sau bizantină un stindard, *vexillum* ori *labarum*[199]. Cel dintâi din aceste tipuri a dat în apusul Europei diferite flamuri, cea mai cunoscută fiind „l'oriflamme" de la Saint-Denis, iar în ţările române steagurile şi prapurii[200]. Ceea ce corespunde aici *labarum*-ului constantinopolitan, a cărui prezenţă în arta bizantină simboliza victoria împăratului, identificat cu Hristos, este lancea cruciferă purtată înaintea domnului la procesiuni în secolul al XV-lea[201]. În ultimă instanţă, ea se confundă, aşadar, cu crucea care, la rândul ei, ţine câtăva vreme locul sceptrului.

e) *Coroana.* Dintre toate însemnele care consacrau autoritatea domnească, cel mai frecvent discutat a fost coroana. Atâta timp cât ea reprezintă neîndoielnic o realitate efectivă, forma ei rămâne circulară, deschisă, împodobită cu fleuroane[202]. O coroană regală deci, asemănătoare celei pe care o poartă, până la sfârşitul veacului al XV-lea

---

[199] P.E. Schramm, *op. cit.*, II, capitolele 28–29 (nu intră aici în discuţie „sfânta lance", a cărei semnificaţie, ca relicvă, e alta); A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Londra, 1971 (reprint), p. 6, 11, 14, 17, 19–21, 32–33, 43, 52, 76, 155–156, 168, 172, 195.

[200] N. Iorga, *Steagul lui Mihnea Vodă Radu în muzeul istoric din Belgrad*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXVI, 1914; C.I. Karadja, *Steagul românesc al lui Istrate Dabija voievod*, *ibid.*, s. III, t. XIX, 1937; St. Nicolaescu, *Steagul bisericesc al lui Ştefan cel Mare de la Muzeul Militar Naţional*, Bucureşti, 1938; A.D. Velcu, *Steagul lui Ştefan cel Mare de la Muzeul Militar este ostăşesc sau bisericesc?*, Bucureşti, 1938; General Radu R. Rosetti, *Steaguri, prapure (polemici)*, AAR, m.s.i., S. III, t. XX, 1938; A.D. Velcu, *Steagul lui Constantin Vodă Ipsilanti*, Bucureşti, 1944; M. G. Stephănescu, *Étendards princiers roumains de l'époque phanariote*, Genealogica et heraldica, II, Wien, 1970, p. 639–644.

[201] N. Iorga, *O cronică munteană în greceşte pentru secolul al XV-lea*, AAR, m.s.i., S. III, t. XIX, 1937, p. 149–150. Această ipoteză asupra izvoarelor cronicii austriece a lui Iacob Unrest ar părea confirmată de Virgil Cândea prin publicarea *Letopiseţului Ţării Româneşti în versiunea arabă* (v. mai sus nota 157). Virgil Cândea, *art. cit.*, p. 674–679, crede acest prototip grecesc posterior anului 1636, ceea ce, deocamdată, nu considerăm stabilit. După textul reconstituit de N. Iorga, un pretendent la tronul Ţării Româneşti în 1475 era precedat de o asemenea cruce de argint, „cum se duce înaintea unui patriarh".

[202] N. Iorga, *Portretele*, p. 1, 7, 12, 14, 21. La crucea montată în faţă, în centru, se face aluzie în documentul citat mai jos (n. 213) din *Călători străini*, I, p. 174. A se vedea şi consideraţiile generale ale lui Veniamin Ciobanu, *Coroana ca simbol al puterii monarhice şi al statului (sec. XII–XVII)*, AIIAI, XXXIII, 1996, p. 1–22

Jagellonii din Polonia (de la Ioan Albert ea va evolua spre modelul imperial, închis)[203].

S-a presupus chiar că, în perioada vasalității față de Polonia, domnii moldoveni n-aveau dreptul la această emblemă a suveranității, spre deosebire de „domnii regali ai Țării Românești"[204]. Pentru cărturarii secolului al XVII-lea, reprezentarea vechilor domni încununați în pictura monumentală a lăcașurilor sacre era o dovadă a autenticității coroanei[205]. Mai sceptici, cercetătorii din zilele noastre au observat că, fiind reprezentate „în cele mai felurite tehnici", coroanele portretelor votive ar putea fi un simplu element de convenție iconografică[206]. Ni se pare greu de acceptat ca portul coroanei să fi încetat în epoca lui Lăpușneanu — dată propusă de Al. Elian — știind că în tezaurul lui Ieremia Movilă se afla „o coroană, toată lucrată din plăci de diamant"[207] și că Mihnea al III-lea luase o altă

---

[203] Alexander Gieysztor, *Non habemus Caesarem nisi regem: la couronne fermée des rois de Pologne à la fin du XVe et au XVIe siècle*, Bibliothèque de l'École des Chartes, CXXVII, 1969, p. 5–26. Vezi Jan Dabrowski, *Corona Regni Poloniae du XIVe siècle*, în Bulletin de l'Académie polonaise des sciences et des lettres, Classe de philologie — classe d'histoire et de philosophie, no. suppl. 7, 1953, p.44–64, și Tadeusz Wasilewski, *La couronne royale — symbole de dépendance à l'époque du haut Moyen Age. Les deux couronnements de Boleslav le Vaillant*, în *La Pologne au XVe Congrès International des Sciences Historiques à Bucarest*, Wroclaw, 1980, p. 25–50.

[204] N. Iorga, *Patrahirul lui Alexandru cel Bun, cel dintâi chip de domn român*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXV, 1913, p. 343, ipoteză inspirată de un element vestimentar, „șapca franceză" a lui Alexandru, despre care vezi toate deslușirile la Al. Elian, *Moldova și Bizanțul*, p. 130.

[205] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 156: „*vetustis... imaginibus abunde videre est*". Cf. Alexander Helladius, *Status praesens Ecclesiae Graecae*, Altdorf, 1714, p. 10, despre portretul lui Șerban Cantacuzino de la Cotroceni. Portretele domnești îl interesau și pe L.F. Marsili, în 1694 (N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, p. 41–59).

[206] Al. Elian, *art. cit.*, p. 108, 136.

[207] *Ibid.*, p. 136–137 (Ieremia și Simion Movilă apar încoronați la Sucevița). Cf. I. Corfus, *Odoarele Movileștilor*, p. 38. Despre „cununa de mărgăritare și pietre scumpe" a lui Lăpușneanu, v. *Cronicile slavo-române*, p. 147. Portretele lui Petru Șchiopul, la Galata, și Miron Barnovschi la biserica din Iași ce-i poartă numele și la Adormirea din Lwow (descris de M. Kogălniceanu în Alăuta românească din septembrie 1838, cf. ediția facsimilată de Cornelia Oprișan, București, 1970, p. 100, 174) atestă reprezentarea concomitentă a cușmei și a coroanei, într-o perioadă de tranziție. Despre coroana lui Mihnea al III-lea, vezi *Călători străini*, VI, p. 263, și A. Veress, *Documente*, X, p. 347 (în inventarul din 1660).

coroană în bagajele sale de fugar. Se pune întrebarea de ce actul încoronării nu apare menţionat în izvoarele româneşti în mod corespunzător importanţei sale, pe când statele vecine acordă o valoare deosebită acestui simbol (ca în cazul sârbesc, Kralul Ştefan „cel dintâi încoronat"). Coroana Nemanizilor fusese trimisă de papa Honorius al III-lea în 1217, câţiva ani după ce, în Bulgaria, Kaloian primise o coroană regală de la Inocenţiu al III-lea. De un gest asemnănător a beneficiat, în 1251, Mindovt, marele cneaz al Lituaniei, şi, în 1253, Daniil Romanovici, cneaz de Halici-Volhinia, de fiecare dată evenimentul marcând acceptarea suzeranităţii politice a papalităţii. Se remarcă atitudinea mai prudentă faţă de Roma a românilor, tocmai din cauza contactelor diplomatice ale vecinilor lor cu Apusul, fără a mai vorbi de Ungaria, care deschidea calea unei expansiuni a catolicismului spre răsărit. În secolul al XIV-lea, încoronarea de către un mitropolit sfinţit la rândul său de un patriah şi cu acordul împăratului bizantin a fost probabil considerată suficientă pentru Nicolae Alexandru în 1359, odată cu întemeierea mitropoliei de la Argeş, şi pentru Alexandru cel Bun, cel mai devreme în 1401. Astfel, independenţa *de facto* a domnilor români, însoţită de lealitatea faţă de semnificaţia simbolică a Bizanţului imperial ca sistem de state „federate", este prezentă şi în acest episod, ulterior dat uitării în favoarea măgulitoarei legende despre învestirea *autocratorului.*

Abia de la începutul veacului al XVIII-lea termenul de „domni încoronaţi de Dumnezeu" capătă o circulaţie mai largă[208]. Totodată semnificaţia portului coroanei în tablourile ctitoriceşti primeşte accente noi, menite să sublinieze continuitatea puterii în aceeaşi familie. Un exemplu interesant în această privinţă îl constituie evoluţia portretelor brâncoveneşti. Pe fresca de la Mogoşoaia, Constantin Brâncoveanu e reprezentat cu mâna sprijinită pe umărul fiului cel mai mare, dar la Hurezi gestul părintesc nu mai e acelaşi: tânărul Constantin, acum un adolescent, apare îndărătul tatălui său, iar mâna stângă a voievodului se odihneşte pe creştetul încoronat al copilului Radu, cel de-al treilea fiu. Sensul dinastic al compoziţiei de la Hurezi pare să nu fi scăpat contemporanilor, fiind, de aceea, reluat de familia rivală a Mavrocordaţilor: Nicolae e zugrăvit în paraclisul mitropoliei din Bucureşti într-o atitudine identică, aşezând

[208] DRH, B, XXI, p. 40; cf. *Învăţăturile lui Neagoe Basarab*, p. 217.

coroana pe capul unuia din „coconii" săi, iar acesta nu este nici cărturarul Scarlat, care va muri în floarea tinereții, nici Constantin, a cărui fizionomie ingrată a fost realist redată, ci mezinul Ioan, pe atunci în vârstă de vreo opt ani[209].

De asemenea, pentru a rămâne deocamdată în domeniul picturii murale, domeniu unde cultura și propaganda se contopesc, în imaginea domnilor, ca modele de perfecție umană propuse admirației maselor, intervine către mijlocul secolului al XVI-lea, în Țara Românească și numai acolo, un element nou. În locul obișnuitei figuri sacre a intercesorului (Fecioara ori sfântul de hram) sau mâinii binecuvântătoare care exprimă mai abstract teoria politică a dreptului divin, este introdus un înger care depune coroana pe fruntea ctitorului și, uneori, îi întinde și sceptrul[210].

Paralel cu această intensificare a reprezentărilor artistice ale coroanei, obiectul însuși a ieșit din folosință, fiind înlocuit cu un acoperământ de blană: cuca sau gugiumanul, menționat în Țara Românească cu prilejul învestirii lui Constantin Șerban, iar în Moldova în tipicul de la începutul secolului al XVIII-lea — intitulat, totuși, „rânduiala ce se face la încoronația domnului"[211].

Legătura dintre coroană și tradiția imperială bizantină a fost afirmată de cărturarii trăind la curtea Moldovei încă de la mijlocul veacului al XVI-lea. Când într-o însemnare, la care ne-am mai referit, din *Tetraevanghelul* de la

---

[209] N. Iorga, *Portretele*, p. 130–135.

[210] E cazul lui Marcu voievod, înfățișat împreună cu tatăl său, Radu Paisie, la bolnița Coziei, al lui Mircea Ciobanul și al fiului său Petru cel Tânăr la Snagov, al lui Alexandru al II-lea la Bucovăț, al lui Petru Cercel și al fratelui său Mihai Viteazul la mănăstirea Căluiul (C. L.Dumitrescu, *Pictura murală în Țara Românească*, p. 52, 53, 61, 66). În veacul următor, îngeri în zbor susțin o coroană închisă pe sigiliul lui Mihnea Radu (E. Vârtosu, *art. cit.*, p. 77), iar la Arnota îngerul, identificat cu arhanghelul Gavriil, îi oferă lui Matei Basarab sceptrul. În compoziția de la Hurezi, vizibil inspirată de cea de la Arnota, Iisus însuși, plutind în același cer înstelat, face, cu o mână, gestul binecuvântării deasupra familiei domnești, în direcția căreia întinde cu cealaltă o coroană simbolică, diferită ca formă de cele purtate de Constantin Brâncoveanu și fii săi (N. Iorga, *Portretele*, p. 133). Ultima etapă a acestui motiv, a cărui îndepărtată obârșie este în arta bizantină, se vede pe timbrele poștale grecești sau engleze din vremea noastră, cu chipul unor persoane reale: o coroană mică, suspendată într-un colț. Îngerul a dispărut.

[211] V. mai sus, nota 163. Cunoaștem din inventarul avuțiilor lui Petru Cercel, confiscate în 1585 (Hurmuzaki, IV, 2, op. 128), existența unei „scufia vaivodale" primită de la sultan.

Humor, se spune despre Petru Rareş că a primit „cunună *împărătească*“ , metafora capătă din întregul context o semnificaţie neobişnuită: „să fie iarăşi domn al Ţării Moldovei şi al creştinilor“, ceea ce presupune revendicarea unei autorităţi simbolice peste acea lume balcanică a cărei eliberare era aşteptată[212]. Despot Heraclidul, a cărui personalitate este atât de reprezentativă pentru grecitatea postbizantină strămutată în Occident, dădea coroanei pe care pusese stăpânire numele inexact, dar sugestiv, de „stemma“, printr-o confuzie, poate voluntară, cu legătura de mătase brodată cu perle care încinge tâmplele împăraţilor constantinopolitani, pretinşii lui strămoşi[213]. Mai târziu, darul „diademei“ de către Ioan al VIII-lea Paleologul lui Alexandru cel Bun, element de seamă al legendei culese de Cantemir şi trecute ulterior sub numele mitropolitului moldovean Gheorghe al III-lea, a venit să precizeze momentul istoric în care împrumutul ar fi fost făcut[214]. O întrebare căreia nu i s-a răspuns încă până în prezent este dacă nu cumva legenda amintită s-a format sub înrâurirea relaţiei apocrife a călugărului moscovit Spiridon din jurul anului 1500, după care stăpânitorul kievian Vladimir Monomahul ar fi fost încoronat în 1115 de către

---

[212] Elena Niţă, *Catalogul manuscriselor slavo-române*, p. 96. Cf. totuşi rezervele, de o prudenţă exemplară, pe care le făcea Ion Bogdan, *Scrieri alese*, Bucureşti, 1968, p. 530, 535, 536.

[213] În raportul său din 6 iunie 1562, Belsius raportează că domnul i s-a plâns de pierderea coroanei şi a unei cruci „quem stemma vocat“ (Hurmuzaki, II, 1, p. 425, şi *Călători străini*, II, p. 174). Despre „stemma“, v. Pseudo-Codinos, *op. cit.*, p. 199. Importanţa domniei lui Despot în procesul de „bizantinizare“ a teoriei politice româneşti a fost remarcată de Günter Mühlpfordt, *Graeco-Romanica, Metabyzantinisches in und zum Romänien 1561–1821*, Studia byzantina, II, Berlin, 1973 (în special, p. 98–101). În relatarea citată din 1564 e vorba de o „diademă“, numită şi „pileus voievodicus“ (SMIM, VII, p. 326). Deci însemnul domniei predat de Despot lui Tomşa era o cucă. O bucată din coroana furată a lui Despot e semnalată la Tărpin, lângă Bistriţa, la 4 februarie 1564 (Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Bistriţa, doc. 10, cf. Hurmuzaki, XV, 1, p. 1595). După mărturia lui Gheorghe Brancovici, altă coroană a lui Despot a fost luată din Moldova de Mihai Viteazul şi dusă în Transilvania (R. Flora, *Din relaţiile sârbo-române*, Panciova, 1964, p. 126).

[214] Al. Elian, *art. cit.*, p. 104–149. În 1684, în „Poema polonă“, Miron Costin ştia că Alexandru cel Bun fusese „asemenea unui rege“ şi „asemenea unui monarh slăvit“ (ed. cit., p. 235), dar nu menţionează coroana trimisă de la Bizanţ. Acesta e punctul de plecare al legendei. Vezi şi N. Cârlan, *O versiune a relaţiei mitropolitului Gheorghe*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional*, II, Bucureşti, 1983, p. 175–182.

mitropolitul Neofit al Efesului care, cu această ocazie, i-ar fi adus din partea împăratului Alexie I Comnenul o coroană de aur („şapka"), un sceptru, un lanţ de gât („barmî") şi o cruce, adică podoabele consacrate ale ţarilor ruşi[215]. Ar fi, de asemenea, interesant de urmărit evoluţia coroanei de la o formă deschisă la cea închisă, imperială, în reprezentările ei de sigilii, care formează o tradiţie heraldică inaugurată, după ştiinţa noastră, de Mihnea al III-lea Radu, continuată de Grigore Ghica, Gheorghe şi Constantin Duca, Şerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu, Dimitrie Cantemir, generalizată în sfârşit în secolul al XIX-lea, fiind acum lipsită de sensul ei prestigios, pe stemele familiilor Ghica, Bibescu şi Ştirbei.

f) *Lanţul de aur purtat de gât*[216]. E menţionat o singură dată şi anume lanţul lui Ştefan cel Mare „quam more suo Walachico solebat imponere super habitum ad instar crucis".

g) *Tronul.* În starea actuală a informaţiilor despre tron e tot atât de puţin de spus. Termenul de „scaun" avea în vechea limbă românească înţelesul de reşedinţă domnească sau capitală[217]. Un tron exista totuşi în castelul de la Suceava, având deasupra sa o icoană a Învierii, pe vremea lui Petru Rareş[218]. Din această perioadă s-au păstrat doar câteva jilţuri domneşti sculptate în lemn, la ctitoriile cele mai importante ale voievozilor Moldovei: Moldoviţa, Probota, Voroneţ, Humor şi Slatina[219]. În biserica Patriarhiei din Constantinopol, domnii români aveau rezervată, încă din veacul al XVI-lea, o strană specială, înaintea mitropoliţilor[220]. Singurul

[215] W.K. Medlin, *Moscow and East Rome*, p. 54, care citează *Полное собрание русских лешописай*, II, St. Petersburg, 1843, p. 290. După o mărturie de la începutul secolului XVII, regii Georgiei primeau la încoronare steagul, căciula, sabia şi cingătoarea (după alte surse şi un caftan — *halat*). Cf. W.E.D. Allen, Anthony Mango, *Russian Embassies to the Georgian Kings (1598–1605)*, I, Cambridge, 1970, p. 388, 518–519.

[216] În 1541, Petru Rareş revendică acest însemn trecut în mâini străine (N. Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p. 338).

[217] Gr. Ureche, *op. cit.*, passim, cu excepţia paginilor 70 şi 79. La fel, Miron Costin.

[218] *Călători străini*, I, p. 355 (povestirea lui M. Iskrzycki din 1533).

[219] N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, II, Bucureşti, 1936, p. 10–11, fig. 3–7. Vezi şi Corina Nicolescu, *Le couronnement*, p. 660, n. 66.

[220] Idem, *Byzance après Byzance*, p. 144, despe Miloş I, pe baza relatării lui Gerlach. Vezi şi *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672–1673)*, ed. Ch. Schéfer, Paris, 1881, p. 16, 22: Grigore Ghica, domn mazil al Ţării Româneşti, asistă la slujba de Crăciun, alături de patriarhul ecumenic şi cel al Alexandriei.

tron pe care-l cunoaştem, şi el de lemn pictat şi sculptat, datează din 1767–1768 şi a aparţinut domnului Ţării Româneşti Alexandru Scarlat Ghica (la Muzeul Naţional de Artă). Deşi prezent în tradiţia bizantină, fiind menţionat ca atare de Sf. Ioan Hrisostom, tronul (κάθεδρα), este un accesoriu mai puţin important şi, oricum, nu unic (dovadă materialul ca şi faptul că pe exemplarul păstrat sunt înscrise iniţialele numelui domnului).

Costumul domnesc

Alături de coroană şi de celelalte atribute descrise mai sus, costumul domnesc transmite şi el o tradiţie a cărei îndepărtată origine a fost căutată la Bizanţ. E vorba de veşmintele simbolice imperiale, câteodată marcate de vulturul bicefal, prezent şi în heraldica românească. În primul rând, purpura, a cărei introducere în costumul de curte al domnilor Ţării Româneşti pare a data de la sfârşitul veacului al XIV-lea, de la Mircea I, căci culoarea roşiatică a zdrenţelor scămoşate din mormântul de la Argeş nu e suficientă pentru a-l îmbrăca pe vreun înaintaş al „despotului" în hlamida bizantină[221]. Mai târziu, cronicarul Azarie, pentru care Alexandru Lăpuşneanu trebuia numaidecât să apară după chipul şi asemănarea *basileilor*, va scrie despre „porfirul ţesut cu aur" din care erau croite veşmintele acestui domn şi inscripţia de pe lespedea lui Radu de la Afumaţi se referă la acelaşi semn al rangului imperial[222]. E de crezut că avem de-a face cu exagerări literare, simple flori de stil ca şi acelea ce se întâlnesc în recomandările lui Neagoe Basarab îndreptate împotriva exceselor sumptuare[223]. În orice caz, e sigur că, dacă a fost vremelnic adoptată, purpura a dispărut repede din portul domnesc.

Dimpotrivă, „granaţa", greaua mantie de ceremonie, cu mâneci largi, a domnilor Moldovei, de la Alexandru cel Bun până la Petru Rareş, şi pe

---

[221] R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 198. În schimb, sunt unele afirmaţii prea încrezătoare în lucrarea unui talentat diletant, de o documentare bogată dar inegală, Al. Alexianu, *op. cit.*, I, p. 59–63.

[222] *Cronicile slavo-române*, p. 147; T. Palade, *Radu de la Afumaţi*, p. 89.

[223] *Învăţăturile lui Neagoe Basarab*, p. 362. Cf. *ibid.*, p. 195, în traducerea vechea românească „porfira" a fost înlocuită cu „caftanuri frumoase", expresie mai aproape de realitatea veacului al XVII-lea.

care în Ţara Românească o poartă doar Neagoe Basarab, aparţine neîndoielnic tradiţiei vestimentare bizantine şi a avut parte de o îndelungată folosinţă[224].

Cu vulturii bicefali ne întoarcem la Mircea cel Bătrân şi la fiul său Mihail I, ale căror portrete la Cozia prezintă acest semn caracteristic care se regăseşte şi ca element decorativ, ca la Dečani sau Kalenić, în chenarul ferestrelor bisericii de acolo[225]. S-a încercat o explicaţie, fie prin influenţa bizantină directă, fie prin cea sârbă ori bulgară[226]. Mai recent, prezenţa multiplă a acestui ornament a fost interpretată ca „reflexul heraldic" al stăpânirii Dobrogei („terrarum Dobrodicii despotus", titlul pe care Mircea îl poartă în 1390–1391 în tratatele cu Polonia), deci nu ca un titlu aulic bizantin conferit de basileu. Să deschidem o paranteză. Dacă apariţia vulturului bicefal are o valoare simbolică — şi asupra acestui punct suntem de acord cu autorul ultimei ipoteze — şi dacă „despotia" era un fel de a desemna ţinutul danubiano-pontic — ceea ce ni se pare iarăşi foarte verosimil —, se pune întrebarea de ce nici un cercetător al problemei n-a încercat să invoce drept argument istoric costumul lui Mircea, *în ansamblul său*. Pentru acest demers, ar fi mai indicat să ne adresăm portretului de la Argeş şi celui de la bolniţa Coziei, ambele pictate în secolul al XVI-lea, deci înainte de refacerea frescei din biserica principală a mănăstirii Cozia în vremea lui Brâncoveanu, în 1704–1705. Faptul că, dintre acestea, cel de la Argeş este cronologic anterior, ca şi scopul în care a fost pictat — Mircea fiind acolo reprezentat printre

---

[224] Corina Nicolescu, *Costumul de curte*, p. 12–14.

[225] Cea mai completă tratare a problemei se află în studiile lui Răzvan Theodorescu, *art. cit.*, şi *Autour de la „despoteia" de Mircea l'Ancien*, în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, II, Bucarest, 1975, p. 625–636. Cf. idem, *Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, Bucarest, 1999, p. 253–266. De altă părere este Daniel Barbu, *Byzance, Rome et les Roumains*, Bucarest, 1998, p. 123–141. Dar vezi mai sus. n. 89.

[226] P.P. Panaitescu, *L'aigle byzantine sur les vêtements des princes roumains du Moyen Âge*, Académie Roumaine, Bulletin de la section historique X, II, 1930, p. 64–67. Vezi încă N. Iorga, *Câteva note bizantine în vederea unei reluări a epocii lui Mircea cel Bătrân*, Revista istorică, XVIII, 1932, p. 301–306, şi despre vulturul bicefal A.V. Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, Seminarium Kondakovianum, VIII, 1935, p. 155–162.

strămoşii iluştri, meniţi să înalţe prestigiul domnului în scaun — îl recomandă cu deosebire atenţiei noastre. Recitind pe Pseudo-Codinos, vom constata că descrierea costumului despoţilor, cu excepţia mantiei (roşie, brodată cu mărgele) nu se potriveşte absolut deloc cu veşmintele lui Mircea. În schimb, în pasajul următor, cu privire la costumul sevastocratorilor, demnitatea imediat inferioară, *a treia* după împărat, recunoaştem o serie de analogii care dau de gândit: mantia roşie ca cea a despoţilor, ciorapii şi încălţările de culoare albastră (repictate verzi) ca şi tunica (care ar fi trebuit să fie roşie). Vulturii brodaţi cu fir de aur pe fondul roşu, de asemenea ca pentru despoţi, nu mai există aici, dar la Cozia apar fie pe genunchi, fie pe piept (pe mantie). Concluzia nu poate fi decât una singură: elemente ale costumului aulic bizantin, şi anume cele prescrise pentru membrii familiei reale sau spirituale a împăratului, în care intrau şi principii bulgari sau sârbi, au fost preluate cu o fantezie care n-are nimic comun cu strictul protocol de care se înconjurau încă basileii şi care face inutilă orice încercare de reconstituire după aceleaşi riguroase condiţii. Concluzie întărită de prima privire asupra portretului de la bolniţa Coziei, unde mantia e galbenă, cu vulturii albastru-închis etc. În fresca de la Argeş, Neagoe, aliat prin căsătorie cu despoţii sârbi, poartă şi el, brodată pe mantia care cade în falduri în jurul trupului, o acvilă încoronată, pe care cercetătorii au socotit-o, cu oarecare uşurinţă, bizantină[227]. Precauţia se impune şi în cazul altor apariţii, mai târzii, ale pajurii cu două capete de pe stemele domnilor Moldovei şi Ţării Româneşti.

Astfel, pe talerii bătuţi la Suceava în 1562–1563, acvila bicefală nu e numai susţinătoarea scutului din armele lui Despot, ci este figurată şi în două din cele 16 câmpuri (*cartiere*) ale stemei. Ar fi desigur ispititor de văzut aici o aluzie atât la acel mitic Bizanţ, unde Heraclidul îşi căuta străbuni, cât şi la acela concret spre care ţinteau marile lui ambiţii politice. Adevărul însă pare a fi altul: dreptul de a-şi timbra blazonul fantezist cu

[227] N. Iorga, într-o notă finală la art. cit. al lui Panaitescu, atribuia reprezentarea acestui motiv pe „cnemidele" (sic!) lui Neagoe faptului că portretul său face parte dintr-o serie în care există şi chipul lui Mircea, copiat după cel de la Cozia, din paraclis. Ar trebui atunci bănuită o repictare mai târzie, căci tocmai vulturii au dispărut de pe mantia celui de-al doilea Mircea.

acvila imperială îi fusese conferit lui Despot de către Carol Quintul în 1555, odată cu titlul de „comes palatinus"[228]. Tot aşa, acvila bicefală de pe sigiliul din 1658 al lui Mihnea Radu, alt aventurier ale cărui atitudini orgolioase au fost interpretate ca derivând dintr-o concepţie politică „bizantină", s-ar putea să fie numai uzurpată din aceeaşi heraldică austriacă, drept simbol al titlului „arhiducal" pe care şi-l arogase voievodul muntean[229].

Amintite în treacăt până acum, două accesorii de vestimentaţie, asociate la Bizanţ cu persoana împăraţilor şi care se regăsesc în tradiţia iconografică sau în protocolul de la curtea domnilor români, au fost ἀκακία (sau ἀνεξικακία), săculeţ plin de ţărână, şi năframa, la început roşie, care-l înfăşura, amândouă simbolizând deşertăciunea puterii omeneşti (Constantin Porfirogenetul, *De caerimoniis*, II, 40 şi II, 52). Năframa e vizibilă în mai multe portrete domneşti, printre care cele de la Snagov şi Căluiu, şi o aminteşte, fără să-i cunoască semnificaţia, şi Gheorgachi, atunci când se referă la unele apariţii în public ale domnilor fanarioţi.

Alte embleme

În aceeaşi ordine de idei se cuvine spus un cuvânt şi despre alte embleme, cu un înţeles asemănător: efigii monetare şi bule sigilare. O influenţă bizantină în numismatica Ţării Româneşti se constată începând din 1366, când Mircea cel Bătrân şi-a pus nădejdile, repede spulberate, în succesul cruciadei de la Nicopole, şi continuă şi în anii următori, în care domnul Ţării Româneşti a dus, pe cont propriu sau, dacă împrejurările interne din Ungaria ori din imperiu i-o permiteau, în colaborare cu Sigismund de Luxemburg, lupta împotriva turcilor. Tipul monetar cu efigia voievodului încoronat, în picioare, ţinând în mâna stângă globul crucifer (element pur convenţional, dar a cărui preluare e cât se poate de semnificativă pentru conştiinţa de sine, întărită printr-o glorioasă experienţă

[228] Ilie Ţabrea, *art. cit.*, p. 162–163.

[229] Influenţat în 1942 de punctul de vedere al lui N. Iorga şi Al. Ciorănescu, E. Vârtosu, *Sigilii domneşti rare*, p. 77, scria: „neîndoios acvila imperială bizantină", concluzie asupra căreia a revenit în 1957, (idem, *Tipare sigilare domneşti din sec. al XIX-lea*, p. 308, n. 1).

a marelui domn) s-a păstrat până la moartea lui Mircea (1418) şi chiar după aceea, în timpul domniei urmaşilor săi Mihail I şi Dan al II-lea, cu întreruperi nu mai puţin semnificative, pentru scurta vreme în care tronul a revenit unor pretendenţi sprijiniţi de turci[230]. Nu va fi, poate, de prisos să reamintim că, pe când imaginea basileului pe tron era un simbol de maiestate, reprezentarea în picioare (sau ecvestră) a împăratului, frecventă în numismatica bizantină, simboliza triumful, victoria militară[231].

O practică introdusă în cancelariile româneşti, se pare în acelaşi moment, în 1575, şi a cărei origine bizantină este neîndoielnică, deşi în veacurile XIII–XIV a fost imitată şi în statele slave din sudul Dunării, sunt bulele sigilare de aur. Spre deosebire de execuţia destul de rudimentară a monedelor la care ne-am referit, acestea sunt finisate cu o preocupare artistică remarcabilă. În cursul secolelor XVI–XVII se cunosc pentru ambele ţări numai nouă exemplare, toate utilizate exclusiv pentru pecetluirea unor acte de donaţie către lăcaşurile ortodoxe din Imperiul otoman. În ordinea numărului de privilegii astfel sigilate, cel mai important dintre aceste centre religioase este Muntele Sinai, apoi Muntele Athos[232]. Precum în alte aspecte ale relaţiilor lor cu supuşii creştini ai Porţii, din Balcani până la Marea Roşie, domnii români au afirmat şi prin acest element de decor bizantin calitatea lor de urmaşi împărăteşti şi de protectori fireşti ai patriarhiilor răsăritene. Imitarea formei diplomatice bizantine merge, în Ţara Românească, până la detaliul semnăturii cu cerneală purpurie, pe care, cu hrismon şi întortochieri savante, o aştern diecii, în numele domnilor, în josul hrisoavelor. Spre sfârşitul veacului al XVII-lea,

---

230 Vezi Octavian Iliescu, *L'héritage de l'idée impériale byzantine dans la numismatique et la sigillographie roumaines au Moyen Âge*, Byzantina, 3, 1971, p. 259–260. Cf. idem, *La naissance d'une idée politique*, despre moneda lui Mircea reluată de Vlad Ţepeş pe la 1459–1460.

231 L.P. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'Empire byzantin*, p. 81–82.

232 N. Iorga, *Două „hrisobule" româneşti*, Revista istorică, IX, 1923, p. 114–115. De asemenea hrisoave au beneficiat şi mănăstirile Deropolis, Krusedol şi Milesevo, cf. O. Iliescu, *loc cit.* Pentru primul caz vezi şi M. Beza, *Biblioteci mănăstireşti în Siria, Atena şi insula Hios*, AAR. seria III, mem. secţ. lit.,VIII, 1936, p. 19.

mai ales, migala miniaturiştilor e desăvârşită în aurirea iniţialelor, a stemelor, a monogramei şi a semnăturii domneşti[233].

Perspectiva pe care o creează, prin reflectarea ei, cu prisosinţă, în mediul aulic românesc — ca ceremonial, costum, însemne şi embleme —, împărtăşirea concepţiei bizantine despre puterea supremă, a îndemnat pe câţiva cercetători dintre cei mai serioşi să considere şi asocierea la domnie drept o instituţie „transplantată" de la Bizanţ în ţările române pe calea statelor balcanice care o adoptaseră anterior[234]. Îmbelşugat documentată, căci exemplele nu lipsesc, teoria nu rezistă totuşi criticii. Nu numai formaţiunile politice din sudul Dunării, ci şi Ungaria sau, în apusul Europei, Franţa sub primii Capeţieni (până la Filip August) au cunoscut această practică internaţională. De altfel, a căuta cu orice preţ modele exterioare în asemenea materie înseamnă a pune greşit problema, din capul locului. Structurile politice apar independent, corespunzător necesităţilor şi condiţiilor locale, chiar dacă se dezvoltă apoi sub o influenţă — una sau mai multe — din afară[235]. După cum o constată, în cele din urmă, unul din învăţaţii amintiţi: „faptul că, uneori, (asocierea) îmbracă o formă inspirată direct de forma de manifestare din Bizanţ vine din aceea că... era... practicată într-o ţară (*sic!*) de prestigiul Imperiului Bizantin"[236].

Încă mai puţin autorizată de documente este ipoteza, demult părăsită, după care reprezentarea unui arbore încadrat de două personaje pe stema Ţării Româneşti ar simboliza, heraldic, dreptul acordat domnilor de către

---

[233] N. Iorga, *Notes de diplomatique roumaine,* Académie Roumaine, Bulletin de la section historique, XVII, 1930, p. 130–131. Pentru exemple, vezi albumul Magdalenei Iorga, *Iniţiale, litere ornate, chenare şi înfloriturí din documente muntene şi moldovene din veacul al XVII-lea şi XVIII-lea,* Craiova, 1928/1929, şi splendidele planşe din lucrarea lui Victor Brătulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Muzeul de artă religioasă,* Bucureşti, 1939.

[234] Cel mai recent, ideea a fost susţinută de O. Iliescu, *art. cit.,* p. 256–259. Vezi, de acelaşi, *Domni asociaţi în ţările române în sec. XIV–XV,* Studii şi cercetări de istorie medie, I, 1951, p. 39–60.

[235] Vezi în acest sens rezervele întemeiate ale lui E. Vârtosu, *Titulatura domnilor,* p. 180–182, cu atât mai demne de relevat cu cât eforturile autorului au urmărit, în general, să demonstreze în maximum de cazuri situaţia pe care monografia sa o studiază: asocierea la tron.

[236] *Ibid.,* p. 180–181.

Marea Biserică, după cucerirea Constantinopolului, de a primi succesiunea Paleologilor: totuşi, în jurul acestei enigmatice figuri s-a dus pe vremuri o întreagă polemică privitoare la aşa-zisa „nova plantatio"[237].

Pedeapsa bizantină pentru lezmajestate

După cum s-a văzut, autoritatea domnească e sacră, fiind un dar divin (θεόδοτος ἀρχή)[238]. Prin urmare, orice act de uzurpare, dacă n-are norocul să izbândească, îl expune pe cel care a săvârşit această nelegiuită înfrângere a ordinii prestabilite la sancţiuni grave. În afară de pedeapsa capitală, suferită adesea de pretendenţii învinşi, justiţia medievală din sud-estul Europei a aplicat o tradiţie bizantină: mutilarea. Pe când în Serbia şi Bosnia câţiva suverani au fost orbiţi, ceea ce la Bizanţ se întâmplase de atâtea ori, în ţările române, pentru a obliga pe cineva să renunţe la drepturile sale la tron, ori chiar la formularea eventuală a unor asemenea pretenţii, i se tăia nasul[239]. Există cel puţin un precedent în trecutul bizantin mai îndepărtat — Iustinian al II-lea, spranumit, din această cauză, „Rinotmetul". Această operaţie dezonorantă era considerată mai eficace decât intrarea silită în vreo mănăstire, din care tot se mai întorceau câte un Vlad, zis de aceea Călugărul (poreclă pe care au purtat-o şi alţi pretendenţi la domnia Ţării Româneşti: Radu sau Dragomir, în secolul al XVI-lea) sau Petru căruia, pe lângă numele dinastic de Radu, i-a rămas şi acela primit ca monah la Argeş, Paisie. De-a lungul timpului se întâlnesc mai multe cazuri, primul fiind în Moldova, în 1552, acel Joldea pe care Alexandru Lăpuşneanu „l-au însemnat la nas". Porecla de „cârnul" dată cu un veac

[237] Bineînţeles, o atare iniţiativă a patriarhiei ecumenice n-a existat decât în imaginaţia generalului de divizie Petre Vasiliu-Năsturel. Vezi *ibid.*, p. 238, şi P.V. Năsturel, *Nova plantatio şi regele României, moştenitorul Imperiului bizantin*, Bucureşti, 1915. Cf. Revista pentru istorie, archeologie şi filologie, XIV (1913), 1914, p. 188–189. Asupra termenului „nova plantatio" aplicat la posesiunea Făgăraşului în 1372, v. D. Onciul, *Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoţeanu, I, Bucureşti, 1958, p. 650, 653, şi II, p. 105. De văzut şi N. Iorga, *Sur le blason des princes roumains*, Revue héraldique et onomastique, Bruxelles, 1925.

[238] Expresie folosită de Despot într-o scrisoare editată de Crusius în *Turcograecia*, cf. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, p. 47.

[239] Numai în Moldova, în 1444, e orbit Ilie, fiul lui Alexandru cel Bun.

mai târziu lui Constantin Şerban, domn al Ţării Româneşti, şi învăţatului moldovean Nicolae Milescu are aceeaşi motivare.

CĂILE DE TRANSMITERE A TRADIŢIEI BIZANTINE

Afirmată pe atât de diferite planuri, concepţia autorităţii centrale, identică în Moldova şi Ţara Românească — spre deosebire de statele învecinate, chiar dacă şi acestea aveau aceeaşi formă de conducere — *se păstrează*. Se păstrează în ciuda schimbărilor dese ale domnilor (între 1500 şi 1700, 72 de domni în Moldova, 57 în Ţara Românească) dintre care unii veniţi dintr-un mediu străin şi, câteodată, ca Gaspar Graţiani sau Iliaş Alexandru, fără să cunoască însăşi limba ţării. Trebuie adăugat: se păstrează împotriva exigenţelor crescânde ale dominaţiei otomane, care nu vor reuşi să impună un alt sistem de guvernare nici în veacul al XVIII-lea, socotit îndeobşte ca perioada de maximă dependenţă faţă de Poartă[240]. Ceea ce ar părea un adevărat miracol se explică prin rezistenţa instinctivă a întregii societăţi autohtone şi, mai cu seamă, a clasei care făurise structurile politice şi înţelegea să tragă în continuare foloase de pe urma lor, boierimea[241]. Rămâne însă de văzut cât de „neaoşă" era în realitate, şi nu în zgomotoasele declaraţii ale purtătorilor de cuvânt ai boierimii, această tradiţie politică. Aspectele luate în discuţie până în prezent nu sunt, niciunul, mai vechi decât începutul secolului al XV-lea — vreme în care se poate considera atins apogeul domniei lui Mircea cel Bătrân şi în care cea a lui Alexandru cel Bun se încadrează perfect — adică tocmai momentul „clasic" în privinţa creativităţii instituţionale, chiar dacă nu coincide, cum s-a crezut un timp, şi cu punctul culminant al feudalizării sociale[242]. Este, aşadar, o etapă anterioară cuceririi Constantinopolului, în

[240] Vezi reflecţiile lui N. Iorga, intitulate *Ceva despre datina politică românească*, publicate ca prefaţă la *Scrisori domneşti*, Vălenii de Munte, 1912, p. I–VIII.

[241] E. Stănescu, *Valoarea istorică şi literară a cronicilor muntene*, studiu introductiv la *Cronicari munteni*, I, p. LX–LXIX, LXXV–LXXXII, LXXXVII–LXXXVIII.

[242] Abia către 1450 începe o perioadă de tranziţie, de un secol şi jumătate, în cursul căreia se extinde aservirea feudală, teză care stă la baza impunătoarei construcţii ştiinţifice a profesorului H.H. Stahl (avem în vedere volumele *Les anciennes communautés villageoises roumaines*, Bucarest-Paris, 1969; *Controverse de istorie socială românească*, Bucureşti, 1969, şi *Studii de sociologie istorică*, Bucureşti, 1972). Florin Constantiniu,

care contactele cu Imperiul bizantin, directe sau pe calea sud-dunăreană, atâta vreme cât statele bulgare şi sârbeşti nu-şi pierduseră încă independenţa, au înrâurit hotărâtor ideologia politică românească.

Influenţele sârbă şi greacă

Întreţinerea şi dezvoltarea formei complexe care a rezultat din această sinteză se datorează, în bună măsură, elementelor balcanice care au emigrat în nordul Dunării în două răstimpuri distincte. Fenomenul de diaspora s-a produs după fiecare nouă înaintare a năvălitorilor otomani: din despotatul sârbesc (1459), principatul Moreii (1460), imperiul Trapezuntului (1461), regatul Bosniei (1463), sau Albania (1468), fugari au trebuit să se îndrepte către Europa creştină, luând drumul coastelor Italiei şi, adeseori, oprindu-se chiar acolo. De la începutul secolului al XVI-lea ori încă de la sfârşitul celui precedent, emigraţia sârbă a găsit în calea spre Ungaria un adăpost în Ţara Românească, Moldova şi Transilvania. Refugiaţii, în frunte cu fostul despot Gheorghe, călugărit sub numele de Maxim şi înconjurat de rudele sale din neamurile Brancovici, Balşici sau Iacşici şi de o numeroasă clientelă, au avut un rol de seamă în istoria politică şi culturală a ţărilor române libere[243]. E clar că ei nu erau numai purtătorii unui patrimoniu — să zicem — ideologic, moştenirea Nemanizilor, cu o vechime deci de trei sute de ani, ei aduceau, încorporată în această zestre spirituală, o tradiţie bizantină care a însufleţit atât viaţa internă a celor două principate, cât şi lupta lor antiotomană până la mijlocul secolului al XVI-lea. Atunci când efectele exodului sârbesc

Fărâmiţarea feudală. Opinii pentru o discuţie, SMIM, VI, 1973, p. 306, regretă lipsa unei istorii a gândirii politice boiereşti, convergentă cu o cercetare genealogică de mari proporţii. În ambele direcţii, s-au realizat deja progrese considerabile (E. Stănescu, Val. Al. Georgescu, N. Stoicescu, Şt. S. Gorovei). Ulterior, a apărut Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice româneşti* (München, 1987) (notă adăugată în 2001).

[243] Şt. Ştefănescu, *Eléments nobiliaires balkaniques établis en Valachie à la fin du XVe siècle.* Revue roumaine d'histoire, VIII, 1960, p. 891–897; Ion-Radu Mircea, *Relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle,* RESSE, I, 1963, 3–4, p. 377–419. În schimb, prezenţele greceşti rămân încă răzleţe, cf. P.Ş. Năsturel, *Sur quelques boyards roumains d'origine grecque aux XIVe şi XVe siècle,* Revue des études byzantines, XXVIII, Paris, 1967, p. 107–111.

începe — deoarece, neîmprospătate de peste Dunăre, rândurile acestui grup conducător au scăzut, ori s-au contopit cu boierimea românească —, intrăm într-o nouă fază, cea a emigrației grecești. Valul de intoleranță din partea stăpânitorilor musulmani care, în Imperiul otoman, precedă cu puțin lupta de la Lepanto și, firește, se intensifică după aceea, a obligat grecitatea postbizantină — și nu numai vârfurile ei, „arhonții" a căror existență, la Constantinopol, era veșnic primejduită — să-și caute o situație mai sigură aiurea. Mobilitatea unor elemente ale acestei societăți grecești, aparținând aproape întotdeauna zonelor ei perferice: insulele sau Epirul, este de-a dreptul extraordinară. Urma unor asemenea călători neobosiți se întâlnește pretutindeni: în viceregatul spaniol al Neapolelui, la Veneția — ceva mai puțin primitoare de când încheiase pacea cu Poarta —, la Praga, Tübingen și, trecând prin Anglia, până în nordul Europei, apoi în regiuni mai apropiate și mai familiare drumeților greci, Crimeea, Polonia și, pe traiectul comercial care le lega între ele, țările române. Prin mulțimea de vântură-lume, veșnic în mișcare, un adevărat „Bizanț după Bizanț" *itinerant* face, pentru negoț și politică, legătura între toate zonele unde autonomii locale își păstrau caracterul grecesc: Arhipelagul, Muntele Athos, patriarhiile din Orient și Veneția[244]. În Moldova și Țara Românească, domnii veniți de la Constantinopol înlesnesc pătrunderea între dregători și, prin dăruirea de moșii, împământenirea unor greci, care la început vin din munții Epirului (Pogoniana, Ianina) sau din Chios și Creta, reprezentând deci o simbioză italo-greacă. Câțiva descendenți ai aristocrației bizantine apar aici abia la sfârșitul secolului al XVI-lea. Numele „imperiale" ale Paleologilor (Iacob, Alexandru, Emanoil, Pavel, Dimitrachi) sau ale Cantacuzinilor (Andronic, posibil Iani) alături de care se mai află câte un Arghiropol, câte un Hrisoverghi, se întâlnesc atunci în documentele românești[245].

---

[244] Vezi Andrei Pippidi, *Esquisse pour le portrait d'un homme d'affaires crétois du XVIe siècle*, în Actele Congresului al II-lea de studii cretane, Atena, 1974, p. 266–173. Cf. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, p. 69–93.

[245] Idem, *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie*, BSHAR, XVIII, 1931, p. 1–23. Mai devreme este de menționat doar, dintre rudele Mariei de Mangop, Ioan Paleologul Tzamplakon (M. Romanescu, *Albizzi și Paleologii*, Hrisovul, III, 1943, p. 93–100).

E oare exagerat să atribuim un rol influenţei sârbeşti şi apoi greceşti în orientările politicii externe a Moldovei şi Ţării Româneşti? Interpretarea acestei politici, ţinând seama de perechea dialectică a noţiunilor tradiţie-inovaţie, descoperă nota bizantină din programele domneşti în trei ţeluri pe care şi le propun aproape invariabil: ajutorarea Muntelui Athos şi a întregului Răsărit ortodox, respectarea principiilor corespunzătoare unui ideal greco-roman şi bizantin (*concordia,* ὁμόνοια) în materie de guvernare internă şi lupta antiotomană căreia aspectul religios îi dă caracterul solemn, sacru, şi răsunetul adânc. În conştiinţa contemporanilor secolelor XVI–XVII, această concepţie reprezintă o tradiţie. Totuşi, în cursul veacului al XIV-lea, ea fusese o inovaţie. La adoptarea ei au contribuit poziţia geografică a celor două ţări şi împrejurările politice care le-au adus în contact cu expansiunea otomană, precum şi întâlnirea cu fruntaşii sârbi şi greci refugiaţi aici, a căror pietate era însoţită de resentimentele cele mai tenace împotriva turcilor.

Danii şi închinări către lăcaşuri de cult din Răsăritul bizantin

Aşa se face că, după ce în tot veacul al XIV-lea şi în cea mai mare parte a secolului următor Kutlumus a rămas singura ctitorie athonită a domnilor Ţării Româneşti, care exercitau asupra ei drepturi de epitropi şi efori, asemănătoare celor deţinute de kralii sârbi contemporani la Hilandar, Sf. Pavel şi Xenofon, sau de ţarii bulgari faţă de mănăstirile Zografu şi Filoteu, un interes deosebit începe să se manifeste pentru Sfântul Munte abia din domnia lui Vlad Călugărul (1481–1495)[246].

[246] Vezi N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre*, AAR, m.s.i., p. 447–517 (tr. fr. în BSHAR, II, 1, 1914, p. 148–213); T. Bodogae, *Ajutoarele româneşti la mănăstirile din Sfântul Munte Athos,* Sibiu, 1940; Damian P. Bogdan, *Despre daniile româneşti la Athos,* Arhiva românească, VI, 1941, p. 1–47; P.Ş. Năsturel, *Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos, des origines au début du XVIe siècle*, RESSE, II, 1964, 1–2, p. 93–126. Pentru necesitatea demonstraţiei facem abstracţie de trei gesturi de generozitate mai timpurii ale domnilor Ţării Româneşti: icoana dăruită de Vlaicu Lavrei Sf. Atanasie şi daniile din 1433 ale lui Alexandru Aldea către Zografu şi Simopetra (fără a contrazice ipoteza noastră, dată fiind apariţia, încă din 1428, în sfatul domnesc a unui Tatu „Sârbul", cf. N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 25, 28 şi despre Mileţ vistierul fiul lui Dobrotă, p. 22. Cf. Andrei Pippidi, *Au début des relations romano-athonites*, RRH, XXVII, 3, 1998, p. 237–244

Acesta vine în ajutorul mănăstirilor Sf. Pantelimon (1487), Kutlumus (1488–1490), Dochiariu (1490), Filoteu (1488–1492), Sf. Ilie şi Hilandar (1492) şi se cunosc legăturile sale de rudenie cu familia Brancovici, protectorii îndătinaţi ai Hilandarului[247]. Acelaşi domn e înscris printre donatori în pomelnicul de la Sf. Prohor din Pčinja, în Macedonia[248]. Efectul sugestiilor „clanului" sârbesc şi al solicitărilor fostului patriarh Nifon — sârb şi el, după tată — se poate vedea în bogata activitate desfăşurată de Radu cel Mare în sprijinul unor fundaţii religioase din Craina (Lopušnja), din Bulgaria (Kremikovci) sau din Chalcidica (Sf. Pantelimon, Kapruli şi desigur Kutlumus)[249]. Boierii olteni din familia Craioveştilor participă şi ei la această dărnicie faţă de Muntele Athos: banul Barbu, a cărei soţie, Neagoslava, era poate de origine sârbă, a acordat o seamă de avantaje materiale haghioriţilor de la Sf. Pavel şi Xenofon, înainte de a aduce din Serbia pentru ctitoria sa de la Bistriţa, între zidurile căreia îşi va sfârşi viaţa, moaştele sfântului Grigore Decapolitul[250]. Acest exemplu va fi imitat de Vlad cel Tânăr (1508–1512), binefăcătorul mănăstirilor Sf. Ilie şi

[247] P.Ş. Năsturel, *art. cit.*, p. 106, 107–108, 109, 112; idem, *Sultana Mara, Vlad Vodă Călugărul şi începutul legăturilor Ţării Româneşti cu mănăstirea Hilandar (1492)*, Glasul Bisericii XIX, 1960, 5–6, p. 498–502. Dintre boierii de origine balcanică menţionaţi în documentele lui Vlad al IV-lea, notăm pe Vlad Arbănaş, spătar în 1483 (G.D. Florescu, *Divanele*, p. 527), pe Milco stolnicul din 1489 (*ibid.*, p. 295–298) şi pe Dimitrie Ghizdavăţ, dregător între 1475 şi 1485, probabil fiul acelui Staico Ghizdavăţ, sârb trimis în 1444 ca sol la Murad al II-lea (Fr. Babinger, *Mahomet II*, p. 44–45). Notă adăugată în 2001: vezi şi P. Ş. Năsturel, *Stoica Gizdaveţ (1444–1453 şi Dumitru Ghizdaveţ (1475–1485) omonime sau înrudire*, Arhiva genealogică, I, 3–4, 1994, p. 221–224.

[248] E. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români şi iugoslavi*, Cercetări literare, III, 1939, p. 146 (dacă nu cumva numele lui Vlad a fost adăugat la cererea fiului său, Radu cel Mare, cf. *ibid.*, p. 151).[249] *Ibid.*, p. 148–152. Ne îndoim de rivalitatea dintre „curentul sârbesc" şi „atoniţii ce-l încunjurau" pe Nifon, bănuită de N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, I, p. 119.

[250] P.Ş. Năsturel, p. 103–104. Vezi şi Şt. Ştefănescu, *Bănia în Ţara Românească*, Bucureşti, 1965, p. 92, 94, 122. În ultima vreme s-au exprimat îndoieli asupra originii sârbeşti a Neagoslavei, cf. N. Leonăchescu, *Două precizări referitoare la familia marelui ban Barbu Craiovescu*, Revista de istorie, 27, 3, 1974, p. 443–445. Exemplul Craioveştilor a fost analizat pe larg de Radu Creţeanu, *Traditions de famille dans les donations roumaines au Mont Athos*, în *Études byzantines et post-byzantines*, I, ed. E. Stănescu şi N.Ş. Tanaşoca, Bucureşti, 1979, p. 135–148.

Hilandar[251], şi de urmaşul său, Neagoe Basarab, care, înţelegând ocrotirea lăcaşurilor sfinte din sud-estul Europei ca un adevărat moştenitor al tradiţiei sârbo-bizantine, a meritat să fie numit „ctitor mare a toată Sfetagora"[252].

Ce distinge acum, în acelaşi domeniu al relaţiilor cu Athosul sau cu celelalte centre ortodoxe din Imperiul otoman, influenţa grecească ca să îngăduie a i se hărăzi un capitol diferit? Odată cu o parte mai largă în politica ţărilor române, grecii veniţi în suita unor domni din a doua jumătate a veacului al XVI-lea obţin şi un loc din ce în ce mai mare în viaţa economică, atât prin moşiile primite din favoarea domnului, căpătate ca zestre ori de-a dreptul cumpărate de această nouă boierime[253], cât şi prin averile mănăstireşti administrate de clerici greci[254]. Cei din urmă, spre deosebire de ierarhii sârbi, organizează, pe baza dreptului ctitoricesc feudal, exploatarea resurselor ţării în folosul aşezămintelor străine care-i trimiseseră, rămânând totodată, din cauza celibatului monastic, neasimilabili de către mediul românesc[255]. Reacţia faţă de „călugării greci carii au cumpărat (*sic*) mănăstirile de le-au făcut metoaşe ca să le ia venitul, să-l scoată de în ţeară, şi arginturile şi moşiile" nu va întârzia — dovadă chiar condamnarea acestor procedee din hrisovul lui Leon Tomşa de la 15 iulie 1631.

---

[251] DRH, B, II, p. 147–155.

[252] Vezi observaţiile lui G. Mihăilă, în introducerea la *Învăţăturile lui Neagoe*, p. 82–83. Citatul e din *Viaţa Sf. Nifon*, ed. T. Simedrea, p. 25.

[253] Unul din primele indicii îl surprindem în raportul bailului Giovanni Correr de la 5 septembrie 1575; faţă de acuzaţiile a 40 de boieri contra voievodului Alexandru Mircea, capuchehaia aceluia la Poartă a susţinut: „che quelli non erano veramente Vallachi, ma gente che habita da novo nel paese" (Hurmuzaki, IV/2, p. 95).

[254] Vezi grammatele patriarhale ale lui Chiril Lukaris, din ianuarie şi februarie 1630, referitoare la alegerile de egumeni (DRH, B, XXIII, p. 4–5, 80–81), hrisovul lui Leon Tomşa din aprilie, acelaşi an, cu acelaşi cuprins (*ibid.*, p. 406–409).

[255] Ca o introducere la problemă, amintim rapida schiţă a lui N. Iorga, *La vie monastique chez les Roumains* (istoricului i se datorează câteva contribuţii fundamentale, citate mai departe). Pentru lămuriri de ordin juridic, vezi Gh. Cronţ, *Dreptul de ctitorie în Ţara Românească şi Moldova*, SMIM, IV, 1966, p. 77–116, şi Marin Popescu-Spineni, *Procesul mănăstirilor închinate. Contribuţii la istoria socială românească*, Bucureşti, 1936, în sfârşit, Val. Al. Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile*, p. 154–180.

„Închinarea" sau „afierosirea" unor fundaţii religioase din ţară către lavrele răsăritene a avut la origine iniţiativa unor boieri greci care-şi aminteau locurile lor de baştină. Astfel, în Ţara Românească, sunt vrednice de menţionat legăturile cu mănăstirea Simopetra de la Athos ale epiroţilor Ghiorma postelnicul şi Oxotie aga, amândoi din Pogoniana[256]. Alt exemplu e Pană (Panos) vistierul care a închinat ctitoria sa din Bucureşti mănăstirii omonime de la muntele Sinai[257]. În 1588, mănăstirea Coşuna-Bucovăţ, în parte ctitorie a lui Alexandru Mircea, era închinată Sfântului Varlaam de la Meteore de clucerul Pârvu din Cioroiaşi, soţul unei nepoate a domnului, deci obligat să-şi însuşească deprinderile de credinţă ale unei familii grecizate[258].

În Moldova, personaje de aceeaşi obârşie îşi manifestă în acelaşi fel sentimentele religioase, de pildă spătarul Zotu Tzigara — iarăşi un epirot![259]

---

[256] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 60, 77. Vezi şi Hurmuzaki, XIV, p. 47. Oxotie e ctitor la Simopetra şi la Ianina, iar Ghiorma a zidit biserica Sf. Nicolae, probabil primul metoh bucureştean al mănăstirii Simopetra (DIR, XV, B, III, p. 190–191, Hurmuzaki, XIV, p. 90–93, actul lui Ieremia al II-lea din 1591, referitor la mănăstirea cu acelaşi hram, „Mihai-Vodă"; cf. *ibid.*, p. 109). Notă adăugată în 2001: Vezi şi Radu G. Păun, *Devotion et solidarités communantaires dans la principate de Moldavie au XVIIe siècle*, în vol. Church and Society in Central and Eastern Europe, ed. Maria Crăciun şi Ovidiu Ghitta, Cluj, 1998, p. 266–293

[257] Vezi C. Bobulescu, *Cronica bisericii Sf. Ecaterina din Bucureşti de la 1577 până la 1 octombrie 1924*, Bucureşti, 1927, şi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 77.

[258] *Ibid.*, p. 79 (nu cunoaşte însă actul de închinare, în legătură cu care v. o însemnare de N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 142). N. Iorga însuşi în *Fundaţiuni religioase ale domnilor români în Orient*, p. 875, a identificat lăcaşul către care se făcea închinarea, dar în *Istoria bisericii româneşti*, I, p. 215, îi spune: „Sf. Varlaam din răsărit" (formă ce a trecut aidoma la M. Popescu-Spineni, *op. cit.*, p. 19) şi în articolul său *Legături descoperite de d. M. Beza cu mănăstirile Meteore din Tesalia, cu o notă despre Nicolae-Vodă Petraşcu, fiul lui Mihai Viteazul*, AAR, m.s.i., s. III,, t. XVI, p. 71–92, Pârvu nu e deloc pomenit. Şi tatăl lui Pârvu, Stepan, marele clucer, dăruise în 1574 o vie mănăstirii (DIR, XVI, B, IV, p. 139–140).

[259] Testamentul lui din 1599, plin de danii pentru bisericile din Ianina, a fost publicat de C. Sthas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, III, p. XVC—CVI, de N. Iorga, *Foaia de zestre a unei domniţe moldovene din 1587 şi exilul veneţian al familiei sale*, AAR, m.s.i., s. III, t. VI, 1926, p. 234–238, de N. Bănescu, *Acte veneţiene privitoare la urmaşii lui Petru-Vodă Şchiopul, ibid.*, t.X, 1929, p. 148–152, şi de K.D. Mertzios, Τὸ ἐν Βενετίᾳ ἠπειρωτικὸν Ἀρχεῖον Ἠπειρωτικὰ χρονικὰ XI, 1936, p. 5–16. Fratele său, Apostol Tzigara, lasă şi el în 1625 sume de bani pentru mănăstirile din Ianina şi de la Athos (N. Iorga, *Un testament din secolul al XVII-lea*, Literatură şi artă română, V, 1900–1901, p. 177–180; idem, *Foaia de zestre* p. 239–420; K.D. Mertzios, *art. cit.*, p. 22 şi urm.).

Literatura parenetică

Influenţa bizantină, prin intermediul cărturarilor sârbi şi greci, se manifestă şi într-un alt domeniu, cel al retoricii inspirate de acţiunea politică (literatura parenetică în special). În ţările române, imaginea suveranului ideal a păstrat încă două veacuri după cucerirea Constantinopolului trăsături bizantine. Se cuvine adăugat fără întârziere că noţiunile convenţionale despre virtuţile necesare unui monarh s-au conturat, de timpuriu, încă din epoca clasică, prin discursurile isocratice şi pseudo-isocratice, de mai multe ori modificate şi completate până la sfârşitul antichităţii, şi că în cursul evului mediu „oglinzile principilor", fie răsăritene, fie apusene, nu prezintă între ele, ca deosebiri substanţiale, decât pe acelea venite din evoluţia cugetării politice după 1453.

De exemplu, între tratatul lui Constantin Porfirogenetul *De caerimoniis* şi scrierea despre rânduielile curţii romane a lui Otto al III-lea, cuprinsă apoi în textul compilaţiei *Graphia aureae urbis Romae* (sec. XII), există unele contaminări[260]. Principiile afirmate în *De ordine palatii* de Hincmar, arhiepiscop de Reims în 882, se întâlnesc frecvent cu prevederile cu privire la împărat, patriarh şi episcopi ale Epanagogei, operă juridică bizantină din aceiaşi ani[261]. În Occident, ca şi în lumea bizantină, s-a dezvoltat paralel, în literatură şi artă, tema stăpânirii înţelepte, „il buon governo", nume sub care o celebrează fresca sieneză a lui Ambrogio Lorenzetti (1337–1340)[262]. În general, asemenea mărturii caută să dea impresia că echilibrul social se poate menţine numai prin idealizarea cârmuitorului[263]. Formele pe care le iau îndeobşte operele

---

[260] Vezi însă rezervele exprimate de Louis Halphen, *Â travers l'histoire du Moyen Age*, Paris, 1950, p. 107–117.

[261] *Ibid.*, p. 83–91. Vezi, pentru comparaţie, Hincmar, *De ordine palatii*, ed. M. Prou, Paris, 1884, şi fragmentele de legi citate în antologia lui Ernest Barker, *Social and Political Thought in Byzantium, from Justinian I to the Last Paleologus*, Oxford, 1961, p. 89–94.

[262] Preocuparea aceasta apare de pildă chiar din titlul actului legislativ din 1357 promulgat de David al II-lea al Scoţiei (Gordon Donaldson, *Scottish Historical Documents*, Edinburgh-London, 1970, p. 64–65).

[263] Pierre Francastel, *Realitatea figurativă*, trad. M. Tomuş, Bucureşti, 1972, p. 380–382. Vezi şi Ernst Robert Curtins, *Literatura europeană şi evul mediu latin*, trad. A. Armbruster, Bucureşti, 1970, p. 209–210.

literare din această categorie sunt trei: autobiografii ale suveranilor[264], elogiile lor funebre[265] sau recomandări adresate principilor, fie de unul dintr-înşii, fie de un curtean[266]. Pe când bizantinii aflau folos şi desfătare în recitirea lui Dion Hrisostomul, Agapet, Synesios, Kekaumenos sau Teofilact din Ohrida, Europa feudală se adresa, prin mijlocirea traducerilor, unei tradiţii filosofice mai înalte, mai pure, dominată de Aristotel, ori descoperea aceleaşi străvechi idealuri în scrierile „modernilor" Marsilio de Padova sau William de Ockham[267].

Mult mai legată de problemele actualităţii va fi teoria politică occidentală în secolul al XVI-lea. De acum înainte, ea se va dezvolta într-o direcţie divergentă faţă de răsăritul şi sud-estul Europei. Este deajuns a spune că monarhia absolută nu a reuşit, cu toată imensa adulaţie de care era înconjurată şi nici cu intervenţia personală a primilor Stuarţi sau a lui Ludovic al XIV-lea — autori ei înşişi sau inspiratori ai unor apologii cu

---

[264] Un exemplu este Mihail al VIII-lea; vezi Conrad Chapman, *Michel Paléologue restaurateur de l'Empire byzantin (1261–1282)*, Paris, 1926, p. 167–177. Un altul, Carol al IV-lea de Luxemburg, cf. *Karoli IV imperatoris Romanorum vita ab eo ipso conscripta*, ed. Walther Bulst, Heidelberg, 1950.

[265] În 1254, moartea împăratului de la Niceea, Ioan al III-lea, a prilejuit elaborarea unor asemenea texte de către sfetnicul său Gheorghe Acropolitul şi chiar de moştenitorul său, Teodor al II-lea, cf. M.A. Andreeva, *Á propos de l'éloge de l'empereur Jean III Batatzès par son fils Théodore II Laskaris*, Annales de l'institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum), X, Praga, 1938, p. 133–144.

[266] Prea numeroase pentru a fi citate aici — unele titluri se vor întâlni în notele următoare — operele din genul „Fürstenspiegel" au făcut obiectul unor consideraţii sintetice în *Lexikon für Theologie und Kirche*, IV, 1960 (sub semnătura lui H. Hunger) şi în *Reallexikon für Antike und Christentum*, VIII, 60, 1970 (articol de P. Hadot).

[267] Paginile cele mai reprezentative din autorii bizantini amintiţi au fost culese de Ernest Barker, *op. cit.*, zona occidentală fiind investigată de Lester Kruger Born, *The Perfect Prince: a Study in XIII-th and XIV-th Century Ideals*, în Speculum, III, 1928, p. 470–504. Traducerea franceză a Sfântului Augustin (*De civitate Dei*) şi a lui Aristotel (*Politica* şi *Economicele*) era întreprinsă din 1371–1372 de Raoul de Presles şi Nicolas Oresme „pour l'utilité publique du royaume et de toute la crestienté" (Léopold Delisle, *Mandements et actes divers du roi Charles V*, Paris, 1874, p. VII, 458). Textele aristotelice vor fi transcrise în *cod. Parisinus gr. 2023* de învăţatul Dimitrie Chalkokondylas (1428–1511), cf. A. Wartelle, introducerea la Aristotel, *Économique*, Paris, 1968, p. XV, n. 1. Vezi şi Mario Grignaschi, *L'interprétation de la „Politique" d'Aristote dans le „Dialogue" de Guillaume d'Ockham*, Studii clasice, XI, 1969, p. 251–259.

caracter parenetic —, să înlăture opreliştea ridicată înaintea bunului ei plac prin schema antică ce-i condamna pe tirani şi lăuda pe suveranii respectuoşi faţă de principiile superioare[268]. Zadarnic se mai străduieşte Bossuet să afirme aspectul pontifical quasi-divin al puterii regale („Les princes agissent comme ministres de Dieu et ses lieutenants sur la terre"). O profundă mutaţie s-a petrecut în momentul în care, dezvăluind cu luciditate şi răceală sistemul de funcţionare al noului regim la a cărui instaurare luase parte în 1688, un om politic englez, marchizul de Halifax, îşi permite să ironizeze dreptul divin pe care se baza de secole autoritatea monarhilor: „Faptul că regii se vor răspunzători numai faţă de Dumnezeu nu-i pune în siguranţă nici măcar pe lumea aceasta, căci, dacă Dumnezeu n-ar găsi cu cale să le asculte chemarea, el îşi poate face o unealtă din popor"[269].

Aristotelismul nu mai putea constitui un numitor comun al culturii politologice europene, deşi opera Stagiritului a avut, graţie comentatorului ei, Teofil Coridaleu, o intensă circulaţie în mijlocul cărturarilor greci stabiliţi în ţările române, ideile sale influenţând aici gândirea cercurilor conducătoare în care ei îşi câştigaseră un rol de seamă[270]. Indiferent de fidelitatea exegetului faţă de dascălii săi padovani, deci în raport cu tradiţia latină — chestiune încă în suspensie —, interpretarea coridaleeană (care nu cuprinde şi *Politica*!) n-a câştigat alţi cititori decât pe aceia, puţini, interesaţi de subtile abstracţii intelectuale. Educaţia politică nu s-a făcut la Academiile domneşti din Bucureşti şi

[268] Ne referim aici la tratatele *The Trew Law of Free Monarchies* (1598) şi *Basilikon Doron* (1599), editate de C.H. McIlwain, *The Political Works of James I*, New York, 1965, p. 3–53, 53–70, la scrisoarea din 1649 către viitorul Carol al II-lea, în *The Letters, Speeches and Papers of King Charles I*, ed. Sir Charles Petrie, p. 261–273, şi la memoriile „Regelui-Soare", care, împreună cu *Réfléxions sur le métier de roi* (1679), au fost pblicate de Jean Longnon, *Mémoires de Louis XIV*, Paris, 1927. Vezi şi James E. King, *Science and Rationalism in the Government of Louis XIV*, Baltimore, 1949. Date interesante pentru glorificarea monarhului a strâns Josèphe Jacquiot, *Médailles et jetons de Louis XIV*, I–IV, Paris, 1968–1970. Foarte important e studiul lui Paul Sonnino, *The Dating and Authorship of Louis XIV's „Mémoires"*, French Historical Studies, III, 1963, p. 303–337.

[269] Halifax, *Complete Works*, ed. J. Kenyon, 1969, p. 147–149, 193–212.

[270] Vezi Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée*, Thessalonique, 1967.

Iaşi, ci la curţile româneşti, prin difuzarea de obicei manuscrisă a unor reflecţii pe tema autorităţii princiare, care nu căutau originalitatea ei, dimpotrivă, transpunerea cât mai credincioasă a fondului de idei bizantin[271]. Se poate presupune că asemenea scrieri au avut un ecou mai larg în întregul sud-est, care întrebuinţa aceleaşi limbi de cultură ca şi românii — mai întâi slavona, apoi neogreaca —, dar o utiliate practică ele n-au avut-o desigur decât aici, datorită autonomiei pe care, singurele, Ţara Românească şi Moldova o păstraseră la hotarul Imperiului otoman.

În prima jumătate a secolului al XVI-lea a fost scrisă o operă de mare însemnătate pentru cultura română şi pentru evoluţia genului căruia-i aparţine, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*. În acest mozaic de sfaturi şi predici, în care elementele de împrumut primesc, de cele mai multe ori, o formă retorică nouă, se împletesc, după cum era de aşteptat, izvoarele bizantine şi sârbeşti. Ultimele, ca *Alexandria* ori *Povestirea despre împăratul Asa*[272], reprezintă o contribuţie mult inferioară faţă de textele unor părinţi ai bisericii (Ioan Hrisostomul, Grigore Teologul, Efrem Sirul) sau ale altor autori religioşi bizantini (Ioan Scărarul, Filip Sihastrul, Simeon Monahul). Adevărata problemă care se pune aici nu este a criteriilor după care au fost alese aceste fragmente edificatoare pentru a fi apoi întreţesut pe o canava de citate biblice juxtapuse aproape neîntrerupt, ci a motivării însăşi, deoarece — să o reamintim — iniţiativa voievodului era fără precedent în spaţiul românesc. În acelaşi moment se înregistrează intrarea în această colectivitate a pribegilor de peste Dunăre care, înstrăinaţi şi prigoniţi, aduceau cu ei o

---

[271] Dispunem de o cercetare adâncită în acest domeniu: Al. Duţu, *Cărţile de înţelepciune în cultura română*, Bucureşti, 1972 (cf. recenzia noastră din RESEE, XI, 1973, 3, p. 575–580). Deşi prezentată în ediţia ei franceză (Bucureşti, 1971) ca „introducere în istoria mentalităţilor sud-est europene", cartea lui Al. Duţu studiază îndeosebi reacţiile mediului românesc faţă de scrierile parenetice. Mai recent, vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Parénèses byzantines dans les pays roumains*, în *Études byzantines et post-byzantines*, p. 117–133.

[272] *Învăţăturile*, p. 276. Pasajul identificat de Dan Zamfirescu (*ibid.*, p. 52) îi pune editorului problema „dacă există copii ale acestei scrieri în manuscrisele slave de la noi", întrebare care a primit un răspuns afirmativ prin comunicarea colegului nostru I.R. Mircea citată mai sus, nota 47. Despre Asa, rege peste Iuda, III, Regi 15 şi II Paralipomena, 14–16 (*Biblia*, ed. 1968, p. 382–383, 470–472).

cultură aristocratică[273]. Nu avem motive să credem că şi vechea concepţie românească era aristocratică. În ce priveşte cultura sârbă, ea a suferit, prin cucerirea otomană, o soluţie de continuitate: cultura sârbă modernă este integral populară. Or, care e funcţia principală a oricărei aristocraţii? Exemplaritatea. Indirect dându-se pe sine pildă, nu numai nevârstinicului său fiu, ci şi urmaşilor acestuia, Neagoe înmănunchează obligaţiile monarhului ideal faţă de Dumnezeu şi faţă de poporul său într-o lecţie care se îndreaptă şi către boierii lui, mari şi mici[274].

În Moldova, unde nu exista încă o atare lucrare parenetică, s-a dezvoltat după 1527, în timpul domniei lui Petru Rareş (soţul Elenei Brancovici), o istoriografie în limba slavonă care urma exemplul bizantin, având rosturi asemănătoare. Într-adevăr, dintre recomandările atribuite lui Vasile I şi adresate, în numele Macedoneanului, fiului său Leon cel Înţelept, o desprindem pe următoarea: „Nu pregeta să înveţi multă istorie, căci într-însa vei afla astfel virtuţile celor virtuoşi, faptele rele ale răilor, feluritele prefaceri ale tuturor lucrurilor, ce este trainic în fiecare stăpânire şi fiecare domnie, percum şi sfârşitul isprăvilor bune şi rele"[275]. Ceea ce este deocamdată o expresie *morală* va fi precizat de Miron Costin ca vocaţia *politică* a literaturii istorice: „letopiseţile nu suntu numai să le citească omu, să ştie ce au fost în vremi trecute, ci mai multu să fie de învăţătură ce ieste bine şi ce ieste rău şi dece-i să se ferească şi ce va urma hie cine: domnul den faptele domnilor, care cum au fostu şi cu ce veste şi pomană, să ia urmă de viiaţă, boierii urmându-i pre boierii cei cinsteşi şi înţălepţi, slujitoriul a slujitoriu cineşi după breasla sa"[276]. În afară de ierarhizarea strictă, în spiritul unei societăţi constituite în „stări" — care

[273] În acest spirit, o cheie pentru lectura „vieţilor" primilor Nemanizi a oferit St. Haffner, *Serbisches Mittelalter, Alt-serbisch Herrscherbiographien* I, Graz-Wien-Köln, 1962; idem, *Studien zur Altserbischen Dynastischen Historiographie,* München, 1964.

[274] *Învăţăturile,*p. 217, 253–257, 297–284. Între aceşti boieri, pot fi identificaţi ca „sârbi" Harvat logofătul, fratele său Ivan stolnic, ginerii săi Dobrovoe pârcălab şi Peia mare portar (N. Stoicescu, *op. cit.,* p. 63, 66, 78–79).

[275] N. Iorga, *Oeuvres inédites de Nicolas Milescu,* Bucureşti, 1929, p. 104 (text grec şi traducere franceză). Pasajul citat de Hrisant Notaras în dedicaţia către Brâncoveanu a *Istoriei Kitaiului.*

[276] M. Costin, *Opere,* p. 184. Dacă n-am şti că pagina respectivă a fost tradusă din polonă după M. Strijkowski, am crede că rândurile amintite ale tatălui său l-au inspirat pe

nu exista încă în veacul al XVI-lea — aşa vor fi gândit Macarie, Eftimie şi Azarie. În acest sens, un letopiseţ era pentru ultimul din cei trei cronicari „un izvor de adevăr..... adăpând inimile noastre cu înţelepciune"[277]. Este o atitudine faţă de proprile ei eforturi pe care istoriografia moldovenească o va păstra până la Ion Neculce[278].

Fără teama de a greşi prea mult, se poate schiţa un „portret-robot" al principelui ideal după cum reiese din cărţile de înţelepciune, specie în care, alături de morala privată şi de morala politică, uneori contopite[279], înscriem şi literatura istorică. El nu se va deosebi prea mult de modelul propus în secolul al XI-lea de vlahul bizantin Niculiţă în Νουθετετικὸς πρὸς βασιλέα, având drept virtuţi capitale vitejia, dreptatea, cumpătarea şi înţelepciunea[280]. Aceleaşi calităţi, la care se adaugă ortodoxia, clemenţa şi dărnicia, sunt elogiate în veacul al XIII-lea de Nicefor Blemmydes şi de discipolul său Teodor al II-lea Lascaris[281]. Dacă am

---

Nicolae Costin, *Letopiseţul ţării Moldovei*, p. 36–37: „Istoria întâi învaţă pre sfetnicul cum să sfătuiască binele de obşte, cu urmare a celor de mai nainte trecute giudecăţi, obiceiurile, primejdiile şi învăţăturile... aşijderea pre otcârmuitorii oştilor în războaie tari şi norociţi îi face cu pildele şi ispitele tâmplărilor şi vremilor trecute" etc. Cf. şi introducerea la *Istoria Rusiei* a lui N. Milescu, rezumată de P.P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu, 1636–1708,* în Mélanges de l'École roumaine en France, 1925, 1, p. 160–162.

[277] *Cronicile slavo-române*, p. 139. Cf. aceeaşi convingere că istoria are o utilitate morală la Christine de Pisan, *Le livre des faits et bonnes moeurs du sage roy Charles*, ed. Michaud-Poujoulat, p. 591, sau la Olivier de la Marche, *Mémoires*, ed. Buchon, Paris, 1836, p. 297. Orice îndoială că istoriografia sârbă ar fi avut o influenţă directă asupra celei din Moldova a dispărut în urma semnalării unui manuscris de la Sucevita, cuprinzând „Ţarstvenicul" în copia din 1567 a aceluiaşi Azarie (I.R. Mircea, *„Les vies des rois et archevêques serbes" et leur circulation en Moldavie,* RESEE, IV, 1966, p. 393–412).

[278] Ion Neculce, *Letopisăţul*, p. 104 („Deci, fraţilor cetitorilor, cu cât veţi îndemna a ceti pre acest letopisăţu mai mult cu atâta veţi a vă feri de primejdii şi veţi fi mai învăţaţi a dare răspunsuri la sfaturi ori de taină, ori de oştire, ori de voroave, la domni şi la noroade, de cinste") şi 289 („iubiţi cetitori tineri, să luaţi seama aceştii scrisori, de s-ar tâmpla vreodată să mai vie nişte lucruri ca acestea în ţara noastră, să vă ştiţi chivernisi, să nu păţiţi şi voi ca noi"). De ce a fost comparat Neculce cu Saint-Simon, când el scrie ca Joinville?

[279] Al. Duţu, *op. cit.*, p. 28; idem, *Vie des oeuvres et vie des hommes dans la société roumaine (1650–1848). Contacts culturels et structures mentales,* RESEE, X, 1972, 2, p. 400–401, relevă şi rolul edificator al unor mormente ca Stăneşti, Căluiu, Mamu, Hurezi.

[280] E. Barker, *op. cit.*, p. 127–128.

[281] *Ibid.*, p. 153–159; M.A. Andreeva, art. cit., p. 140–144.

căuta clemența — ar trebui suit în trecut până la Seneca[282]. Sugestii asemănătoare puteau fi găsite la un autor antic prețuit de bizantini în ciuda păgânismului lui, Dion Hrisostomul, panegiristul lui Traian[283]. Toate însușirile amintite fac obiectul unor lungi disertații în *Învățăturile lui Neagoe*, iar unele dintre ele — evlavia, înțelepciunea, dărnicia și, implicit, vitejia — erau, după mărturia lui Peresvetov, valori permanente ale gândirii și acțiunii lui Petru Rareș. Evlavia, înțelepciunea, dreptatea, vitejia și, ca expresie concretă a dărniciei, ocrotirea bisericii și a școlilor sunt recomandate în 1631 lui Moise Movilă de fratele său, mitropolitul Petru al Kievului, printre cele dintâi „τῷ ἀγαθῷ ἄρχοντι καθήκοντα" (cuvinte citate grecește în originalul slavon)[284]. Nu e o întâmplare, deoarece încă din 1628 Petru Movilă tipărește o traducere a „sfaturilor" lui Agapet[285]. Celebra operă, adresată inițial lui Iustinian, a fost mai târziu dedicată mai multor suverani, cu complimentele de rigoare[286]. A primit-o și Constantin Brâncoveanu în 1700 de la traducătorul ei în neogreacă, Sevastos Kymenites, care a scris pentru ocazie și o prefață encomiastică[287]. Preocuparea lui Brâncoveanu de a avea la îndemână un ansamblu de norme etico-didactice care, dacă nu puteau furniza soluții

---

[282] Traute Adam, *Clementia principis, Der Einfluss hellenistischer Fürsenspiegel auf den Versuch einer rechtlichen Fundierung des Prinzipats durch Seneca*, Stuttgart, 1970. Cf. Valentin Al. Georgescu, *Continuitate elenistico-romană și inovație în doctrina bizantină a filantropiei și indulgenței imperiale*, Studii clasice, XI, 1969, p. 187–217.

[283] Vezi caracterizarea pe care i-o face Arnaldo Momigliano în *Quarto contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, Roma, 1969, p. 257–269. „Cuvintele lui Dion filosoful", din care s-au hrănit substanțial Aretas din Cesareea, Synesios din Cyrene și Teodor Metochites, au fost traduse în românește abia în 1825.

[284] Gh. Mihăilă, *Două scrieri literare ale lui Petru Movilă adresate compatrioților săi*, în *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, p. 191–197.

[285] N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, p. 134. Vezi ultimul studiu al lui Ihor Ševcenko, *Agapetus East and West; the Fate of a Byzantine „Mirror of Princes"*, RESEE, XVI, 1, 1978, p. 3–44.

[286] Antonio Bellomo, *Agapeto Diacono e la sua scheda regia*, Bari, 1906, p. 40, a semnalat un manuscris oferit împăratului Maximilian al II-lea. Vezi și Patrick Henry III, *A Mirror for Justinian: the Ekthesis of Agapetus Diaconus*, Greek, Roman and Byzantine Studies, 1967, p. 281–308.

[287] C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei*, București, 1909, p. 117 etc. menționează ms. gr. 577, pe lângă alte opt în care Agapet a fost transcris împreună cu discursurile lui Isocrate și Synesios. Ms. gr. 725 a aparținut vornicului

concrete, îl dădeau în ochii săi şi ai curţii un prestigiu imperial, s-a manifestat prin tipărirea în 1691 la Bucureşti a încă unui opuscul parenetic, *Învăţăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon.* Calitatea de „împărat al romeilor" a presupusului autor şi cea de înalt prelat a traducătorului Hrisant Notaras, viitor patriarh al Ierusalimului, contribuiau desigur la recomandarea textului [288]. Atât Agapet cât şi Pseudo-Vasile vor constitui în curând surse de inspiraţie pentru Antim Ivireanul în Νουθεσίαι χριστιανοπολιτικαί, compuse de mitropolit pentru uzul domnului Ştefan Cantacuzino (1715)[289]. Suntem în plină perioadă a răspândirii culturii greceşti în principate. Însă acum pătrund aici şi unele ecouri, întârziate sau contemporane, ale literaturii politice occidentale. „Machiavelismul" Cantacuzinilor nu e o figură de stil: Toma Cantacuzino poseda un exemplar din *Il Principe*, iar unchiul său, stolnicul, citise *Theatrum politicum* al lui Ambrogio Marliano, cunoscuta prelucrare a ideilor florentinilor în spiritul Contrareformei, destinată să

Constantin Rosetti, fost elev al iezuiţilor din Iaşi şi socrul lui Constantin vodă Mavrocordat. O copie pentru uzul stolnicului Constantin Cantacuzino se află la Viena (N. Iorga, *Manuscrise din biblioteci străine relative la istoria românilor*, AAR, m.s.i., s. II, t. XX, 1899, p. 235-239). Alţi cărturari de seamă ai epocii brâncoveneşti, fraţii Radu şi Şerban Greceanu, se referă şi ei la „învăţăturile" lui Agapet (Al. Duţu, *op. cit.*, p. 69–70). Dimitrie Cantemir le cunoştea, căci secretarul său Ivan Ilinski le-a tradus pentru Petru cel Mare în 1722.

[288] Al. Duţu, *op. cit.*, p. 68–70. Sevastos Kymenites i-a mai dedicat lui Brâncoveanu discursul lui Synesios din Cyrene către Arcadius şi învăţăturile lui Teofilact către Constantin Porfirogenetul (Hurmuzaki, XIII, p. XIX–XXI). Regăsim *Învăţăturile lui Vasile Macedoneanul* ca un jalon şi la o altă răspântie culturală. După tentativa repede părăsită de la Roma, tiparul georgian a început, se ştie, în 1709, cu ajutorul lui Antim Ivireanul, care nu-şi uitase compatrioţii, şi s-a strămutat, din 1724, la Moscova. Aici apar în 1739 *Învăţăturile*, traduse din ruseşte de fiul fostului rege al Kahetiei (David Marshall Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy, 1658–1831*, New York, 1957). Despre acest principe, Alexandru Arkilovici, vezi D. Cantemir, *Istoria imperiului otoman*, I, p. 290, p. 73, şi M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Saint-Pétersbourg, 1856, p. 83, 577.

[289] Al. Duţu, *op. cit.*, p. 81. Tradusă de C. Erbiceanu, *Sfaturi creştine politice către... Io Ştefan Cantacuzino voievod, de... Antim din Ivir*, în BOR, XIV (1890–1891), p. 333–355, această operă a fost înlăturată pe criterii neconvingătoare dintre scrierile Ivireanului de către ultimul lor editor, G. Ştrempel. Cf. *op. cit.*, p. 440 (cartea e complet omisă din activitatea învăţatului prelat în anii 1714–1716, p. XXXI).

intre în circuitul românesc prin tălmăcirea lui Ioan Avramie şi sub patronajul lui Nicolae Mavrocordat[290].

În Moldova, Nicolae Costin îi închina aceluiaşi principe fanariot adaptarea, după un intermediar latin, a *Ceasornicului domnilor (El Relox de Principes)*, de episcopul spaniol Antonio de Guevara, lucrare mult preţuită odinioară de curtenii lui Carol Quintul[291]. Mentalitatea „manieristă" a curţii spaniole — mediu spiritual care a exercitat o puternică influenţă asupra Europei secolului al XVII-lea — fusese admirabil exprimată, ceva mai târziu, de iezuitul Baltasar Gracián, din a cărui operă a ajuns la cunoştinţa cititorilor moldoveni, prin filieră greacă, *El criticón* (1646), sub titlul *Critil şi Andronius*[292]. Pentru a aprecia exact complexitatea filosofiei politice a primilor fanarioţi, să se observe că un apel la sursele protestante a putut fi recunoscut de contemporani în *Manualul despre câteva nedumeriri* (Εγχειρίδιον περι τινων ἀποριῶν και λύσεων) al lui Ioan Cariofil, închinat stolnicului C. Cantacuzino şi tipărit postum la Snagov în 1697. Capitolul „De ce apar tiranii" i-a atras probabil autorului, mai mult decât problemele teologice tratate, bănuiala de calvinism[293]. Pe de altă parte, Nicolae Mavrocordat, educat de

[290] Andrei Pippidi, *Vechi epigrafişti şi anticari în ţările române*, Studii clasice, XI, p. 286; Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, p. 84–86; Ariadna Camariano, *Traducerea greacă a „teatrului politic" atribuită greşit lui N. Mavrocordat şi versiunile româneşti*, Revista istorică română, XI–XII, 1943, p. 216–260; D.V. Economidis, *Ioan Avramie*, Bucureşti, 1944.

[291] N. Cartojan, *Ceasornicul domnilor de N. Costin şi originalul spaniol al lui Guevara* (extras din Revista istorică română, III, şi din Cercetări literare, IV), Bucureşti, 1941. În acest temeinic studiu se atrage atenţia asupra prezenţei în biblioteca Mavrocordaţilor a aceleiaşi lucrări. Vezi acum ediţia îngrijită de G. Ştrempel, Bucureşti, 1976.

[292] Dam Simionescu, *Un roman spaniol în Moldova secolului al XVIII-lea* (extras din anuarul Liceului Naţional din Iaşi), Iaşi, 1946. Vezi şi Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1968, p. 244–248 (cu rectificările Ariadnei Camariano-Cioran, în Revista de istorie şi teorie literară, 22, 1973, p 274–278). Vezi René Bouvier, *Le courtisan, l'honnête homme, le héros, pour présenter le Héros de Baltasar Gracian, traduit par Zdislas Milner*, Paris, 1937.

[293] Al. Duţu, *Cărţile de înţelepciune*, p. 23. Cariofil a fost absolvit de erezie, după o cercetare atentă a documentelor, de N. Chiţescu, *O dispută dogmatică din veacul XVIII la care au luat parte Dositei al Ierusalimului, Constantin Brâncoveanu şi Antim Ivireanu*, (extras din BOR, LXIII, 7–8), Bucureşti, 1945. Textul a fost tradus în româneşte de Flor „dascălul slavonesc" (ms. 458 al BAR) şi copiat în 1788 de Dionisie Eclesiarhul (BAR, ms. rom. 1117).

aforismele în care tatăl său, Alexandru Exaporitul, transpusese substanța lui Machiavelli și La Rochefoucauld, va pune în mâinile fiilor lui elocventele pagini prin care Bossuet căutase să-l pregătească pentru domnie pe fiul lui Ludovic al XIV-lea, *Politique tirée des propres paroles de l'Ecriture Sainte, à Monseigneur le Dauphin*[294]. Propriile sale sfaturi către moștenitorul tronului, Constantin Mavrocordat, datate din 1726, recomandându-i stăpânire de sine, economie („După plapoma ta întinde-ți picioarele!"), evitarea mâniei, a unei purtări zgomotoase și, mai ales, „să umble pe drumul bătut", departe de orice inovații — povață pe care viitorul reformator n-o va urma — sunt expresia acelui „vivere cauto" din care secolul rațiunii de stat făcuse o înțelepciune[295]. Totuși, împotriva spiritului veacului lor, Mavrocordații citeau încă, după cum o dovedește prezența în biblioteca lor a unei versiuni tipărite la Berlin și a patru manuscrise, basmul hindus Stephanites și Ichnilates care-și datora îndelungata popularitate în lumea bizantină (secolele XI–XVI) tocmai maximelor de morală politică turnate într-însul în străvechea formă a dialogului dintre un monarh și un filosof[296]. Nu mai puțin vetuste erau

[294] Biblioteca Academiei posedă un exemplar al ediției din Bruxelles, 1710 (cota I 43535), purtând însemnările „ex libris Caroli Maurocordat" (beizadea Scarlat) și „ex libris Jo. Nicolai Maur. P.V. et M". Vezi C.Th. Dimaras, *Alexandre Mavrocordato, Machiavel et La Rochefoucauld, notes de lecture*, în *La Grèce au temps des Lumières*, Genčve, 1969, p. 19–25. Un alt mare orator al Franței, contemporan, Fléchier, contribuise și la educația prințului, scriind o *Histoire de Théodose le Grand pour Mgr. le Dauphin*, în prefața căreia citim următoarele: „La vie de Théodose contient beaucoup de grands exemples... On peut profiter de ses vertus, qui sont toutes imitables, et l'on peut même s'instruire par ses défauts, parce qu'il a su les corriger, quand on les lui a fait reconnaître".

[295] Hurmuzaki, XIII, p. 415–416. Din *Manualul în care se cuprind păreri și cugetări cu privire la moravuri și purtări (ibid.*, p. 417–457), sunt de semnalat maximele lui N. Mavrocordat despre legi, care „sunt datorite vremii și trebuinței, deci dacă vremea aceea trece și se schimbă cerințele împrejurărilor, legile nu pot merge mai departe și nici nu pot fi luate ca pildă" (844) sau despre funcția tradiției în politică (846, 848). A. Papadopoulos-Kerameus, în prefața la Hurmuzaki, XIII, p. XLV, n. 4, face aluzie la „orânduiala funebră către francezi" găsită printre scrierile mărunte ale lui N. Mavrocordat: nu poate fi decât tălmăcirea unei cuvântări de Bossuet.

[296] E. Barker, *op. cit.*, p. 141–145. Vezi Olga Cicanci, *Deux variantes grecques de l'oeuvre „Stephanitès et Ichnilatès"*, RESEE, X, 1972, 3, p. 449–458. Data unuia din manuscrisele studiate de colega noastră, ms. 292, ar putea fi corectată, dacă o copie

textele patristice a căror lectură şi adnotare făcea parte din programul zilnic al lui Constantin Mavrocordat, prin 1748-1749[297]. În fond, dacă nu ne înşelăm, aceşti oameni *sunt moderni* nu prin interesul lor pentru cele mai recente cărţi venite din Apus, ci prin capacitatea lor de a întruni îndemnurile tradiţiei cu altele extrem de actuale, într-un stil de viaţă în care demnitatea formelor ascunde o mare tensiune interioară.

Abia acum însă îşi va face drum o nouă atitudine, care substituie discursului parenetic pe cel encomiastic. Până în secolul al XVII-lea şi nu numai în apusul Europei, teoria guvernării se dezvoltase pe baza încercărilor de a concilia ideile creştine teocratice, dreptul roman şi doctrina clasică a libertăţii greceşti. În nenumărate şi diverse interpretări se căutase acea paradoxală împăcare a Bibliei cu Aristotel şi Platon. A rezultat o reprezentare a istoriei care menţinea caracterul inviolabil a autorităţii politice dar, în acelaşi timp, justifica rebeliunea, prin aportul antitetic dintre monarhi şi „tirani". De la un anumit moment înainte — pentru ţările române, probabil a doua jumătate a secolului al XVIII-lea —, impasul ideologic a fost depăşit prin popularizarea tendinţelor contradictorii. Credincioasă concepţiei tradiţionale a rămas, din motive tactice, opoziţia boierească tolerată de fanarioţi. În schimb, stăpânitorii au optat clar şi practic pentru o soluţie care permitea întărirea disciplinei.

(pierdută?) din 1652 ar fi fost transcrisă într-al doilea sfert al veacului al XVIII-lea, cum pare să rezulte din existenţa, la sfârşitul miscelaneului, a unei scrisori către patriarhul Meletie al Ierusalimului. Anii de păstorie ai acestuia sunt 1731–1737. Celălalt, manuscrisul 465, e o copie a versiunii neogreceşti a lui Teodosie Zygomalas.

[297] „Citea din cărţile lui Ioan Hrisostom sau ale lui Vasile cel Mare sau ale lui Macarie Egipteanul sau ale altor sfinţi părinţi, însemnând vorbele aflate în ele care se referă la prinţi" (*Cronica Ghiculeştilor*, p. 621). Pasajul citat i-a sugerat lui C. Th. Dimaras (*art. cit.*, p. 24) o repliere a cugetării politice fanariote într-un sens potrivnic laicizării progresive pe care Al. Duţu o constată la genul „Fürstenspiegel". Poate ar fi mai aproape de adevăr să presupunem că, în afară de o relativă familiarizare cu Occidentul pe care călătoria sa de studii în Italia i-a permis-o întemeietorului dinastiei, urmaşii Exaporitului, trăind neîntrerupt la Constantinopol, în ţările române sau în insulele de trecător surghiun, s-au desprins mai greu de izvoarele tradiţionale, revenind la ele chiar paralel cu iniţierea în literatura apuseană. Pe de altă parte, ediţiile în care erau citiţi părinţii Bisericii greceşti erau occidentale: cea din la Eton, din 1664, pentru Hrisostom iar pentru Macarie Egipteanul cea de la Paris din 1559 (N. Iorga, *Pilda bunilor domni din trecut faţă de şcoala românească*, AAR. m.s.i., XXXVIII, 1914, p. 86, 103).

Apelând la retorica bizantină şi chiar la apologiile monarhiei absolute din Franţa pentru a legitima arbitrarul şi represiunea, domnii fanarioţi au pus în funcţiune un cult al suveranului fără precedent în ţările române. Ca urmare, polemica dintre Bossuet şi Fénelon va cunoaşte un nou şi neprevăzut capitol pe pământ românesc — *Politica* celui dintâi fiind dedicată în 1763 de Evghenie Vulgaris, traducătorul ei în greceşte, lui Constantin Racoviţă voievod, pe când scrierile arhiepiscopului de Cambrai alimentau rezistenţa boierimii moldovene[298]. Aceasta din urmă manifesta o iluzorie fidelitate faţă de trecut, concepând devenirea istorică şi destinul propriului popor sub o formă ciclică pentru a putea nădăjdui revenirea la o „vârstă de aur" a independenţei şi privilegiului, pe când domnii preferau fidelitatea faţă de prezent, instalându-se într-un imobilism *de facto*, apărat prin declaraţii nebulos progresiste. În această dezbatere, Bizanţul nu-şi mai are locul: tot ce n-a fost asimilat e părăsit. Subzistă numai prin inerţie locurile comune retorice. Chiar dacă mitropolitul Iosif al Târnovei, în al treilea deceniu al veacului al XVIII-lea, făcând panegiricul Mavrocordaţilor, utilizează încă expresiile anacronice „romei" şi „franci", acelaşi autor recunoaşte totuşi că unii şi alţii aparţin „Evropei".

Dorinţa noastră de a urmări până la capăt sursele din care s-a inspirat succesiv, în cursul unei îndelungate transformări, imaginea stăpânitorului ne-a îndemnat să anticipăm în treacăt asupra concluziilor ce se vor desprinde din această întreagă cercetare. De fapt, elogiul excesiv şi fără rezervă este însăşi negarea principiului literaturii parenetice, al cărei sens e tocmai de a recomanda conformarea la un model moştenit şi consacrat. De aceea, întrunirea de însuşiri a cârmuitorului nu e considerată perfectă, ci perfectibilă prin imitarea predecesorilor care, astfel, sunt ei idealizaţi în locul celui care exercită în prezent puterea.

S-a spus mai sus că trăsăturile caracteristice ale programului politic propus domnilor români de tradiţia bizantină sunt: ocrotirea bisericii ortodoxe, guvernarea după exemplele antice, într-un spirit de concordie,

[298] S.K. Batalden, *Notes from a Leningrad Manuscript, Eugenios Voulgaris' Autograph List of his own Works*, *Ὁ Ἐρανιστής*, 13, 1976, p. 15; Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII*, p. 213–240.

şi lupta împotriva „limbilor păgâne", Sub aceste trei forme se manifestă solidaritatea cu lumea sud-est europeană şi, implicit, fidelitatea faţă de trecutul comun. La rândul său, portretul retoric al principelui ideal — deci, teoretizarea stăpânirii de tip imperial, bizantin — îl prezintă pe acesta atât îngenunchiat înaintea icoanelor, în ipostaza de binefăcător al „locurilor sfinte", cât şi în platoşa de cruciat. De aceea este oportună determinarea locului pe care-l ocupă sarcina războiului antiotoman în ideologia medievală românească.

CRUCIADA BIZANTINĂ ŞI RĂZBOIUL ANTIOTOMAN AL ROMÂNILOR

Încă demult s-a făcut observaţia, acceptabilă şi astăzi: „Istoria noastră e plină de războaie, dar mai toate nu sunt altceva decât *războaie de apărare*. Când Ştefan cel Mare şi Petru Rareş şi, în oarecare măsură, şi alţii intră peste graniţa de miazănoapte a Moldovei în Pocuţia regelui polon, ei reclamă, în puterea unui drept veşnic, moştenirea lor de la Alexandru cel Bun. *Ei apără deci un drept de moştenire*. Când Dan al II-lea şi Vlad Ţepeş şi Mihai Viteazul trec Dunărea şi lovesc cetăţile turceşti de pe malul drept, de la Vidin la Silistra, la Hârşova şi alte vaduri dobrogene, ei vreau să capete înapoi *vama râului*, pe care pe vremuri ai noştri o avuseseră"[299]. Pronunţatul caracter defensiv al luptelor duse în general de români cu vecinii lor pare să contrazică interpretarea campaniilor lor antiotomane ca o cruciadă dunăreană, uneori integrată într-un front mai larg, în care aliaţii catolici pretindeau, cu mai multă ori mai puţină convingere, să continue secularele eforturi ale predecesorilor lor de a nimici forţele Islamului. Acestui Islam însă i-a revenit rolul istoric de a purta războiul sacru (*djihad*), a cărui obligaţie derivă din textul Coranului, şi de a-i întreţine flacăra în sufletele tuturor credincioşilor lui, cu o perseverenţă de care Bizanţul a rămas de-a pururi străin. Astfel, pe când cruciadele au putut fi socotite uneori ca un răspuns al occidentalilor la fanatismul musulman, s-a spus că Imperiului roman de răsărit i-ar fi lipsit până la capăt exaltarea religioasă capabilă să dea o bază populară tendinţelor expansioniste ale

[299] N. Iorga, *Acţiunea militară a României*, Bucureşti, 1913, p. 26–27.

basileilor sau, măcar, să se opună în chip eficace duşmanilor de altă lege[300]. Aşadar, înainte de a cerceta în ce măsură lupta antiotomană a românilor a fost o „cruciadă", înţeleasă ca atare de contemporani, înainte de a putea deci afirma că a reprezentat un factor ideologic şi un aspect de seamă al tradiţiei bizantine în Ţara Românească şi Moldova, se cere mai întâi demonstrată existenţa unei cruciade bizantine.

Fără a ne îndepărta de subiectul nostru, va fi deajuns să arătăm că unul din principalele argumente ale teoriei care susţine absenţa spiritului de cruciadă în societatea bizantină a fost extras din cercetarea epopeii *Digenis Akritas*. Într-adevăr, aici se reflectă, într-un complicat joc de oglinzi, realităţile celei mai ameninţate frontiere a imperiului în secolele X–XI şi concluzia unanimă a învăţaţilor care s-au ocupat de faimosul poem bizantin neagă orice fanatism antimusulman nu numai la erou (pe jumătate arab, precum se ştie), dar în întreaga structură epică[301]. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că o graniţă atât de fluctuantă ca aceea în chestiune favorizează însemnate schimburi etnice şi culturale, în urma cărora ceea ce am fi ispitiţi a considera un produs pur al celei mai lealiste ambianţe bizantine se dezvăluie ca tipic numai pentru o anumită zonă, îngrădită de dublul şir al forturilor vrăjmaşe, în interiorul căreia înaintarea ideologică a adversarului a precedat-o pe cea militară[302].

---

[300] Vitalien Laurent, *L'idée de guerre sainte et la tradition byzantine*, RESEE, XXIII, 1946, p. 71–98. Situându-se pe o poziţie apropiată, Paul Lemerle şi sir Steven Runciman au relevat şi ei neînţelegerea bizantinilor faţă de ideea apuseană de cruciadă (*Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III, Firenze, 1955, p. 595–620, 621–624).

[301] Citām studiile clasice ale lui Henri Grégoire, dintre care cel din 1931, *L'épopée byzantine et ses rapports avec l'épopée turque et l'épopée romane*, a fost parţial tradus în antologia lui Nicolae Şerban Tanaşoca, *Literatura Bizanţului — studii*, Bucureşti, 1971, p. 291–307. V. Laurent, *art. cit.*, p. 87, deduce de aici un dezacord total între mentalitatea bizantină şi spiritul de cruciadă: „şi celui-ci avait jamais agité le corps de la nation, il n'aurait pas manqué de se réfugier et de prospérer là où il aurait trouvé un terrain de fermentation idéale". Vezi totuşi E.D. Trapp, *Hatte das Digenisepos ursprünglich eine antikaiserliche Tendenz?*, Byzantina, 3, 1971, p. 203–211.

[302] Contaminările cu eposul arabo-turc au fost magistral evidenţiate de Agostino Pertusi, *Tra storia e leggenda: Akritai e Ghâzi sulla frontiera orientale di Bisanzio*, în *XIVe Congrès international des études byzantines, Rapports*, II, Bucureşti, 1971, p. 27–72. Vezi, asupra situaţiei particulare din zonele de frontieră, observaţiile pătrunzătoare ale lui D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, p. 91–101, Owen Lattimore, *Studies in Frontier History, Collected Papers*, Paris — La Haye, 1962, şi o lucrare a lui W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500–1800*, Chicago, 1964.

Dimpotrivă, totul ne îndeamnă să credem că, alături de sterilele speculaţii ale teologilor — cărora nu li se poate acorda o excesivă importanţă — şi împotriva lor de-a dreptul, societatea bizantină a găsit într-însa resursele necesare pentru a duce timp de şapte secole o luptă înverşunată cu perşii, arabii şi turcii. A confunda, în această privinţă, teoria cu acţiunea efectivă vădeşte o regratabilă prejudecată[303]. Obligaţia de a răspândi dreapta credinţă printre „barbarii" pe care, la încoronare, împăratul făgăduia să-i supună n-a devenit, din cauza împrejurărilor, niciodată o slovă moartă, ca jurământul de a-i extermina pe eretici rostit de regii Franţei la Reims până la Ludovic al XVI-lea[304]. De la primele sale ciocniri cu Islamul (arab), Bizanţul s-a găsit în situaţia de cruciadă permanentă, pentru el condiţie de viaţă şi de moarte. Prin simplul fapt de a fi dat „păgânilor" lovituri atât de grave ca acelea de care au rămas legate numele împăraţilor Heraclius, Nicefor Focas ori Ioan Tzimiskes, bizantinii au îndeplinit o funcţie de cruciadă. Doar mai târziu, în perioada de slăbiciune a imperiului, locul ofensivelor militare l-au luat controversele teologice menite să întărească rezistenţa spirituală faţă de Islam[305]. Această interpretare a politicii bizantine a fost adoptată de învăţaţi ca A. Rambaud, G. Schlumberger, Ch. Diehl şi L. Bréhier, cărora li s-a impus analogia cu cruciada occidentală. După Hélène Ahrweiler, *„războiul drept* se identifică absolut cu *cruciada*: orice război purtat de împăratul bizantin este o cruciadă"[306]. În acelaşi sens, de afirmaţie hotărâtă a existenţei unei alternative ortodoxe

---

[303] Dealtfel, după cum o recunoaşte însuşi V. Laurent, *art. cit.*, p. 90, refuzul patriarhiei ecumenice de a declara „sfânt" războiul contra arabilor nu l-a împiedicat pe Nicefor Focas să dovedească „mentalitatea şi entuziasmul unui adevărat cruciat."

[304] P. Christou, *The Missionary Task of the Byzantine Emperor*, Byzantina, 3, 1971, p. 279–286; N.L. Pissot, *Le cérémonial de la Cour de France*, p. 246–247.

[305] Exemplul îl dă Ioan al VI-lea Cantacuzino, prin „apologia contra lui Mahomet" (ed. J.P. Migne, *Patrologia, Patres Graeci*, CLIV, Paris, 1866, col. 371–584) despre care vezi Virgil Cândea, *Une version roumaine du XVII siècle de l'Apologie contre Mahomet de Jean Cantacuzène*, RESEE, IV, 1966, 1–2, p. 233–237. Un manuscris al aceluiaşi text, semnat la Odessa de B. L. Foukici în Vizantiiskii vermemik, 39, 1978, p. 196–197, i-a fost dedicat domnului Moldovei Iliaş Alexandru (1666–1668). Tradiţia va fi continuată până în 1662 cu disputa dintre Panaiotachi Mamona Nikoussios şi Vanli-efendi (ed. I. Sakkelion, în Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς Ἑταίριας τῆς Ἑλλάδος III, 1890, p. 235–273).

[306] *Le concept d'Empire*, ed. Maurice Duverger, Paris, 1980, p. 146.

a cruciadelor, s-a pronunţat şi N. Iorga, în opera căruia revine stăruitor această idee[307].

Concepţia istoricului român ne poate fi de ajutor şi prin noţiunea de „cruciadă permanentă" pe care o aduce în discuţie şi căreia i-a găsit aplicarea în Orientul latin, în cazul Armeniei ciliciene sau al Ciprului[308]. Acestea sunt state zămislite de cruciadă care devin, la rândul lor, creatoare de cruciadă: „c'est l'Arménie qui crée la croisade, qui la provoque, qui la dirige, qui la résume"[309]. Comparaţia cu începutul statului de „descălecare" al Moldovei apare într-o altă pagină a lui N. Iorga, în legătură cu întemeierea principatului Moreii[310]. Într-adevăr, o asemănare există, cel puţin în prima fază (1353–1359), în care „marca" lui Dragoş avea misiunea de avanpost „*in partibus infidelium*" al regatului apostolic ungar, înainte ca din mica lume a cnejilor din văile maramureşene să se desprindă, pentru a trece la răsărit de Carpaţi, un nou grup de feudali locali, ortodocşi, a căror încercare de a chema la independenţă teritoriul cucerit de la tătari a fost încununată de succes[311].

Mai târziu, acest caracter militant întipărit de la origine statului moldovean a trebuit să se păstreze în cursul desăvârşirii unităţii Moldovei care, după cum s-a precizat de curând, se încheia abia în anii 1391–1392, dată la care cealaltă ţară românească, a lui Mircea cel Bătrân, era constrânsă

---

[307] N. Iorga, *Croisade latine et byzantine dans le sud-est de l'Europe (Choses d'Orient et de Roumanie,* Bucarest-Paris, 1924, p. 36–41); idem, *Quelques observations sur les rapports entre le monde oriental et les Croisades,* în *Mélanges d'histoire du Moyen-Age offerts à M. Ferdinand Lot,* Paris, 1925, p. 268–274. Vezi şi expunerea sistematică a acestor probleme la Tudor Teoteoi, *Nicolae Iorga, istoric al cruciadelor târzii,* în volumul *Nicolae Iorga, istoric al Bizanţului,* Bucureşti, 1971, p. 87–127.

[308] N. Iorga, *Monstrelet et le royaume de Chypre,* RHSEE, XIII, 1936, p. 276 („ce pays de continuelle croisade"). Vezi şi articolul nostru, *N. Iorga, historien de l'Orient latin,* în *Nicolas Iorga, l'homme et l'oeuvre,* Bucureşti, 1972, p. 157–174.

[309] N. Iorga, *Brève histoire de la Petite Arménie,* Paris, 1930, p. 30. Cf. idem, *France de Chypre,* Paris, 1931, p. 34–35.

[310] Idem, *France de Constantinople et de Morée,* Bucureşti, 1935, p. 69–70.

[311] Idem, *Histoire des Roumains et de leur civilisation,* Bucureşti, 1922, p. 54–58, concluzii repetate de autor în *Istoria românilor,* III, Bucureşti, 1937, p. 221–222. Cf. Radu Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea,* Bucureşti, 1970.

prin expediţia condusă de Firuz-beg să intre în războiul antiotoman[312]. De-acum înainte faţă de turci, ca şi, anterior, faţă de tătari, spiritul de cruciadă s-a menţinut în mentalitatea clasei conducătoare româneşti şi vecinătatea pericolului, la Dunăre, i-a dat un accent mai energic faţă de alte imperative politice externe. Astfel se explică faptul că, în cronicile moldovene din veacul al XV-lea, lupta pentru independenţă a lui Ştefan cel Mare este prezentată ca un conflict exclusiv religios[313]. Religios e vocabularul folosit atât pentru infierarea adversarilor turci, tătari („limbile necredincioase şi păgâne") sau chiar munteni („păgânii de munteni"!), cât şi pentru proslăvirea voievodului, care e „purtător de biruinţă" asemenea sfinţilor militari Gheorghe şi Dimitrie, reprezentaţi şi pe steagurile sub care se lupta oastea lui Ştefan[314]. „De la Dumnezeu au fost cele întâmplate", spune unul dintre aceşti cronicari anonimi despre victoria de la Râmnic din 1481, întocmai după cum Ştefan însuşi, în mesajul către Signoria veneţiană din 1477 şi în pisania bisericii ridicate pe câmpul de bătălie, atribuia înfrângerea de la Valea Albă aceleiaşi voinţe divine[315].

---

[312] Ş. Papacostea, *La începuturile statului moldovean*, p. 49–50. Prin colaborarea cu Sigismund, Mircea, ca şi urmaşii săi, Dan al II-lea şi Vlad Dracul, participă la o cruciadă generală, pe care, de fapt, ei au provocat-o. E de prisos a mai stărui aici asupra binecunoscutei contribuţii româneşti la Nicopole, la Varna, în expediţia pe Dunăre a lui Walerand de Wavrin sau în alte campanii conduse de Ioan de Hunedoara. Cu privire la aceste evenimente, vezi Fr. Pall, *Intervenţia lui Iancu de Hunedoara în Ţara Românească şi Moldova în anii 1447–1448*, Studii, 1963, p. 1049–1069; idem, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei şi problema ajutorării Bizanţului*, Studii, XVIII, 1965, p. 619–638; idem, *Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiotomana del 1442 condotta da Giovanni di Hunedoara*, RESEE, III, 1965, p. 433–463; P.P. Panaitescu şi N. Stoicescu, *La participation des Roumains à la bataille de Varna (1444)*, Revue roumaine d'histoire, IV, 1966, p. 221–231; Şt. Andreescu, *Une information négligée sur la participation de la Valachie à la bataille de Kosovo (1448)*, RESEE, VI, 1968, 1, p. 85–92; C.A. Stoide, *Din nou despre istoria Ţării Româneşti din anii 1447–1450*, Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A.D. Xenopol", XIV, 1977, p. 539–558; Fr. Pall, *Encore une fois sur l'action de Ianco de Hunedoara (Hunyadi) en Valachie en 1447*, RRH, XVII, 1978, p. 743–753. Informaţia a fost îmbogăţită de articolul lui P. Ş. Năsturel şi M. Cazacu, *Une démonstration navale des Turcs devant Constantinople et la bataille de Kilia (1448)*, Journal des Savants, 1978, 3, p. 197–210.

[313] M. Berza, *Turcs, Empire ottoman et relations roumano-turques*, p. 600–601.

[314] Cf. Gh. Mihăilă, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, p. 145–147.

[315] *Cronicile slavo-române*, p. 19; M. Berza, *loc. cit.*, p. 601–602.

Dovada că acest glorios capitol din istoria Moldovei reprezenta pentru contemporani o continuitate a cruciadei bizantine este denumirea arhaizantă de „perşi" la care un Macarie sau un Eftimie recurg când e vorba de turci[316]. Să fie un termen întâmplător ales, copiat mecanic din *Istoria* lui Manasses? În aceeaşi vreme, pe zidurile ctitoriilor lui Rareş figurează scena asediului de către perşi al Constantinopolului în 626 — deci, o temă cu semnificaţie antiotomană — ceea ce stabileşte o legătură neîndoielnică între istoriografia de curte şi pictura exterioară a bisericilor din Moldova[317].

Din aceeaşi categorie de simboluri merită menţionată tema Cavalcadei lui Constantin cel Mare, tradiţia iconografică prezentă la Pătrăuţi şi la Arbore şi care, cu procesiunea sfinţilor taxiarhi grăbindu-se spre biruinţă, sub semnul care i-a vestit-o primului împărat creştin, nu e decât o alegorie a luptelor Moldovei cu duşmanii Crucii[318]. De altfel, cea mai veche copie slavonă a *Panegiricului Sf. Constantin* datează chiar din vremea lui Ştefan cel Mare (1474)[319]. Să zăbovim o clipă asupra semnificaţiei unor paralelisme dintre acest model de comportare domnească pe care contemporanii îl găseau în opera lui Eftimie al Târnovei şi practica politică pe care ne-o dezvăluie cronicile. Cum nu s-ar fi identificat însuşi stăpânul Moldovei, ajuns la tron numai printr-o înverşunată luptă, cu eroul creştin care şi el biruise uneltirile duşmanilor în tinereţe, „când spurcatul Dioclitiian cu ale sale spurcate slugi uciderea mea cerca"[320]? Şi el ştia despre „perşi", că sunt „iscusiţi întru răutate", dar se încumeta să-i

[316] *Cronicile slavo-române*, p. 79–84, 115–116 etc.

[317] Este teza devenită clasică a lui Sorin Ulea, *L'origine et la signification idéologique de la peinture extérieure moldave*, Revue roumaine d'histoire, II, 1963, 1, p. 41–51 (continuarea în SCIA, seria artă plastică 19, 1972, p. 37–53). Sensul antiotoman al frescelor, explicit la mijlocul secolului al XV-lea, s-a putut apoi şterge din memoria urmaşilor, de vreme ce un anonim îşi va pune întrebarea de ce nu e zugrăvit la Moldoviţa şi asediul din 1453 (André Grabar, *Un graffite slave sur la façade d'une église de Bucovine*, Revue des études slaves, XXIII, 1947, p. 89–101).

[318] Sorin Ulea, *art. cit.*, p. 50, Cf. A. Grabar, *Les croisades de l'Europe orientale dans l'art*, în *Mélanges Charles Diehl*, II, Paris, 1930, p. 19–27.

[319] Vezi G. Mihăilă, *Cultură şi literatură română veche în context european — studii şi texte*, Bucureşti, 1979, p. 217–279.

[320] *Ibid.*, p. 335.

înfrunte, nădăjduind în acelaşi sprijin care-i dăruise lui Constantin izbânda[321]. După fiecare din victoriile sale, în 1465 la Chilia, ca şi în 1473 la Bucureşti, Ştefan şi oştenii lui „au rămas trei zile, veselindu-se"[322], iar la întoarcerea la Suceava „mitropolitul cu tot clerul bisericesc i-au făcut o întâmpinare minunată şi frumoasă, dar mai ales proslăvind pe Dumnezeu"[323]. Este exact ceea ce spunea *Panegiricul* despre Constantin: „Şi adunându-se multe năroade râmleneşti, cu bucurie mare aşteptară şi cu mare mărire intră întru împărătească Roma. Şi fură cete în multe feliuri întru întâmpinarea lui eşind, boiarii şi svednici blagorodnici, maicele, fecioare, preoţi, călugări şi călugăriţe, cu ochi luminaţi şi cu suflete curate, pre dânsul priimiră şi purtătoriului de biruinţă crucii şi împăratului trimiţând glas"[324]. După lupta de la Vaslui, letopiseţul anonim, urmat de Gr. Ureche, descrie o primire asemănătoare, „ca înaintea unui împăratu şi biruitoriu de limbi păgâne"[325]. Dar mai cu seamă distribuirea de beneficii, prin care Ştefan cel Mare pecetluia colaborarea sa cu apărătorii ţării, îndreptăţeşte concluzia pe care o subliniem aici: „a făcut atunci mare ospăţ mitropoliţilor şi vitejilor săi şi tuturor boierilor săi, de la mare până la mic, şi a dăruit atunci multe daruri întregii lui oştiri" (în 1472, 1475, 1481). *Panegiricul* se referă la rândul său la un „praznic de biruire de 7 zile" şi precizează că „după acestea toate ce s-au întâmplat, toate au dăruit începătoriile" (= dregătoriile) „şi cea mai denainte au dăruit slobozenie tuturor oamenilor... deschizând toate visteriile împărăteşti săracilor". În sfârşit, ceea ce arată nu numai acordul dintre acţiunile marelui domn şi modelul său imperial, dar şi adoptarea unor clişee de către istoriografia slavonă din mănăstirile Moldovei după opera pe care, chiar în acei ani, o transcrie Iacov de la Putna, pasajul referitor la ecoul peste hotare al luptei antiotomane purtate de români evocă triumful lui Constantin după bătălia de la Pons Milvius[326].

---

[321] *Ibid.*, p. 336.

[322] *Cronicile slavo-române*, p. 62–63.

[323] *Ibid.*, p. 17.

[324] G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 340–341.

[325] *Cronicile slavo-române*, p. 18; Gr. Ureche, *Letopiseţul ţării Moldovei*, p. 93.

[326] *Cronicile slavo-române*, p. 18; G. Mihăilă, *op. cit.*, Cf. P. Chihaia, *Modele răsăritene şi voievodale în Ţara Românească*, Glasul Bisericii, XXXV, 1976, 1–2, p. 6.

„Şi a fost atunci veselie între oameni şi la toate domniile dimprejur şi la toţi creştinii dreptcredincioşi, căci a biruit domnul limbile păgâne".

„Iar cei di pren înprejur limbi şi până la ochiian să bucurară şi cu toată prieteniia către el să arătară".

După cum o arată alte două copii din secolul al XVI-lea, textul legendei constantiniene a fost citit şi în vremea lui Rareş. De aceea, în pisania de la Probota, domnul vorbeşte de „stăpânirea (sa) *împărătească*" şi, mai târziu, într-o însemnare datorată, probabil, egumenului Paisie pe un manuscris de la mănăstirea Humor, reluarea domniei de către Petru Rareş capătă proporţii: „coroana *împărăţiei*" i-a fost acordată, „ca să fie domn al ţării Moldovei şi al creştinilor"[327].

Alteori se face referire la turci sub numele biblic de „agareni", ca în pomelnicul de la Argeş, care amintea într-o rubrică specială pe boierii căzuţi „în lupta cu agarenii". Parastasele citite solemn sub bolţile mănăstirii lui Neagoe îndeplineau desigur un rol mobilizator al conştiinţelor pentru apărarea creştinătăţii[328].

Aici, prin decorul şi riturile cultului care se adresau direct mulţimii, ajungem la nivelul popular al cruciadei, la cei ce poartă războiul cu preţul celor mai mari jertfe. Pe această cale s-a făcut, timp de secole, iniţierea poporului într-o ideologie moştenită de la Bizanţ şi a cărei prefacere în realitate politică depindea, în mare măsură, de el. Paralel cu ceremoniile religioase care, în lăcaşuri de rugăciune pline de chipurile familiare ale sfinţilor Bizanţului, se desfăşurau, statornic complicate, în jurul unui împărat invizibil şi atotputernic, basmul povestit sau chiar ascultat de adulţi perpetua în personajele sale principale — împăraţi şi împărătese —

[327] N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I, p. 56; I. Bogdan, *Evangheliile de la Humor şi Voroneţ din 1473 şi 1550*, în *Scrieri alese*, p. 530.

[328] Vezi A. Sacerdoţeanu, în BOR, 1965, 3–4, p. 310. Un alt pomelnic, cel de la Govora, menţionează şi el numele dregătorilor ucişi de turci, cf. T. Palade, *Radu de la Afumaţi*, p. 74, 77, 78. Şi în Bulgaria e o situaţie similară, căci în sinodiconul editat de N. Densuşianu, în Hurmuzaki, I, 2, p. 811, se amintesc boierii care „şi-au vărsat sângele pentru credinţa creştină pravoslavnică".

amintirea estompată a aceluiaşi stat milenar, în care Roma originilor se confunda cu Bizanţul mai apropiat[329].

Nu ne interesează aici statutul juridic apusean al cruciadei, reglementat de papalitate, care poate admite sau chiar solicita participarea popoarelor ortodoxe, totdeauna cu intenţia, mărturisită sau nu, de a le converti la catolicism, ci punctul de vedere românesc faţă de lupta antiotomană. Grăitoare pentru această atitudine sunt cuvintele lui Ştefan cel Mare către misionarii franciscani pe care îi alunga din ţară în 1463: „Voi vedea dacă, fără voi, Dumnezeu ne va apăra de turci"[330]. Lăsând la o parte declaraţiile binevoitoare schimbate între o parte şi alta în momente de primejdie, limitele colaborării cu forţele catolice au fost fixate de evoluţia relaţiilor dintre ţările române şi vecinii lor. Oferindu-şi ajutorul sau cerându-l pe cel al statelor occidentale, domnii români au o poziţie identică cu a ultimilor împăraţi bizantini. Repede înţeleasă, imposibilitatea unei rezistenţe răzleţe, cu caracter local, a dus la o politică

[329] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti,* I, ed, a II-a, Bucureşti, 1925, p. 74. Pentru poezia populară exemplele sunt foarte sărace. Vezi Petre Diaconu, *Aspects de l'idée impériale dans le folklore roumain*, Byzantina, 3, p. 195–199. Discuţia despre legende ne-ar duce prea departe: menţionăm numai prezenţa acelui personaj istoric des întâlnit în cultura monastică şi aulică din secolele XV–XVII, Constantin, „care a fost cel dintâi împărat al nostru" (V. Bogrea, *Pagini istorico-filologice,* p. 455), şi care aşteaptă cu oastea lui, sub pământ, să fie chemat la lumină. În folclorul ceh, german sau scandinav, tema monarhului nemuritor şi cea a eroului închis într-o peşteră (vestigiu al cultelor chthoniene) au fuzionat. Vezi A. van Gennep, *La formation des légendes,* Paris, 1926, p. 194–200. O tradiţie asemănătoare despre Ştefan cel Mare e citată de N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1966, p. 247–248, 277. Prilejul ni se pare bun, deşi neaşteptat, de a atrage atenţia asupra înrudirii acestor legende, care se referă, după cum a observat Bogrea şi la Alexandru cel Mare, cu străvechea temă mitologică ilustrată de ocultaţia lui Zalmoxis, somn magic, reculegere iniţiatică. Cf. M. Eliade, *De Zalmoxis à Gengis Khan. Etudes comparatives sur les religions et le folklore de la Dacie et de l'Europe orientale*, Paris, 1970, p. 13–80, şi notele de lectură ale lui D. M. Pippidi, în Studii clasice, XIV, 1972, p. 205–210, şi XV, 1973, p. 177–179.

[330] I. Macurek, *O ştire inedită despre Ştefan cel Mare,* Rev. istorică, X, 1924, p. 173–184; Cf. B. Câmpina, *Cercetări*, p. 71, n. 5. De aceea este neîntemeiată afirmaţia din Revue des études roumaines, XVI, 1981, p. 43, după care fragmentul de cronică respectiv ar fi fost ignorat de istoriografia românească. De văzut şi Rev. istorică, XXIII, 1937, 10–12, p. 389, despre uciderea unui episcop ungur în Moldova, şi Ilie Corfus, *Ştefan cel Mare pe o frescă polonă*, SMIM, VIII, 1975, p. 203.

de orizont larg, încadrată într-o acţiune nemăsurat mai vastă. Cruciada împotriva turcilor era o problemă europeană şi, de aceea, soarta ţărilor române a ajuns să intereseze Occidentul, care nu s-ar fi simţit solidar cu lupta pentru independenţă a unor principate îndepărtate dacă românii şi-ar fi apărat numai patria[331]. Aşa fiind, continuitatea dintre situaţia Bizanţului târziu şi cea a Moldovei sau Ţării Româneşti apare neîntreruptă. Şi cine spune: *continuitate*, spune: *tradiţie*... De altfel, şi rolul de protectori ai creştinilor aflaţi în Imperiul otoman pe care şi-l asumau domnii ţărilor române este o expresie a supravieţuirii aceleiaşi idei că, creştinătatea fiind una şi indivizibilă, urmaşii basileilor au o autoritate simbolică asupra ei, aşa cum împăraţii bizantini din secolul al IX-lea îşi exercitaseră dreptul de protecţie în Palestina după cucerirea arabă.

Cititorul va vedea mai bine din partea a doua a acestui studiu întrucât operaţiile militare defensive sau preventive întreprinse de domnii români împotriva turcilor merită numele de cruciadă — deocamdată, pe planul atitudinilor mentale şi al stărilor afective, ipoteza că masele populare înţelegeau, în felul lor, ideea de cruciadă şi că aderau la ea, ni se pare, pentru secolele al XV-lea şi al XVI-lea, îndreptăţită.

Să tragem deci concluzia acceptării colective a tradiţiei politice bizantine, aşa cum trecuse ea, conştient sau inconştient, asupra ţărilor române? Problema e mai complexă, căci curentul a cunoscut ezitări, abateri şi, mai ales, confruntări permanente cu alte doctrine sau orientări. La indicăm aici pe scurt: concepţia despre caracterul „legitim" al autorităţii sultanului, concurenţa dintre statele învestite cu misiunea restaurării imperiului, problema raporturilor dintre domnie şi biserică ori între domnie şi boierime.

---

[331] Oscar Halecki, *The Defense of Europe in the Renaissance Period*, în *Didascaliae. Studies in Honor of A.M. Albareda*, New York, 1961, p. 133–146; idem, *Sixte IV et la chrétienté orientale*, în *Mélanges Eugène Tisserant*, II, 1, Cittŕ del Vaticano, 1964, p. 241–264. Cf. Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent, the Renaissance Image of the Turk (1443–1517)*, Nieuwkoop, 1967.

Despre sultan ca succesor al împăraţilor bizantini

De o diferenţiere a planului politic de cel religios nu poate fi vorba în istoriografia medievală românească — cea mai accesibilă formă de exprimare a ideologiei politice — decât către mijlocul veacului al XVI-lea. Atunci îşi va face apariţia o temă, încă timidă la cronicarii, de atâtea ori citaţi, Macarie, Eftimie şi Azarie, dar care se va amplifica ulterior, în scopul de a justifica tot prin tradiţia bizantină stabilirea noilor raporturi cu Poarta. Astfel, existenţa statului otoman era recunoscută şi introdusă în contextul reprezentării tradiţionale a istoriei universale. Ca succesor al *basileilor*, sultanul era considerat de către o parte a clasei conducătoare ca exercitând o stăpânire legitimă, fiind, deşi musulman, instrumentul voinţei divine. Această soluţie conciliatoare e recunoscută, mai mult implicit, întâi ca o situaţie de fapt, apoi ca una de drept.

În zbornicul zis „de la Kiev" — după locul unde a fost descoperit, în biblioteca Academiei teologice — sau „de la Slatina" — după mănăstirea unde s-a încheiat redactarea — „povestirea pe scurt despre domnii moldoveni" (cronicile Putna I, a lui Macarie şi a lui Eftimie) e precedată de menţiunea celor „trei împărăţii: grecească, bulgărească şi germanică" цьрство грьчьское блъгарское аламанское). Copiată între 1554 şi 1561, notiţa de mai sus aparţine probabil veacului al XIV-lea, când coexistau cele trei imperii, — dată pe care o indică şi contextul, pasajul citat fiind introdus după „întrebări şi răspunsuri despre credinţa creştinească" şi înainte de „Istorisire folositoare despre latini, când s-au despărţit de greci". Despre turci nici o vorbă. În schimb, în cronica sârbo-moldovenească, deci în prima jumătate a secolului al XVI-lea, o glosă rezuma destul de inexact trecerea celor mai de seamă teritorii bizantine sub stăpânire otomană: „Această împărăţie a agarenilor s-a început de când s-a sfărâmat şi s-a nimicit împărăţia de răsărit grecească, şi a cucerit toată Palestina şi Ierusalimul, după aceea, cu voia lui Dumnezeu, a luat şi însuşi marele Constantinopol, şi multe ţări de la miazănoapte, de la miazăzi şi de la apus, adică Macedonia, Serbia, Bosnia, Ungaria"[332]. Întregul pasaj a

[332] I. Bogdan, *op. cit.*, p. 279–280. În acelaşi manuscris sunt transcrise o „povestire pe scurt a anilor de la Adam până în vremea de azi" (1425) şi o cronică pentru epoca 1296–1413.

fost, după mărturia editorului, adăugat mai târziu, de altă mână, fiind poate tradus din latină[333]. Într-însul surprindem un ecou al reflecţiilor amare asupra succesiunii imperiilor universale cărora le-a dat naştere căderea Constantinopolului; un fragment din Pseudo-Sphrantzes despre asirieni, babilonieni, perşi, macedoneni, romani (deci şi bizantini) şi agareni, nu reprezintă contribuţia originală a lui Macarie Melissenos, falsificatorul din veacul al XVI-lea, ci, măcar în conţinut, dacă nu în formă, corespunde consideraţiilor asemănătoare aşezate în fruntea scrierii sale, mai vechi cu un secol, de Critobul[334].

În zadar s-ar căuta concepţia compilatorului cronicii sârbo-moldoveneşti: pur şi simplu, ea nu există. Aproape tot materialul e împrumutat din izvoare sârbeşti. Din 24 de informaţii, câte cuprinde redacţia „scurtă" a acestor anale, 18 privesc pe turci şi conflictele lor cu popoarele balcanice sau cu românii. Sultanii sunt „Ţari" — dar numai de la Mahomed I, lui Baiazid I spunându-i-se încă „emir". Ultimul dintre ei, Selim I, face să se profileze îndărătul lui umbra ameninţătoare a „împăratului cel rău", chemat să aducă deznodământul inevitabil. Această incertitudine a zilei de mâine e de altfel parte integrantă din concepţia Bizanţului târziu asupra istoriei. Ne reamintim cuvintele lui Manuil al II-lea Paleologul, la sfârşitul veacului al XIV-lea, într-o scrisoare de controversă teologică şi morală: „multe imperii s-au perindat, al asirienilor, al perşilor, al lui Alexandru Machedon idolatrul. Puţin a mai rămas până la sfârşitul lumii, cine ştie ce schimbări mai pot veni?".

Documentele din Ţara Românească atestă, în cursul secolelor al XV-lea şi al XVI-lea, aceeaşi şovăială în luarea unei atitudini faţă de noul stat a cărui fulgerătoare ascensiune îi tulbura pe contemporani. Stăpânitorii

---

[333] *Cronicile slavo-române*, p. 193. Cucerirea Ierusalimului e cea din 1187 de către Saladin, fiindcă mamelucii vor pierde Palestina doar în 1516. Prin „Ungaria" se înţelegeau posesiunile meridionale ale regatului maghiar (Croaţia). Presupunerea unei traduceri din latineşte se întemeiază pe forma neobişnuită a unor nume proprii: „Костантинополь" în loc de „Цариград" şi „Хунгарию" în loc de „Оугрьскои Земли", forme atestate chiar în acelaşi text. Cf. Angelo Mercati, *Le due lettere di Giorgio di Trebisonda a Maometto II*, Orientalia Christiana Periodica, 9, 1943, p. 65–69. Gheorghe din Trapezunt îl numeşte pe sultan „*imperator Romanorum*" (în 1465).

[334] Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*, ed. V. Grecu, Bucureşti, 1966, p. 463. Cf. Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mohamed al II-lea, anii 1451–1467*, ed. V. Grecu, Bucureşti, 1963, p. 36–38.

acelor turci pe care el nu-i putuse opri la Dunăre sunt, în 1432, „împăraţi" pentru un Alexandru Aldea, fie că e vorba de „marele ţar Amurat beg" (Murad al II-lea) sau de pretendentul rival, Daud Celebi[335]. Voievodul le dădea acest titlu în corespondenţa cu oraşele din Transilvania, Sibiu şi Braşov, menită să justifice prin cele mai energice declaraţii de credinţă faţă de Sigismund de Luxemburg şi de sfânta coroană capitularea lui înaintea sultanului, atitudine care va fi impusă şi multor urmaşi ai săi. Dintre ei, acel Badea care, odată cu tronul, luase şi numele tatălui său Radu cel Mare, întreţine, prin avertismentele trimise în 1523 braşovenilor de a căror fidelitate avea temeri să se îndoiască, un adevărat şantaj: „Noi cu toţii ne vom închina turcilor şi ce are să fie apoi să fie departe de sufletele noastre". Totuşi, în acelaşi timp se apăra de învinuiri, arătând că „noi n-am adus pe turci în ţară, ci ei singuri au intrat, cum au intrat şi în alte ţări mai puternice decât a noastră"[336]. În februarie 1525, întorcându-se de la Constantinopol, Radu de la Afumaţi aducea vestea că „îmi dărui Domnul Dumnezeu întâi, după aceea şi împăratul turcesc, mie domnia Ţării Româneşti" şi se grăbea să-şi asigure aliaţii că, pentru el, turcii rămân tot „vrăjmaşii legii creştineşti"[337]. Lectura acestor mesaje este însă îngreuiată de faptul că numai unele din ele erau secrete, rolul celorlalte, ostensibile, fiind de a demonstra public devotamentul domnului faţă de Poartă. Ce poate fi mai elocvent în acest sens decât strigătul lui Radu Paisie: „s-au ridicat necredincioşii turci cu rău asupra noastră, creştinilor, ca să prăpădească sfânta cinstită cruce şi legea creştină", el care cu alt prilej le declarase aceloraşi braşoveni, chemaţi acum în ajutor: „Ţara noastră este a domnului nostru cinstitul împărat"[338].

Această atitudine oscilantă între împroşcarea cu sudălmi a sultanului, ca mahomedan, ori de câte ori călăreţii lui prădalnici trec Dunărea, şi — la capătul câtor deziluzii, al câtor înfrângeri! — recunoaşterea silită a dominaţiei sale, de caracter imperial, a durat multă vreme. La resemnarea

---

[335] Gr.G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Ţara Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346–1603,* Viena, 1905 — Bucureşti, 1931, p. 30, 34–35. Exemplele se pot înmulţi, cf. *ibid.*, p. 114 (scrisoarea lui Basarab cel Tânăr către braşoveni).

[336] *Ibid.*, p. 280. Cf. T. Palade, *op. cit.*, p. 34–35.

[337] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 305; T. Palade, *op. cit.*, p. 45.

[338] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 341, 348.

provizorie în faţa unor puteri superioare a contribuit şi mistica legată de capitala împărătească, acel „Ţarigrad" care e Constantinopolul[339].

Această „prea frumoasă cetate... cu turnurile bine zidite" rămâne undeva pe planul ideal, ca element central al mitologiei imperiale, alături de care există, cât se poate de limpede în conştiinţa oamenilor de stat români, „capiştea lăcomiei" de care va vorbi Cantemir, centrul care absoarbe nesăţios resursele ţărilor subjugate de turci. Să ne gândim numai la povara pe care au reprezentat-o contribuţiile în natură impuse de necesităţile de alimentaţie ale acestui oraş, cel mai mare din Europa, imens la scara sud-estului[340], locul către care se îndreaptă anual haraciul datorat de cele două principate şi unde principalii demnitari ai curţii otomane, „meghistanii" (μεγιστάνοι bizantini, termen de cercetat[341]), aşteaptă să fie mituiţi cu sume mari de bani.

Interesul pentru istoria „noii Rome" s-a manifestat până la începutul veacului al XIX-lea prin copierea manuscriselor — din care ni s-au păstrat vreo douăzeci la număr — ce cuprind, în diferite variante al căror prototip comun e povestirea lui Nestor-Iskander, o relatare despre cucerirea Constantinopolului (de obicei precedată de câteva pagini intitulate „pentru începutul Ţarigradului)"[342]. Tălmăcirea în românește a originalului

---

[339] *Cronicile slavo-române*, p. 79, 86, 93, 101: „Константин градъ" sau „Константиновь градъ", cetatea lui Constantin — la Macarie, chiar pe aceeaşi pagină cu denumirea obişnuită, Ţarigrad. Cf. *ibid.*, p. 133, 145, Azarie spune: „cetatea împărătească" (Царюжщин градъ).

[340] Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, *Quelques données sur le ravitaillement de Constantinople au XVIe siècle*, în *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, III, Sofia, 1969, p. 667–672.

[341] Se întâlneşte de patru ori în *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ed. C. Grecescu, Bucureşti, 1595, p. 10, 30, 37, 58. De aici se vede iarăşi cât de folositor ar fi un inventar complet al vocabularului vechi românesc din sfera politică.

[342] N. Iorga, *Une source négligée sur la chute de Constantinople*, Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique, XIII, 1927, p. 69–68; V. Grecu, *La chute de Constantinople dans la littérature populaire roumaine*, Byzantinoslavica, XIV, 1953, p. 55–81. Un repertoriu complet al manuscriselor, cu indicaţia surselor şi o bogată bibliografie a dat Paul Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universalle dans l'historiographie roumaine aux XVIIe et XVIIIe siècle*, III, Revue roumaine d'histoire, X, 1971, p. 710–714. Vezi şi comunicarea aceluiaşi autor, *Vision de Byzance dans les chronographes et autres textes historiques roumains des XVIIe et XVIIIe siècle în Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, ed. M. Berza şi E. Stănescu, II, Bucureşti, 1975, p. 529–534.

rusesc, atribuită până acum stolnicului Constantin Cantacuzino sau lui Udriște Năsturel[343] aparține probabil lui Nicolae Milescu[344].

Acesta a tradus din greceşte în ruseşte o *Povestire despre clădirea Sfintei Sofii din Constantinopol* şi s-ar părea că este autorul unei scrieri *contra lui Mahomed şi a Papii*, cunoscută prin larga prelucrare a lui Anastasios Gordios, în care se găseşte un capitol despre „viaţa sfântului împărat Constantin", vădind aspiraţia către eliberarea de turci[345].

În jurul figurii lui Constantin se ţesuseră demult o seamă de legende, „folclor bizantin", care au avut în ţările române o răspândire înlesnită de cronografe, fiind şi copiate aparte uneori[346].

Metropola de pe malurile Bosforului apare şi în ciudatul monolog al lui Petru Rareş, pe care presupusul său martor, Ivan Peresvetov, l-a integrat în textul *Jalbei celei mari*, adresată de el în 1549 lui Ivan cel Groaznic[347]. Domnul Moldovei are aici trăsăturile unui „filosof şi doctor înţelept", care ne aduc în minte figura cititorului în stele Netinav din *Alexăndria*[348].

---

[343] N. Iorga, *Une source négligée*, p. 69–88, şi în RHSEE, VI, 1929, p. 77. Vezi B. O. Unbyann, *Les ralations vieux-russes de la prise de Constantinopole*, în vol. *Selected Papers on Russian and Slavonic Philology*, Oxford, 1969, p. 1–26.

[344] Andrei Pippidi, *Politică şi istorie*, p. 945. La acest punct de vedere s-a raliat, în principiu, şi Pandele Olteanu, editorul lui Nicolae Milescu, *Aritmologhia, Etica şi originalele lor latine*. Bucureşti, 1982, p. 41.

[345] P.P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu*, p. 78–79. Vezi şi N. Iorga, *Oeuvres inédites de Nicolae Milescu*, Bucureşti, 1929. Paternitatea spătarului, contestată cu vehemenţă de D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, Bucureşti, 1939, p. 337–339, se poate susţine pentru o parte a textului (informaţie primită de la prof. Leandros Vranoussis). Cf. A. Argyriou, *Remarques sur un traité contre les hérésies latines attribué à Anastasios Gordios*, Revue des études byzantines, XXVII, 1966, p. 229–234; idem, *Anastasios Gordios et la polémique anti-islamique post-byzantine*, Revue des sciences religieuses, 43, 1969, p. 58–87.

[346] Iulian M. Ştefănescu, *Legendele sfântului Constantin în literatura română*, Revista istorică română, I, 1931, p. 251–297. Cf. N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, II, Bucureşti, 1942, p. 137.

[347] Vezi *Călători străini*, I, p, 449–451 (biografia autorului, cu bibliografia), p. 452–463 (text).

[348] Existenţa reală a unor preocupări astrologice în Moldova acelei vremi e de presupus, căci ele vor fi remarcate la Petru Şchiopul de Ierotei al Monemvasiei, care l-a vizitat în 1590 (D. Russo, *op. cit.*, I, p. 70). Pentru Ţara Românească există mărturia din veacul următor a lui Evliya Celebi: „Ghiauri învăţaţi cu carte au mulţi. Se ocupă foarte mult cu filosofia, astronomia şi astrolabele" (Buletinul comisiei istorice a României, XVI, 1937–1938, p. 264). Vezi şi mai jos nota 356.

În comparaţia pe care o face Peresvetov între statul moscovit contemporan şi Imperiul bizantin în ajunul dispariţiei sale, revin la tot pasul cuvintele: „aşa vorbeşte voievodul Moldovei" sau „aşa a spus voievodul". În judecata istorică pe care o formulează cu destulă ascuţime autorul rus, cauzele decăderii Bizanţului ar fi fost două: creşterea nemăsurată a puterii feudalilor şi „erezia", adică apropierea de catolicism. O asemenea teorie pusă în gura unui domn care a dus o politică de centralizare şi a cărui ortodoxie n-a admis concesii reuşeşte să ne convingă de autenticitatea originii ei, cu atât mai mult cu cât accente tragice ca acelea citate mai sus din corespondenţa voievozilor români se pot recunoaşte în această mărturisire smerită ce i se atribuie lui Petru Rareş: „Pentru păcatele noastre s-a întâmplat de am căzut în robia necredinciosului de alt neam, pentru fărădelegea cea mare grecească". E astfel implicată o solidaritate istorică între Imperiul bizantin şi Moldova.

Consecinţa, derivată din superstiţia că sultanul ar acţiona ca instrument al deciziilor divine, a fost că Mohamed al II-lea „a luat oraşul împărătesc Ţarigrad şi a cârmuit cu judecată dreaptă, pe care o iubeşte Dumnezeu, în toată împărăţia lui şi a mângâiat pe Dumnezeu cu bucurie din inimă şi de aceea Dumnezeu îl ajută de a cucerit multe împărăţii". Iată încă un pasaj din aceeaşi scriere: „Şi împăratul necredincios a făcut lucruri plăcute lui Dumnezeu şi a aşezat în împărăţia lui mare înţelepciune şi dreptate, prin toată împărăţia lui a răspândit pe judecătorii săi credincioşi, i-a înzestrat cu miluire din victoria sa" etc. Concepţia despre un sultan justiţiar, în care retăiesc virtuţi de mult uitate de suveranii creştini în acea „lume pe dos" care e, pentru călătorii occidentali, Imperiul otoman, se regăseşte chiar în aceeaşi vreme la Busbecq şi la Postel, ca şi alte idei politice a căror largă circulaţie atât în apusul cât şi în răsăritul Europei a permis însăşi considerarea lui Ivan cel Groaznic ca un principe de tip renascentist[349].

Şi Petru Rareş în toate acestea? E desigur greu de crezut că el ar fi spus vreodată, după cum pretindea Peresvetov: „Împăratul turcesc, Mahomed sultanul, a aşezat mare dreptate în împărăţia sa: era de alt neam, dar a adus lui Dumnezeu bucurie din inimă. Dacă, pe lângă acea dreptate, s-ar fi adăugat şi credinţa creştinească, atunci şi îngerii ar fi vorbit cu dânsul".

[349] Michael Cherniavsky, *Ivan the Terrible as Renaissance Prince*, Slavic Review, XXVII, 2. 1968, p. 195–211.

Altminteri, el nu i-ar fi rezistat cu armele lui Soliman Magnificul. Fără a-i atribui deci domnului moldovean vreun gust deosebit pentru paradox, e mai probabil că avem de-a face cu exagerarea retorică a unor aprecieri mai nuanţate care, negreşit, când — şi dacă — fuseseră rostite, au avut mai degrabă un caracter antigrecesc decât favorabil turcilor.

Mult mai târziu, la 1620, Mihail Moxa scrie în cronograful său: „Deci dacă luară turcii cetatea de la greci, ei le tăiară împăratul şi pre toţi boierii şi toate capetele, şi slăbi toată puterea grecească. Deciia scrise Mahomet în toate laturile, pre le crai, pre la domni, pre la voievozi, de să mărturisi împărat, că până atunci se chema beg. Deci de atunce tot să sfădesc cu toate ţările şi nu au războun, ce tot lărgesc de toate părţile"[350]. Succesiunea monarhiilor universale, începută cu „împărăţiia Eghipetului" se încheie deci cu Imperiul otoman, naraţiunea oprindu-se în 1489.

Şlefuind, prin 1672–1674, traducerea unei părţi din lucrarea lui Lorenz Töppelt, *Origines et occasus Transsylvanorum* (Lyon, 1667), sub titlul *Istoria de Crăiia Ungurească de când şi cum au căzut pe mâinile turcilor*[351], Miron Costin a relevat şi el însemnătatea evenimentului din 1453: „Pătruns-au cutremurul acesta toată creştinătatea de căderea Ţarigradului"[352]. În concepţia cronicarului, aceste împrejurări au avut drept urmare deplasarea centrului cultural din lumea grecească în occidentul latin. Constatând-o, Costin şi contemporanii lui s-au străduit să lege tradiţiile poporului lor de zona europeană de cultură majoră în care îl situa ascendenţa sa romană[353]. Pe de altă parte, moştenirea politică şi militară a Imperiului răsăritean fusese preluată de turci, după cum recunoaşte însuşi Costin: „Multe obiceiuri de ale Râmului suntu acum la turci... Toate acestea ca altile multe obiceiuri de la împărăţiia Râmului

[350] B.P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, ed. J. Byck, Bucureşti, 1937, p. 43–45; G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 380–404, despre izvoarele utilizate de Moxa. Vezi şi P. Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle* (I), Revue roumaine d'histoire, IX, 1970, p. 684–685.

[351] *Ibid.*, p. 691.

[352] Miron Costin, *Opere*, p. 286.

[353] Al. Duţu, *„Translatio studii" la cărturarii români*, în *Cărţile de înţelepciune*, p. 127–130. Pentru D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 370, ca şi pentru Miron Costin de altfel, înlocuirea culturii latine prin cea slavonă a avut loc numai după sinodul de la Florenţa şi s-ar fi datorat iniţiativei mitropolitului Teoctist.

suntu" — e vorba, de exemplu, de ieniceri, comparaţi cu garda pretoriană —, ajungând la concluzia: „şi nu-i minune că la turci vedem obiceiurile acestea, care au fostu şi la împărăţia Râmului, căci că Ţarigradul şi câte ţări ţin turcii în ceasta parte de lume, care să chiamă Evropa, parte de împărăţiia Râmului ieste"[354].

Toate aceste exemple demonstrează că ideea legitimităţii dominaţiei otomane era aproape cu totul instalată în veacul al XVII-lea. Dovadă şi mărturisirea lui Radu Popescu, care, atins încă de scrupule, consultă genealogiile sultanilor: „Putem zice în oarece chip că cu dreptate ţin turcii împărăţiea Ţarigradului, fiind a lor de la Comnini împăraţii"[355].

Cunoaşterea Bizanţului prin literatura populară

O bună bucată de vreme, au coexistat două căi de transmitere a aceleiaşi tradiţii cu privire la Bizanţ. Una este integrarea prestigiosului imperiu în „gesta" sud-est europeană, o epopee orală la închegarea căreia au contribuit şi din care s-au împărtăşit pe rând atât românii, cât şi popoarele vecine din sudul Dunării. Alta este cunoaşterea „cultă", prin intermediul cronografelor şi al unor rare lucrări din istoriografia bizantină, deşi nu totdeauna cele mai reprezentative.

În secolul al XVI-lea, starea de spirit antiotomană care se va manifesta, într-a doua jumătate a veacului, prin două valuri de revolte, cele din epoca bătăliei de la Lepanto şi cele din anii 1594–1600, a fost întreţinută în întregul sud-est prin literatura populară, mai mult ascultată decât citită. Eroul ei favorit a fost fără îndoială Alexandru cel Mare, ale cărui isprăvi au cunoscut o popularitate universală. Din versiunea mediogreacă au rezultat redacţiile neogreacă şi sârbă, pe aceasta din urmă bazându-se *Alexăndria* românească, cea rusă (influenţată şi de un intermediar polon) şi cea georgiană[356].

---

[354] Miron Costin, *Opere*, p. 260.

[355] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, p. 7. Cronicarul are în vedere legendara ascendenţă bizantină a dinastiei otomane, pusă în circulaţie de Pseudo-Sphrantzes (Macarie Melissenos).

[356] D.J.A. Ross, *Alexander Historiatus. A Guide to Medieval Illustrated Alexander Literature*, London, 1963, p. 44–45, 63–64. Unele neconcordanţe între versiunile sârbă şi

Înainte de a-şi da obştescul sfârşit, după care tradiţia miraculoasă îi atribuia chiar o „înălţare la ceruri" profană[357], eroul exclamă profetic: „Să ştiţi că în veacul de apoi turcii vor lua Machedoniia şi voi veţi fi lor robi, cum ne sunt ei noao astăzi"[358]. Scena în care Alexandru îşi lua rămas bun de la ai săi — o pagină de mare vibraţie emoţională — nu putea să nu înduioşeze pe cititorii greci, sârbi şi români, în al căror interes pentru preripeţiile viteazului intrau şi melancolice reflecţii asupra soartei lor prezente.

Nu mai prejos de faima unor personaje istorice din ţările balcanice de la periferia Imperiului bizantin, Marcu Kraljević sau Skanderbeg, trecuţi în legendă după moartea lor[359], sunt figurile războinice din cântecele populare greceşti. Inspirându-se din acest folclor pentru elogiul versificat al lui Mihai Viteazul (1602), Ieronim Stavrinos pune alături de marele domn căruia-i rămăsese credincios, nu numai pe biblicii Solomon şi Samson, ci pe însuşi Alexandru Macedon şi pe Belizarie. Nefericitul general al lui Justinian dobândise oarecare notorietate de la mijlocul veacului al XV-lea printr-un poem bizantin care a circulat destul de mult, fiind editat după 1525 de câteva ori[360]. Radu Popescu, care utilizase una din ediţiile lui Stavrinos apărute la Veneţia (1668, 1672, 1683) a găsit comparaţia nimerită şi, pentru el, Mihai Viteazul este „ca Ahile şi ca Velisarie, vitejii grecilor"[361].

---

română au fost semnalate de W.J. Aerts, *Le Netinav de la version roumaine en prose comparé au Necténabo d'autres versions (surtout grecques) du Roman d'Alexandre*, în *Actes du XVIe Congrès international des études byzantines*, II, p. 489–494.

[357] G. Millet, *L'Ascension d'Alexandre*, Syria, revue d'art oriental, I (1923); A. Grabar, *Images de l'Ascension d'Alexandre en Italie et en Russie*, în vol. Χαριστήριον εἰς 'Αναστάσιον Κ, 'Ορλάνδον, I, Atena, 1965, p. 240–249.

[358] *Alexandria*, ed. Dan Simonescu, Bucureşti, 1956, p. 190 (această ediţie, în modesta colecţie BPT, reproduce, adăugându-i note şi un glosar, textul ediţiei din Sibiu de la 1794). V. şi N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, Bucureşti, 1974, p. 269–291. Cf. I.C. Chiţimia, *Romane populare româneşti pătrunse prin filieră slavă. Alexandria*, Romano-slavica, XIII, 1966, p. 93–102.

[359] A. Čoba şi Z. Prela, *Albanica*, Tirana, 1965, bibliografie scanderbegiană. Vezi cercetările lui Fr. Pall din *Mélanges d'histoire universelle*, II, Cluj, 1938, p. 135–315, şi din RESEE, IX, 1971, p. 91–106.

[360] D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 114–144.

[361] Radu Popescu, *Istoriile*, p. 78.

În al doilea rând, cunoştinţele de istorie bizantină au putut răzbate prin lectura cronografelor. Perindarea pe tron a împăraţilor cu unele notaţii seci alături de câte un nume, ori chiar evenimente trecute în legendă ca statornicirea capitalei Imperiului răsăritean la Constantinopol, ori cucerirea oraşului de către turci îşi află întotdeauna locul în aceste compilaţii, difuzate în toate trei ţările române[362]. Epoca celei mai mari răspândiri a lor va fi în secolele XVII şi XVIII, de când datează toate manuscrisele româneşti, dar, desigur, setea de cunoştinţe nu era mai mică nici în veacul precedent. Faptul că această dorinţă de a şti a societăţii medievale româneşti se manifestă cu precădere în domeniul istoriei se explică la două niveluri diferite, prin căutarea de către ideologii sistemului feudal (fie că preconizau un regim nobiliar sau unul de autoritate, domnesc) a unor soluţii la problemele *politice* contemporane ridicate de însăşi activitatea lor şi, totodată, prin nevoia celor mulţi de evaziune în fabulos, de distracţii intelectuale, furnizate multă vreme de fascinanta „aventură a umanităţii". Însăşi valoarea paradigmatică a istoriei făcea însă ca, prin adresarea scrierilor din prima categorie către o largă audienţă, cele două niveluri să se întâlnească undeva. Dovadă, titlul unui cronograf (ms. rom. 1070 la Bibl. Acad., din 1757): „Letopiseţ ce-i zice cartea împăraţilor, scoasă de pe greciia pre limba rumânească de înţeles, şi spun istorii foarte frumoase..." De aici şi diferenţierea târzie, în cultura românească, între literatura istorică şi cea de delectare[363].

---

[362] De cronografe s-au ocupat, după D. Russo, *op. cit.*, I, p. 55–199, şi discipolul său Iulian Ştefănescu, *Cronografele româneşti: tipul Danovici*, Revista istorică română, IX, 1939, p. 1–77, Diomid Strungaru, *Cronografele româneşti de provenienţă rusă*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, p. 363–368, şi P. Cernovodeanu într-o serie de articole citate în notele următoare. În sfârşit, o nouă contribuţie de seamă a fost adusă de Doru Mihăescu, *La plus ancienne synthèse roumaine des chronographes néo-grecs vénitiens du XVIIe siècle*, RESEE, XVIII, 3, 1980, p. 493–517 şi XIX, 1, 1981, p. 109–131.

[363] Al. Duţu, *Sinteză şi originalitate în cultura română*, Bucureşti, 1972, p. 82, 95–96. Interesante sunt şi observaţiile aceluiaşi, *Vie des oeuvres et vie des hommes dans la société roumaine (1650–1848). Contacts culturels et structures mentales*, RESEE, X, 1972, p. 398–399 (de relevat însă că predominarea comunicării orale asupra celei scrise nu e specifică numai culturilor din sud-estul Europei, ci e proprie unui anumit stadiu de

Dintru început, trebuie făcută precizarea că în ţările române au fost citite din istoriografia bizantină mai ales scrieri de mâna a doua — compendii, excerpte sau culegeri de anecdote. Până în secolul al XVII-lea, această literatură era cunoscută la noi doar prin traduceri slavone, aşa încât problema se pune la fel şi pentru culturile învecinate: bulgară, sârbă, rusă. Se pare că pentru necesităţile resimţite de acest public, ca şi pentru nivelul său de cunoştinţe, erau mai potrivite rezumatele decât textele mai dificile[364]. Astfel, din Moldova s-au păstrat nu mai puţin de cinci manuscrise, copii din veacul al XVI-lea, ale *Cronografiei* patriarhului Nikefor, cu adaosele care aduc povestirea până în secolul al XIV-lea[365]. În aceeaşi situaţie s-au găsit cronica lui Gheorghe Hamartolos şi continuarea ei atribuită lui Simeon Logofătul. În afară de Zonaras, reprezentat prin sumare extrase din opera sa, lista autorilor nu mai curinde decât pe Constantin Manasses, a cărui *Synopsis* şi-a făcut un mare loc în preocupările de istorie ale contemporanilor lui Rareş[366].

„Dacă vrei să ai înţelepciune împărătească şi să ai cunoştinţe despre meşteşugul ostăşesc şi despre aşezămintele împărăteşti" — spune Petru Rareş — „atunci să citeşti până la sfârşit cărţile despre luarea Ţarigradului: să nu te lenevesti întru aceasta"[367]. Singurele izvoare care puteau fi accesibile atât domnului moldovean, cât şi interlocutorului său, Peresvetov, sunt cele slavone. Dintre acestea, indicaţia priveşte relatarea lui Nestor Iskander[368]. Totuşi exista la acea dată un text grecesc la care referirile cărturarilor români se vor face, cu vremea, tot mai numeroase: cronograful

---

dezvoltare a „utilajului mental", cf. Robert Mandrou, *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique. 1500–1640*, Paris, 1961, p. 70–75). Vezi şi Al. Duţu, *Les livres de déléctation dans la culture roumaine*, RESEE, XI, 1973, p. 307–311.

[364] N. Iorga, *Byzantske kroniky v Rumunsku*, în *Sbornik venovany Jaroslavu Bidlovi*, Praga, 1928, p. 107–110.

[365] G. Mihăilă, *Istoriografia românească veche*, p. 106–109.

[366] Margareta Ştefănescu, *Influenţa traducerii medio-bulgare a cronicei lui Manasses asupra literaturii româno-slave şi române vechi*, Arhiva, XXXIV, 1927, p. 150–186.

[367] *Călători străini*, I, p. 453.

[368] B. Unbegaun, *Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople*, Revue des études slaves, IX, 1929, p. 13–38; Iv. Dujčev, *La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave de l'époque*, în *Medioevo bizantino-slavo*, II, Roma, 1968, p. 412–441.

lui Dorotei al Monemvasiei, compilație din secolul al XV-lea, care parafrazează opera lui Manasses, adăugându-i împrumuturi din cronicile lui Theophanes, Kedrenos și Zonaras[369]. Până să ajungă la forma ei definitivă, lucrarea a cunoscut o prelucrare datorită altui ierarh grec, titular al aceluiași sediu mitropolitan, Ierotei, care, în timpul șederii sale la Iași, la curtea lui Petru Șchiopul, în 1590–1591, a contribuit la continuarea cronografului, tipărit în cele din urmă în 1631, sub îngrijirea lui Apostol Tzigara.

Într-o formă ușor diferită, și anume în cea publicată în 1584 la Basel, *Istoria politică*, tratând despre vicisitudinile imperiului după 1392, a pătruns în textul altui cronograf, care a concurat tipul „Dorotei". Compilatorul din 1637, Matei Cigala, urmase îndeapoape cartea I a *Turcograeciei* lui Martin Crusius, care, prin intermediul său, a fost difuzată în toată grecitatea postbizantină. În traducerea (sau traducerile) în românește, numele învățatului de la Tübingen s-a păstrat ca „Martin Crusău dascălul" sau, printr-o comică eroare a copistului, „Martin socru-său"[370].

Cronograful lui Cigala a preluat din *Turcograecia* (de astă dată *Istoria patriarhiei*) expunerea credinței ortodoxe din 1454, intercalând-o în povestire cu prilejul numirii patriarhului Ghenadie de către cuceritorul Bizanțului. Se știe însă că, încă de la sfârșitul veacului al XV-lea, la Cetatea Albă se citea într-o copie ce va pribegi tocmai în Flandra odată cu posesorul său, tratatul lui Ghenadie Scholarios „cu privire la Sfânta Treime și la credința creștină", compus de noul patriarh spre edificarea sultanului Mahomed al II-lea, când încă nu se stinseseră ecourile crâncenei lupte care le dăduse turcilor Constantinopolul[371].

Primul caz de utilizare a unui cronograf grecesc („Dorotei" sau Cigala?) se întâlnește în cronica lui Grigore Ureche[372]. Miron Costin nu se referă niciodată în letopisețul său la un asemenea izvor, dar citează de două ori „hronograful" în *Istoria de crăiia ungurească*, intercalând

[369] P. Cernovodeanu, *Cronografele românești de tipul Dorotei*, Studia bibliologica, III, 1961, p. 133.

[370] Biblioteca Academiei, ms. 1 265, f. 428, v., și ms. 1 070, f. 411.

[371] N. Iorga, *Lucruri noi despre Chilia și Cetatea Albă*, AAR, m.s.i., III, t. V, 1925, p. 327–328.

[372] Dacă se acceptă ipoteza lui I. Minea, *Un izvor bizantin al lui Ureche despre soborul de la Florența*, Cercetări istorice, I, 1925, p. 406–407; idem, *Din istoria culturii românești*, Iași, 1935, p. 120–122. Cel puțin prima parte a pasajului (ed. Panaitescu, p. 72)

reproducerea unui *ahdname* („carte a lui sultan Suleiman ce au scris-o cu mare giurământ"), acordat lui Ioan Sigismund Zápolya[373]. Capitolul „pentru împărăţia Râmului" din *De neamul moldovenilor* dovedeşte însă cunoaşterea unui adevărat cronograf care oferea detalii despre „craiul Tarcvinie", violul Lucreţiei şi „vremea cât au ţinut râmlenii Râmul fără de împărăţie"[374]. Folosirea unui cronograf încă neidentificat a fost presupusă şi la Radu Popescu, care însă, după cum vom vedea, s-a inspirat dintr-un alt text istoric. Neculce, pentru a întări cel mai vehement dintre rechizitoriile antigreceşti care abundă în cronica sa, adaugă: „căutaţi de cetiţi la hronograful grecescu, de vă încredinţaţi şi mai bine, pe când au fost grecii puternici şi împărăţiia era a lor, ce făcè pre atunce şi ce lucra!"[375]. La baza acestui pasaj retoric şi grandilocvent stă totuşi cunoaşterea reală a istoriei bizantine, căci cronicarul a copiat el însuşi cândva (între 1719 şi 1733) un cronograf în versiunea românească denumită „Danovici", după traducătorul moldovean din secolul al XVII-lea[376]. Recent s-a dovedit că lectura şi copierea cronografelor era o îndeletnicire obişnuită pentru membrii unor neamuri boiereşti din Moldova înrudite cu Neculce — Buhuş, Ursachi, Cantucuzino —, cel mai vechi manuscris din această „familie" fiind dus la bun sfârşit în 1683, la cererea hatmanului Alexandru Buhuş, căsătorit chiar cu o descendentă a lui Grigore Ureche[377].

---

e însă o interpolaţie a lui Axinte Uricariul, datând de prin 1725 (cf. I. Crăciun, A. Ilieş, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne — sec. XV–XVIII — privind istoria României*, Bucureşti, 1963, p. 55). La fel, un alt pasaj care corectează după „hronograful grecesc" durata domniei lui Suleiman Magnificul stabilită de Ureche (ed. P.P. Panaitescu, p. 180).

[373] M. Costin, *Opere*, p. 287, 290–292. Observaţia a fost făcută de D. Russo, *op. cit.*, I, p. 9, deşi s-ar părea că „hronograful" nu e decât cartea lui Töppelt. Pasajele respective au fost transcrise şi de N. Costin, *Letopiseţul*, p. 380, 387–390.

[374] M. Costin, *op. cit.*, p. 251–252. Tarquinius refugiindu-se la gali, aceia sunt pentru cronicar „franţozi" (cf. V. Cândea, *Franţozii" în bibliile româneşti din secolul al XVII-lea*, Limba română, XIX, 2, 1970, p. 139–140).

[375] I. Neculce, *Letopiseţul*, p. 171.

[376] Ms. BAR, 4 793, semnalat de Mitu Grosu, *Un manuscris inedit al cronicarului Ion Neculce*, Analele Universităţii Bucureşti, Filologie, VI (1957), nr. 10, p. 35–38.

[377] P. Cernovodeanu, *La généalogie, auxiliaire, de l'histoire littéraire en Roumanie* (extras din Actele celui de-al XI-lea Congres internaţional de genealogie şi heraldică), Liège, 1972, p. 139–141 (anexa A prezintă filiaţiile manuscriselor şi ale personajelor cărora ele le-au aparţinut).

Bineînţeles, nu e aici locul unei cercetări mai amănunţite cu privire la cronografele greceşti şi la rolul lor în formarea intelectuală a generaţiilor succesive de cărturari din Ţara Românească şi Moldova, ci e vorba numai de sondaje şi exemple grăitoare. La acestea se cuvin adăugate menţiunile unor lecturi din istoriografia bizantină propriu-zisă, oricât de răzleţe ar fi ele. Aşa de pildă, Radu Popescu citează pe „Ghiorghie Franţi, care au fost logofăt mare la împărăţia grecilor pe vremea ce s-au luat Ţarigradul, carele rămâind viu după luarea Ţarigradului multe istorii minunate au scris, întru care scrie şi pentru acest Otoman dentru care sunt împăraţii turceşti"[378]. Referirea este la Pseudo-Sphrantzes, *Chronicon Majus*, I, capitolele XIX şi XX, şi nu este singura din textul cronicarului muntean.

Într-adevăr, regăsim aici scrisoarea adresată de Ioan al V-lea Paleologul lui Ioan al VI-lea Cantacuzino[379], relatarea împrejurărilor în care Murad I şi Manuil al II-lea au învins o rebeliune în Asia Mică, precum şi conspiraţia lui Saugi şi Andronic[380]. Mai departe, „zice istoricul Gheorghie Franţi că au avut doao războaie Mircea Vodă cu Baiazit, împăratul turcesc", dar pentru localizarea luptelor Radu Popescu consultă letopiseţul cantacuzinesc, unde aflase şi pe inexistentul Mihail vodă (născut din confuzia cu ţarul bulgar cu acelaşi nume) şi pe ceilalţi predecesori ai lui Mircea cel Bătrân, Dan şi Alexandru, fiecare cu anii lui de domnie. O a treia bătălie, cea de la Rovine („unde vor fi Rovinile") i-a fost indicată de „alt istoric"[381]. De la Pseudo Sphrantzes provin întemniţarea lui Baiazid într-o cuşcă de fier, după 26 de ani de domnie, luptele fratricide între urmaşii săi şi împăcarea lui Murad al II-lea cu pretendentul Mustafa datorită Marei („ἡ μητρυιὰ" în text — mamă vitregă — devine „muerea", deci soţia lui Murad)[382].

---

[378] R. Popescu, *Istorile*, p. 6–7. Cf. G. Sphrantzes, *Memorii*, ed. V. Grecu, p. 209–213, 215–217. N-am putut identifica „Historiile Ţarigradului" la care Miron Costin, *op. cit.*, p. 266, trimite în legătură cu tratatul de la Nymphaion. Despre „istoriile Râmului", editorul P.P. Panaitescu, *ibid.*, p. 403, credea că sunt „vreun manual al vremii".

[379] R. Popescu, *op. cit.*, p. 9–10. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 185–187. La traducere, sensul pasajului s-a schimbat.

[380] R. Popescu, *op. cit.*, p. 11. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 219–221.

[381] R. Popescu, *op. cit.*, p. 13. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 223. Prin „alt istoric" se înţelege Gheorghe Brancovici, vezi Relja Novaković, *Brankovičev letopis*, Beograd, 1960, p. 49.

[382] R. Popescu, *op. cit.*, p. 15–16. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 225–231.

Acelaşi izvor i-a furnizat date despre moartea lui Manuil al II-lea, despărţirea lui Ioan al VII-lea de împărăteasa Sofia, cumpărarea Salonicului de veneţieni de la despotul Andronic, apoi cucerirea acestui oraş de turci, lucrările sinodului de la Florenţa şi lupta de la Varna[383]. După ce relatează pe scurt despre moartea lui Ioan al VIII-lea şi alegerea ultimului împărat bizantin, Radu Popescu se înfioară de „oştile fără număr" ale păgânilor care asediau Constantinopolul în 1453: „când ar citi cineva pe Gheorghie Franţi istoricul, carele s-au tâmplat la luarea Ţarigradului şi au şi scris acestea pre amăruntul, mi se pare că nu ar fi făr' de lacrămi, socotind nevoea ce au venit cetăţii şi cetăţenilor acelora, unde vaete şi ţipete, plânsuri, despărţiri unul dă altul şi altele ca acestea"[384]. Ultima informaţie culeasă din opera lui Sphrantzes este cea despre luptele din 1473 dintre Mahomed al II-lea şi Uzun Hassan[385].

Interesul pentru istoriografia bizantină nu putea fi nicăieri mai firesc decât la urmaşul unei familii mândre de originea ei imperială şi care se întâmpla să fie, la sfârşitul veacului al XVII-lea, cel mai învăţat dintre români, stolnicul Constantin Cantacuzino. Acesta nu cunoştea doar pe scriitorul bizantin din secolul al XII-lea Ioan Tzetzes, autorul unor *Chiliades* („cartea istoriilor lui"), ori pe mai vechiul Procopius, citat pentru lucrarea sa *Războiul cu goţii*[386]. Relatarea războaielor dacice din

---

[383] R. Popescu, *op. cit.*, p. 16–19. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 261, 299, 333, 339–341.

[384] R. Popescu, *op. cit.*, p. 22. Ceea ce l-a impresionat pe cronicar este de fapt amplificarea de către Macarie Melissenos a povestirii lui Sphrantzes (*op. cit.*, p. 431–433). Vezi şi Al. Vasilescu, *Un cronicar bizantin necunoscut utilizat de autorul Istoriilor Domnilor Ţării Româneşti*, Convorbiri literare, XLVIII, 1914, p. 1 085–1 092, 1 254–1 270.

[385] R. Popescu, *op. cit.*, p. 23. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 587.

[386] *Cronicari munteni*, I, p. 15, 66. Procopius a fost citit mai degrabă în latineşte (5 ediţii în secolele XV şi XVI) decât în originalul grecesc, editat de H. Hoeschel în 1607 (H. Mihăescu, introducere la Procopius din Caesarea, *Războiul cu goţii*, Bucureşti, 1963, p. 21). Pentru Tzetzes, Βίβλος ἱστοριῶν, existau până la acea dată două ediţii, Basel, 1546, şi Colonia, 1614 (informaţie datorată bunăvoinţei colegului nostru N.Ş. Tanaşoca). Pasajele la care se referă Cantacuzino sunt: II 60–105 şi IV 503–506, cf. Ioannis Tzetzes *Historiae*, ed. P.A. Leone, Napoli, 1969.

Istoria Ţării Româneşti este în parte o traducere după Zonaras[387]. În sfârşit, se mai afla în biblioteca de la Mărgineni, de unde a trecut prin mâinile lui Brâncoveanu pentru a fi apoi dăruită mănăstirii Hurezi, ediţia din 1643 a *Istoriilor* lui Ioan al VI-lea Cantacuzino[388]. Exemplul ilustrului său înaintaş într-ale spiţei şi ale scrisului va fi de altfel permanent în atenţia stolnicului, care i-a comandat probabil în 1698 o biografie a lui Ioan Cantacuzino unui oaspete trecut şi el prin înalta şcoală de la Padova şi al cărui nume, evocând tot Bizanţul împărătesc, era singur o chezăşie de autenticitate: Ierotei Comnen[389]. Suntem, ca de fiecare dată când e vorba de aceşti Cantacuzini răsăriţi la hotarul dintre două lumi şi două epoci, pe un teren nesigur, în care istoria nu mai e istorie, ci politică, situaţiile prezente şi trecute se confundă, iar genealogiile sunt alese sau plăsmuite ca expresie abia deghizată a unor veleităţi. De aceea, e de crezut că interpretarea din 1699 a biografiei lui Ioan al VI-lea, forţată pentru a-l face pe acela să semene cu sfetnicul credincios al lui Constantin Brâncoveanu, s-a modificat substanţial către 1707, când stolnicul, căzut în dizgraţie, a prins a-şi aminti că strămoşul cu care îi plăcea să se compare domnise el însuşi.

Pe de altă parte, Brâncoveanu, fiul Stancăi Cantacuzino, care fusese în pelerinaj la Ierusalim[390], reunise vreo douăzeci de volume din celebra colecţie „parizianã": Akropolites, Agathias, Procopius, Georgios Monachos, Ana Comnena, Kinnamos, Zonaras, Chalkokondylas, Manasses, Glykas, Kedrenos, Ps. Codinos, Theophanes, Continuatorul lui Theophanes, Niketas Choniates şi *Chronicon Paschale*[391]. Totuşi, faptul că

---

[387] *Cronicari munteni*, I, p. 17–18. Textul folosit de stolnic a fost cel publicat de Du Cange în 1687, ori, poate, *Historia di Giovanni Zonara, primo consigliere e capitano della guardia imperiale di Constantinopoli... nuovamente tradotta dal greco per Marco Emilio Fiorentino*, Vinegia, 1560.

[388] M. Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, p. 69–70.

[389] Donald M. Nicol. *The Doctor-Philosopher John Comnen of Bucharest and his Biography of the Emperor John Kantakouzenos*, RESEE, IX, 1971, p. 511–526. V. şi Corneliu Dima-Drăgan, *Le patriarche Chrysanthe Notaras et le docteur Jean Comnène — étudiants à Padoue, ibid.*, VII, 1969, p. 692–693; Olga Cicanci şi Paul Cernovodeanu, *Contribution à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hiérothée) Comnène (1658–1719)*, Balkan Studies, 1, 1971, p. 143–186.

[390] Cronica lui Gh. Brancovici, la I. Lupaş, *Cronicari şi istorici români din Transilvania*, Craiova, 1941, p. 29.

[391] C. Dima-Drăgan, M. Carataşu, *Les ouvrages d'histoire byzantine de la bibliothèque du prince Constantin Brancovan*, p. 435–444.

aceste cărţi se găseau în biblioteca de la Hurezi, putând fi consultate numai de domn şi de apropiaţii săi, când petreceau câtva timp la mănăstire, sau de călugări, dintre care nu ştiu să se fi ridicat pe atunci vreun cărturar de seamă, a împiedicat mai larga răspândire a operelor celor mai reprezentative din istoriografia bizantină.

Noul patriarh al Ierusalimului, Hrisant Notaras, care împrumuta cărţi stolnicului Cantacuzino, apela el însuşi câteodată la altele din bibliotecile româneşti: în 1687 tânărul şi învăţatul beizade Constantin Duca îi cere înapoi pe Laonic Chalkokondylas şi pe Nikefor Gregoras[392]. Dacă adăugăm că viitorul ginere al lui Brâncoveanu fusese elevul lui Ierotei Comnen, se conturează imaginea unui cerc de eruditi alcătuit în ambianţa intelectuală din Pera, cartierul ambasadelor din Constantinopol[393].

În această mică lume de dragomani şi „iatrofilosofi" amatori de antichităţi trăise câţiva ani şi Nicolae Milescu, traducând apoi, în 1698, la Moscova, o parte din *Topographia Constantinopoleos* a călătorului Pierre Gilles (Gyllius)[394]. El avusese astfel prilejul de a-l cunoaşte pe orientalistul Thomas Smith, unul din cei mai temeinici cercetători ai Imperiului otoman — în cartea sa *Remarks upon the Manners, Religion and Government of the Turks* (Londra, 1678) — şi, totodată, ai patriarhiei ecumenice din vremea turcocraţiei[395].

Milescu şi Constantin Cantacuzino, Constantin Duca, Dimitrie Cantemir şi Mavrocordaţii, angajaţi în egală măsură în activitatea

---

[392] Hurmuzaki, XIV, p. 260. Despre Chalkokondylas ca izvor al istoriografiei româneşti din secolul al XVII-lea, V. Cândea, *Semnificaţia politică a unui act de cultură feudală*, Studii, XVI, 1963, p. 658, n. 3. Asemenea lucrări puteau proveni din biblioteci mai vechi. În veacul al XVI-lea se găseau manuscrise ale lui Kedrenos, Zonaras şi Gregoras în posesia fraţilor Mihail şi Antonie Cantacuzino (Johann Hartung, *Bibliotheca sive antiquitates urbis Constantinopolitanae*, Strasbourg, 1578; Georgius Dousa, *De itinere suo constantinopolitano epistola*, Leiden, 1599, p. 70).

[393] Vezi articolul nostru *Quelques drogmans*, p. 248–254, şi Ion Matei, *Le maître de langue turque de Dimitrie Cantemir: Es'ad Efendi*, RESEE, X, 1972, p. 281–288.

[394] C. Litzica, *Catalogul manuscriselor greceşti*, I, Bucureşti, 1909, p. 5–6; Hurmuzaki, XIV, p. 315.

[395] L. Turdeanu-Cartojan, *Une relation anglaise de Nicolae Milescu: Thomas Smith*, Revue des études roumaines, II, 1954, p. 145–152; Paul Cernovodeanu şi Olga Cicanci, *Ştiri noi despre spătarul Nicolae Milescu şi relaţiile lui cu teologul anglican Thomas Smith*, BOR, 3–4, 1971, p. 326–334.

culturală şi în acţiunea directă, au fost neîntrerupt opuşi unii altora nu numai de rivalităţi politice, dar şi de o mai nobilă emulaţie, înconjurându-se fiecare de cărţi rare şi de cele mai scumpe manuscrise. Aşa se face că în biblioteca de la Văcăreşti, risipită apoi la Constantinopol, după cum tot acolo fusese adunată, istoricii bizantini erau bine înfăţişaţi prin Gregoras, Ioan Xiphilinos, Constantin Porfirogenetul, Manasses, Kinnamos şi Ana Comnena[396]. De asemenea, figurează printre cărţile Mavrocordaţilor *Turcograecia* lui Crucius.

Opera compilatorului din vremea Comnenilor, Mihail Glykas, în forma ei integrală ori parţială, a fost destul de răspândită, după cum o dovedesc câteva copii din secolele XVII şi XVIII, aflate astăzi în colecţia de manuscrise a Academiei[397]. O traducere târzie în neogreacă a scrierii lui Dukas a aparţinut lui Ienăchiţă Văcărescu, care a folosit-o desigur ca izvor pentru *Istoria preaputernicilor împăraţi otomani*[398]. În general însă, partea Bizanţului în învăţământul istoriei universale la academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi va fi, în toată perioada fanariotă, neaşteptat de săracă[399], ceea ce dezvăluie îndreptarea acestor şcoli către antichitaeta greacă şi romană — obiect de studiu recomandabil atât pentru caracterul său inactual, deci inofensiv, cât şi pentru strălucirea tradiţiei culturale ce se întrupa în ea. Numai fragmente filozofice sau polemici teologice se desprind din construcţiile savante ale lui Psellos, Pachymeres, Blemmydes sau Zonaras.

---

[396] N. Iorga, *Pilda bunilor domni din trecut*, p. 10–16. Din acelaşi fond, şi anume dintre volumele zălogite de C. Mavrocordat mitropolitului Neofit Cretanul, provine probabil, „o istorie despre împărăţia Comnenilor scrisă de domnul Nichita Honiatul" (M. Caratașu, *Ştiri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei din Bucureşti în secolul al XVIII-lea*, Studii şi cercetări de bibliografie, XIII, 1974, p. 141).

[397] C. Litzica, *op. cit.*, p. 5, 15, 490. Acelaşi text, credem, se păstrează într-un manuscris din secolul al XVII-lea, fost la mănăstirea Valea, cf. N. Camariano, *Catalogul manuscriselor greceşti*, II, Bucureşti, 1940, p. 70. Acel Bryennios, a cărui operă era în mâinile boierului muntean Dimitrachi Hrisoscoleu în 1713, este Iosif, teologul din veacul al XV-lea (Hurmuzaki, XIV, p. 551).

[398] C. Litzica, *op. cit.*, p. 7. Referindu-se la „vizandida turcească", Ienăchiţă dovedeşte cunoaşterea ediţiei clasice „Byzantina" de la Luvru, după care citează pe „Nichifor, Zonara, Laonic" (*Poeţii Văcăreşti, Opere*, ed. Cornel Cârstoiu, Bucureşti, 1982, p. 186–187).

[399] Concluzia se impune după enumerarea textelor de către Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, Bucureşti, 1971, p. 178.

Un loc mai important în cadrul acestor preocupări le-a revenit unor povestiri istorice în care interpretările simbolice, care se întâlnesc la tot pasul, conduc cititorul spre o semnificaţie ascunsă, valabilă totodată pentru trecut şi pentru viitor — e cazul unei cronici greceşti, de la „facerea lumii" la căderea Constantinopolului, în care evenimentele sunt raportate la oracole („hrismoase")[400].

Profeţiile despre sfârşitul dominaţiei otomane

Ecourile cuceririi Constantinopolului în lumea contemporană n-au rămas, după cum se ştie, fără legătură cu speculaţiile eshatologice ci, dimpotrivă, le-au dat un avânt deosebit. Ştiinţele ermetice — mantica în primul rând, practicată cu asiduitate la Bizanţ şi reactualizată în Apus de Renaştere — ispiteau societatea românească, ce recunoştea în evul mediu prelungit în care trăia o epocă de excepţionale frământări şi se străduia să ghicească ameninţările viitorului din observarea constelaţiilor sau a raporturilor misterioase dintre zodii şi diferite fenomene naturale[401]. Aşadar, independent de circulaţia în mediul cult a unor elemente de ştiinţă bizantină, există o circulaţie a lor folclorică, o reflectare a lor în sistemul de gândire popular, ca într-o oglindă deformată. Acestui fapt i se datorează prezenţa într-un miscellaneu a unui *Vrontologhion* alături de *Povestirea despre începutul Constantinopolului*, de un fragment din Choniates (despre „constantinopoliţi") sau chiar de faimoasa *Donatio*

[400] C. Litzica, *op. cit.*, p. 6. Ms. BAR 386, copie din secolul al XVII-lea, poartă o însemnare a lui Hrisant Notaras de după 1703, când el devine patriarh al Ierusalimului, prin care se plângea că profeţiile s-au dovedit mincinoase.

[401] Vezi, de exemplu, Ana Comnena, *Alexiada*, ed. Bernard Leib, I, p. 364. Cf. Ch. Diehl, *De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople*, Byzantinische Zeitschrift, XXX, 1929–1930, p. 102–196; A. Vasiliev, *Medieval Ideas of the World, West and East*, Byzantion, XVI, 1942–1943, p. 462–502; P.J. Alexander, *Medieval Apocalypses as Historical Sources*, The American Historical Review, LXXIII, 4, 1968, p. 997–1018, Despre literatura astrologică românească, v. N. Cartojan, *Cărţile populare*, I, p. 217–235. Am atras atenţia asupra importanţei acestor preocupări şi în Viaţa românească, 9. 1973, p. 86–87. O explicaţie a lor a dat V. Cândea, în cuvântul introductiv la D. Cantemir, *Opere*, IV, Bucureşti, 1973, p. 6–7. Ar merita studiată şi reprezentarea zodiacului în pictura lui Pârvu Mutul din pridvorul de la Filipeşti (1688).

Constantini[402]. O asemenea „carte despre tunete" sau gromovnic era chiar atribuită împăratului Heraclius şi o întâlnim într-un alt manuscris, laolaltă cu texte astrologice scrise, după tradiţie, de „Ptolemeu" sau de Leon Înţeleptul[403]. Receptarea literaturii oraculare în epocă este confirmată şi de lecturi ale lui Nicolae Mavrocordat pe care interesul pentru astrologie, împărtăşit şi de stolnicul Cantacuzino, îl îndemnase să-şi procure un telescop. Domnul cunoştea învăţătura filozofului neoplatonician Iamblichos şi se întorcea chiar către izvoarele de inspiraţie ale acestuia, Hermes Trismegistos sau *Horapollonos hieroglyphika*[404].

Obscurele aspiraţii soteriologice exprimate adesea în literatura veche greacă, egipteană sau caldeiană, după ce dobândiseră intensitate deosebită la sfârşitul păgânismului, nu încetaseră să însoţească, o generaţie după alta, pe oamenii Evului Mediu şi ai Renaşterii[405]. În Bizanţul târziu, această literatură se învrednicise de atenţia neoplatonicienilor Mihail Psellos şi Georgios Gemisthos Plethon, iar extrase din lucrările cu acest subiect ale celui dintâi, alături de „învăţătura despre natura zeilor" şi „ieroglifele de pe statuia lui Apollon de la Nil", răsar încă în manuscrisele strânse cu sârguinţă de mitropolitul Neofit Cretanul între 1738 şi 1748[406].

---

[402] Ms. gr. 214 din Biblioteca Academiei, la C. Litzica, *op. cit.*, p. 285.

[403] *Ibid.*, p. 670 (ms. 144). Cf. E. Legrand, *Les Oracles de Léon le Sage*, Paris, 1875; Cyril Mango, *The Legend of Leo the Wise*, Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, VI, 1960, p, 59–63. Cu privire la profeţia lui Pseudo-Metodie din Patara (sec. VII) vezi E. Sackur, *Sibyllinische Texte und Forschungen*, Halle, 1898, p. 57 şi urm.; I. Dujčev, *La Conquête turque*, p. 441–445, şi în general Gerhard Podskalsky, *Byzantinische Reichseschatologie*, München, 1972.

[404] N. Iorga, *Pilda bunilor domni din trecut*, p. 15–17. Cf. Jamblique, *Les Mystères d'Egypte*, ed. Edouard des Places, Paris, 1966. Din „Corpus Hermeticum" au mai apărut Hermčs Trismégiste, *Traités*, I–II, ed. A.D. Nock, cu traducerea abatelui A.J. Festugičre, Paris, 1945, şi *Oracles chaldaiques*, ed. Edouard des Places, Paris, 1971. Toate trei ediţiile sunt bogat comentate, pe baza unei bibliografii admirabile.

[405] Jean Seznec, *La survivance des dieux antiques*, London, 1940. Vezi şi Andrei Pippidi, *Pentru istoria umanismului românesc — trei note de lectură*, Revista de istorie şi teorie literară, 30, 2, 1981, p. 193–194.

[406] M. Caratașu, *Ştiri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei*, p. 139, 141. În aceeaşi bibliotecă se mai găseau „ieroglifele latineşti" şi „altă scriere a lui Horus Apollon, în greacă şi în latină" — probabil chiar exemplarul lui C. Mavrocordat (*ibid.*, p. 144).

Datele de mai sus, cărora li s-ar putea adăuga multe altele, sunt suficiente ca să dovedească interesul pe care învăţaţii, fie ei oameni de stat sau ai bisericii, îl arătau hermeneuticii, simbolurilor şi profeţiilor[407]. Acestea din urmă au şi o altă sursă, ebraică, prevestirile din cartea biblică a lui Daniil. În fragmente, ele au circulat, atât în greceşte, cât şi în traducere slavonă, în ţările române[408].

Cu acest text eschatologic, a cărui formă actuală a fost compilată în anii 164–163 î.e.n., teoria de origine greacă a celor patru imperii consecutive ca schemă a istoriei universale a căpătat o formă nouă, în care această succesiune culminează în final prin domnia nesfârşită a dumnezeului lui Israel. Profeţia lui Daniil a exercitat o adâncă influenţă asupra gândirii istorice şi politice încă din primele veacuri ale creştinismului, apoi de-a lungul perioadei medievale, împletindu-se, în timpul Renaşterii, care se întoarce spre tradiţia clasică, cu ideea polibiană a ascensiunii şi decăderii ciclice a statelor. Interpretarea profeţiei a cunoscut mereu modificări deoarece „a patra monarhie", a cărei prăbuşire era asociată cu sfârşitul lumii, a fost pe rând identificată cu statul seleucid, cu imperiul roman şi chiar cu Bizanţul[409]. În secolul XVI-lea, oracolul a fost aplicat statului sultanilor, fără să se poată stabili un consens între aceia care se considerau contemporanii ultimei faze istorice, a cărei desfăşurare era accelerată de succesele militare ale turcilor, şi autorii care, ca să nu admită consolidarea viitoare a dominaţiei otomane, preferau să creadă că Imperiul habsburgic

---

[407] Vezi interesantul studiu al lui C. Stoicescu, *La magie dans l'ancien droit roumain (rapprochements avec le droit romain)*, în *Mélanges de droit romain dédiés à Georges Cornil*, 1939, p. 457–495. Cf. observaţiile lui Virgil Cândea, *Les intellectuels du sud-est européen au XVIIe siècle*, RESEE, VIII, 1970, p. 22. Întâlnim aceleaşi preocupări şi în societatea rusă contemporană, dovadă tălmăcirea de N. Milescu a „cărţii despre Hieroglife" (P.P. Panaitescu, *Nicolae Spathar Milescu*, p. 180–171 şi Pandele Olteanu, *op. cit.*, p. 48–49). Cf. şi contribuţiile lui Dragoş Moldoveanu şi Mihai Moraru în Dacoromania, 2, 1974, p. 197–232.

[408] C. Litzica, *op. cit.*, p. 361, 490 (ms. 638 şi 672). Vezi F. Macler, *Les apocalypses apocryphes de Daniel*, Revue de l'histoire des religions, XXXIII, 1896, şi comentariul la textul biblic de M. Delcor, *Le livre de Daniel*, Paris, 1971.

[409] Arnaldo Momigliano, *Daniele e la teoria greca della succesione degli imperi*, în *La storiografia greca*, Torino, 1982, p. 293–301; J.M. Swain, *The Theory of Four Monarchies*, Classical Philology, 35, 1940, p. 1–21; Cyril Mango, *Byzantium*, London, 1980, cap. X.

sau, după alţii, cel rus va fi cel destinat să dureze până la ieşirea din timpul uman[410]. Întrebarea ce îl neliniştea pe Miron Costin — „de nu va fi pus prea vecinicul sfat puternicului Dumnedzău ţărei aceştiiia ţenchiu şi soroc de sfârşire" — revenea cu o crescândă gravitate în legătură cu viitorul Imperiului otoman, de a cărui soartă depindea cea a tuturor popoarelor din sud-estul Europei.

Răspunsurile cititorilor în stele au variat, firește, după izbânzile sau succesele forţelor antiotomane[411]. S-a făcut apel, între altele, la mai vechile profeţii ale ereticului Gioacchino da Fiore din secolul al XII-lea[412]. Tipăriturile contemporane de acelaşi gen abundă, găsindu-şi materialul nu numai în Occident, ci şi în literatura bizantină[413].

De origine orientală este o altă legendă, intrată în circulaţie, pare-se, din 1542, care anticipează sfârşitul Imperiului otoman[414]. Constantinopolul, a cărui cucerire era din nou anunţată cu insistenţă, este aici

---

[410] Andrei Pippidi, *Ideea de „creştere şi decădere" a Imperiului otoman în istoriografia occidentală din sec. XVI–XVII* (teză de doctorat susţinută la Universitatea din Cluj-Napoca în 1981).

[411] Vezi D. Kurze, *Prophecy and History: Lichtenberger's Forecasts of Events to Come... Their Reception and Diffusion*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 21, 1958 (reprint 1967), p. 63–85.

[412] G. Volpe, *Movimenti religiosi e sette ereticali nella società italiana*, Firenze, 1926; Marjorie Reeves, *Joachimist Influences on the Idea of a Last World Emperor*, Traditio, XVII, 1961, p. 232–370; E.R. Daniel, *Apocalyptic conversion: the Joachimite Alternative to the Crusades*, ibid., XXV, 1969, p. 127–154; Raoul Manselli şi colab., *Ricerche sull'influenza della profezione nel Basso Medio Evo*, în Bollettino dell'Instituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano, 82, 1970, p. 1–157. Din 1511, la relatarea despre turci a cunoscutului „Captivus Septemcastrensis" se adaugă un text atribuit lui Gioacchino (C. Göllner, *Turcica*, I, p. 43–44, 52–55).

[413] *Ibid.*, I, p. 57, 213, 266, 358, şi II, p. 5–76. Cf. *Vaticinia Severi et Leonis in Oriente Impp. cum quibusdam aliorum aliis interitum regni Turcici sub Mechmete hoc III predicantia*, Frankfurt, 1597.

[414] *Ibid.*, p. 367; Jean Deny, *Les pseudo-prophéties concernant la Turquie au XVIe siècle*, Études islamiques, X, 2, 1936, p. 204–220; Angelo Tamborra, *Gli stati italiani, l'Europa e il problema turco dopo Lepanto*, Firenze, 1961, p. 3–4; Marcel Bataillon, *Mythe et connaissance de la Turquie en Occident au milieu du XVIe siècle*, în *Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, ed. A. Pertusi, Firenze, 1966, p. 451–470.

simbolizat, ca odinioară Roma, prin „mărul roşu", element de basm adeseori întâlnit în folclorul răsăritean[415]. Mărul, să nu uităm, prin omologare cu globul, semnifică imperiul universal[416].

Spre sfârşitul secolului al XVI-lea, prestigiul acestei profeţii scade, trecând asupra alteia, ca despre „oamenii blonzi de la Miazănoapte". La apariţia acesteia, încă din veacul al IX-lea, ea avea în vedere probabil pe slavi, apoi a fost transferată asupra normanzilor, idee confirmată de cruciada a IV-a. Aşadar, o legendă antibizantină a ajuns să-şi schimbe sensul, devenind antiotomană[417]. Statele occidentale pierzând ocaziile de a interveni din vremea luptei de la Lepanto şi sacrificând, în cele din urmă, pe Mihai Viteazul, singurul aliat capabil să mobilizeze întregul sud-est într-o energică acţiune antiotomană, Matei al Mirelor îşi va întoarce privirea spre ţarii Rusiei[418].

După douăzeci de ani de la venirea sa de la Moscova, Matei scria în versuri greceşti *Istoria Ţării Româneşti* (1618), în care mărturisea răsunetul pe care faptele eroice ale domnului român îl aflaseră în inimile pribegilor, a căror veche aspiraţie nu fusese niciodată mai aproape de împlinire decât când sabia lui Mihai deschidea drumul spre Constantinopol. Acum adăuga: „Credem în oracole şi proroociri deşarte, ne pierdem vremea cu preziceri, privim către miază-noapte, în văzduh, în nădejdea de a fi desferecaţi de jugul turcesc". Citind aceste cuvinte, după manuscrisul încă inedit al poemului, pe care-l descoperise la mănăstirea Dealu, Paisie Ligaridis va compune un *Hresmologhion*, dedicat în 1656 ţarului Alexei, ca urmaş al Paleologilor şi ca „singura

---

[415] V. Bogrea, *op. cit.*, p. 452, 487. Cf. J. Deny, *art. cit.*

[416] Percy E. Schramm, *Die Rolle des Reichsapfels in den Reichen des Südost und Ostens* şi *Der russische Reichsapfel, ein Überblick über seine Geschichte*, în *Beiträge zur allgemeinen Geschichte*, IV, 2, Stuttgart, 1971, p. 503–515, 606–615. Ceea ce ar putea explica „mărul de aur curat" consacrat la Cozia de Neagoe Basarab (*Viaţa Sf. Nifon*, ed. T. Simedrea, p. 293).

[417] Acelaşi lucru s-a petrecut cu oracolele lui Leon Înţeleptul, a căror versiune slavonă era interpretată în secolul al XVI-lea în Serbia şi Bulgaria ca o confirmare a nădejdilor de eliberare (Andrei Pippidi, *Early Modern Libraries and Readers in South-Eastern Europe*, RESEE, XIX, 4, 1981, p. 715).

[418] Idem, *Les pays danubiens et Lépante*, în *Il Mediterraneo nella seconda metà del'500 alla luce di Lepanto*, Firenze, 1974, p. 323.

nădejde a nenorociților greci de pretutindeni". Autorul, un ciudat aventurier eclesiastic (cleric catolic și mitropolit ortodox, amestecat mereu în tot felul de intrigi, nedându-se în lături nici de la plăsmuirea unor scrisori de acreditare și solicitând bani cu orice prilej) merită desigur prea puțină crezare. În expunerea sa se confundă năzuințele obscure ale popoarelor și îndemnul către realizarea scopurilor de el dorite pe care-l adresa protectorilor săi de rang înalt. „Chiar Matei Basarab — spunea Ligaridis — când a auzit că marele împărat Alexei și-a condus el însuși oastea în luptă și că Zenovie, hatmanul cazacilor, i s-a închinat și când a aflat de multele cetăți pe care le-a cucerit de la leși, a strigat: — Acum știu că asemenea isprăvi ale lui Alexei sunt inspirate de Dumnezeu însuși!" Mărturia e probabil autentică și se referă la evenimente din ianuarie 1654, cu trei luni înainte de moartea domnului Țării Românești. Dar, deși voievodul nu putea aștepta nici un ajutor din partea cazacilor pe care-i învinsese în lupta de la Finta, Ligaridis îl întrebă pe țar: „De ce n-ai trece Dunărea și n-ai intra în țările dunărene?". Încurajarea și îndreptățirea intervenției nefiind de găsit în realitățile politice, Ligaridis observa că au trecut 200 de ani de la căderea Constantinopolului, sorocul ursit eliberării, și se refugia astfel în domeniul speculațiilor mistice[419].

De aceea, într-o deplină continuitate de preocupări, și spătarul Nicolae Milescu, devenit curtean al lui Alexei Mihailovici și al fiului său Petru, se va strădui să afle în oracolul Sibilei din Eritreea un tâlc amenințător pentru „Gog și Magog", popoarele de altă lege decât cea creștină, forță nemăsurată, ascunsă în adâncimile Asiei, până în zări de care el se apropiase pentru prima oară. „Vulturul bicefal de la miazănoapte, vulturul pravoslavnic vă va nimici, musulmanilor!" — vestea Milescu, iar într-o altă lucrare a lui, un *Hresmologhion*, îi dezvăluia țarului misiunea ce îi fusese hărăzită „să biruie nemernicul neam al lui Mahomet, să curețe casa Domnului și să înalțe semnul adevăratei credințe ca și marele între împărați Constantin"[420].

---

[419] Citatele de mai sus sunt din lucrarea lui Harry Th. Hionides, *Paisius Ligarides*, New York 1972. Vezi însă Fr. Pall, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople*, Balcania, VIII, 1945, p. 66–140 și Andrzej Septickij, *Monumenta Ucrainae Historica*, III, Roma, 1966, p. 41–42, 299.

[420] P.P. Panaitescu, *art. cit.*, p. 74–75, 179–180. Modelul urmat îndeaproape a fost *Hresmologhionul* lui Paisie Ligaridis; vezi idem, comentariul la Miron Costin, *Opere*,

Expresia aceleiaşi nelinişti filozofice şi politice o recunoaştem la Şerban Cantacuzino, care cerea consultaţii învăţaţilor de la curtea sa în legătură cu câte un *lusus naturae*, fiind înclinat să-l considere ca pe un avertisment de reţinut în acţiunile sale. Astfel, în 1688, când era pe punctul să încheie alianţa cu Habsburgii, domnul şovăie între interpretarea dată de Ioan Cariofil apariţiei unui iepure bicefal şi cea pe care Ieremia Cacavela o iscodise pentru nefireasca dihanie. Firește, nu interesează aici faptul că era vorba, în realitate, de doi embrioni nedezvoltaţi pe deplin, ci explicaţiile subtile ale savanţilor chemaţi să cerceteze cazul. Pentru cel dintâi, ca adept al unei neutralităţi prudente şi dibace în exploatarea împrejurărilor, „capul firesc al iepurelui înseamnă stăpânirea turcilor, căci de acolo se dă stăpânirea ca să aibă cap şi stăpân ţara. Cele două picioare dinainte înseamnă că într-acolo merge şi către acea stăpânire se îndreaptă şi se supune. Capul celălalt care ţine loc de coadă înseamnă o altă stăpânire, către care iepurele urmează a se supune pentru cârmuire, spre a avea pace şi de acolo. Celelalte două picioare, care sunt în partea dinainte de la capul al doilea, înseamnă că e nevoit ca să păşească şi către acea stăpânire spre a se supune şi a fi cârmuiţi" etc. Cum să nu recunoască Şerban-vodă în transparentele aluzii ale lui Cariofil propria-i dilemă între Poarta otomană şi împăratul de la Viena? Din nenorocire, această atitudine buridanică era greu de păstrat în politică şi, de aceea, domnul Ţării Româneşti a fost desigur mai bucuros de sfatul înţeleptului Cacavela: „Dumnezeu îţi arată că această împărăţie turcească ce umblă ca leul răcnind, încât toţi tremurau şi se înfricoşau, a ajuns acum ca un iepure... De aceea nu te teme, ci alătură-te celorlalţi ca să o vânaţi şi să o împărţiţi"[421].

A observa empirismul naiv care-i domina încă, la sfârşitul secolului al XVII-lea, pe cercetătorii unei naturi de esenţă magică şi încărcată de

p. 370–371, precum şi observaţiile lui Al. Elian reproduse de Gh. Brătianu, *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, Bucureşti, 1945, p. 242. Vezi şi Zamfira Mihail, *Nicolae Milescu le spathaire — un „encyclopédiste" roumain du XVIIe siècle*, RESEE, 2, 1980, p. 265–285.

[421] Hurmuzaki, XIII, p. 184–187. „Prorocirea Cacavelii" a fost cunoscută de contemporani şi într-o altă versiune, aplicată la rivalitatea dintre Brâncoveanu şi C. Bălăceanu (R. Popescu, *Istoriile*, p. 186). În aceeaşi atmosferă apocaliptică trăiau oamenii şi în Transilvania, cf. Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei, 1608–1665*, trad. G. Duzinchevici şi E. Reus-Mârza, Bucureşti, 1965, p. 174 şi passim.

simboluri nu înseamnă a diminua totodată cugetarea politică a contemporanilor, chiar dacă ea şi-ar fi putut căuta călăuze mai sigure. Funcţia de astrolog al curţii Franţei dispare abia acum, în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea.

De ce ne-ar surprinde atunci interesul lui Brâncoveanu pentru calendarele astrologice ale lui Ioan Romanul, în care abundă prevestiri ca: „în Ţarigrad încâlcituri", „în Ţarigrad tulburări şi amestecături" sau „în Ţarigrad gâlcevi"[422]? În 1698 se traducea, la porunca domnului, *Prognosticul Moscoviţilor* de Stanislaw Axtelmeyer[423]. Despre un mare boier din Moldova aceleiaşi vremi, Iordachi Ruset, se spune că „toate meşteşugurile gheomandiii, hiromandiii şi a necromandiii deplin învăţasă", desigur o exagerare ironică a unor preocupări nelipsite de legătură cu activitatea politică[424]. Chiar dacă trata aşa de dispreţuitor practicile divinatorii, bune pentru tătăroaice bătrâne („babele schithilor"), Dimitrie Cantemir însuşi, care nu învăţase în zadar carte de la Cacavela şi de la iscusitul în horoscoape Esad Efendi — „astronomus perfectissimus" —, încercând să prevadă viitorul Imperiului otoman, a consultat şi calculele vechi, pe care, ca istoric, le-a găsit deşarte. În legătură cu data întemeierii Constantinopolului, el constată: „Valentie Mathematicul să fie zis precum va să stea Ţarigradul 696 de ani, ce au greşit". Cu alt prilej, Cantemir a îndrăznit chiar să stabilească legile „fizice" sau „naturale" ale istoriei universale, înnodând trecutul cu prezentul într-o ordine sacră care culminează cu triumful profetizat de Daniil al „monarhiei aquilonice" asupra Imperiului otoman[425]. Faptul că el îşi axează teoria imperială pe această proorocire biblică nu e fără legătură cu Bizanţul şi cu reflexul său la noi.

---

[422] Emil Vârtosu, *Foletul novel. Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu, 1693–1704*, Bucureşti, 1942. Sentimentul obsedant al instabilităţii reiese şi din cuvintele lui Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 208: „lucruri mai nestatornice şi mai netemeinice şi mai învăluite decât într-acest an socotesc că nici un veac nu va fi adus pe nicăirile, ca cum au adus acest timp la Împărăţia Otomănească".

[423] Hurmuzaki, XIV, p. 756.

[424] D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, în *Opere complete*, IV, p. 200. Cf. figura „magului" Netinav din *Alexăndria*, despre care vezi W.J. Aerts, *art. cit.* supra (n. 356).

[425] I. Sulea-Firu, *O scriere inedită a lui D. Cantemir, Monarchiarum physica examinatio*, Studii şi cercetări de bibliografie, V, 1963, p. 267–276. Cu gândul la Petru, Cantemir sublinia şi adnota pasajul biblic: „Voiu râdica lui David odraslă direaptă şi va împărăţi împărat direpţ şi va înţelege şi va face judecată şi direptate pre pământ. În zilele lui să va

Paralel cu asemenea cuvinte de credinţă, ne întâmpină starea de spirit mult mai sceptică a unui tovarăş de exil al lui Cantemir, Ion Neculce. „Aşè socotescu eu cu firea mè această proastă" scrie cronicarul, „când a vrè Dumnedzeu să facă să nu fie rugină pe fier, şi *turci în Ţarigrad să nu fie* şi lupii să nu mânânce oile în lume atunce poate nu vor fi nici greci în Moldova şi în Ţara Muntenească"[426]. Diatriba antigrecească atinge aici proporţii cosmice, iar prezenţa turcilor în vechiul Bizanţ este de-acum înainte socotită o fatalitate de neînlăturat.

Ceva mai târziu, în 1768, Nicolae Tzertzoulis din Metzovo, profesor de fizică, metafică şi matematică la Academia domnească din Iaşi, traducătorul în greceşte al lui Newton, Wolff şi Baumeister, încerca iarăşi să interpreteze „profeţia înţeleptului împărat Leon despre învierea Constantinopolului" şi pe aceea a lui Stephanos din Alexandria, pentru a dovedi că „la 1774, adică la 320 de ani după ce turcii au luat Constantinopolul, îl va lua moscovitul". Erau anii războiului ruso-turc care deşteptase brusc vechile nădejdi, pentru a le spulbera curând, definitiv. Chesarie Daponte notează dezamăgit după 1784: „A minţit dar şi acesta, şi amândouă acele profeţii, şi altele vreo zece... A minţit dar pentru nevrednicia noastră şi a ruşilor şi bicisnicia care acum în aceşti şase ani ai războaielor s-a arătat mai limpede ca soarele"[427].

Amărăciunea acestei capitulări într-un moment în care regimul dominaţiei otomane fusese demult întemeiat, ba chiar unitatea imperială pe care o restaurase în sud-estul Europei era pe cale să se destrame iarăşi, îl onorează pe cărturarul grec adăpostit în Principate, dar nu poate decât să trezească în minte imaginea unui soldat care află de încheierea păcii

---

mântui Iuda şi Israil va sălăşlui nădăjduind" (Ludovic Demény, *Adnotări pe un exemplar al Bibliei lui Şerban Cantacuzino*, Manuscriptum, IV, 4, 1973, p. 20). Cantemir se referă la pronosticul astrologului Vettius Valens din Antiohia. Cf. Agostino Pertusi, *Le profezie sulla presa di Costantinopoli (1204) nel cronista veneziano Marco (c. 1292) e le loro fonti bizantine (Pseudo-Costantino Magno, Pseudo-Daniele, Pseudo-Leone il Saggio)*, Studi Veneziani, N.S., III, (1979), Pisa, 1980, p. 13–46.

[426] I. Neculce, *Letopiseţul*, p. 171.

[427] C. Daponte, *Catalogul istoric al romeilor însemnaţi*, ed. C. Erbiceanu, *Cronicari greci*, p. 226–227. Vezi şi Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, p. 103, 157, 164, 172–173. Daponte, pe lângă titlul onorific de consul al Angliei, a avut şi funcţia de profesor la Academia din Bucureşti (Revista istorică, XIX, 1933, p. 101).

prea târziu, după ce a continuat ani de zile o rezistenţă singuratică şi patetică. E desigur curios că, la această dată, nimic nu lasă încă să se prevadă reluarea luptei, atât de apropiată totuşi, de către popoarele balcanice pentru eliberarea lor naţională. Vechiul ideal, al refacerii Imperiului, a fost recunoscut drept caduc numai după contactele cu Occidentul reformator sau revoluţionar. Chiar în Grecia, locul bizantinismului îl va lua elenismul romantic.

Nu numai Anastasie Gordios, mentor al primilor Mavrocordaţi, formulase în spirit fanariot ideea că trebuie trăit în prezent, dând uitării un trecut care nu se va mai întoarce. Chiar Daponte explică de ce nu mai crede că se vor adeveri prevestirile: „Că anii în care scriu profeţiile că se va restabili erau 320 după cădere. Iar aceşti ani 320 s-au împlinit şi au trecut aceşti 6 ani ai războaielor, în care s-au apropiat de Constantinopol, l-au asediat şi l-au împresurat, dar de luat nu l-au luat. De aceea, nu vor mai putea ruşii să-l ia, cu oricâte chinuri vor întrebuinţa... Acestea aşa fiind, nu vor împăraţi în Constantinopol nici romeii, nici ruşii, până la sfârşit"[428].

Astfel, fanarioţii, ale căror ambiţii ajung a se satisface aproape numai cu poezie encomiastică, se desprindeau treptat de cel mai înalt şi mai statornic ideal al grecităţii postbizantine, cuvânt de ordine adoptat multă vreme şi de o parte a boierimii din ţările române.

Până la acest rezultat, care nu anihilează forţele vii ale popoarelor român şi grec, hrănite de la începutul secolului al XIX-lea de ideologia Revoluţiei şi chemate împreună la luptă în 1821, o altă împrejurare a împiedicat ca aspiraţiile către eliberarea de turci să se topească în marea ambiţie de a reconstitui Imperiul.

[428] C. Daponte, *op. cit.*, p. 130. Vezi şi N. Iorga, *Oeuvres inédites de Nicolas Milescu*, cap. 58. Totuşi, mai există copii din 1765 şi 1797 ale „proorociei Ţarigradului" (v. mai sus, n. 414), text publicat de E. Vârtosu, *Paleografia româno-chirilică*, Bucureşti, 1968, p. 295–298.

CONCURENŢA ÎN VEDEREA RESTAURĂRII IMPERIULUI BIZANTIN

Statele catolice

Ţările române au rămas mereu în marginea concurenţei dintre statele învestite cu misiune restauratoare. Greutatea aproape permanentă de a se înjgheba o coaliţie antiotomană a făcut ca această sarcină să revină pe rând papalităţii, Veneţiei, Spaniei şi Imperiului habsburgic. S-a arătat că atât concepţia medievală a cruciadei, cu o singură ţintă, Ierusalimul, cât şi rivalităţile dintre principii catolici au lipsit diferitele iniţiative de o bună parte din eficacitatea pe care ar fi putut-o avea. Nici eroica tenacitate cu care muribundul Pius al II-lea adunase la Ancona o flotă care nu va mai părăsi portul nu l-a scutit de bârfeli că ar urmări să aşeze pe una din rudele sale pe tronul bizantin. Paleologilor refugiaţi în Italia li se acordă numai o pensie, fără nici o încurajare a visurilor lor de întoarcere[429]. Din partea Veneţiei se poartă tratative cu Aragonul, cu Persia, cu Polonia, cu Ungaria şi cu Moldova lui Ştefan cel Mare numai atâta timp cât corăbiile Republicii mai pot pătrunde în Marea Neagră[430]. Pierderile din Moreea (1499–1502 şi 1537–1540) nu vor fi recuperate decât în secolul al XVII-lea, vremelnic, prin campaniile lui Morosini. În războiul de răspuns la cucerirea turcească a Ciprului, deşi contribuie la biruinţa de la Lepanto, Veneţia nu mai are decât o poziţie defensivă. Lupta împotriva turcilor este reluată apoi sub patronajul pontifical până la moartea lui Clement al VIII-lea (1606), cu

[429] N. Iorga, *Bizanţ după Bizanţ*, p. 13–41. Vezi Rigomera Eysser, *Pius II, and der Kreuzzug gegen die Türken,* în *Mélanges d'histoire générale*, II, Bucureşti, 1938, p. 5–133; Franco Gaeta, La *„Lettera a Maometto" di Pio II,* Bollettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano, 77, 1965, p. 126–227; Giuseppe Valentini, *La crociata di Pio II dalla documentazione veneta d'archivio,* Archivum Historiae Pontificiae, 13, 1975, p. 249–282; idem *La sospensione della crociata nei primi anni di Paolo II (1464–1468),* ibid., 14, 1976, p. 71–101.

[430] Vezi un studiu de ansamblu al acestor negocieri, însoţit de documente, la N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră* (III), AAR, m.s.i., s. II, t. XXXVII, 1914, p. 1–76, la care sunt de adăugat textele lui F. Buonaccorsi (Callimachus), *Ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio*, ed. I. Lichonska, Varşovia, 1954, şi *De his quae a Venetis tentata sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendi,* ed. A. Kempfi, Varşovia, 1962. Cf. Alessio Bombaci, *Venezia e l'impresa turca di Otranto,* Rivista storica italiana, LXVI, 1954, p. 158–203.

sprijinul unor state italiene — Savoia, Mantova, Toscana —, dar cu trupe întreţinute mai cu seamă de Habsburgii de la Praga şi Madrid. Spania a moştenit încă de la Carol Quintul politica aragoneză, ceea ce înseamnă şi un amestec în regiuni odinioară bizantine, dar mai ales vechea rivalitate dintre statele musulmane de pe coasta nord-africană şi frontul „Reconquistei" iberice. După dezastrul suferit în Maroc de cruciada regelui Sebastian şi unirea Portugaliei cu Castilia (1580), Filip al II-lea, sub sceptrul căruia se realizase unitatea Peninsulei, va fi obligat să reia cu mai multă energie lupta contra Islamului, contra turcilor, la care căutau ajutor pretendentul portughez şi rebelii din Ţările de Jos[431].

Idealul imperiului medieval „roman" şi „sacru", transferat de la sud la nord, trecut asupra germanilor prin încoronarea lui Carol cel Mare, este o temă majoră a propagandei habsburgice chiar de la începutul secolului al XVI-lea. Carol Quintul întrunise în persoana sa atributele corespunzătoare diferitelor tendinţe din anturajul şi din educaţia lui: caveler creştin, cârmuitor înţelept în sensul moralei stoice şi monarh universal. Urmaşii săi, confruntaţi cu o situaţie politico-religioasă care arăta semnele crizei, au fost siliţi, din cauza posesiunilor lor ungureşti, să facă faţă puterii otomane, ceea ce-i angajau într-un război care pentru contempoerani se confunda inevitabil cu cruciada. Dar cauza catolică, ai cărei campioni erau, nu a cunoscut înainte de 1550 dinamismul Contrareformei şi, până atunci, a rămas circumscrisă teritorial. Manifestările năzuinţei Habsburgilor de expansiune spre est au fost frânate de rezistenţa supuşilor lor protestanţi.

[431] Despre ecourile în Spania ale căderii Constantinopolului, Antonio de La Torre, *Documentos sobre las relaciones internacionales de los Reyes catolicos,* I, Barcelona, 1949, p. 25–26, 98, 117–118, 293–294, 318. Asupra politicii spaniole ulterioare, N. Iorga, *Rapports entre l'Espagne et les Roumains,* RHSEE, VII, 1930, p. 194–199, şi mai ales Peter Bartl, *Der West-balkan zwischen Spanischer Monarchie und Osmanischen Reich,* Wiesbaden, 1974. Indispensabile sunt volumele lui Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas,* Bucureşti, 1940, şi J.K. Hassiotis, „Ισπανικὰ ἔγγραγα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας", Leukosia, 1972.

Pentru inspiratorul lor, Luther, nu mai există de mult un Imperiu roman; el a fost nimicit de „geţi" — adică de goţi! Există numai, faţă în faţă, sultanul, deţinător al unei puteri vechi de „o mie de ani", stăpânind după legea Coranului, aşa cum creştinii ar trebui să aibă drept singură lege Scriptura, respectuos faţă de jurăminte şi tratate — „se zice că nici o cârmuire lumească nu e mai bună decât a turcilor" — şi papa, care şi-a însuşit toată autoritatea temporală, uzurpată de la moştenitorul legitim, împăratul de la Constantinopol, lăsându-le suveranilor germani doar titlul. El, papa, strânge bani pentru cruciadă, dar „nici un gologan nu e întrebuinţat împotriva turcilor, ci cade într-un sac fără fund"[432].

De aceea, legăturile unor centre ale Reformei (Wittenberg, Tübingen) cu grecii, într-un spirit de toleranţă şi chiar de simpatie, urmăreau să stabilească o poziţie ideologică comună antipapală, nu antiotomană. De fapt, ceea ce-i interesează pe protestanţii germani, molipsiţi de umanism, dar rămaşi, în tradiţia medievală, supuşi ai principilor sau cetăţeni ai oraşelor lor nu este hegemonia universală, ci iradierea ecumenică a credinţei lor[433].

Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, pătrunderea Angliei în Levant este călăuzită numai de interese comerciale. Tratativele duse la Veneţia în 1610 de un emisar englez, „con alcuni Greci principali da tutte parti di Grecia", în vederea izgonirii turcilor, nu au altă valoare decât a himerelor unor aventurieri care exercitau, fără plata corespunzătoare, periculoasa profesie de agenţi ai tuturor guvernelor europene. Scopul acţiunilor diplomatice ale Stuarţilor va fi numai utilizarea Imperiului otoman în lupta contra puterilor catolice, în vremea

---

[432] Luther, *Les grands écrits réformateurs,* ed. M. Gravier, Paris, 1955, p. 152, 204, 220, 228–234. Vezi şi Kenneth M. Setton, *Lutheranism and the Turkish Peril,* Balkan Studies, 3 (1962), p. 133–168.

[433] Din vasta literatură asupra acestui subiect citäm: G.E. Zachariades, *Tübingen und Konstantinopel. Martin Crusius und seine Verhandlungen mit der griechisch-orthodoxen Kirche,* Göttingen, 1941; S. Fischer-Galaţi, *Ottoman Imperialism and German Protestantism,* Harvard, 1959; E. Stănescu, *Die Anfänge der Byzantinistik und die Probleme Südosteuropas im 16. Jahrhundert* (extras din „Byzantinische Beiträge"), Berlin, 1964, p. 373–397.

războiului de treizeci de ani[434]. După acordul de la Haga dintre ţările protestante — Anglia, Olanda şi Danemarca — şi intrarea în război a Suediei, s-au făcut tentative şi din partea acestui din urmă stat, atras de victoriile lui Gustav-Adolf într-o zonă care-i fusese până atunci străină, de a asigura coaliţiei antihabsburgice colaborarea turcilor, reţinuţi de luptele cu Persia[435].

Polonia

Pentru a găsi o adevărată preocupare în direcţia refacerii unui imperiu răsăritean şi o strategie îndreptată în acest sens, trebuie căutat desigur mai aproape. Nu în Polonia, unde, încă de la sfârşitul secolului al XIII-lea, influenţa occidentală, romană, a triumfat asupra celei bizantine care se exercitase prin intermediul Rusiei kievene[436]. Politica Jagellonilor a avut adesea caracterul antiotoman ce îndreptăţeşte epitetul de care aceşti regi au fost atât de mândri — „antemurale Christianitatis" —, acordat dealtminteri şi regilor apostolici ai Ungariei însărcinaţi de papalitate cu o misiune permanentă de cruciadă la propriile lor frontiere, învecinate cu românii şi sârbii „schismatici", apoi cu turcii musulmani.

Totuşi, cu excepţia unui singur moment — şi acela anterior cuceririi Constantinopolului, campania din 1444, purtată cu forţele ambelor regate, reunite pentru un scurt interval —, politica Poloniei faţă de turci a fost consecvent defensivă. „Cruciada" lui Ioan Albert era dintru început sortită să se oprească în Moldova. După aceea, pe când Moldova îndeplinea, mai

[434] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 231; Xavier A. Flores, *Le „Peso Politico de Todo el Mundo" d'Anthony Sherley, ou Un aventurier anglais au service de l'Espagne*, Paris, 1963. Vezi, despre tentativele engleze de a întări alianţa dintre Poartă, Transilvania şi Suedia, documentele publicate în *The Negotiations of sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628*, London, 1740, şi de S.R. Gardiner, *Letters relating to the Mission of sir Thomas Roe to Gustavus Adolphus, 1629–1630*, Camden Miscellany, VII, 1875.

[435] Despre negocierile lui Paul Strassburg, vezi *Călători străini*, V, Bucureşti, 1973, p. 59–62 (cu o bogată bibliografie).

[436] Witold Hensel, *Les origines de l'Etat polonais*, Varsovie, 1960, p. 140–147; idem, *La naissance de la Pologne*, Wroclaw-Warszawa-Krakow, p. 145–147, 226–227.

mult sau mai puţin, rolul unui stat-tampon, atenţia urmaşilor săi a fost mereu atrasă de conflictele cu Rusia, de rivalitatea statornică, deşi mocnită, cu Habsburgii, sau de anumite interese dinastice în Suedia. Din momentul în care cruciada devenise o temă de propagandă habsburgică, Polonia nu putea decât să i se opună[437]. Aşa încât, rămasă în afara hotarelor vechiului Imperiu roman, multă vreme ameninţată în independenţa ei de noul Imperiu germanic, depărtată de Bizanţ şi de timpuriu neliniştită de tendinţele expansioniste ale celei de a treia Rome, Polonia s-a menţinut constant străină, dacă nu chiar ostilă, faţă de ideea imperială[438].

Rusia

Care e, atunci, situaţia în Rusia? De obicei, istoricii invocă drept motivare a preluării moştenirii bizantine de către marii cneji moscoviţi căsătoria lui Ivan al III-lea cu Zoe-Sofia Paleolog în 1472[439]. În realitate, aceasta nici nu era prima legătură matrimonială contractată între stăpânitorii ruşi şi dinastia bizantină: o soră a lui Vasile al II-lea cel Orb (1415–1462), Ana Vasilievna, a fost căsătorită în 1414 cu Ioan al VIII-lea Paleologul, fiind deci împărătească până la moartea ei timpurie în 1417, iar din generaţia următoare Vasile Mihailovici Udaloi, cneaz de Vereisk, s-a însurat cu Maria, fiica despotului Andrei Paleologul[440]. Cu toate acestea,

---

[437] N. Iorga, *La France dans le Sud-Est de l'Europe,* RHSEE, XIII, 1936, p. 111–112. În acelaşi studiu se găsesc referiri la intenţiile lui Henric de Valois de a conduce o nouă cruciadă: ele par să se fi mărginit la simple declaraţii. Cf. Pierre Champion, *Henri III roi de Pologne (1573–1574),* Paris, 1943, şi Const. I. Andreescu, *Moldova şi alegerea lui Henric de Valois ca rege al Poloniei,* Arhiva, 1–2, 1936, p. 48–55.

[438] Oscar Halecki, *Les relations polono-roumaines,* RHSEE, XIII, 1936, p. 237. Cf. A. Gieysztor, *art. cit.*

[439] Otto Hoetzch, *The Evolution of Russia,* Londra, 1966, p. 44. Ioasaf al II-lea îi va aminti lui Ivan cel Groaznic că strămoşul lui, Sf. Vladimir, fusese soţul unei principese bizantine, Ana, sora lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul (989).

[440] G. Sphrantzes, *Memorii,* p. 9; M. Romanescu, *Albizzi şi Paleologii* (arborele genealogic). În realitate, mai importantă este genealogia simbolică: cnejii de Vladimir şi Cernigov se considerau descendenţi din „Ţarul Constantin, bine credincios şi de Hristos iubitorul şi asemenea cu apostolii (*памятники литературю гребнеи),* Русь, XIII век, ed. D. S. Lihaciov şi L. A. Dimitrev, Moscova, 1981, p. 212).

până la 1453 teoria bizantină despre hegemonia universală a imperiului a rămas compatibilă cu independența efectivă față de Constantinopol, dacă nu față de mongoli, a cnejilor ruși. Basileii continuau să dețină poziția supremă în ierarhia suveranilor ortodocși, printre care cârmuitorului Moscovei i se rezervase un rol subaltern. Imperiul „romeilor" și patriarhia ecumenică erau considerate încă în 1347 de Semion Ivanovici cel Mândru, mare cneaz al Vladimirului și al Moscovei (1341–1353), ca „izvorul oricărei evlavii, învățătorul legii și al sfințeniei", recunoscându-li-se astfel o autoritate legislativă, cel puțin în problemele ecleziastice, în Rusia. Abaterile de la această concepție tradițională vor fi puține.

Refuzul lui Vasile I de a mai admite pretențiile de dominație universală ale Bizanțului, exprimat în formula clasică: „avem o biserică, dar nu avem un împărat", a primit, chiar în anii de grele încercări pentru capitala creștinătății răsăritene 1394–1397, riposta patriarhului Antonie al IV-lea, care-i reamintea că „sfântul împărat" (Manuil al II-lea) domnește peste toți credincioșii, de pretutindeni[441]. Un al doilea moment de tensiune în relațiile celor două state a fost provocat de grava criză în interiorul lumii ortodoxe deschisă de „unirea" de la Florența. Fără a rupe relațiile canonice cu patriarhia, Moscova a avut totuși, după șapte ani de negocieri, un mitropolit nou, Iona, care în 1451 declara fățiș că „împăratul nu e cel drept, nici patriarhul nu e cel drept". Chiar dacă stilul diplomatic nu îngăduia o manifestare atât de răspicată a acestei idei, semnele unei distanțări a Rusiei de Bizanț se văd și din scrisoarea pe care Vasile al II-lea i-o adresa ultimului împărat chiar în ajunul căderii Constantinopolului, în următorii termeni ceremonioși: „ai primit marele tău schiptru împărătesc, stăpânirea ta, pentru a întări pe toți creștinii pravoslavnici din cuprinsul cârmuirii tale și pentru a fi de mare ajutor țării noastre rusești și tuturor celor de credința noastră". Distincția dintre supușii basileului și cei ai marelui cneaz n-ar fi rămas desigur neobservată de cancelaria bizantină, dar mesajul n-a ajuns niciodată la destinație căci,

[441] E. Barker, *op. cit.*, p. 194–196. Vezi și D. Obolensky, *The Relations between Byzantium and Russia (Eleventh to Fifteenth Centyury)*, Moskova, 1970 (comunicare la al XIII-lea Congres internațional de științe istorice); idem, *Byzantium and Russia în the Late Middle Ages*, în *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*, Londra, 1971, p. 248–275.

între timp, intrarea asediatorilor otomani în cetatea sacră a pus capăt pe neașteptate acestei corespondențe[442].

Data 1453 nu poate fi încă un punct de plecare, după cum nu e un final. Bizanțul nu mai era demult ceva exterior culturii ruse, de aceea el a continuat să trăiască și să se dezvolte ca model ideologic, ca mit specific și ca aspirație universalistă în Rusia, chiar după curmarea legăturilor cu Constantinopolul. Cel mai vechi manuscris rusesc al traducerii slavone a *Învățăturilor lui Vasile I către fiul său Leon* este din 1457[443]. În 1460, mitropolitul Moscovei a interpretat pentru întâia oară căderea „Țarigradului" ca o pedeapsă divină pentru indiferența religioasă a grecilor. De aici până la a socoti Moscova, centrul politic al ortodoxiei, ca „noul Constantinopol" mai rămânea doar un pas, și el a fost făcut după înlăturarea dominației mongole. Adoptarea încă neoficială a titlului de țar de către Ivan al III-lea în 1480 pare chiar să se lege de acest eveniment, deoarece hanul Hoardei de Aur era și el un „țar", avatar într-adevăr surprinzător al cezarilor romani! Dublul exemplu, bizantin și mongol, a marcat adânc teoria politică rusă, nu numai în perioada eliberării ei, ci până târziu[444]. E adevărat că același Ivan al III-lea își sigilează actele cu acvila bicefală chiar din 1472, într-o vreme când statele balcanice în a căror heraldică pajura își făcuse o efemeră apariție (Serbia, Bulgaria, Epirul) nu mai erau independente[445]. Nici în Țara Românească, după cum

---

[442] Idem, *The Byzantine Commonwealth*, p. 260–271. Cf. articolului Zinaidei V. Udalțova din Vizantiiski vremennik, 38, 1977, p. 19–29; Ihor Ševcenko, *Byzantium and the Eastern Slavs after 1453*, Harvard Ukrainian Studies, II, 1978, p. 5–25.

[443] W.K. Medlin, *Moscow and East Rome*, p. 90 și 111.

[444] D. Obolensky, *op. cit.*, p. 363–364; M. Cherniavsky, *Khan or Basileus: An Aspect of Russian Mediaeval Political Theory*, Journal of the History of Ideas, XX, 1959, p. 459–476; Fn. X. Coquin, *La philosophie de la fonction monarchique en Russie*, Cahiers de monde russe et sovietique, XIV, 3, 1973, p. 253–280; Joel Raba, *The Authority of the Moscovite Ruler at the Dawn of the Modern Era*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 24, 3, 1976, p. 321–334. Despre titulatura stăpânitorilor ruși, vezi L.K. Goetz, *Der Titel „Grossfürst" in den ältesten russischen Chroniken*, Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, I, 1911, p. 23–35, și W. Vodoff, *Remarques sur la valeur du terme „tzar" appliqué aux princes russes avant le milieu du XVe siècle*, Oxford Slavonic Papers, n.s., XI, 1978, p. 1–41.

[445] A. Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance*, Seminarium Kondakovianum, VII, 1935, p. 147–164; G. Alef, *The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagles*, Speculum, 41, 1966, 1, p. 1–21.

s-a văzut, această emblemă nu a avut o existenţă îndelungată. Nu încape îndoială că o doctrină a celei de-a treia Rome, presupunând deci continuitatea între Bizanţ şi Moscova, a funcţionat efectiv în Rusia, mai ales după 1500. La începutul veacului al XVI-lea, călugărul moscovit Spiridon consemnează legenda lui Vladimir Monomahul învestit cu insemnele puterii imperiale trimise de la Bizanţ[446]. Un alt cleric, stareţul Filotei din Pskov, într-o epistolă adresată suveranului său, îi va spune: „eşti ţar al creştinilor din întreaga lume ... toate împărăţiile creştine au fost adunate în împărăţia ta. După aceasta, mai aşteptăm împărăţia cea fără de sfârşit... Două Rome au căzut, dar a treia stăruie în fiinţă, iar a patra nu va mai fi". Cuvinte de o înflăcărare religioasă fără seamăn, care depăşeşte adulaţia obişnuită şi culminează într-o viziune eschatologică tulburătoare[447]. Elementele bizantine ale acestei teorii se vor întări prin ceremonia din 1547, în cursul căreia Ivan al IV-lea a fost încoronat în chip solemn ca şi toţi ţarii ruşi după el[448]. Către sfârşitul secolului, când şi Moscova intră în rândul patriarhiilor ortodoxe (1589) sunt în circulaţie genealogii ale ţarilor capabile să le urmărească ascensiunea până la Augustus[449]. Se împleteşte aşadar tradiţia medievală a cultului cnejilor ruşi cu tradiţia greco-romană a cultului imperial, având în urmă-i un trecut mai

---

[446] V. mai sus. p. 47. În acelaşi timp se recurge la o „oglindă a principelui" caracteristic bizantină, cf. I. Ševcenko, *A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology*, Harvard Slavic Studies, II, 1954, p. 144–179.

[447] Data acestui text este controversată: D. Obolensky, *op. cit.*, p. 363 (a cărui lectură atentă surprinde nuanţele milenariste) o atribuie domniei lui Vasile al III-lea (1504–1533), pe când destinatarul ei ar fi Ivan cel Groaznic, după N. Andreyev, *Filofey and his Epistle to Ivan Vasilyevitch*, The Slavonic and East European Review, XXXVIII (1959–1960), p. 1–31.

[448] M.A. Andreeva, *Le rite du couronnement des tsars et des empereurs russes comparé au rite byzantin*, Actes du IVe Congrčs international des études byzantines, I, Sofia, 1936, p. 15–17; G. Olšr, *La Chiesa e lo Stato nel ceremoniale d'incoronazione degli ultimi sovrani Rurikidi*, Orientalia Christiana Periodica, XVI, 1950, p. 267–302. Titlul de ţar i-a fost recunoscut lui Ivan de către patriarhia ecumenică abia în 1557. Vezi acum şi George P. Majeska, *The Moscow Coronation of 1498 Reconsidered*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, s.n., 16, 1978, p. 353–362.

[449] Legenda apare în „Voskresenkaia Letopis", cf. N. Iorga, *Câteva note despre cronicile şi tradiţia noastră istorică*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXIII, 1910, p. 136. Vezi şi P.P. Panaitescu în *Cronicile slavo-române*, p. 152–154.

mult decât milenar[450]. Majoritatea cercetărilor s-au oprit aici, ca şi cum ar fi de ajuns împrumutul unui prestigiu exterior — draparea somptuoasă cu titluri şi genealogii imperiale, încurajarea panegiriştilor exaltaţi şi ajutorarea aşezămintelor religioase din Grecia sau din răsăritul creştin — pentru a asigura supravieţuirea Bizanţului[451]. De fapt, în secolele XVI–XVII, se constată la ţari, ca şi în cazul domnilor români, pe care ne ajută să-i înţelegem, o distanţă între teoria ambiţioasă şi practica politică, incomparabil mai realistă.

În zadar Maxim Grecul (Trivulis) îndeamnă, în prefaţa traducerii Psaltirii, pe cneazul „Vasili Ivanovici Paleologul" să organizeze o cruciadă antiotomană şi să elibereze popoarele ortodoxe din Balcani. Chemările călugărilor greci sau sârbi pe care îi aduceau în Rusia nevoile mănăstirilor lor n-au obţinut nici ele vreun rezultat[452]. Atenţia lui Ivan al III-lea, care a refuzat să vină în sprijinul Moldovei în 1484, ca şi cea a urmaşilor săi, era abătută spre vest, în direcţia Lituaniei. Năzuind să reîntregească teritoriul statului kievian de odinioară, Ivan al IV-lea respingea în 1582 ispitirile trimisului papal Possevino: „noi nu voim domnia întregii lumi". Opoziţia regatului polono-lituan a angajat Rusia în războaie îndelungate care s-au desfăşurat de la Marea Baltică până în Ungaria, fără să dea ţarilor răgazul necesar pentru vreo acţiune antiotomană[453]. Împrejurările l-au silit pe cel mai „occidentalizat" dintre

---

[450] Vezi, ca repere ale studiului acestui subiect pasionant, Hildegard Schaeder, *Moskau das dritte Rom (Osteuropäische Studien,* I), Hamburg, 1929; Dimitri Stremoukhoff, *Moskow the Third Rome, Sources of the Doctrine,* Speculum, XXVIII, 1953, p. 84–101; W.K. Medlin, Chr. G. Patrinelis, *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia (Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education, 16-th–17-th Centuries),* Geneva, 1971.

[451] Un semnificativ, deşi poate excesiv, scepticism faţă de „a treia Romă" a manifestat Giuseppe Olšr, *Gli ultimi Rurikidi e le basi ideologiche della sovranità dello Stato russo,* Orientalia Christiana Periodica, 12, 1946, p. 322–373. Unele rezerve şi la Manfred Hellmann, *Moskau und Byzanz,* Jahrbücher für Osteuropas, s.n., 17, 1069, p. 321–344.

[452] *Ibidem,* p. 4–45. Vezi şi scrisoarea unui călugăr de la Hilandar către Ioasaf al II-lea al Moscovei, publicată de P. Sredković în Spomenik (drugi razred), XV (13), 1892.

[453] Cu excepţia evenimentelor din 1568–1570, despre care vezi Halil Inalcik, *The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal (1569),* Annales de l'Université d'Ankara, I, 1946–1947, p. 47–106, şi Tayyib Gökbilgin, *L'expédition*

ei, cu totul desprins de tradiţia bizantină, Petru I, să intervină în sfârşit în „problema orientală". De astă dată însă, cuvintele de ordine pe care şi le vor transmite, o generaţie după alta, conducătorii politicii externe ruse, până la un Gorceakov sau Ignatiev, ascund din ce în ce mai greu sub aparenţa lor anacronică o concepţie nouă a relaţiilor internaţionale în general şi, îndeosebi, a rolului ce-i revine în ele marii puteri din răsărit.

Ţările române între Rusia şi Bizanţ

Reacţia românilor atât faţă de politica rusă, cât şi faţă de interpretările ei medievale pe planul mitului merită şi ea analizată. Spre deosebire de apuseni, care simţeau pentru un stăpânitor semioriental ca Ivan al IV-lea, în jurul căruia circulau atâtea legende înfricoşătoare, un tulbure interes nelipsit de teamă, românii au întreţinut cu ruşii, în perioada primelor lor contacte, secolul al XV-lea, raporturi bune, de egalitate şi colaborare. Ele reies clar din scrisoarea trimisă lui Ivan al III-lea, cu care se înrudise de curând prin căsătoria fiicei sale Elena cu tânărul Ivan Ivanovici, de către Ştefan ce Mare. Domnul Moldovei, neliniştit de soarta porturilor lui de la Marea Neagră, cerea ajutor aliatului său: „Vin la noi oameni de departe şi nu pot auzi nicăieri de alt domn pravoslavnic înafară de Măria Ta. Vedem dară că Dumnezeu îi mai ocroteşte încă pe creştini". Intrare în materie demnă, fără măguliri protocolare, după care se expune stuaţia dramatică a ţării care, împotriva turcilor şi a tătarilor, nu se poate bizui pe vecinii ei, Ungaria, Polonia şi Ţara Românească: „În părţile acestea numai eu unul am rămas, că din două părţi este păgânătatea cea grea, iar din trei părţi, măcar că se numesc creştini, dar îmi sunt mai răi decât păgânii. Deci, mai mult nu-i mai pot răbda, şi să îndrumeze Dumnezeu pe Măria Ta, să vă întoarceţi cu faţa spre noi şi cu prietenie bucuraţi-ne". Documentul se încheie cu o semnificativă înşirare a cuceririlor otomane („câte ţări au fost: cea grecească — şi nu una — şi cea sârbească, şi bulgărească şi arbănăşească şi Bosnia — pe toate pentru păcatele noastre Dumnezeu le-a

ottomane contre Astrakhan en 1569, Cahiers du monde russe et soviétique, XI, 1, 1970, p. 118–123. V. şi *Памятники дипломатических сношеий с папским двором и с италиянскими государстеами*, X, Sankt-Petersburg, 1871.

supus păgânilor") văzute ca un preludiu al atacului viitor asupra Moldovei: „să luăm dară aminte de cu vreme!"[454]. Corespondența din 1486 dintre Cazimir al Poloniei și Ivan al III-lea face aluzie la o serie de solii (a boierului moldovean Ivan Turcul și, din partea regelui, a lui Timotei Vladimirovici la Moscova, precum și cele ale lui Prokofie Zinoviev și Feodor Stepanovici Iaropchin în Moldova) care s-au perindat fără nici un rezultat în cursul campaniei din 1484. E posibil ca, în afară de șovăiala marelui cneaz de a intra într-un război depărtat și care nu-l privea direct, și Polonia să fi obiectat contra trecerii oștilor rusești pe teritoriul său[455].

Ivan al III-lea a încercat totuși în 1497 să împiedice pe Alexandru al Lituaniei să se alăture acțiunii fratelui lui, Ioan Albert, împotriva Moldovei[456]. Trei ani mai târziu, la cererile adresate atât din Rusia, cât și din Lituania de a interveni în conflictul dintre aceste două state, Ștefan a răspuns cu aceeași hotărâre de neparticipare, stăruind pentru încheierea cât mai grabnică a păcii — singura soluție favorabilă luptei antiotomane ce rămăsese preocuparea sa de căpetenie. Mesajul lui „Io Ștefan voievod" adus marelui cneaz al Moscovei de Costea diacul, care trecuse mai înainte și prin Vilno, cu îndemnuri de împăcare, cuprindea următoarea concluzie: „Toți craii și toți domnii creștini, câți sunt, și toate părțile apusului și țările italice se întrunesc și pregătesc și ar voi să meargă împotriva păgânilor, și bine ar fi ca și tu să ai pace cu creștinii și dimpreună cu toți domnii creștini să stai împotriva păgânătății[457]. Urmărind același scop, anume realizarea unui front antiotoman care ar fi unit forțele ortodoxe și catolice, Bogdan cel Orb s-a oferit ca mediator pentru a restabili pacea între Rusia și

---

[454] De comparat cu enumerarea din cronica sârbo-moldovenească. Ultima ediție a documentului, în *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.*— I, Moscova, 1965, p. 61–62.

[455] *Ibid.*, p. 63–64. Cf. Th. Codrescu, *Uricariul*, III, Iași, 1853, p. 83–85.

[456] Despre misiunea solilor Piotr Grigorievici Loban-Zabolotki și Ivan Kuriţîn, vezi *Исторические связи*, I, p. 77–78, 300.

[457] *Ibid.*, p. 84, 302–303. Pentru contextul în care se încadrau aceste inițiative diplomatice, v. K.V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, și Valeria Costăchel, *Relațiile dintre Moldova și Rusia în timpul lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, 1965, p. 169–202.

Polonia, după luptele din 1513–1514[458]. Oricâte exemple s-ar mai găsi, şi ele nu lipsesc, ele pot numai să întărească temeiul afirmaţiei că Moldova lui Ştefan şi a urmaşilor săi direcţi se bucura de un statut egal cu cel al Rusiei moscovite.

Mai este, în aceeaşi ordine de idei, un argument de considerat: enigmatica legendă despre Roma „veche" şi cea „nouă" din cronica moldo-rusă. După cum se ştie, aceasta reprezintă un capitol consacrat istoriei Moldovei între descălecare şi domnia lui Bogdan cel Orb, intercalat, împreună cu informaţii despre o seamă de teritorii pe care marele cnezat al Moscovei urmărea să le anexeze şi cu altele despre Bizanţ, turci şi tătari, în compilaţia denumită *Voskresenskaia letopis*[459]. Cercetările au recunoscut aici o variantă a cronicii putnene (fie Putna II, din cauza indicaţiei despre plata tributului de către Petru Aron, absentă din versiunea Putna I, fie chiar arhetipul lor comun)[460]. E ciudat că lipseşte orice aluzie la legăturile de rudenie dintre domnii moldoveni şi dinastia moscovită, dacă nu s-ar admite cumva că dinadins a fost trecută sub tăcere căsătoria lui Ivan şi a Elenei, a căror odraslă, Dimitri, asociat la tron de către bunicul său între 1498 şi 1502, murise în 1509 în închisoare. O altă

---

[458] Hurmuzaki, II/3, p. 146–147; *Исторические связи народов СССР и Румынии в XI –начале XVIII в*, I, p. 94–95. Mai vezi comentariul competent şi clar al lui Virgil Cândea, în volumul (scris în colaborare cu Dinu C. Giurescu şi Mircea Maliţa) *Pagini din trecutul diplomaţiei româneşti*, Bucureşti, 1966, p. 120–121.

[459] V. Costăchel, *art. cit.*, p. 195–96; P.P. Panaitescu, în *Cronicile slavo-române*, p. 152–154; A.V. Boldur, *Cronica slavo-moldovenească din cuprinsul letopisei ruse Voskresenski*, Studii, XVI, 5, 1963, p. 1099–1120. Vezi şi Ştefan Andreescu, *Les débuts de l'historiographie en Moldavie*, RRH, XII, 6, 1973, p. 1017–1035. Pornind de la observaţia că letopiseţul „scurt" ar fi o variantă a părţii introductive a *Cronicii Moldovei*, redactată între 1517 şi 1527, autorul reia şi argumentează convingător o serie de ipoteze ale lui P.P. Panaitescu şi N. Cartojan, ca să ajungă la concluzia că analele sumare ale primilor domni reprezintă un adaos tardiv la „cronica lui Ştefan". Elaborarea acestui din urmă text s-ar fi produs în două etape, în cursul anilor 1473–1486 (dată deja susţinută de B. Câmpina, *Cercetări*, p. 5, n. 8) şi 1496–1504. Singura cronică pe care n-a utilizat-o Andreescu e tocmai cea moldo-rusă care, după părerea noastră, confirmă presupunerile sale. Într-adevăr, în această versiune, redactată în vremea lui Ştefan cel Tânăr (cf. Panaitescu, *loc. cit.*, p. 42, 153) sau, precizăm noi, *după 1512* (termenul cronologic al cronicii sârbo-moldoveneşti) şi *înainte de 1517* (altminteri s-ar fi menţionat moartea lui Bogdan), au fost contopite *Povestirea pe scurt despre domnii Moldovei* şi *Cronica lui Ştefan*, rezumată.

[460] P.P. Panaitescu, *loc. cit.*, p. 54. În afară de cele trei copii deja cunoscute, G. Mihăilă, *loc. cit.*, p. 132–133, a mai semnalat patru manuscrise.

explicație ar fi, pur și simplu, că textul a fost redactat la o dată anterioară căsătoriei (1483). Însă o înrudire mai glorioasă este reținută și expusă pe larg. Veacul al XVI-lea a fost o epocă de deosebită înflorire a miturilor etiologice: va fi deajuns să amintim teoria descendenței polonilor din sarmați sau cea după care rușii se trag din eroul eponim Rus, frate cu legendarii Ceh și Leh. Strămoșii românilor, potrivit tradiției din cronica moldo-rusă, au venit de la Veneția. Însăși întemeierea, mai târzie, a Romei, s-ar datora fraților Roman și Vlahata, personaje fabuloase cărora li s-a dat o identitate istorică în legătură cu întâile formațiuni de stat românești[461]. Acești „romani" otodocși, în luptă cu Roma „nouă" câștigată de catolicism, sunt o creație cărturărească în care răzbat resentimente față de aderarea bizantinilor la Unirea de la Florența, însă antedatate și proiectate în vremea Marii Schisme[462]. De asemenea, craiul Vladislav, învingătorul tătarilor, a apărut prin contaminarea dintre Ladislau cel Sfânt al Ungariei (1077–1095), și unul din primii Nemanizi, Ştefan Vladislav (c. 1233–1242), contemporan exact al marii invazii mongole. Indiferent de aceste amănunte, este limpede că învățatul moldovean anonim, autor al povestirii, urmărea ca, prin precizarea obârșiei nobile a poporului său, să-i înalțe prestigiul politic. Totodată, comparația cu plăsmuirile genealogice care dădeau țarilor drept înaintaș pe Augustus îndrepta gândul cititorilor letopisețului spre același izvor al oricărei autorități imperiale: „Râmul".

În cursul veacului al XVI-lea, după înfrângerile suferite în 1538 și 1574, Moldova fiind nevoită să accepte suzeranitatea Porții, se constată o schimbare de mentalitate în relațiile ei cu Rusia, relații care includ și Ţara Românească și care, din punct de vedere politic și cultural, devin mai strânse[463].

---

[461] Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 149–165. Pe această temă există acum o carte bizară, confuză și fantezist complicată, Ovidiu Pelican, *Troia, Veneția, Roma*, Cluj-Napoca, 1998.

[462] D. Onciul, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, în *Opere*, II, p. 1–18. S-a observat că și în cronica de la Novgorod, scrisă în 1471, apare, „vechiul Formos, începătorul ereziei latine", asemănarea cu cronica moldo-rusă care confirmă faptul că cele două texte au fost compuse într-un climat cultural comun (*The Chronicle of Novgorod, 1016–1471*, ed. R. Michell, N. Forbes, C.R. Beazley, A.A. Shakhmatov, London, 1914, p. 208).

[463] Pretendenții moldoveni se adăpostesc la Moscova, cf. Paul Gore, *Ştefan Alexandrovici „voevodici Voloschii", schiță istorico-genealogică*, Revista istorică,

Pompa grandilocventă care-i înconjura pe ţari lasă în umbră eforturile domnilor români de a corespunde propriei lor imagini a suveranului ideal, inspirate vădit de acelaşi model cultural bizantin. Între atotputernicia absolută a ţarilor, expresie a unui „naţionalism religios" (Obolensky), şi autoritatea voievozilor, exercitată numai asupra unei părţi din teritoriul Moldovei, limitată dinăntru de marea boierime, iar din afară de dominaţia otomană, contrastul era prea categoric pentru a nu influenţa chiar formularul diplomatic. S-ar părea că, în 1628, Miron Barnovschi nu-i acordă lui Mihail Feodorovici Romanov, „în credinţa noastră pravoslavnică împreună-luptătorului", decât calitatea de aliat sau commiliton, deşi înscrierea numelui ţarului în pomelnicul bisericilor din Moldova simboliza, ca odinioară în Rusia faţă de Bizanţ, recunoaşterea unei superiorităţi ierarhice[464]. În schimb, la Veneţia, în biserica grecească ai cărei binefăcători erau, Vasile Lupu şi Matei Basarab se bucurau de aceeaşi cinstire ca mai vechiul Feodor Ivanovici (1582–1594). Totuşi cancelaria rusă impunea o retorică pompoasă şi, în orice scrisoare adresată ţarului, hiperbolele de o întortochiere într-adevăr orientală erau obligatorii. Astfel: „noi, cei robiţi" — scrie Matei Basarab în 1638 — „după Dumnezeu am pus nădejdea noastră în cel mai puternic dintre împăraţi şi chemăm în taină stăpânirea împărăţiei tale"[465]. Asemenea declaraţii, având la început o valoare pur protocolară, vor fi înălţate chiar la rangul de soluţie politică externă, odată cu succesul răscoalei lui Bogdan Hmielniţki, care le oferea, pentru întâia oară, posibilitatea unei realizări. La intrarea sa în Kiev, hatmanul cazac a fost salutat de unul din episcopii greci cu reşedinţa provizorie la Moscova ca „un nou Alexandru cel Mare", ceea ce dovedeşte încă o dată cât de relative erau elogiile identice primite de domnii români ca răsplată pentru dărnicia lor. În altă împrejurare, Paul de Alep, care abia plecase încărcat de daruri de la noi,

VI, 1920, p. 212–20, şi T. Holban, *Un Ştefan, domn al Moldovei, şi palatul lui de lângă Moscova, ibid.*, XXI, 1935, p. 194–195. Vezi şi N. Iorga, *Oaspeţi ruşi în Moldova şi oaspeţi moldoveni în Moscovia*, Iaşi, 1918.

[464] Silviu Dragomir, *Contribuţii privitoare la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia în veacul al XVII-lea*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXV, 1912, p. 81–84. Cf. *Исторические связи*, I, p. 275–276.

[465] *Ibid.*, II, p. 30 (cu unele îndreptări în traducere).

nu se sfieşte să-l ridice acum în slăvi cu linguşirile cele mai exagerate pe Hmielniţki, în care entuziastul diacon vedea un viitor protector al ortodoxiei: „Unde vă sunt ochii, o, domni al Moldovei şi ai Ţării Româneşti? Şi unde vă este trufia? Oricare din voi este mai neînsemnat decât cel din urmă din polcovnicii din oastea hatmanului"[466].

După exemplul Unirii de la Pereiaslavl şi la îndemnurile stăruitoare venite din partea cazacilor „să fie sub mâna cea tare şi înaltă a împărăteştii măriri", domnul moldovean Gheorghe Ştefan a purtat între 1654 şi 1656 tratative cu Rusia[467]. Pentru el, ca şi, în 1660 şi 1667, pentru Constantin Şerban ori Ştefan Petriceicu, ţarul urma să devină suzeranul lor, cu obligaţiile bilaterale ce decurg de aici în concepţia feudală şi, totodată, chezaşul respectării condiţiilor de închinare (caracterul electiv sau ereditar al domniei, sistemul politic în care acesta se încadrează, integritatea teritorială a ţărilor române în limitele vechilor lor hotare, eventualele despăgubiri de război şi statutul principatelor în raport cu Rusia)[468]. Doar când câte unul din aceşti domni, ajuns în exil tocmai din cauza planurilor de coaliţie antiotomană, cerea, ca Gheorghe Ştefan în 1662, ocrotirea lui Alexei Mihailovici, el îi împrumuta ţarului nimbul glorios al „marilor, puternicilor şi dreptcredincioşilor împăraţi", cei bizantini[469]. Dar la data aceea ei nu mai vorbeau în numele ţării. Propunerea de servicii din partea

---

[466] Apud N. Iorga, *Relations des Roumains avec les Russes occidentaux et avec le territoire dit de „l'Ukraine"*, Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique, III–IV (1916), 4, p. 338, 344–345.

[467] În afară de materialul reunit în *Исторические связи*, II, p. 246–278 şi 286–293, vezi încă scrisoarea lui Ivan Vîhovski către patriarhul Moscovei Nikon (17 aug. 1654), tradusă de Th. Codrescu, *Uricariul*, III, p. 100–101. Cf. Dem. G. Ionescu, *Tratatul încheiat de Gheorghe Ştefan cu ruşii în 1656*, Revista istorică română, III, 1933, p. 234–247, şi N. Iorga, *O descoperire în domeniul relaţiilor noastre cu Moscova*, Revista istorică, XX, 1934, p. 1–3.

[468] Vezi, pe lângă studiul nostru *Politică şi istorie în proclamaţia din 1711*, Studii, 26, 5, 1973, p. 933, Eugen Stănescu, *Dn istoria ideilor politice în evul mediu românesc*, p. 315–316.

[469] *Исторические связи*, II, p. 328–331, şi *ibid.*, III, p. 9. Ştefan Petriceicu şi Constantin Şerban i se adresează astfel: „cela ce eşti ales şi de Dumnezeu cu bun dar dăruit, mai înainte de naştirea Împărăţiei Tale pomăzuit şi ales spre strămoşita împărăţia părintelui Împărăţiei Tale moşnean." Cf. P.P. Panaitescu, *Pribegia lui Constantin Şerban Basarab şi a lui Ştefan Petriceicu şi testamentele lor*, AAR, m.s.i., s. III, t. XXI, 1939, p. 383–385.

lui Grigore Ghica lăsată, pare-se, fără răspuns, în iunie 1658, nu oglindeşte decât frământarea neputincioasă a ambiţiei acestui personaj sinistru de condotier fără scrupule. Numai ale sale sunt deci tămâierile în stilul retorilor bizantini, cu ecouri din Synesios, între care se strecoară mărturisirea celui mai egoist calcul politic: „am găsit că e mult mai bine să slujesc Porţii moscovite decât celei otomane". A repeta ca profesiune de credinţă că la Moscova este „limanul mântuitor al vechii împărăţii creştine" devenise demult o formulă stereotipă în vocabularul diplomatic rusesc: în cel grecesc de asemenea ideea îşi făcuse loc de câteva zeci de ani, pe când pentru români era încă o noutate[470].

Aceasta deoarece ţările române, cu mult înaintea Rusiei, deşi cu mai puţine mijloace, îşi luaseră dreptul de protecţie asupra grecităţii postbizantine, atât prin danii şi ajutoare, cât şi prin oferirea unui refugiu la nord de Dunăre, iar în scopul eliberării teritoriilor balcanice au depus, până la începutul secolului al XVIII-lea, stăruinţe incomparabil mai mari decât imperiul ţarilor[471]. O vreme, această politică s-a confundat cu acţiunea de apărare a independenţei, ceea ce însă, după cum au sfârşit prin a vedea limpede urmaşii lui Ştefan cel Mare şi ai lui Vlad Ţepeş, nu putea izbuti fără sprijinul popoarelor subjugate de turci din sudul Dunării.

Astfel, Moldova şi Ţara Românească s-au găsit în secolul al XVI-lea în centrul luptei de eliberare a întregului sud-est european, iar contemporanii, în chip firesc, au considerat eroica rezistenţă antiotomană din veacul precedent ca o prefigurare a strădaniilor şi sacrificiilor lor. Situaţia de *vicariat imperial*, mai degrabă decât de imperiu *in spe*, nu a fost deci încununarea unor deşarte ambiţii ale domnilor români, ci rezultatul unei experienţe, produs de instituţiile româneşti care fuseseră create pentru nevoi comune cu celelalte ţări din sud-est, în orbita Bizanţului.

Pentru a înţelege factorii interni care au contribuit la acest fenomen istoric, trebuie să examinăm pe scurt problema *relaţiilor dintre stat şi biserică în ţările române.*

---

[470] *Исторические связи*, II, p. 305–308. Aproape îndată după ce îi scrisese ţarului, îl vedem pe Ghica apucând nu drumul Moscovei, ci al Constantinopolului: „Grigoraşco Vodă era amu purces la Ţarigrad la dvorbă" (Miron Costin, *Opere*, p. 187). Tot atât de slugarnice vor fi cererile de ajutor trimise în 1665 dogelui Veneţiei (Hurmuzaki, IX/1, p. 230) şi chiar prinţului Lobkowitz (A. Veress, *op. cit.*, X, p. 55).

Imaginea unei biserici împărţindu-şi autoritatea cu domnia, asupra căreia deţine un ascendent moral şi simbolic, ne este demult familiară. Ea reprezintă încă unul din elementele moştenite de la vechiul imperiu al lui Constantin. Faptul că de-a lungul secolelor de existenţă a Bizanţului, raporturile n-au rămas aceleaşi, ca împietrite în îmbrăţişarea celor două instituţii, ci că au trecut prin numeroase crize, din care cea mai gravă a fost cea a inconoclasmului, nu interesează aici. Au importanţă numai rolul bisericii în materie ideologică şi politică, colaborarea ei cu autoritatea de stat, trăsături caracteristice oricărei societăţi medievale, dar care se întâlnesc cu o deosebită pregnanţă la Bizanţ, în Rusia şi în ţările române.

În trecut s-a purtat o discuţie îndelungată şi întrucâtva oţioasă cu privire la valoarea ortodoxiei pentru destinul poporului român. Superstiţie dăunătoare, care a contribuit la izolarea ţărilor noastre de Occidentul Europei şi ar fi frânat aici dezvoltarea unei civilizaţii care şi-ar fi avut acolo izvoarele şi principiile coordonatoare, după unii (Lovinescu); element de originalitate care a îngăduit continuitatea tradiţiei bizantine, a întărit unitatea celor trei provincii şi le-a salvat de anexiunea culturală ce le-ar fi ameninţat din partea vecinilor catolici sau musulmani, după alţii (teorie mai veche, exagerată de şcoala „Gândirii"); în orice caz, credinţa religioasă se impunea ca o dată esenţială a procesului istoric la capătul căruia Moldova, Ţara Românească şi Transilvania au ajuns la unificare. Explicaţia, singura, este că ortodoxia a constituit *una din formele de apărare* a fiinţei naţionale româneşti faţă de dominaţiile străine, iar biserica, sub controlul veghetor al domniei, a fost un suport puternic al statelor feudale moldovean şi muntean, întreţinând totodată şi dincolo de munţi conştiinţa originii etnice comune[472].

---

[471] N. Iorga, *Histoire des relations russo-roumaines*, Jassy, 1917, p. 76.

[472] Idem, *Concepţia românească a ortodoxiei*, Bucureşti, 1940, a găsit formula expresivă: „ortodoxia pentru această naţie, iar nu această naţie pentru ortodoxie". Să se vadă şi Cornelius R. Zach, *Bemerkungen über das Verhaltnis von Staat und Kirche in der Walachei und Moldau das 16 und 17. Jahrhunderts*, Südost-Forschungen, XLIII, 1984, p. 21–47.

În epoca de care ne ocupăm aici, asocierea dintre domnie şi biserică — până la contopirea lor în „unul şi acelaşi organism statal-ecleziastic"[473] — funcţiona deja de două secole. Ambele beneficiau de sisteme juridice diferenţiate şi paralele: „pravilele bisericeşti" (drept canonic) şi „Legile împărăteşti" (drept civil bizantin), având deopotrivă o aplicaţie universală, spre deosebire de caracterul original al cutumei cu care coexistau. Trebuie iarăşi relevat faptul că activitatea legislativă şi judiciară a domniei, limitată prin recunoaşterea unei jurisdicţii bisericeşti, avea nevoie, intermitent, de o ratificare din partea autorităţilor superioare eclazistice (mitropolitul, Sf. Sinod din Constantinopol, patriahii). Mitropolitul şi episcopii români erau, la rândul lor, confirmaţi la alegere sau chiar impuşi de către domn. Condiţiile acestei colaborări au fost descrise de atâtea ori, atâta au fost înfăţişaţi domnii în ipostaza lor de ctitori de lăcaşuri sfinte, dăruindu-le clopote, cărţi, odoare, veghind în fel şi chip la sporirea averii lor, dictându-le câteodată reguli de viaţă de rugăciune, asemenea vechilor „typika" bizantine, încât un singur lucru mai rămâne de făcut: a cerceta cum se comportă statul şi biserica în momentele de criză a raporturilor lor. Vom observa astfel reacţii al căror spirit profund bizantin este uneori chiar tălmăcit în expresii traduse din scrieri greceşti de polemică aprigă.

Momente de maximă tensiune între domnie şi biserică au provocat trecerea la islam a lui Iliaş Rareş în 1551 şi a lui Mihnea al II-lea în 1591. Pe când a doua poate fi socotită un simplu episod personal, oricât de traumatizant pentru societatea românească a vremii, prima renegare reflecta tendinţa Porţii de a subordona complet Moldova. În această împrejurare, sultanul Suleiman al II-lea a găsit o unealtă docilă în fiul cel mai vârstnic al lui Petru Rareş, crescut la Constantinopol, ca ostatic pentru tatăl său, într-un mediu care-l înstrăinase total de realităţile ca şi de aspiraţiile ţării lui[474]. Actul abjurării a fost precedat de o serie de măsuri

[473] G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, p. 56. vezi acum Gilbert Dagron, *Empereus et prêtre. Étude sur le „césaropapisme" byzantin*, Paris 1996.

[474] Totuşi, N. Iorga, *Două texte greceşti privitoare la ţările noastre. I. Turcirea lui Ilieş-Vodă Rareş*, Revista istorică, XIX, 1933, p. 5 (cf. idem, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, II, Bucureşti, 1935, p. 104), a avut ideea că domnul ar fi ales această soluţie extremă pentru a obţine de la turci restituirea părţilor din ţară pierdute în 1484 şi 1538. Vezi şi *Călători străini*, I, p. 387–388, declaraţia lui Petru Rareş că îşi consideră fiul ca pierdut din momentul trimiterii lui la Poartă.

îndreptate împotriva clerului: „averile mişcătoare şi nemişcătoare episcopale şi mănăstireşti le-a răpit cu totul, a prădat în chip varvar pe preoţi", spune cronica lui Macarie de Roman, el însuşi una din victimele acestei persecuţii[475]. Citind povestirea lui Eftimie, parcă reînvie cele mai fanatice excese iconoclaste din secolul al VII-lea: „sfintele icoane... le numea idoli... pe preoţi şi pe diaconi îi ura, pe călugări îi numea duşmani"[476]. În realitate, pe lângă indiscutabila lui turcofilie, voievodul putea să mai aibă şi un alt motiv de a proceda astfel: creşterea haraciului l-a obligat să pună la contribuţie şi veniturile în principiu neimpozabile ale boierimii şi clerului, până atunci ocrotite de diferite scutiri fiscale. Conflictul dintre boierii moldoveni şi domnul lor, care guverna din 1548 cu un grup de *homines novi* şi chiar cu doi consilieri otomani (Haidîr şi Hamza), este menţionat de Macarie în legătură cu decapitarea hatmanului Vartic („iar pe alţii dintre boieri, pe unii i-a orbit, altora le-a tăiat nasul, alţii au fugit şi au pribegit în ţări străine"). Dar motivul opoziţiei amintite nu ne e dezvăluit decât de Eftimie, care afirmă că Iliaş „a scris pe toţi boierii mari şi mici la birul cel mare şi tot sfatul... şi mitropolitul şi episcopilor (le-a poruncit să dea), a scris încă şi toate mănăstirile câte sunt în Moldova la haraciul cel mare". Că nu era vorba de o controversă teologică, ci de o luptă politică în care acuzaţia de erezie — probabil anterioară renegării — a fost folosită drept armă, o dovedeşte faptul că urmaşul lui Iliaş, Ştefan, care s-a remarcat, în timpul scurtei sale domnii, printr-un zel religios excesiv, tocmai pentru a şterge efectul dezonorant al turcirii fratelui său, a dus totuşi o luptă înverşunată cu opoziţia boierească — atât cu cea externă, care a încercat să-i opună pe un pretendent aflat în Polonia, cât şi cu cea internă, care şi-a văzut rândurile rărindu-se printr-un şir de execuţii, până când a reuşit să-l asasineze pe domn. Aşadar, explicaţia pe care o sugerăm aici, cu titlul de simplă ipoteză şi sub rezerva descoperirii viitoare a unor date noi, este că politica lui Iliaş a cunoscut, de fapt, două etape: prima în sensul demersurilor lui Petru Rareş de a întări autoritatea domenească şi a stabili un compromis cu Poarta, pe când a doua, determinată de violenta rezistenţă ce întâmpinaseră măsurile centralizatoare, a urmărit o răfuială personală cu boierimea, fie şi cu

[475] *Cronicile slavo-române*, p. 104.

[476] *Ibid.*, p. 119.

preţul lichidării definitive a autonomiei ţării. Săvârşind această iremediabilă greşeală, după cum o dovedesc documentele din care se întrevede o tentativă a domnului, în iunie-iulie 1551 — deci după renegare[477], de a se întoarce în Moldova cu sprijinul turcesc, Iliaş Rareş a avut poate impresia că repetă soarta tatălui său, alungat de boieri în 1538 ca să revină apoi cu ajutorul sultanului. Singura deosebire era că, prin umilitorul său sacrificiu, el dădea boierimii posibilitatea de a-şi identifica interesele cu cauza luptei antiotomane. Cu toate acestea, politica lui Iliaş pare să fi găsit un oarecare ecou în popor, deşi deducţiile îngăduite de însemnarea de pe evangheliarul de la Voroneţ nu pot merge prea departe[478]. În general, greutatea de a recunoaşte ţelurile diferitelor acţiuni şi chiar înlănţuirea lor cronologică se datorează împrejurărilor că, majoritatea izvoarelor nefiind strict contemporane, între ele şi evenimentele relatate se interpun cei doi ani de domnie ai lui Ştefan Rareş, perioadă ce a prilejuit interpretări tot atât de contradictorii.

După primejdia influenţei islamice, care în sudul Dunării câştigase pe alocuri mase întregi de populaţia creştină şi care, pentru un moment, ameninţase cu desfiinţarea societatea feudală din Moldova, aceasta a avut de înfruntat alte două propagande religioase străine, cu implicaţii politice. Prozelitismul luteran ascundea planurile expansioniste ale Habsburgilor, a căror prezenţă în Transilvania lăsa să se vadă limpede că Moldova şi Ţara Românească sunt considerate la Viena ca viitoare etapă a „înaintării spre

---

[477] Vezi N. Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p. 57–58, A. Veress, *Documente*, I, p. 52–54, şi Hurmuzaki, II/4, p. 564. Cf. Şerban Papacostea, *O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea*, Studii, 22, 3, 1969, p. 459–463.

[478] Ion Bogdan, *Scrieri alese*, p. 534. I. Bogdan a descoperit în 1907 notiţa despre Ştefan Rareş, care, la sosirea pe tron, „porunci oamenilor din ţara Moldovei să lepede hainele după obiceiul turcesc pe care începuseră a le purta pe vremea lui Iliaş voievod". Evident, acest eveniment se reflectă în afirmaţia contemporană a lui Verancsics despre moldoveni: „acela dintre ei care ar adopta de la turci sau de la oricare alt neam vreo parte a portului sau a armelor lor sau orice alt lucru de acest fel e pedepsit cu moartea" (*Călători străini*, I, p. 405). În orice caz, oroarea clerului ortodox faţă de călcarea de lege s-a manifestat vehement (vezi tânguirile lui Macarie sau Eftimie sau, în acelaşi stil, însemnarea de pe manuscrisul de la Voroneţ: „la îndemnul diavolului celui viclean, primit-au Iliaş voievodul puturoasa şi necurata şi de suflet pierzătoarea erezie musulmană"). Răsunetul faptei a trecut hotarele ţării, provocând indignarea unui teolog din Zante, Pahomie Rusanos (1510–1553), care, într-una din omiliile sale, foloseşte informaţiile foarte precise despre „cazul" domnului moldovean, cf. N. Iorga, *Două texte greceşti*.

răsărit", iar catolicismul, nu mai puţin, slujea intenţia regatului polon de a se înstăpâni în Moldova, asupra căreia legăturile din trecut i-ar fi dat drepturi „istorice". În consecinţă, noul domn „porunci tuturor oamenilor să fie totdeauna gata, toţi din ţară, cu arme şi cu altele"[479].

Victoria militară, care a respins încercarea boierilor pribegi din Polonia de a înscăuna un pretendent, şi cea diplomatică, prin care s-a evitat întoarcerea lui Iliaş (vremelnic despăgubit cu un teritoriu întins în sud-estul Moldovei şi în Dobrogea) au fost urmate pe plan intern de o activitate „contrareformatoare" a domniei şi a bisericii, solidare de astă dată[480]. Persecuţiile au atins, fără distincţie, toate minorităţile neortodoxe din Moldova, lăsând pentru un secol şi mai bine amintiri tragice[481]. Este interesant de remarcat cum se reflectă această luptă crâncenă, care punea în cauză însăşi fiinţa statului moldovean, în cronicile vremii. Spre deosebire de Macarie, care are numai laude pentru Ştefan fiindcă a combătut pe eretici — „i-a adus pe toţi la Dumnezeul înţelepciunii şi la lumina adevăratului botez, pe unii de voie, pe alţii şi fără de voie" — continuatorul său Eftimie, scriind la curtea lui Alexandru Lăpuşneanu, nu putea decât să defăimeze pe predecesorul patronului lui. „Pe mulţi i-a lipsit de ochi şi le-a tăiat nasurile şi urechile şi i-a aruncat în adâncurile apelor" — notează el, uitând să adauge că aceste excese sângeroase erau fie chezăşia devotamentului domnului faţă de religia de stat, fie forma

[479] I. Bogdan, *loc. cit.* Despre relaţiile lui Ştefan Rareş cu Polonia, vezi Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria românilor, culese din arhivele polone, secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1979, p. 153–154.

[480] Ş. Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuţii la istoria societăţii moldoveneşti în veacul al XVI-lea,* Studii, XI, 4, 1958, p. 67–71; idem, *Nochmals Wittenberg und Byzanz: Die Moldau im Zeitalter des Reformation,* in Archiv für Reformationsgeschichte, 61, 2, 1970, p. 253–254.

[481] E vorba de „jelania" lui Minas din Tokat, trad. de Gr. Buicliu, în „Convorbiri literare", XXIX, 1895, p. 3–29, 137–150, şi de tradiţia despre „Belicâne" (identificat de Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz,* Bucureşti, 1963, p. 91–94, cu eroul său), care ar fi Ştefan Rareş sau cel Tânăr. Vezi I. Bianu, *Vito Pibuzio. Documente inedite din archivul Propagandei,* Columna lui Traian, n.s., IV, 1883, p. 151–152, 163, şi *Călători străini,* IV, p. 195; ibid., V, p. 25, 81, 183. Lui Ştefan Rareş credem că trebuie să i se atribuie distrugerea bisericii catolice din Suceava, despre care Şt. Olteanu, *Sectorul „oraş",* în Materiale şi cercetări arheologice, V, Bucureşti, 1959, p. 609–610, afirmă că

culminantă a luptei pentru centralizare. La cronicarul oficial al lui Lăpuşneanu se regăseşte acuzaţia, apărută încă din 1553 într-o broşură poloneză de propagandă, că, prin execuţii şi confiscări care slăbeau forţa politică a boierimii, Ştefan a netezit drumul către o agravare a dominaţiei otomane asupra Moldovei[482]. Ceea ce, fără să fi fost scopul conştient al domnului, cum susţineau cu vrăjmăşie polonii şi pribegii, este totuşi un adevăr obiectiv. În cele din urmă, Ştefan Rareş a căzut victima uneltirilor boiereşti, înlăturarea lui fiind cerută stăruitor şi de generalul Castaldo, comandantul trupelor imperiale din Transilvania[483]. Lupta împotriva „ereziilor" şi îndeosebi atitudinea anticatolică nu sunt oare tipice pentru mentalitatea Bizanţului?

Învinuit şi el că ar fi „turc", ceea ce solul său pe lângă dieta polonă dezmintea categoric[484], Ion vodă cel Cumplit nu face decât să continue politica fiilor lui Rareş, după ce Reforma dobândise o vremelnică revanşă în timpul domniei lui Despot, care, nici el, „pe călugări şi mănăstirile nu le iubea"[485]. În 1572–1574, numeroase proprietăţi ecleziastice au fost „secularizate" în folosul domnului şi al colaboratorilor săi. După un sfert de veac, un document aminteşte încă vremea „când Ioan voievod a luat satele mănăstirilor". Măsurile împotriva unor înalţi prelaţi se caracterizează printr-o cruzime spectaculoasă: un episcop fiind ars pe rug şi doi egumeni îngropaţi de vii, mitropolitul însuşi a fost

a funcţionat până către mijlocul secolului al XVI-lea. Cf. idem, *Aspecte ale relaţiilor Moldovei cu Veneţia la sfârşitul sec. al XV-lea în lumina cercetărilor recente*, în Studii şi materiale-istorice, III, Suceava, 1973, p. 293.

[482] *Cronicile slavo-române*, p. 105, 121–122. Cf. Ş. Papacostea, *O tipăritură despre Moldova*, p. 460. Un alt exemplu de denaturare a unui trecut recent, din motive politice, desprins din repertoriul epic aulic, este balada lui Vartici, compusă probabil la curtea lui Lăpuşneanu, după uciderea doamnei Elena. Vezi A. Balotă, *Funcţiunea socială a cântecului bătrânesc. Balada lui Vartici*, Revista de folclor, III, 1958, p. 101 şi urm.

[483] A. Veress, *op. cit.*, I, p. 102–103, 107, 113. Vezi şi A. Motogna, *Relaţiunile dintre Moldova şi Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928, p. 71 şi urm.

[484] A. Veress, *op. cit.*, I, p. 324 (5 iunie 1572).

[485] *Cronicile slavo-române* (Letopiseţul lui Azarie), p. 143. Mai pe larg, vezi H. Petri, *Relaţiunile lui Jakobus Basilikus Heraclides, zis Despot-Vodă, cu capii Reformaţiunii, atât în Germania cât şi în Polonia, precum şi propria sa activitate reformatoare*, AAR, m.s.i., s. III, t. VIII, 1927. Iancu Sasul, deşi luteran, nu pare să fi intrat în conflict cu biserica ortodoxă.

silit să fugă din țară[486]. Termenii povestirii lui Azarie evocă antimonahismul unui Constantin al V-lea: „s-au umplut temnițele de călugări legați și se goleau mănăstirile și le-a luat toate veniturile". Dealtfel, cronicarul a cărui mărturie dezvăluie și o altă latură practică, utilitară, a inițiativelor lui Ion vodă — „silea pe oameni să muncească în zilele de sărbătoare și duminicile" — se referă în chip expres la polemica bizantină cu privire la icoane: „hulea chipurile dumnezeiești zugrăvite pe pereți și de pe icoane, s-a arătat ca moravuri ca un al doilea Copronim"[487]. Câtă deosebire față de predecesorul Alexandru Lăpușneanu, a cărui mărinimie îngăduise călugărilor de la Athos să-și răscumpere proprietățile confiscate în 1568, odată cu averile bisericii ortodoxe din Imperiul otoman, și vândute apoi la mezat! Cu un patos vrednic de Lactanțiu, Azarie va descrie deci moartea persecutorului, „nepotul minciunii, fiu al diavolului" etc.

Credem că, după cele spuse mai sus, a sosit momentul unei concluzii: în raporturile domnilor moldoveni din veacul al XVI-lea cu biserica se conturează două tradiții politice — una, a voievozilor „buni", care au zidit mănăstiri, le-au înfrumusețat și le-au înzestrat, de la Ștefan cel Mare la Petru Șchiopul, alta reprezentată prin Iliaș, Ștefan, Despot și Ion cel Cumplit, care au venit în conflict cu clerul ortodox. Amândouă pot găsi precedente bizantine. E de la sine înțeles că favorizarea clerului nu e o tendință caracteristică domnilor care au dus o politică antiotomană, iar ipoteza contrară nu e, nici ea, mai lesne de susținut. Se va admite mai degrabă părerea că măsurile energice care loveau în interesele bisericii fac parte dintr-un program mai larg de afirmare a supremației domnești asupra feudalilor, fie ei clerici sau mireni. Domnii din seria „rea" știau că numai asigurându-și însemnatele resurse materiale de care beneficia biserica vor domina realmente marea boierime și vor câștiga o luptă dusă de ambele părți cu aceeași brutalitate. Situațiile din Țara Românească o confirmă.

Aici trebuie mai întâi ținut seama de acțiunea lui Mihnea cel Rău, care, în conflictul său cu Craioveștii, nu se mulțumește doar să le confişte

[486] Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 81–88, care observă simultaneitatea măsurii lui Selim al II-lea, lovind între altele mănăstirea atonită Karakallou (nu „Caracalla"!), dar afirmă totuși că „nu are același caracter".

[487] *Cronicile slavo-române*, p. 149–150.

moşiile, ci nimiceşte ctitoria lor de la Bistriţa şi necropola lor de familie, „iar preoţilor de pren satele lor, tuturor le-au tăiat nasurile spre batjocorirea bisericii" (mutilare ce echivala cu răspopirea). Gavriil Protul care înregistrează aceste violenţe, identice cu acelea care vor marca domnia fiilor lui Rareş în Moldova, îl acuza chiar pe Mihnea că „să ispitia şi să sfătuia să arză toţi egumenii de pre la toate mănăstirile"[488].

O presiune asemănătoare este aceea din 1558, cuprinsă în cadrul luptelor lui Mircea Ciobanul cu boierii săi. Odată cu aceştia, mai mulţi ierarhi au plătit cu viaţa opoziţia lor faţă de politica domnească[489]. Rezultatul a fost transformarea figurii istorice a domnului muntean în portretul de tiran zugrăvit în biografia unui neomartir albanez care a trăit câtva timp în Ţara Românească. Pentru Matei Grămăticul, cel care a scris *Viaţa Sfântului Nicolae cel Nou*, Mircea Ciobanul este un Irod sângeros, un Iulian Apostatul sau un Copronim (şi el!): „a îndepărtat din scaun cu mari cazne pe vlădici; unuia i-a tăiat barba, altuia nasul şi urechile; pe alţii îi scopea şi îi arunca în temniţă". Mărturia hagiografului bulgar constituie o dovadă că Mircea, prin procedeele sale faţă de lăcaşurile de cult, pe care le despoia de odoare, a putut da un exemplu lui Despot, câţiva ani mai târziu, şi chiar lui Ion Vodă. „Nu a cruţat" — spune acelaşi izvor — „nici averile care, după legi şi pravili, fuseseră lăsate moştenire de vechii domni oblăduitori ai ţării, răposaţi întru sfinţenie. Unele dintre cele care aparţineau de mulţi ani sfintelor mănăstiri, mai ales acelea închinate pe veci sfântului munte Aton cu hrisoave domneşti, le-a luat, căci nu putea să vadă în faţă un monah, zicându-le *straie cernite*" [490].

La sfârşitul veacului al XV-lea intervin însă elemente noi, capabile să modifice raportul de forţe şi, dacă în secolul următor vor mai fi rare

---

[488] Gavriil Protul, *Viaţa Sf. Nifon*, p. 282–283. Cf. N. Iorga, *Inscripţii*, I, p. 194 (pisania de la Bistriţa). Merită semnalată ceea ce s-ar putea numi „obsesia sexuală" a cronicarilor: ca şi imoralitatea de care sunt învinuiţi Iliaş şi Ştefan Rareş, perversitatea lui Mihnea se manifestă prin violuri repetate, în circumstanţe deosebit de şocante. În general, istoriografia medievală alătură desfrânarea celorlalte trăsături de caracter ale tiranilor, ca în cazul lui Ivan cel Groaznic: este chiar un *topos*, datând de la Caligula şi Tiberiu.

[489] Şt. Andreescu, *La politique de Mircea le Pâtre*, RESEE, X, 1972, p. 115–122.

[490] Şt. Ciobanu, *Informations sur l'histoire de la Valachie au XVIe siècle dans une oeuvre hagiographique bulgare*, Balcania, VII, 1, 1944, p. 140–141, 149–150 (traducerea franceză a textului slavon e, pe alocuri, inexactă, omiţând de pildă comparaţia semnificativă cu Constantin Copronimul). Datele oferite de acest izvor n-au fost încă suficient utilizate.

momente de tensiune cu autoritățile ecleziastice, domnii nu vor mai reveni la metodele înaintașilor lor. Schimbarea decurge din faptul că, vechile familii domnești stingându-se, cel puțin în linie directă, ajung la tron, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, boieri care consimt să pună interesele clasei lor sub scutul domniei. Regimul nobiliar ce se instalează pentru un veac a restrâns considerabil atribuțiile domnului, le-a confiscat în folosul oligarhiei feudale[491]. Echilibrarea concepției domnești și a revendicărilor boierești, până atunci opuse într-un dialog fără soluție, are drept consecință înrolarea ideologică a românilor în lupta condusă de „Marea Biserică" împotriva năvalnicei propagande catolice. Primul semn al acestei orientări care, peste rivalități nu deplin domolite, subordona toate puterile țărilor române unei singure și mari cauze: rezistența ortodoxiei, a fost sinodul de la Iași din 1595, ca răspuns la cel de la Brzesk, din același an, prin care rutenii se uniseră cu biserica Romei. Dacă în vremea lui Mihai Viteazul ierarhii greci (Chiril Lukaris, din 1601 patriarh al Alexandriei) sau români (mitropoliții moldoveni Gheorghe Movilă ori Atanasie) mai făceau concesii catolicismului ca un omagiu cuvenit statelor din centrul și apusul Europei, a căror victorie antiotomană o așteptau, după treizeci de ani ei erau gata, spre a stăvili progresele ofensivei iezuite în sud-est, să atragă aici predicatori calvini și să organizeze chiar în Moldova sau în Cipru un refugiu pentru emigranții protestanți. Influenței catolice și celei calvine, susținută activ de trimisul Provinciilor Unite la Poartă, căruia-i datora tronul Moise Movilă, succesorul acestuia, Vasile Lupu, — poate părtaș la complotul care l-a doborât pe Lukaris — le substituie arbitrajul său în controversele canonice pătimașe, pe care le provocase Chiril prin mărturisirea sa de credință „geneveză"[492]. Întocmai ca unul din predecesorii săi bizantini, domnul Moldovei a convocat în 1642 la Iași un sinod care se încheie prin

[491] Despre Movilești, cu care începe dictatura clasei boierești, I.C. Miclescu-Prăjescu, *New Data Regarding the Installation of Movilă Princes in Moldavia,* The Slavonic and East-European Review, XLIX, 1971, p. 214–234, a demonstrat că se înrudeau cu vechea dinastie. Nu e mai puțin adevărat că Ieremia Movilă, fost boier al lui Petru Șchiopul, a inaugurat o politică internă deosebită de a predecesorilor.

[492] Vezi nota noastră *En marge d'un livre sur Cyrille Lukaris,* RESEE, VIII, 1970, 4, p. 715–721. Cf. recenta lucrare a lui Boris A. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan*

consacrarea unei forme revizuite de Meletie Syrigos a Confesiunii ortodoxe a lui Petru Movilă, alcătuită încă din 1640[493].

De fapt, până la jumătatea veacului al XVIII-lea, „Marea Biserică" rămâne dependentă de domnii români, binefăcători de o dărnicie fără preget şi în neîntreruptă corespondenţă cu patriarhii, pe care îi găzduiau adeseori la Bucureşti sau la Iaşi[494]. Aceste raporturi au trecut uneori prin momente dificile, datorită încălcării drepturilor celor două mitropolii de către patriarhia ecumenică ori de cea a Ierusalimului. Dositei Notaras, a cărui mândrie suferea greu controlul şi sfaturile lui Brâncoveanu, îi aminteşte acestuia că „legile nu s-au întocmit pe munţii Ţării Româneşti", afirmând încă odată că mai presus de aceşa eparhie provincială stă, ca păzitor al Sfântului Mormânt, scaunul lui apostolic. Un conflict şi mai făţiş izbucneşte în 1710, când Antim tăgăduieşte prerogativa lui Hrisant al Ierusalimului de a stăpâni mănăstirile închinate din ţările române independent de autorităţile bisericeşti locale[495]. O conştiinţă atât de intransigentă a drepturilor sale ca a lui Antim nu putea să nu pună în discuţie însuşi raportul dintre puterea spirituală şi cea politică.

Într-adevăr, la el şi la câţiva dintre prelaţii care l-au precedat există tendinţa de a proclama explicit primatul „stăpânirii arhiereşti" în domeniul spiritual, respingând tutela princiară. Mitropolitul Ştefan I al Ungrovlahiei, din îndemnul căruia s-a realizat prima versiune românească

Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinopole and the Genesis of the Union of Brest, Harvard, 1998.

[493] Ratificarea solemnă printr-un act al patriarhiei ecumenice a venit abia în martie 1643. Vezi N. Iorga, *Vasile Lupu ca următor al împăraţilor de Răsărit în tutelarea patriarhiei de Constantinopol şi a bisericii ortodoxe*, AAR, m.s.i., s. III, t. XXXVI, 1913, p. 207–236, şi idem, *Bizanţ după Bizanţ*, p. 161–174, cu îndreptările extrem de minuţioase ale lui Al. Elian, *Contribuţia grecească la „Mărturisirea ortodoxă"*, Balcania, X, 1966, p. 107–158. Amintim, de asemenea, că mitropolitul Varlaam al Moldovei a fost în 1639 candidat la scaunul patriarhiei ecumenice. (D. Russo, *op. cit.*, I, p. 229–236).

[494] Principalele materiale sunt adunate în Hurmuzaki, XIII şi XIV, la care se adaugă N. Iorga, *Textes post-byzantins*, Bucarest, 1939, Cf. M. Beza, *Biblioteci mănăstireşti în Siria, Atena şi insula Hios*, Academia Română, mem. secţ. lit., s. III, t. VIII, 1936, p. 7–20.

[495] N. Iorga, *Noui contribuţii la istoria bisericii noastre, I. Mitropolitul Antim Ivireanu, în luptă cu Ierusalimul pentru drepturile bisericii sale*, BOR, LII, 1934, p. 721–725; Al. Elian, *Antim Ivireanul, apărător al prerogativelor scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei*, Studii teologice, seria a II-a, XVII, 1966, p. 519–530.

a Sfaturilor lui Pseudo-Vasile Macedoneanul[496], a avut probabil şi iniţiativa zugrăvirii unor icoane care prezintă dublul portret al ierarhului şi al domnului (Mihnea al III-lea sau Matei Basarab), îngenunchiaţi alături în atitudinea de rugă[497]. Nu e lipsit de interes amănuntul că acest mitropolit, care s-a distins printr-o stăruitoare activitate culturală, era de obârşie ţărănească[498]. Fie aceste veleităţi de independenţă, fie amestecul în intrigile pentru succesiunea la domnie ale lui Constantin Şerban îi atraseră din partea bătrânului Matei Basarab caracterizarea înciudată: „viclean şi de fire acru la maţe", precum şi înlocuirea vremelnică în scaun cu Ignatie „sârbul" (de fapt, bulgar din Nicopole). După acest episod necanonic, păstoria sa continuă din 1655 până la 1668[499].

O altă figură interesantă pentru neconformismul său este Ilarion, episcop de Râmnic (30 iunie 1693 — 16 martie 1705), înlăturat ca suspect de catolicism, învinuire cu atât mai gravă cu cât venea după victoria uniatismului în Transilvania şi era susţinută de „latinofronul" Dositei al Ierusalimului[500]. Din faptul că două manuscrise provenite de la Râmnic (mss. 1 788 şi 3190) cuprind, pe lângă scrierile parenetice atribuite lui Vasile I şi Agapet, o traducere a celebrului fals *Donatio Constantini*, s-a dedus că Ilarion se făcuse apărătorul autonomiei eclesiastice şi că, în acest scop, nu şovăia să-şi aleagă o îndreptăţire ilustră

---

[496] Al. Duţu, *Cărţile de înţelepciune*, p. 73, n. 24.

[497] Al. Efremov, *Portretele de donatori în pictura de icoane din Ţara Românească*, Buletinul monumentelor istorice, 1, XL, 1971, p. 42–47. Am mai atras atenţia asupra semnificaţiei ideologice a alăturării celor două figuri în recenzia la cartea citată a lui Al. Duţu, în RESEE, XI, 3, 1973, p. 579.

[498] V. Cândea, *L'humanisme d'Udrişte Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, RESEE, VI, 1968, p. 268–271. Vezi şi pisania bisericii din Costeşti, satul său natal, la N. Iorga, *Inscripţii*, II, p. 331–332.

[499] *Ibid.*, I, p. 122–123; Hurmuzaki, XIV/1, p. 195–197. „Părtaş cu cei ce au stricat orânduiala şi s-au ridicat împotriva domnului", mitropolitul „s-a făcut vinovat de scandale şi de vătămare pentru obşte şi, ce e mai rău decât orice, a fost dovedit că a ţesut uneltiri şi împotriva domnului ţării".

[500] *Condica sântă*, ed. Ghenadie Enăceanu, I, p. 95–97. O însemnare, aflată încă în 1928 în colecţia economului D. Furtună, îl arată pe Ilarion la 15 sept. 1708 ca „piscupul proin Râmnic nastavnic sfintei m-ri Snagov" (după o informaţie dată de D. Furtună lui N. Iorga, în vederea unei ediţii viitoare din *Istoria bisericii româneşti*). La Biblioteca Academiei: ms. rom. 3346, de polemică anticatolică, i-a aparţinut lui Ilarion.

din literatura catolică[501]. Or, nici cea dintâi presupunere nu este încă dovedită, iar în privinţa izvorului lucrurile stau altfel. *Donatio Constantini,* cunoscută în Rusia nu numai în tălmăcire slavonă din greceşte, dar chiar în originalul latin, obţinut de mitropolitul Ghenadie al Novgorodului încă de prin 1500, a fost adoptată de sinodul din 1551 şi figura în „Stoglav" (cap. 60). Prezenţa sa de la acea dată în legislaţia bisericească rusă vădeşte atât năzuinţa clerului de a-şi asigura beneficiul veşnic al privilegiilor acordate de înaintaşii lui Ivan al IV-lea, cât şi considerarea Moscovei ca „a treia Romă". Când, în 1653, patriarhul Nikon a îndeplinit ediţia codului eclesiastic rus. *Kormceaia kniga,* replică directă la codul civil (*Ulojenie*) din 1649, el a încorporat în acest monument juridic textul *Donaţiei,* socotită valabilă de biserica ortodoxă, pe baza comentariului lui Theodor Valsamon la Nomocanonul celor XIX Titluri şi a *Sintagmei* lui Matei Vlastaris[502]. Aceste lămuriri sunt desigur foarte importante pentru filiaţia textului şi, nu mai puţin, pentru interpretarea prezenţei lui în miscellaneele contemporane muntene: acţiunea lui Nikon, care declara că „preoţia stă mai presus de împărăţie" şi l-a obligat pe Alexei Mihailovici să-şi ceară solemn iertare pentru uciderea mitropolitului Filip, săvârşită cu un secol în urmă de Ivan cel Groaznic, n-a rămas fără ecou în Ţara Românească. Cuvintele *Donaţiei* traduse de Vlad Grămăticul pentru episcopul Ilarion: „unde iaste stăpânire arhierească şi capul credinţei cei bune creştineşti care au fost aşăzată de împăratul cel ceresc, acolo nu se cade să fie biruitor împăratul cel pământesc" fuseseră chiar acelea citate în apărarea sa de patriarhul depus în procesul poruncit de către ţar.

Succesorul lui Ilarion, Antim Ivireanul, se va preocupa şi mai activ să despartă „cinstea domniei" de „cinstea lui Dumnezeu", pe care el o are în pază[503]. Predicând în prezenţa domnului, de ziua lui chiar, mitropolitul

---

[501] Al. Duţu, *op. cit.,* p. 71–72, consideră chiar că vlădica înţelegea „să reactualizeze atitudinea papalităţii faţă de imperiu" şi, deşi înclină să admită pentru pătrunderea *Donaţiei* în cercurile intelectuale româneşti un intermediar *slav*, declară totodată „probabil ca intermediarul să fie grecesc", încheind, cu şapte rânduri mai jos: „Nu este exclusă nici o traducere directă din latină".

[502] W.K. Medlin, *Moscow and East Rome,* p. 112, 183–184. Donaţia a fost invocată şi la sfârşitul secolului al XVII-lea de patriarhul Adrian al Moscovei (*ibid.,* p. 216). Cf. O. Hoetzsch, *op. cit.,* p. 68.

[503] Antim Ivireanul, *Opere,* p. 226–234 (scrisorile către Brâncoveanu din 1712).

exclamă: „cununa cea împărătească are despărţeală de mitra cea arhierească" şi „pre dreptate zice marele Constantin sfinţilor părinţi de la săborul cel dintâi: *Voi în beserică, iar eu afară de beserică sunt pus de Dumnezeu episcop*" [504]. La care Brâncoveanu îl va pune să răspundă pe istoriograful său oficial: „O, cât iaste fără de cale şi fără de cuviinţă părţii cei bisericeşti a să amesteca în lucrurile cele politiceşti şi în politica şi în eparhiia ce să află a să arăta zavisnec şi turburătoriu şi turmii cei încredinţate lui păgubitoriu, şi" — aici, critica ascuţită îşi precizează ţinta — „făcătoriului lui de bine, carele în stepena şi cinstea vlădiciii l-au adus şi l-au înnălţat, vrăjmaş şi înpotrivnec, lucru foarte neplăcut şi lui Dumnezeu şi oamenilor"[505].

Aşadar, motivul real al conflictului dintre mitropolit şi domn atât în cazul lui Antim, cât şi în acela al moldoveanului Dosoftei, şi el depus ca urmare a unei acţiuni antiotomane, poate şi în celelalte pe care le cunoaştem mai puţin, a fost de ordin politic. Criticile aduse de cei doi prelaţi amintiţi conducerii domneşti şi demersurile lor făţiş antiotomane au provocat depunerea lor. Divergenţele cu privire la privilegiile bisericii constituie un aspect secundar, care nu face decât să pună în evidenţă anacronismul unora din argumentele invocate pentru o cauză politică ce se va dovedi dreaptă în perspectiva istorică. Dar tot atât de justificată era şi întărirea autorităţii centrale, tendinţa sa „preiluministă" de a subordona instituţia ecleziastică factorului politic, şi în această privinţă exista, de asemenea în Rusia, un exemplu ce n-ar fi putut fi străin domnilor români. Prin suprimarea patriarhiei moscovite, pe care o va înlocui abia în 1721 cu Sfântul Sinod, Petru I violase principiul tradiţional al egalităţii celor două autorităţi coexistente, laică şi bisericească. Brâncoveanu sau fraţii Cantemir, dintre care Antioh ocăra în gura mare pe vlădica de Huşi, ameninţându-l că-l rade, iar Dimitrie a exercitat şi el o tutelă strictă asupra bisericii moldovene, nu se gândeau la o atât de radicală modernizare a statului, litigiile lor cu fruntaşii clerului rămânând în limitele unei experienţe seculare.

Ultima dintre problemele fundamentale ale statului şi societăţii pe care

[504] *Ibid.*, p. 86. Vezi şi mai sus, n. 169 şi 170 pentru titlurile de „εἰσαπόστολος" şi „ἐπίσκοπος τῶν ἐκτός" ale împăraţilor bizantini.

[505] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab*, p. 183.

vom avea-o de examinat în aceste pagini o reprezintă *relaţiile domniei cu boierimea* — cu cea de origine grecească îndeosebi.

RAPORTURILE DINTRE DOMNIE ŞI BOIERIME ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

La moartea lui, Ştefan cel Mare lăsase o situaţie internă de relativ echilibru, ce pare a se fi prelungit în timpul domniei primului său urmaş: autoritatea centrală considerabil întărită şi sprijinită pe o largă bază socială, opoziţia boierească decimată şi nevoită să-şi continue lupta împotriva domnilor din afara hotarelor ţării. Minoritatea lui Ştefan cel Tânăr (1517–1522) a creat condiţiile unei regrupări a forţelor boiereşti, care au suferit însă chiar în 1523 o înfrângere zdrobitoare. Următoarea înfruntare cu domnia, în 1538, va fi victorioasă dar numai datorită presiunii externe, culminând prin invazia otomană. În Ţara Românească, în aceeaşi perioadă, poziţiile câştigate de turci au impus clasei stăpânitoare o politică de neutralitate, singura favorabilă intereselor economice de mijlocitoare a circulaţiei produselor comerciale între oraşele Transilvaniei şi Peninsula Balcanică. Recunoaşterea vasalităţii faţă de Ungaria de către Mihnea cel Rău în 1509 a provocat un sângeros conflict cu cea mai puternică facţiune boierească, a Craioveştilor, care a ieşit în cele din urmă învingătoare[506]. În deceniile următoare, consolidarea privilegiilor boierimii a progresat, paralel cu accentuarea dependenţei ţării faţă de Poartă. Confruntarea aproape neîntreruptă, cu excepţia anilor de domnie a lui Neagoe Basarab, dintre clasa feudală şi puterea centrală şi-a schimbat sensul către mijlocul veacului al XVI-lea, după un şir de biruinţe turceşti, când Mircea Ciobanul — ca şi Alexandru Lăpuşneanu în Moldova — a recunoscut zădărnicia politicii de echilibru între statele Europei centrale şi Imperiul otoman, angajându-se cu hotărâre pe calea colaborării cu acesta din urmă[507]. Acest viraj istoric a fost marcat în amândouă ţările de

[506] Foarte interesantă inscripţia de pe piatra de mormânt a lui Mihnea, repusă în circulaţie, după Xenopol, de Şt. Ştefănescu, *Ţara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" până la Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1970, p. 85–86.

[507] Şt. Andreescu, *art. cit.*, consideră ciocnirile dintre domni şi boieri între 1545 şi 1568 ca o luptă între două concepţii de politică externă. Credem totuşi că boierimea nu păstrase iluzia unei „recuceriri a independenţei totale pe calea armelor", ci se mulţumea

execuţii în masă ale boierilor, ce arată iarăşi că era vorba de o luptă pe viaţă şi pe moarte.

Pe drept, tradiţia transmisă printr-unul din „cuvintele" lui Neculce pune în legătură aceste evenimente dramatice cu schimbarea politicii externe a Moldovei — „zicu să-l fie învăţat turcii să taie boierii", se spune despre Lăpuşneanu, nu fără a adăuga: „şi au trimis şi au ales din curteni de ţară pre Racoviţeşti şi pre Sturzeşti şi pre Bălşeşti şi pre alţii mulţi"[508]. Într-adevăr, urmarea a fost înlocuirea boierimii vechi printr-una „nouă", înălţată în ranguri după principiul devotamentului personal (sau al familiei) faţă de domnie. Nouă este această boierime, nu cum s-a crezut[509], prin originea ei socială, ci prin natura puterii ei. Fenomen până la un punct asemănător cu prefacerile sociale din Rusia contemporană[510], centralizarea statelor feudale româneşti a influenţat profund stratificarea socială — până atunci, spontană, — şi i-a dat, cel puţin pentru câteva decenii, cu totul alt caracter. Ceea ce pare să se fi petrecut a fost suspendarea privilegiilor de imunitate fiscală şi distribuirea de către domnie a dregătoriilor nu în raport cu poziţia social-economică a celor chemaţi să ia parte la guvernare, ci după importanţa serviciilor aduse de ei statului (principiul „credincioasei slujbe")[511].

Dintr-o clasă socială a cărei putere decurgea direct din stăpânirea de moşii, boierimea tinde să se transforme acum, sub presiunea autorităţii

---

să nădăjduiască revenirea la „echilibrul de forţe externe" ce i-ar fi permis pe plan intern — aspect lăsat la o parte în articol — să substituie statului centralizat domnesc un tip de stat nobiliar.

[508] Ion Neculce, *Letopiseţul*, p. 111.

[509] D. Mioc, în *Istoria României*, II, p. 863–867. Majoritatea observaţiilor autorului rămân valabile, deşi, după patruzeci de ani, beneficiem de cercetări prosopografice mai adâncite. Indispensabilul instrument de lucru care e *Dicţionarul marilor dregători* al lui N. Stoicescu a dovedit că numeroase familii trecute pe primul plan în perioada ce ne interesează (îndeosebi Goleştii şi Buzeştii) descind, direct sau prin alianţă, din „vlastelinii" veacului al XV-lea.

[510] Eugen Stănescu, în *Istoria României*, II, p. 769. Vezi S.M. Kashtanev, *The Centralised State and Feudal Immunities in Rusia*, The Slavonic and East European Review, XLIX, 1971, p. 235–254.

[511] B. Câmpina, *Cercetări cu privire la baza socială*, p. 30, despre aplicarea primului sistem de către Alexandru cel Bun.

centrale, într-o nobilime de funcţii, o „clasă politică"[512]. Faptul că, pentru a forma noile cadre de conducere a satului, domnia s-a adresat tot „clanurilor" feudale n-are nimic surprinzător, deoarece cultura necesară spre a face faţă sarcinilor cârmuirii ca şi posesiunea unor mijloace militare (cai, arme), un întreg ansamblu de aptitudini, constituiau monopolul lor. Admiţând deci, ca ipoteză provizorie, existenţa simultană, pentru o perioadă, a *două* boierimi, vom adăuga că, foarte repede, „clasa politică" a născut să devină clasă socială şi a profitat de exercitarea puterii politice spre a-şi consolida patrimoniul funciar ce reprezenta, în condiţiile deselor schimbări de domnie, singura garanţie a stabilităţii poziţiilor ei. Când ea va relua, pe seama sa, conflictul „normal" cu domnia, succesul îi va fi asigurat: instituirea regimului nobiliar datează de la începutul secolului al XVII-lea[513].

Problema boierimii de origine greacă

În acest grup eterogen au jucat un mare rol elementele aromân şi levantin, clientela constantinopolitană a domnilor numiţi de Poartă. Îmbogăţindu-se prin comerţ — tranzitul prin Ţara Românească şi Moldova al unor produse din Imperiul otoman către Polonia sau Transilvania —, numeroşi greci veniţi în suita domnească (mai ales cei din insule) ca furnizori sau creditori şi-au păstrat condiţia socială „burgheză", alţii (adesea epiroţi) au fost „înnobilaţi", ajungând în funcţii de seamă. Spre deosebire de emigraţia sârbească, cea grecească se prezenta ca un grup

[512] Vezi sugestiile de metodă ale lui Roland Mousnier, *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours*, Paris, 1969, p. 106–116. În urma lor, ne putem pune întrebarea dacă societatea medievală românească nu s-a considerat cumva pe sine, fără ca aceasta să corespundă realităţii decât pentru scurtă vreme, ca o societate „liturgică", organizată în scopul exclusiv al slujirii statului.

[513] Eugen Stănescu, studiul introductiv la *Cronicari munteni*, I, p. XXV–XXVI. Vezi două comunicări la al XIII-lea congres internaţional de ştiinţe istorice (Moscova, 1970): J.A. Gierowski, *L'Europe Centrale au XVIIe siècle et ses principales tendances politiques;* P. Goubert, J. Meyer, *Problèmes de la noblesse au XVIIe siècle.* Cf. dezbaterea despre „regimul boieresc", publicată în Revista de istorie, 32, 1979, nr. 5, p. 941 şi urm. Ştim că o nouă generaţie de istorici români este mai sceptică faţă de această idee: aştept argumente mai convingătoare decât cele de până acum (adăugat în 2000)

compact şi foarte dinamic, o concurenţă puternică pentru boierimea de ţară, indiferent ce cauză ar fi îmbrăţişat ea. Această ameninţare, venită din partea unor nenobili, a avut efectul unui catalizator psihologic. Boierimea, tot mai preocupată de natura prerogativelor ei sociale vechi de trei secole, începe să reflecteze asupra lor, ca să se definească mai bine pe sine şi să se diferenţieze de rivalii străini. Fără îndoială, e de presupus că în elaborarea colectivă a unei concepţii a clasei boiereşti despre sine a intervenit şi exemplul nobilimii polone sau al celei maghiare din Transilvania. Boierii moldoveni pribegi în Polonia sau doar aflaţi acolo în misiune diplomatică, au primit nu arareori diploma de „indigenat" echivalentă cu un titlu de noblețe[514]. Lăsăm aici la o parte cazurile de pretendenţi la tron pentru care o genealogie amănunţită şi cât mai ilustră era o obligaţie profesională[515]. În secolul al XVII-lea, se generalizează uzul însemnelor heraldice: în relaţiile cu magnaţii unguri, boierii români îşi sigilează scrisorile cu peceţi purtând blazoane şi iniţialele lor[516]. Interesant este că şi la slavii de sud conştiinţa de clasă nobiliară se manifestă în aceeaşi vreme[517].

Drept urmare, în forma de exprimare cea mai curentă pentru acest mediu social — nu cronicile, ci inscripţiile, de la pisanii la epitafuri —

---

[514] Unui grup de boieri moldoveni în frunte cu Nestor Ureche i se acordă această favoare în 1607 (N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 161, n. 1). Este şi cazul Costineştilor, v. P.P. Panaitescu, *Ştiri noi despre Miron Costin şi familia lui* (extras din *Omagiu lui I. Bianu*), Bucureşti, 1927, p. 1–8, şi idem, *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, AAR, m.s.i., s. III, t. IV, 1925, p. 255. De asemenea, Apostol Catargiu este înnobilat de Sobieski în 1676 (Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, IX, Iaşi, 1914, p. 169–184). Chiar unor reprezentanţi ai boierimii noi, de origine levantină, li se recunoştea noblețea de dieta polonă, ca lui Bartolomeo Bruti în 1590 (A. Veress, *op. cit.*, III, p. 214); A. Pippidi, *Qelques drogmans*, p. 237). Cf. C. Rezachevici, *Privilegii de indigenat polon acordate locuitorilor din ţările române*, Revista de istorie, 28, 1975, nr. 5, p. 1095 şi urm.

[515] Sperăm ca interesul unor asemenea documente pentru istoria psihologică a sud-estului european să reiasă dintr-un viitor studiu al nostru.

[516] A. Veress, *op. cit.*, XI, p. 101, 155, 168, reproduce sigiliile logofătului Pavel Contăş (1668), al hatmanului Grigore Hăbăşescul (1674) şi al lui Stroe Leurdeanu (1675). Cel din urmă este şi el autentic, împotriva părerii editorului care n-a recunoscut literele B (vornic), ѡ (ot) şi Г (Goleşti). Obiceiul se răspândise şi la boierii greci, cf. *ibid.*, p. 102, de exemplu Stamatie Leondari postelnicul, originar din Chios, căsătorit cu Tudosca Boul.

[517] Vezi Aleksandar Matkovski, *Grbovite na Makedonija*, Skopje, 1970 (publicaţie de care am luat cunoştinţă prin bunăvoinţa îndatoritoare a colegei Eugenia Ioan).

capătă o frecvenţă şi o precizie din ce în ce mai mare sentimentul aristocratic. După cum stă scris pe piatra sa de mormânt de la Arnota, cu data 1646, vornicul Danciu Brâncoveanu era „de bună rudă boiaren", iar descendentul său Constantin vodă, deşi nu era decât spătar în 1683, îşi manifesta în pisania de la Bistriţa mândria de a aparţine unor familii de indiscutabilă nobleţe, „dăspre tată trăgându-se din vechia dungă a Craioveştilor, cari şi Băsărăbeştii să chiamă şi dăspre mamă şi mai din bătrâna şi împărătească casă a Cantacuzinilor". Mai târziu, în 1699, pe lespedea tombală a mamei sale de la Brâncoveni, domnul va aminti că Stanca fusese „fata lui jupan Constandin den vechiu şi împărătescu rod Cantacuzin". În 1710 erau îngropate la Mitropolia din Târgovişte „oasele dumnealui de bun neam răposatului" Constantin Corbeanu, vel pitar, fiu al banului Vintilă Corbeanu şi al Ilincăi Cantacuzino. În sfârşit, pisania de la biserica bucureşteană a Sfinţilor Apostoli menţionează pe ctitori — „prealuminatul, împărătescul neam al Cantacuzineştilor"[518].

Nu întâmplător, din cele cinci inscripţii examinate, patru au legătură cu Cantacuzinii, familie cu o individualitate puternică în mijlocul societăţi boiereşti a timpului, afirmată şi prin solemnele portrete colective de la Filipeşti, Măgureni, Lespezi şi Sinaia[519]. În jurul lor se va duce, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, polemica între boierii „pământeni" şi „greci".

Am văzut că această rivalitate poate fi urmărită în trecut până în 1575[520]. În acelaşi sens sunt grăitoare unele acte de la începutul domniei

---

[518] N. Iorga, *Inscripţii*, I, p. 120–121, 194, 203, 266; II, p. 73. Cf. *Inscripţiile medievale ale României*, I, p. 370 (pisania de la Bucureşti).

[519] Versurile compuse la moartea postelnicului Constantin Cantacuzino amintesc de strămoşii lui „încoronaţi din vechime" — Καντακουζηνῶν γέννᾳ παλαιοστεφέων (Al. Elian, *Epigrame funerare greceşti în epoca fanariotă*, SMIM, I, 1956, p. 336). Nici ultimul editor, nici N. Iorga care a publicat acest „epitaf" în *Operele lui Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1901, p. 11, n-au cunoscut existenţa unei alte copii la Londra (British Library, Add. Ms. 10016, f. 94). Aceasta a fost editată în revista din Salonic Γρηγόριος Παλαμᾶς, 4, 1920, p. 559–560, şi în studiul postum al lui P.G. Zerlentis, Παυλάκις Κριτόπουλος, Atena, 1923, p. 15–16. Autorul versurilor pare a fi Gabriel De Nores, din vechea familie cipriotă, în 1667.

[520] V. mai sus, n. 253. De asemenea, am mai semnalat că instrucţiunile lui Sigismund al III-lea către Kochanowski din 1601 conţin recomandarea ca să fie ales domn al Ţării Româneşti, „un om de rit grecesc, *nu de neam grecesc*" (I. Nistor, *Tratativele lui Mihai Viteazul cu Polonia*, AAR, m.s.i., s. III, t. XVI, 1934, p. 66).

lui Leon Tomşa în Ţara Românească, referitoare la egumenii greci[521]. Aceste măsuri sunt reluate, după câteva luni, la 15 şi 23 iulie 1631, în cadrul unui program de reforme xenofobe adoptate de marea adunare a ţării („boieri mari şi mici şi roşii şi mazâlii şi toţi slujitorii"). În realitate era vorba de a fi făcuţi răspunzători grecii de agravarea exploatării, în scopul de a abate asupra lor nemulţumirea maselor populare. După un procedeu clasic de diversiune, sortit să reuşească date fiind virtuţile acordate monarhului de mentalitatea medievală, se spune în acest act că grecii au înstrăinat „oamenii ţării de către domnia mea cu pizme şi cu năpăşti şi asuprind săracii fără milă, arătând vrăjmăşie către toţi oamenii ţerâi"[522]. Dovada că denunţarea grecilor era numai un pretext pentru a reface în ultimul moment alianţa dintre boieri şi domn se găseşte într-unul din punctele aceste *charte*: „judeţul să nu se mai arunce cu sila asupra boiarilor"[523]. Deşi pretindeau că au pus mâna pe arme „ca să ne luom ţara şi să scoatem grecii şi duşmanii noştri cari au spart casele noastre"[524], pribegii din Transilvania, în frunte cu Matei Basarab, au continuat să lupte contra lui Leon Tomşa până la detronarea lui[525].

Influenţa postbizantină creştea odată cu înstăpânirea dregătorilor greci pe funcţiile de conducere. În Ţara Românească, faţă de numai 10 mari

---

[521] DRH, B, XXIII, p. 4–5, 80–81 şi 98. Ultimul document, de la 14 februarie 1630 cu privire la Dealu, declară că „ceea ce a fost venitul sfintei mănăstiri l-au tot luat străinii care au fost egumeni şi au plecat de la sfânta mănăstire", şi, pentru a înlocui aceste abuzuri cu o dare fixă, închină mănăstirea ca metoh la Iviron. Vezi *ibid.*, p. 139–143 (7 aprilie).

[522] *Ibid.*, p. 407. O frază-cheie, repetată apoi invariabil cu alte ocazii: „Aflatu-se-au şi se-au adevărat cum toate nevoile şi sărăcia ţeri se începe de la greci striini, carii ameastică domniile şi vând ţeara fără milă şi o precupescu pre camete asuprite" (*ibid.*, p. 406, 412).

[523] *Ibid.*, p. 408.

[524] N. Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 103.

[525] Au fost învinşi în lupta de la Slobozia-Bucureşti, la 23 august 1631 (*Inscripţii medievale*, I, p. 406). Devenit domn, Matei va lua în 1639 hotărârea ca 22 de mănăstiri „să fie în pace de călugări străini cărora li s-au fost dat pentru mitele lor" (Const. V. Obedeanu, *Grecii în Ţara Românească, cu o privire generală asupra stării culturale până la 1717*, Bucureşti, 1900, p. 19–24). Vezi Valentin Al. Georgescu, *Le chrysobulle valaque du 15 juillet 1631 et sa place parmi les types de „cartae libertatum"*, *Album Elemer Malyusz*, Bruxelles, 1976, p. 335–357 (= *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon Vodă Tomşa în Ţara Românească şi problema „cărţilor de libertăţi"*, Revista de istorie, 29, 1975, p. 1013–1029).

boieri greci în ultima jumătate a secolului al XVI-lea, sunt în veacul următor cel puţin 42, luând în consideraţie doar prima generaţie venită în ţară. În Moldova nu sunt decât, cel mult, 7 până la 1600, dar vreo 50 după această dată[526]. Absenţa albanezilor şi a unor italieni din familiile stabilite în Imperiul otoman, de obicei confundaţi în aceeaşi categorie („levantini"), ca şi ignorarea unei numeroase clientele care ocupa posturi lucrative, deşi obscure, fac acest calcul să fie, probabil, mult inferior realităţii.

Trebuie, de asemenea, atrasă atenţia asupra ascendentului de care se bucurau la Constantinopol şi în ţările române trei familii din Fanar: „Scarlat", adică viitorii Mavrocordaţi, Duca şi Kavakes[527]. Acestea, după informaţiile unui fost rezident imperial la Poartă, deţineau încă din 1629 un loc de frunte printre arhonţi şi se înrudeau cu domnii români. Scarlat, bunicul Exaporitului, era socrul lui Alexandru-vodă Coconul. Stolnicul Duca, apoi comis, a fost însărcinat de Radu Mihnea şi Miron Barnovschi cu misiuni diplomatice, fiind răsplătit cu moşii în Moldova.

---

[526] Calcule cu totul aproximative, bazate pe listele întocmite de N. Stoicescu, *op. cit.*, şi completate pe alocuri de noi. De problemă s-a ocupat şi Ion Ionaşcu, *L'influence des Grecs des Principautés Roumaines dans la vie politique de ces pays*, în *Symposium, L'époque phanariote*. Thessaloniki, 1974, p. 217–228. Val. Al. Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti*, p. 100–101, a procedat la acelaşi sondaj, ajungând la aceleaşi rezultate. Până acum, deşi depăşită în parte, singura lucrare despre familiile greceşti din Principate este excursul genealogic adăugat de I.C. Filitti la *Arhiva Gheorghe Gr. Cantacuzino*, Bucureşti, 1919, p. 245–300.

[527] G. Hofmann, *Patriarchen von Konstantinopel, Kleine Quellen-beiträge zur Unionsgeschichte*. Orientalia Christiana, XXXII, 1933, p. 33. Sebastian Lustrier von Liebenstein, trimis imperial la Poartă (1624–1629), scrie din Viena, la 1 dec. 1629, într-un raport către papa Urban al VIII-lea: „Licet Graeci immani servitutis quod trahunt iugo multum ab antiqua nobilitate degenerarint, et plerique mechanicis artibus stipendia quaerere cogantur, quia tamen ex illis tres familiae caeteris et opibus et potentia praeferentur et modernis Valachiae et Moldaviae principibus affinitatis vinculo magna cum potestate et opum facultate coniunctae sunt, nimirum Scarlatiana, Ducum et Cavacorum, ideo eorum animi ac per eosdem dicti principes propter consequentiam provinciarum, quas gubernant gratia, favore et cum Pontificia tum Caesarea benevolentia, devinciendi videntur et captivandi". N. Bees, *Drei Urkunden der Bruderschaft des Tatarna-Klosters*, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, 16, 1940, p. 221, a menţionat un document slavon referitor la o danie a unui domn al Moldovei către această mănăstire, ctitorie a lui Scarlat — prin urmare ar fi putut fi un hrisov de la Alexandru Coconul din 1629–1630.

Din aristocraţia bizantină descind Kavakes: din Peloponez, unul din ei, Filip, venind în Moldova la sfârşitul veacului al XVI-lea.

Prin acea endogamie caracteristică grupurilor sociale neîncrezătoare în forţa lor politică, urmaşii vechilor familii provinciale greceşti, atraşi de capitala imperiului şi de principatele dunărene care începeau să li se deschidă, îşi consolidează poziţia. De pildă, postelnicul Dimitrachi Paleologu, cumnatul fraţilor Ieremia şi Simion Movilă, era unchiul lui Constantin Asanis, care a fost mare clucer în Ţara Românească sub domnia propriului său cumnat, Alexandru Coconul, ambii fiind ginerii lui Scarlat Grama. Constantin Ruset cuparul, al cărui frate, Antonie, va domni şi el în Moldova, era, de asemenea, cumnatul lor, prin căsătoria sa cu o Asanina, din care se trage familia Rosetti. Văr cu ei era postelnicul Ioan Caragea, fiul surorii aceluiaşi Scarlat. Fiul lui Consantin Asanis, Curt Celebi, capuchehaie al Moldovei la Poartă, şi-a căsătorit un fiu cu fiica fostului logofăt moldovean Luca Stroici şi o fiică cu fiul lui Alexandru-vodă Iliaş, acel Radu pe care Poarta l-a numit domn al Ţării Româneşti în 1632. Totodată, un alt nepot de soră al lui Dimitrachi Paleologu, vistierul Constantin Ramadanis era şi el văr cu Ioan Caragea şi, prin alianţă, cu Constantin Ruset. El a avut un fiu, pe Alexandru mare postelnic, care avea „trecere şi cinste" la Antonie-vodă, fiind nepotul său de văr[528]. Exemplele s-ar putea înmulţi, dacă înşirarea acestor încâlcite înrudiri n-ar deveni fastidioasă. Concluzia este că pătrunderea în ţările române, apoi acapararea aici a celor mai înalte funcţii le-au fost asigurate familiilor greceşti printr-un bine chibzuit sistem de legături matrimoniale şi nepotism.

Fără ca studiile de prosopografie postbizantină, încă prea puţin dezvoltate, să poată întotdeauna reconstitui integral filiaţia, majoritatea acestor dregători de origine grecească se dovedesc descendenţi ai „eupatrizilor" care, în Peloponez, în Cipru sau la Veneţia, îşi

[528] Curt Celebi era fratele lui Veniamin Asanis, mitropolit de Paros şi Naxos în 1632–1637. Vezi C.I. Andreescu, *Documentele satului Măcişeni din ţinutul Covurluiului*, Arhiva românească, X (1945–1946), p. 197–269; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 157–158, 322, 327, 368, 373, 433; *Catalogul documentelor moldoveneşti din Arh. Ist. Centrală*, III, 1968, p. 409, 421. Despre Iani Caragea, „nepot al lui Grama Scărlet", mai vezi N. Iorga, *Inscripţii*, II, p. 137–138, şi DRH, B, XXIII, p. 23–24. Despre Constantin Ramadanis, „ce-au fost vistiarnic, nepotul Chiriţei postialnic", cf. N. Iorga, *Legături româneşti cu muntele Sinai*, p. 338.

revendicaseră de la începutul secolului al XVI-lea legătura cu Bizanţul de curând pierdut. Asanis, Paleolog, Duca, pot fi uneori omonimii înşelătoare: nume de familie au ajuns simple prenume, redevenind apoi nume de familie, fără nici o valoare ca probă genealogică[529].

Pe de altă parte, trebuie să convenim că originea bizantină, chiar când este autentică[530], e rareori remarcată în mediul românesc contemporan. Ea interesa eventual pe apusenii eruditi care veneau la Constantinopol să contemple ruinele imperiului şi, în mediul „prefanariot", hrănea un nemărturisit orgoliu, dar n-ar fi servit la nimic în ţările române, unde boierimea, nelipsită totuşi de sentiment istoric, era mai sensibilă la propriul ei trecut. Singurii care o invocă sunt Cantacuzinii, începând cu postelnicul Constantin, capul stirpei.

Despre acesta, un izvor extern menţionează că făcea parte din „familia împăratului Constantin care zidise Constantinopolul[531]". Sursele interne, în schimb, caută să sublinieze solidaritatea de interese a Cantacuzinilor cu boierimea ţării. Despre postelnic se spune că „şi el era moşnean într-însă, cu case şi cu olate, ca şi alţi boiari"[532]. Mai mult, letopiseţul cantacuzinesc îl înfăţişează ca un arbitru între „pământeni" şi „grecii ţarigrădeni", însă favorizând pe cei dintâi: „domnii greci ţarigrădeni cădea la picioarele lui şi-i făgăduiau bani mulţi şi-l ruga ca să facă pre unul dintru ei domn. Iar el, ştiind că sunt greci avani şi încărcaţi de datorii, nici unuia nu i-au făgăduit, iar pentru binele ţării, ca să nu o prade şi să o jăhuiască, cum sunt ei învăţaţi"[533]. Nici bogata literatură politică prilejuită de „reabilitarea" postelnicului nu pomeneşte nici un cuvânt despre nobleţea lui

[529] Totuşi, supravieţuitori ai aristocraţiei bizantine apar pe la 1690: Vatatzes şi Diplovatatzes (M. Crusius, *Turcograecia*, p. 91; I.C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Gr. Cantacuzino*, p. 296; N. Iorga, *Genealogia Cantacuziniolor*, p. 184–187). Banul Mihai Cantacuzino avea satisfacţia de a găsi în Du Cange pe strămoşii ginerelui său, Manolache Vataţe (*ibid.*, p. 197, 198, 379–386).

[530] În cazul familiei Caragea ea nu este câtuşi de puţin sigură, în ciuda aserţiunilor — de altfel timide — ale unuia dintre descendenţi, C.I. Karadja, *Sur l'origine des Karadja*, RHSEE, XV, 1938, p. 222–226.

[531] G. Kraus, *op. cit.*, p. 571.

[532] *Cronicari munteni*, I, p. 182.

[533] *Ibid.* În introducerea la această ediţie, E. Stănescu a analizat cu ascuţime sensul istoric al polemicii antigreceşti (p. LXXIV şi urm.).

constantinopolitană ci, dimpotrivă, pune accentul pe faptul că „de când s-au moştenit aceştii ţeară sunt trecuţi ani 50 şi mai bine" şi că, în tot acest timp, „au fost lăcuitoriu şi pătimaş neapărat la toate nevoile ţării"[534].

Să ne oprim deocamdată aici. În această atmosferă ostilă grecilor, în care nu se vorbeşte despre cultura şi istoria lor, sau, atunci, se întrebuinţează constant un ton denigrator, e greu de închipuit traducerea unui tratat de retorică în care, citându-se Aristotel, Platon, „atâţia filosofi ca nişte sori", Homer, Pindar şi mulţi alţii care şi-au arătat talentul „la meşteşugul poeticescu", să se răspundă printr-o înfruntare făţişă: „ce râzi, o zavistnice al slavei greceşti?"[535]. E mai probabil ca textul românesc — dacă e într-adevăr o traducere — să dateze din secolul al XVIII-lea decât de la sfârşitul celui precedent. Originalul însă poate fi din epoca brâncovenească sau chiar mai vechi.

Niciodată nu fusese mai disprețuit Bizanţul în ţările române decă în aceşti ani de dominaţie practică a lui, printr-o boierime greacă de origine, care-şi reneagă orice legătură cu el şi printr-o biserică ce repudiază tutela patriarhiei ecumenice, dar nu poate rezista în disputa internă cu domnia decât graţie principiilor tradiţionale bizantine.

---

[534] Vezi actele solemne din 1666–1669, publicate de N. Bălcescu în Magazinul istoric, I, p. 398–411, şi de N. Iorga. *Documentele privitoare la familia Cantacuzino*, p. 64, 70, 77. După cum a obervat şi I. Ionaşcu, *Despre logofătul Stoica Ludescu şi paternitatea cronicii „Istoria Ţării Româneşti"*, Analele Universităţii C.I. Parhon, seria Ştiinţelor Sociale, Istorie, nr. 5, 1958, p. 292, există asemănări izbitoare între redactarea acestor hrisoave şi textul letopiseţului cantacuzinesc (vezi, pe lângă exemplele date acolo, expresia rară „a prinde bâhă", repetată în ambele versiuni), dar aceasta nu ajunge pentru a le atribui aceluiaşi autor, logofătul de cancelarie Dumitraşco Dumbravici, cum a sugerat I. Ionaşcu, căci cronicarul, Ludescu sau altul, a urmat pur şi simplu documentele. Această „reabilitare" va fi cunoscut mai multe etape, începând cu cartea sobornicească de la 14 aprilie 1666, semnată şi de principalul vinovat de asasinarea postelnicului, Stroe Leurdeanu, încă la acea dată mare vornic, apoi, la 8 septembrie 1668, mărturia lui Radu-vodă Leon şi, la 21 aprilie 1669, citaţia adresată boierilor de mitropolitul Teodosie în procesul intentat de tinerii Cantacuzini lui Leurdeanu, culminând în sfârşit cu sentinţa de la 18 iunie 1669, în urma căreia Stroe a fost călugărit chiar la Snagov, unde fusese ucisă victima sa. Vezi şi „Povestirea de jale" despre moartea postelnicului Cantacuzino, document al polemicii antigreceşti scris totuşi *în greceşte*, apoi tradus de Radu Greceanu (*Cronici şi povestiri româneşti versificate sec. XVII–XVIII*, ed. Dan Simonescu, Bucureşti, 1967, p. 34–48).

[535] N. Iorga, *Studii şi documente*, XVI, Bucureşti, 1900, p. 51–52. Cf. lauda limbii eline în Pravila logofătului Evstratie (1632).

Iată astfel chestiunea tendinţelor de contestare a teoriei politice de care ne-am ocupat până acum. Ele sunt cu adevărat puternice numai în veacul al XVII-lea. Agravarea dominaţiei otomane şi autoritatea câştigată de boierime faţă de domnie au permis criticilor provocate de un crescând dezacord dintre teorie şi realitate să se exprime mai liber.

Literatura politică de inspiraţie boierească, fie că ne referim la istoriografie sau la unele documente publice ori private, este dispusă să-şi asume rolul corului, învăţat de experienţa trecutului, în judecarea tragediei care, cu mereu alte personaje, se joacă înaintea sa.

Un episod caracteristic sunt domniile în Ţara Românească şi Moldova ale lui Radu Mihnea, „împărăţiei nu domniei sămănătoare"[536]. Motivul confuziei între o teoretică „basileia" şi monarhia de stil occidental a acestui principe educat la Veneţia se găseşte în demnitatea neobişnuită arătată de el în relaţiile politice externe şi într-un anumit sentiment al grandorii manifestat atât în aşezăminte (ca ctitoria sa, Sf. Treime din Bucureşti, căreia i-a rămas numele „Radu Vodă"), cât şi în aspectul însuşi, somptuos, al curţii sale. Totuşi, prestigiul de arbitru necontestat în politica internă şi protejarea intereselor generale ale clasei stăpânitoare pentru care va fi lăudat de Miron Costin[537] se dovedesc a fi o legendă alcătuită numai atunci când grupul de familii boiereşti ocrotite de el şi din care făcea parte şi cronicarul a pus mâna definitiv pe putere[538]. Atitudinea reală a domnului faţă de boierii din jurul Buzeştilor, care-l chemau din

[536] Miron Costin, *Opere*, p. 89. Este interesant paralelismul cu cronica lui Radu Popescu (ed. C. Grecescu, p. 901), unde pasajul: „pă acest Radul-vodă îl laudă şi moldovenii dă om înţelept, numai, pentru multă mândreţea curţii ce avea, făcându-se multe cheltuiele, *ca la un crai, nu ca la un domn,* ţara era slabă şi săracă" pare inspirat direct de textul lui Miron Costin. Asemănările au fost observate şi de Dragoş-Sebastian Neamţu în România literară, II, nr. 50, 11 dec. 1969, p. 12, care, totuşi, pentru această perioadă, presupune proveniența informaţiilor „dintr-o relatare orală a unei terţe persoane" (dar de ce nu tot Costin, pe vremea când Radu Popescu era refugiat în Moldova?).

[537] D. Velciu, *Miron Costin. Interpretări şi comentarii*, Bucureşti, 1973, p. 139–142.

[538] Hatmanul Iancu Costin — de a cărui origine „munteană", şi nu sârbă, D. Velciu, *op. cit.*, p. 52–55, n-a reuşit să ne convingă — era o creatură a lui Radu Mihnea. Politica externă a acestuia este exact cea recomandată de cronicar (*Opere*, p. 66–67): „De laudă

exil pe Radu Şerban, reiese din violenta ciocnire din 1611 care s-a produs în momentul descoperirii complotului lui Bărcan din Merişani[539]. Conspiratorii se socoteau „împresuraţi cu mulţime de greci de la Ţarigrad şi de la Rumeli"[540]. Pentru boierimea autohtonă care luptase sub conducerea lui Mihai Viteazul ca să-şi consolideze dominaţia asupra ţării prin excluderea oricărei autorităţi superioare (în acest caz a Porţii, mai împovărătoare decât a domnului[541]), boierii greci erau agenţi ai Imperiului otoman şi de aceea, uneltind împotriva lui Radu Mihnea, ea îl numeşte cu dispreţ: „acest domn turc"[542].

Dacă e să dăm absolută crezare povestirii lui Costin, Radu nu-i favoriza oricând pe boieri, ci, veghind la respectarea strictă a etichetei introduse de el la curte, visa stabilirea unei concordii sociale pe care se vor strădui să o realizeze urmaşii săi Dumitraşcu Cantacuzino, Constantin Duca, Antioh şi Dimitrie Cantemir, Nicolae Mavrocordat[543]. Obiecţiile faţă de protocolul prea sever şi de excesivul fast de care se înconjurase domnul participă, în aceeaşi măsură cu resentimentele create de asprimea

---

este hie la care domn să hie spre partea creştinească, că această ţară căci trăieşte aşea în statul său până acmu, pentru ţări creştine stă până astăzi în rândurile sale însă cu înţelepciune, nu fără socoteală şi fără temei, în loc de folosul ţărâi să-i aducă pieire". Vezi şi Ilie Corfus, *Noutăţi despre tatăl lui Miron Costin,* Revista de istorie, 32, 1979, nr. 4, p. 721–731.

[539] Gh. Mil. Demetrescu, *Un document privitor la stolnicul Bărcan*, Neamul românesc literar, 1910, p. 359–363; Ion Ionaşcu, *Date noi relative la Radu Vodă Mihnea în Ţara Românească,* Studii, XIV, 3, 1961, p. 699–719.

[540] *Cronicari munteni*, I, p. 144. Matei al Mirelor afirmă şi el că se plănuia exterminarea grecilor, „căci domnul iubea pe greci şi-i îngrijea" (N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor*, II, AAR, m.s.i., s. II, T.XXI, 1899, p. 23).

[541] Scrisoarea de trădare adresată lui Radu Şerban mărturiseşte deschis: „Drept aceia am tărpit noi mari cheltuieli şi robii şi arsuri şi sânge pentru creştini, ca să avem căutare la nevoia noastră" (N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, p. 50).

[542] *Ibid.*, p. 49. Radu Mihnea, ca fiu al unui renegat, era deosebit de vulnerabil. Cf. Idem, *Fraţi păgâni ai lui Radu Mihnea.* Revista istorică, X, 1924, p. 81–82 şi P.P. Panaitescu, *Călători poloni*, p. 33.

[543] Vezi pasajul adeseori citat din Miron Costin, *Opere*, p. 89: „cândŭ giudecă pre un boieriu cu un curtean, ochii domnului să fie pre boieriu iară *giudeţul pre calea sa să margă.* Şi aşea, când să pâraşte un curtean cu un ţăran, mai cu cinste să fie curteanul şi la cuvântul şi la căutare domnului, *iară nu abătându-se giudeţul din calea sa cea dreaptă*".

cu care guverna, la portretul compus de cronicar din lumini şi umbre: „cum nime în lume fără vină, aşea şi Radu vodă cu mare pustietate ţărâi, care nu să va uita den pomenirea oamenilor în veci"[544]. Acuzaţiile de „nemilă" şi lăcomie ascund critica unei concepţii nerealiste a monarhiei româneşti care, tinzând să asimileze domnia altor forme de organizare statală, independente şi superioare ca prestigiu, contrazicea ierarhia („împăraţii între împăraţi, craii între crai, domni între domni")[545] reglementată demult prin sistemul „familiei" suveranilor.

Şirul „împăraţilor" e reluat de Vasile Lupu. Grigore Ureche, martor al atitudinii lui poruncitoare faţă de curteni, notează în letopiseţul lui: „cumu-i voia domnului, caută să le placă tuturor, ori cu folos, ori cu paguba ţării, care obicei până astădzi trăieşte"[546]. Ca duşman al acestui absolutism, care era mai mult ostentativ decât real, ni se înfăţişează cronicarul şi atunci când, bucurându-se de înfrângerea lui Matiaş Corvin la Baia, încheie moralizator: „aşa noroceşte Dumnezeu pe cei mândri şi falnici"[547]. Pe când chiar trimişii acelei Polonii unde învăţase şi el, ca şi Ureche, recunoşteau că „măreţia domnului era un lucru în adevăr vrednic de privit, întru toate demn de admiraţie"[548], Miron Costin, în concepţia căruia predomină aceeaşi oroare de *hybris* ca la predecesorul său, îl judecă fără simpatie pe Vasile Lupu — „omŭ cu hire înaltă şi împărătească, mai multŭ decât domnească"[549]. Morala duhovnicească se împleteşte cu exemplele antice — Cartagina, Pyrrhus —, cu care Costin fusese familiarizat de retorica iezuită, în fraze vibrante: „O! nesăţioasă hirea domnilor spre lăţire şi avuţie oarbă. Precât să mai adaoge, pre atâta râhneşte. Poftile a domnilor şi a

---

[544] La primirea unui mesaj domnesc, „în picioare sta boierul, până să citiia cartea" (*ibid.*, p. 90). Despre „zburdată podoaba curţii", se spune că era „mare întunecare aicea înţelepciunii acestui domnu, că este domnul să să poarte cumŭ biruiaşte venitul ţărâi".

[545] P.P. Panaitescu, *Influenţa polonă*, p. 279–290; E. Stănescu, *Din istoria ideilor politice*, p. 311; Val. Al. Georgescu, *L'idée impériale byzantine*, p. 319.

[546] Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 61.

[547] *Ibid.*, p. 86. Acest citat, ca şi precedentul, au mai fost subliniate în cursul unei fine analize de N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 163–165. Despre smerenia obligatorie între valorile morale propovăduite de istoriografia medievală românească, vezi volumul nostru *Contribuţii la studiul legilor războiului*, Bucureşti, 1974, p. 297–300.

[548] P.P. Panaitescu, *Călători poloni*, p. 55.

[549] M. Costin, *op. cit.*, p.113.

împăraţilor n-au hotar"[550]. Motivările acestei neiertătoare condamnări sunt două: dreptul la revoltă contra tiraniei[551] şi mecanismul ciclic care, pentru Costin sau Cantacuzino, ca şi pentru Cantemir, face să succeadă apogeului declinul în istoria statelor[552]. Dacă se credea că o neînvinsă fatalitate atrage decadenţa statului care „prea să suie la mare tărie", era evident preferabil ca Moldova să rămână un principat vasal, iar cârmuitorii ei să accepte cu modestie o situaţie subalternă, dar ferită de primejdii. Nu altfel judecă letopiseţul cantacuzinesc pe Mihnea al III-lea care „foarte se înălţa şi se trufiia", dând în schimb dreptate boierilor care se opuneau planului lui de răscoală antiotomană[553].

Cele două componente ale unei politici „bizantine" la mijlocul secolului al XVII-lea, favorizarea boierimii greceşti şi veleităţile autocratice, se întrunesc la Gheorghe Duca, de trei ori domn al Moldovei şi, o dată, al Ţării Româneşti. I se impută „urâciunea grecilor ce adusese pre mulţi de la Ţarigrad"[554] şi faptul că „nu cheltuiè ca un domnŭ după putinţa ţării şi vrè să chletuiască ca un craiu"[555].

Toţi principii amintiţi, Radu Mihnea, Vasile Lupu, Mihnea al III-lea, Gheorghe Duca, au în comun preocuparea de a afirma cu energie

---

[550] *Ibid.:* „Precât îi dă Dumnedzău nu să satură".

[551] „A tuturor tiranilor... în lume urâtă este stăpâniia„ *ibid.*, p. 61.

[552] *Ibid.*, p. 120 (cu un punct de plecare providenţialist) şi p. 125. Nu suntem departe de viziunea istorică a lui Vico, ce operează cu noţiunile „sorgimenti, progressi, stati, decadenze e fini". Cronicarii trăiesc în aşteptarea pedepsei cereşti pentru orice exces: de pildă Radu Popescu, povestind dizgraţia lui Menşikov, are o expresie vrednică de Herodot — *„norocul fiind zavisnic* nu l-au îngăduit" (*Cronicari munteni*, I, p. 577).

[553] *Ibid.*, p. 176. Cuvintele boierilor: „noi suntem o ţară mică şi făr' de oameni, neputincioasă şi făr' de ajutor de nici o parte" (*ibid.*, p. 173) vor reveni ca un leitmotiv ori de câte ori această clasă caută să-şi justifice capitularea în faţa turcilor. Cf. în 1687, „sărăcia noastră", „pustiirea şi nevoinţele noastre", în dezgustătoarele văicăreli ale trădătorului Stoica Bucşanu (A. Veress, *op. cit.*, XI, p. 265–266).

[554] I. Neculce, *op. cit.*, p. 130; *Letopiseţul ţării Moldovei de la Eustratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir*, ed. C. Giurescu, Bucureşti, 1913, p. 58. I se reproşează şi intenţia de a-şi mărita fata cu Iordachi Muselim, „grec de la Ţarigrad" (Cf. Daponte, ed. C. Erbiceanu, *Cronicari greci*, p. 24, şi *Cronicari munteni*, I, p. 453). Vezi şi N. Iorga, *Un projet de mariage grec de Constantin Duca, futur prince de Moldavie*, RHSEE, XVI, 1939, p. 162–163.

[555] Ion Neculce, *op. cit.*, p,. 154, Cf. ibid., p. 162: „curtea lui, masa lui, cheltuielile lui, ca un craiu ţinè" .

caracterul autocratic şi legitimitatea autorităţii lor. Toţi au împărtăşit năzuinţa de a lărgi hotarele printr-o unire dinastică a celor trei ţări române, sau cel puţin a două dintre ele, cu acoperirea strategică necesară dinspre apus ori răsărit.

Ambiţia care i s-a atribuit lui Vasile Lupu de către unii contemporani, de a restaura Imperiul bizantin, într-o vreme când hegemonia Moldovei era admisă în cea mai mare parte a Orientului ortodox, n-a fost însă decât consecinţa prestigiului personal al domnului, care-l întrecea pe al antecesorilor lui şi pe care urmaşii săi nu l-au mai atins. Nici unul dintre ei nu s-a gândit serios la un destin ecumenic şi, de fiecare dată, chiar înfăptuirea unităţii, în concurenţă cu politica întreprinzătoare a principilor Transilvaniei, care stă şi ea sub semnul regalităţiii „dacice", a fost împiedicată de puterile vecine. Este semnificativ că întâlnim acest ideal politic, de la Mihai Viteazul încoace, asociat cu regimul monarhiei nelimitate.

Se opun astfel două strategii, două concepţii despre menirea acestui popor: una dinamică, puternic personalizată, cu aspecte de ostentaţie şi exces, faţă de alta anonimă, preconizând rezistenţa pasivă sau concesiile vremelnice pentru a menţine echilibrul.

Una din cele mai elocvente expresii ale opoziţiei oligarhiei boiereşti faţă de ideea imperială se găseşte la stolnicul Cantacuzino, care strecoară în elogiul Romei consideraţii critice de o neobişnuită actualitate. Astfel, după epoca glorioasă a Republicii, când „numai aleasa boierime şi capetele cele mari otcârmuia împărăţiia", începe declinul provocat de „samoderjeţii împăraţi, au mai bine tirani... mai răi şi mai cruzi decât fiarăle cele nedumesticite şi mânioase şi decât aspidele şi vasiliscii cei otrăviţi şi veninaţi, cum au fost Caie Caligula, Domeţie Neron, Domeţian, Diocleţian şi alţii ca ei mulţi". Omul politic, nedespărţit de istoric, acumulase prea multe resentimente ca să nu adauge, cu gândul poate la fratele Şerban sau la nepotul Constantin: „Şi nu numai la dânşii au fost ca aceia, ci şi la alte neamuri şi domnii, precum şi *până astăzi unde şi unde* nu lipsesc de a nu fi de acei cruzi tigri şi veninaţi balauri"[556].

---

[556] *Cronicari munteni*, I, p. 18–19. Vezi interesantele observaţii ale lui R. Koebner, *Despot and Despotism: vicissitudes of a political term*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XIV, 1931, p. 275–302.

Înseamnă oare că această generaţie a Cantacuzinilor renunţase la amintirile bizantine şi la pregătirea viitorului care le-ar fi putut reînnoi? Nicidecum. Doar interese personale şi cântărirea posibilităţilor momentului — au fost cu totul două asemenea momente: 1688 şi 1711 — îl împiedicau pe stolnic să recunoască tradiţia bizantină acolo unde era ea de fapt. Identificându-se cu boierimea „pământeană", Cantacuzinii jucaseră principalul rol în acea „journée des dupes" din decembrie 1669, când Radu Leon „cu grecii" şi „cu siimenii" (forţe politice până atunci opuse) încercase o lovitură de stat contra familiei lor. Rezultatul fusese o nouă întărire a privilegiilor boierimii, sub pretextul revenirii la „cele legi şi obiceiuri bune ce le-au fost tocmite cei domni bătrâni mai denainte"[557].

Luptele se vor înverşuna însă chiar în interiorul facţiunii boiereşti învingătoare şi, la capătul domniei lui Şerban, boierii munteni partizani ai imperialilor, care întrebuinţau pentru jalbele lor condeiul excepţional al lui Radu Popescu, se plâng de „aceşti oameni străini, greci ţarigrădeni, cărora moşii au fost adevăraţi turci, cari ei se numesc Cantacuzineşti"[558]. Două legitimităţi sunt contestate deodată în acest interesant document: a alegerii lui Brâncoveanu la domnie — fiind „numai de singuratec neamul lui pus să tirănească putere" — şi a

[557] Vezi *Letopiseţul cantacuzinesc* (ed. cit., p. 192–193) şi hrisovul domnesc de la 9 decembrie 1669 (Magazinul istoric, I, p. 131–134), semnat şi de spătarul Şerban şi de postelnicul Mihai Cantacuzino.

[558] Hurmuzaki, V, 1, p. 363. Scrisoarea (reprodusă şi de N. Iorga, *Scrisori de boieri*, p. 92–94), n-are dată, dar a fost considerată din 1689 sau 1690 (N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti în secolul al XVIII-lea*, I, p. 140, n. 378, şi p. 144, n. 393). Dintre cei 19 semnatari am putut identifica pe Stroe şătrarul din Drăgeşti (cf. şi N. Stoicescu, *Dicţionar*, p. 245), Preda Prooroceanu căpitan, Preda Milcoveanu, Matei Bălăceanu, Constantin Vărzaru comisul, Constantin căpitanul Filipescu (?) şi pe Radu clucerul (Cocorăscu?). Acesta din urmă ar putea fi chiar cronicarul Radu Popescu, mai capabil să redacteze teribilul pamflet, acuzând pe Cantacuzini, cărora se ştie ce ură le purta, de „mari tirănii" şi „meşteşuguri hiclene", pe când Brâncoveanu e comparat cu Neron, detaliu ce trădează pe cărturarul „învăţat şi în limba letinească" (*Istoria Ţării Româneşti 1688–1717*, p. 22). În biografia lui este de altfel o lacună între 1689 şi 1692, când figurează ca mare clucer. „Radu logofătul de taină", pomenit în scrisoarea lui Mihai Băjescu din februarie 1690 (Hurmuzaki, V, p. 310–311), identificat de obicei cu Radu Popescu, este mult mai probabil Radu Greceanu. Am susţinut această interpretare în Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol", XXV, 1, 1988, p. 441.

descendenţei Cantuzinilor din împăraţii bizantini, după o genealogie de care miniştrii de la Viena fuseseră demult informaţi[559].

Doar în prefaţa Bibliei greceşti de la Veneţia din 1687, Şerban era salutat ca „mândrie a elinilor, slavă a Bizanţului, glorie a Cantacuzinilor"[560]. Stolnicul însă, deşi se bucurase şi el de asemenea dedicaţii măgulitoare în care i se spunea „preavrednicul de numele elenic" şi „protosevastul de noblețe imperială"[561], urmărea să demonstreze pentru români înpământenirea lui desăvârşită. Nu este uşor de desprins din meandrele operei lui istorice, atât de digresivă în expunerea marilor întrebări pe care şi le pune autorul, o apreciere clară a rolului Bizanţului şi al „Bizanţului de după Bizanţ" în istoria universală — cadru pe care Cantacuzino l-a ţinut permanent în seamă pe când reînvia trecutul românilor din principatul muntean, cu intenţia — exprimată chiar în titlul scrierii sale — de a comenta împrejurările politice contemporane.

Până la urmă, pentru cititorul de astăzi, nu stilul cărţii reprezintă dificultatea principală a lecturii, ci semnificaţiile ei multiple. Într-adevăr, *Istoria Ţării Româneşti*, alcătuire originală şi complexă, se poate citi din trei puncte de vedere: *istoric*, domeniu în care erudiţia stolnicului găsea prilejul unei afirmări impresionante, *politic*, reflecţia asupra trecutului constituind un mijloc de a formula judecăţi privitoare la actualitate, într-un moment când nu mai contribuia activ la guvernarea ţării, şi *filosofic*, latură care îi îngăduia cugetătorului creştin să afle un sens ultim zbuciumatei istorii româneşti şi, prin ea, tuturor pătimirilor omeneşti. Începând de aici ni se va dezvălui veritabila „cheie" a gândirii stolnicului.

---

[559] Pentru teoria „alegerii", acreditată prin foaia de titlu a bibliei din 1688 şi prin inscripţia „electus Vaivoda" de pe sigiliul lui Brâncoveanu, vezi V. Cândea, *Les bibles grecque et roumaine de 1687-1688 et les visées impériales de Şerban Cantacuzène*, Balkan Studies, 10, 2, 1969, p. 370, 373, n. 57. Pe pecetea lui din 1688 (Bul. com. ist. a României, I, 1915, p. 299), iniţiala „K" înseamnă Cantacuzino; vezi N. Iorga, *Les diplômes impériaux de Constantin Brâncoveanu, prince de Valachie*, RHSEE, XIV, 1937, p. 182–183, unde, în 1695, e vorba de „nobilisima familia Cantacusina ipsissima, quae originem suam ad celeberrimam Imperatorum quondam orientalium stirpem refert".

[560] Idem, *În legătură cu Biblia de la 1688 şi Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXVIII (1915–1916), p. 39.

[561] Emile Legrand, *Epistolaire grec*, p. 9, nr. 6; idem, *Bibliographie hellénique du XVIIe siècle*, III, Paris, 1895, p. 51, nr. 675.

În concepţia medievală, aceeaşi de la simplul ţăran care vedea zugrăvită „roata lumii" în tinda bisericii satului[562] şi până la cel mai învăţat boier, orice creaţie politică, oricât de glorioasă şi de durabilă, nu poate să nu repete vârstele omului, îndreptându-se spre un sfârşit inexorabil. Cel dintâi exemplu oferit moraliştilor era istoria ebraică, la care se referă şi Constantin Cantacuzino într-o melancolică evocare a imperiilor din Vechiul Testament: „cu sunet se piiarde pomenirea lor, cum cântă împăratul prooroc David"[563]. Acelaşi lucru se poate spune despre poporul grec, a cărui istorie e periodizată în felul următor: antichitatea, în care „preamari oameni au fost şi atâta întru învăţătura cărţilor şi a ştiinţelor au fost procopsiţi şi atâta întru vitejii au fost ispitiţi şi aleşi, şi atâta întru înţelepcinea lumească de iscusiţi, cât nice un neam, nici o limbă pre lume, nici niciodată ca ei n-au stătut"[564], Bizanţul, considerat ca marcând un regres faţă de strălucirea incomparabilă a epocii precedente — „puţină procopseală a fi ... au început"[565] —, o dublă decadenţă a elementului grecesc, ca şi a celui roman — „şi mare osebire iaste între grec şi între roman"[566] —, în sfârşit, vremile moderne, când „acel neam atâta iaste de scăzut, de supus, de hulit şi de ocărât şi de mojic, încât milă se face celor ce, ştiind, gândesc ce au fost şi la ce sunt"[567]. E interesant că stolnicul nu se limitează la elogiul culturii elenice, ci, cu pregătirea cărturărească dobândită în Italia, înregistrează lucid disproporţia dintre modestele „şcolişoare" greceşti şi universităţile apusului[568]. „Astăzi" — constată el cu privire la greci — „dăscălia au pierdut, stăpânirile au răpus, cinstele s-au stins"[569]. După ce şi-a afirmat atât de răspicat independenţa faţă de greci, autorul găseşte în sfârşit

[562] Maria Golescu, *Roata lumii*, Revista istorică română, IV, 1934, p. 1–4.

[563] *Cronicari munteni*, I., p. 28, 63 (şi Troia).

[564] *Ibid.*, p. 39.

[565] *Ibid.*, p. 59.

[566] *Ibid.*, p. 39, 61–62, 68.

[567] *Ibid.*, p. 41.

[568] Al. Duţu, *„Translatio studii" la cărturarii români*, în *Cărţile de înţelepciune*, p. 127–136. Vezi şi preambulul unor hrisoave din 1785 şi 1793, în *Uricariul*, II, p. 53, 261.

[569] *Cronicari munteni*, I, p. 140–141. Făcând caz de „stricarea" limbii eline, Cantacuzino are cuvinte de dispreţ crud pentru epigoni: „au obosit şi ei pen gunoaiele lor ca cocoşii, părându-le că a mai rămas cevaşi vlagă şi de ei; unde văd zugrăviturile celor vechi ai lor, ei întru dânşii îşi fac mângâiere şi bucurie" (*ibid.*, p. 46).

momentul unei concluzii mai clemente: „zic să-i iertăm şi să ne fie milă de ei... fiind ei scăzuţi de toate şi lipsiţi şi supăraţi“ —, destăinuind şi motivul pentru care socoteşte potrivit să li se acorde grecilor bunăvoinţă şi protecţie („crud şi tiranic lucru iaste şi foarte fără de minte neştine să mai mustreze şi să mai pedepsească pe unul ce în pedeapsă şi în nevoie au scăzut... ocrotire să-i arătăm, asemenea pătimaşi şi nenorociţi socotindu-ne că putem ajunge şi putem fi fără de zăbavă şi fără veste“[570]

Surprindem aici sentimentul caracteristic nu numai pentru stolnic, dar şi pentru contemporanii săi că trăiesc timpuri cumplite[571]. Această conştiinţă a declinului Ţării Româneşti, „în stepena ce astăzi să află (măcar că de oareşicând aşa să trage), în care ticăloasă şi jalnică iaste“[572], se datora înăspririi regimului de dominaţie otomană în cea de-a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Sub raportul acesta, ţările române nu puteau fi decât solidare cu Grecia înrobită, iar poporul nostru cu toate celelalte popoare din sud-estul Europei. Prin urmare, câteva rânduri destinate probabil lui Hrisant Notaras aduceau un omagiu structurilor ecleziastice greceşti care-şi menţinuseră dârz autonomia chiar în condiţiile turcocraţiei şi, în încheierea lor, cărturarul izbucnea într-o rugăciune pasionată: „Fie dară milă şi grijă şi de ei acelui Hristos Dumnezeului nostru în carele nesmintit credem şi pentru al cărui nume nespuse rele şi grele trag şi pat ei şi toţi câţi sunt supuşi varvarei şi turceştii puteri, şi mântuiaşte, fiule al lui Dumnezeu, tot trupul cât supt tiranic jugul lor greu pătimeşte, şi cu înţelepciunea şi puterea ta, Doamne, izbăveşte norodul Tău de păgână sila lor“[573].

Intensitatea protestului antiotoman nu mai e, de astădată, dictată de un sentiment naţional, fie el grecesc sau românesc, ci de o viziune politică mai cuprinzătoare, ţintind la dezrobirea întregului sud-est ortodox („norodul Tău“), plan căruia Cantacuzino i-a închinat străduaniile sale până la sacrificiul suprem[574]. În căutarea cauzelor şi a soluţiilor practice pe

---

[570] *Ibid.*, p. 47.

[571] Vezi seria de mărturii culese de noi în Viaţa românească, 9, 1973, p. 84–86. Cf. „cumplite acestea vremi de acmu“, la Miron Costin.

[572] *Cronicari munteni*, I, p. 8.

[573] *Ibid.*, p. 43.

[574] V. Cândea, *Stolnicul Constantin Cantacuzino, omul politic — umanistul* (II), Studii, 20, 1967, p. 57.

care le presupune conforme voinţei divine, Cantacuzino face distincţia între grecii „răi", care „prin mijlocul turcilor la Moldova şi în Ţara Rumânească vin... ca să jefuiască şi ca să răpească", şi cei „buni", de la care „să vede şi rămâne de folos în pământurile acestea"[575]. Fără îndoială că printre cei din urmă istoricul considera şi propria sa familie. Pledând deci „pro domo", el va face apel la o adevărată teorie a înpământenirii: „Ca acestea dară neamuri de tot feliul, viind ei aici, şi căsătorindu-se şi amestecându-se cu lăcuitorii pământurilor şi aşezându-se, fiind dintr-aceia mai mulţi vrednici şi destoinici, rămâind moşteni şi numele de a să chiema rumâni"[576]. În timp ce revendica pentru el şi ai săi dreptul de a lua parte la conducerea statului ca „moşteni", termen pe care l-am întâlnit şi în cronică referitor la postelnicul Cantacuzino, stolnicul nu uită să învedereze că „şi Băsărăbeştii să trag de neam sârbesc"[577]. Punând astfel în discuţie legitimitatea domnului căruia el însuşi îi hotărâse alegerea cu ani în urmă, el intră în rivalitate cu Brâncoveanu. Mai târziu, în scrisoarea de disculpare din 1714 către patriarhul Hrisant, va spune despre nepotul duşmănit că fusese „în putere şi averi *pe o treaptă cu împăraţii şi regii*" [578]. Era în această recunoaştere a măreţiei unei epoci abia încheiate o critică vindicativă la adresa fostului domn care uzurpase un prestigiu cuvenit doar Cantacuzinilor, ca urmaşi ai vechilor basilei? Mai degrabă ni se pare expresia acelei politici prudente, ostilă inovaţiilor, reacţia de apărare a boierimii faţă de autocraţia domnească, din care derivă şi evitarea oricărei ciocniri cu puterea sultanului. A fi aspirat la titlul corespunzător unei politici independente era tocmai acuzaţia care-i urmărise pe toţi aceia din înaintaşii lui Constantin Brâncoveanu care, în tendinţa lor de consolidare

[575] *Cronicari munteni*, I, p. 41–42.

[576] *Ibid.*, p. 53.

[577] Aceasta era versiunea curentă în familia Cantacuzinilor, fiind adoptată, după căsătoria cu Casandra, şi de Dimitrie Cantemir. El scrie în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Gr. Tocilescu, Bucureşti, 1901, p. 26: „Brâncovenii bulgari să se tragă să povesteşte", Cf. idem, *Istoria imperiului otoman*, trad. I. Hodoş, II, Bucureşti, 1872, p. 626, n. 34. E vorba de falsa omonimie şi de presupusa înrudire cu dinastia sârbă Brankovic, pusă în circulaţie de Gheorghe Branković, căruia i se spunea în 1673: „pan Giorgie Brâncoveanul". Tot stolnicul despre Basarabi, în 1694: „producomo la nobilta da quei kralli e principi di Bulgaria" (Operele lui Constantin Cantacuzino, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1901, p. 52).

[578] Hurmuzaki, XIV, 1, p. 597.

a unei domnii autoritare, apăruseră, în optica marii boierimi, ca monarhi de tradiție romano-bizantină.

Există deci până dincolo de pragul secolului al XVIII-lea o dublă atitudine a societății românești față de tradiția imperială. Una este politica marii boierimi — a celei „vechi" întâi, apoi a celei „noi", pe măsură ce-și întărește poziția social-economică, pentru care principatele ar trebui să rămână state de mâna a doua, semidependente, schimbând numai, dacă se poate, obligațiile față de Poartă cu vasalitatea față de o putere creștină (Polonia, Imperiul habsburgic sau Rusia). Cealaltă politică a caracterizat pe acei domni din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea care au simțit nevoia de a reglementa, pe plan intern, raporturile cu boierii în modul cel mai favorabil autorității centrale. Pe plan extern, în relațiile cu Imperiul otoman, acești domni s-au străduit să înlăture cu totul dependența față de Poartă, în rare momente care aveau să coincidă cu insurecții generale ale sud-estului european, sau să o accepte ca pe o necesitate provizorie, compensată de sprijinul pe care li-l putea da sultanul în relațiile cu opoziția boierească sau cu statele vecine.

OPȚIUNEA ÎNTRE ROMA ȘI BIZANȚ

După un secol de aprigă polemică antigrecească, am văzut la Constantin Cantacuzino că Bizanțul recapătă o componentă romană pe lângă cea greacă ce o ascunsese pentru generațiile precedente. Ideea bizantină ajunge astfel să se disjungă în două elemente: Imperiul *roman* și Imperiul *grecesc*. Românii, datorită originii lor latine, devenită o dogmă pentru cărturari, și nu numai în provincia de peste munți, își revendică apartenența la primul. Centrul cercului în care ei ființează nu mai e Roma „cea nouă", a ereziei latinilor, nici, cu atât mai puțin, Țarigradul greco-turcesc, Stambulul. Conștiința de a aparține unui neam care începe cu întemeietorii Romei vechi o avuseseră românii din vremea lui Ștefan cel Mare, urmașii lor fuseseră fericiți să descopere în scrierile umaniștilor poloni sau la Bonfini temeiuri noi ale legendei care se preschimba astfel în realitate istorică, iar Cantemir avea să facă din transmiterea neîntreruptă și exclusivă a caracterului originar roman însăși ideea directoare a *Hronicului* său. Monarhia ortodoxă în plină expansiune teritorială asupra căreia trece sarcina de a conduce lupta antitomană,

Rusia lui Petru, a Anei şi a Ecaterinei îşi proclamă însă ambiţia de a restaura Imperiul *grecesc* pentru toţi creştinii de sub stăpânirea sultanului. Confruntarea dintre cultura slavo-greacă şi cea occidentală, de formă latină, avusese loc în Rusia în tot cursul secolului al XVII-lea. După ce, în 1680, reînfiinţarea tipografiei din Iaşi, risipită după sfârşitul domniei lui Vasile Lupu, s-a datorat sprijinului acordat strădaniilor lui Dosoftei de patriarhul Ioachim al Moscovei, introducerea tiparului *latin* şi grecesc în Rusia în 1694, după exemplul şi cu ajutorul ţărilor române, mai cu seamă prin intervenţia personală a lui Constantin Brâncoveanu şi Nicolae Milescu, a reprezentat un act de solidaritate intelectuală vrednic de cel căruia-i răspundea[579]. Solidaritate atât cu destinul culturii ruse care, în acea vreme, cunoştea ca şi cea românească emanciparea de forma tradiţională slavonă, cât şi cu grecitatea postbizantină, supusă ca şi românii din principate dominaţiei otomane. Dar Roma, tot trecutul prebizantin al ideii imperiale, deveniseră străine de coordonatele istorice ale politicii ţarilor. Aspiraţiile lui Petru erau învederate de proclamaţiile cu care trupele lui îşi fac pe rând intrarea, sub comanda aceluiaşi general Kropotov, în Moldova şi, după zece ani, în Georgia. Chiar campania din 1711 se deschisese printr-o paradă militară la Moscova cu steaguri pe care scria: „Sub acest semn, vei învinge". Se întrebuinţau, pentru a atrage, formule ca imperiul ecumenic şi unitatea religioasă care, tocmai din cauza îndelungatei lor circulaţii în spaţiul românesc, se uzaseră[580].

Ce mai putea fi acum comun între români şi ilustrele ruine bizantine pe care o propagandă interesată făgăduia să le înalţe din cenuşă? Chiar în epoca fanarioţilor, clasa conducătoare, numai superficial grecizată, nu va reveni niciodată la iluziile pe care le nutrise cândva. O conştiinţă naţională tot mai clară unea pe toţi românii într-o hotărâtă rezistenţă faţă de încălcările străine, rezistenţă care-şi căuta puteri noi în Roma strămoşilor. Un mit îl înlocuia pe altul. Alt trecut şi alt viitor se conturau limpede. Despărţindu-se de proiectările în imaginaţie ale unor năzuinţe neîmplinite, discuţia noastră va aborda acum un alt domeniu, al realităţilor politice, la care tradiţia bizantină, seculară, a trebuit să se adapteze.

---

[579] Em. Turdeanu, *Le livre grec en Russie: l'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682–1725)*, Revue des études slaves, XXVI, 1950, p. 69–87.

[580] Vezi şi eseul lui C.I. Andreescu, *Despre o naţionalitate ortodoxă* (extras din revista Misionarul, 10/11, Chişinău, 1934), p. 13–38.

Fig. 1. „Din mila lui Dumnezeu, Io Petru voievod...": Radu Paisie, ctitor la bolnița Coziei (zugrăvită în 1542).

Fig. 2. Detaliu din portretul lui Mircea Ciobanul, în naosul bisericii de la Snagov, cu îngerul care-l încoronează (1563).

Fig. 3. Domni de drept divin: Petru Cercel, zugrăvit de Mina din Târgoviște în biserica de la Caluiu, în 1594.

Fig. 4. Domni de drept divin: Matei Basarab, în portretul ctitoricesc de la Arnota, zugrăvit de Stroe din Târgoviște în 1644.

Fig. 5. Translaţia puterii imperiale într-o imagine *Leatopiseţ ce-i zice cartea împăraţilor*, cronograf copiat în 1757 de Constantin „feciorul popii Ioanichie ot Mogoţoaia (Biblioteca Academiei, ms. rom. 1071, f. 421).

Fig. 6. Ca succesor al basileilor, Selim al II-lea susţine „coroana Ţarigradului" (acelaşi manuscris, f. 458 verso).

Fig. 7. Lupta lui Ştefan cel Mare împotriva turcilor e simbolizata de acest steag dăruit de el la Athos, cu reprezentarea Sfântului Gheorghe, tronând ca un împărat bizantin, încoronat şi înarmat de îngeri, calcând balaurul.

Fig. 8. Atitudinea faţa de dominaţia otomană rămâne militantă pe plan ideal, dovadă icoana de la Valeni, zugrăvita de Tihomir „din Ţara Muntenească" în 1651, în care arhanghelul rapune pe „împaratul pagân" (N. Iorga, *Veche arta moldovenească în ţinutul Neamţului*, BCMI, XXXII, 1939, 99, şi Maria Golescu, *Icoana din Văleni*, Piatra Neamţ, Buletinul Muzeului Militar Naţional, IV, 1940–1941, 7–8).

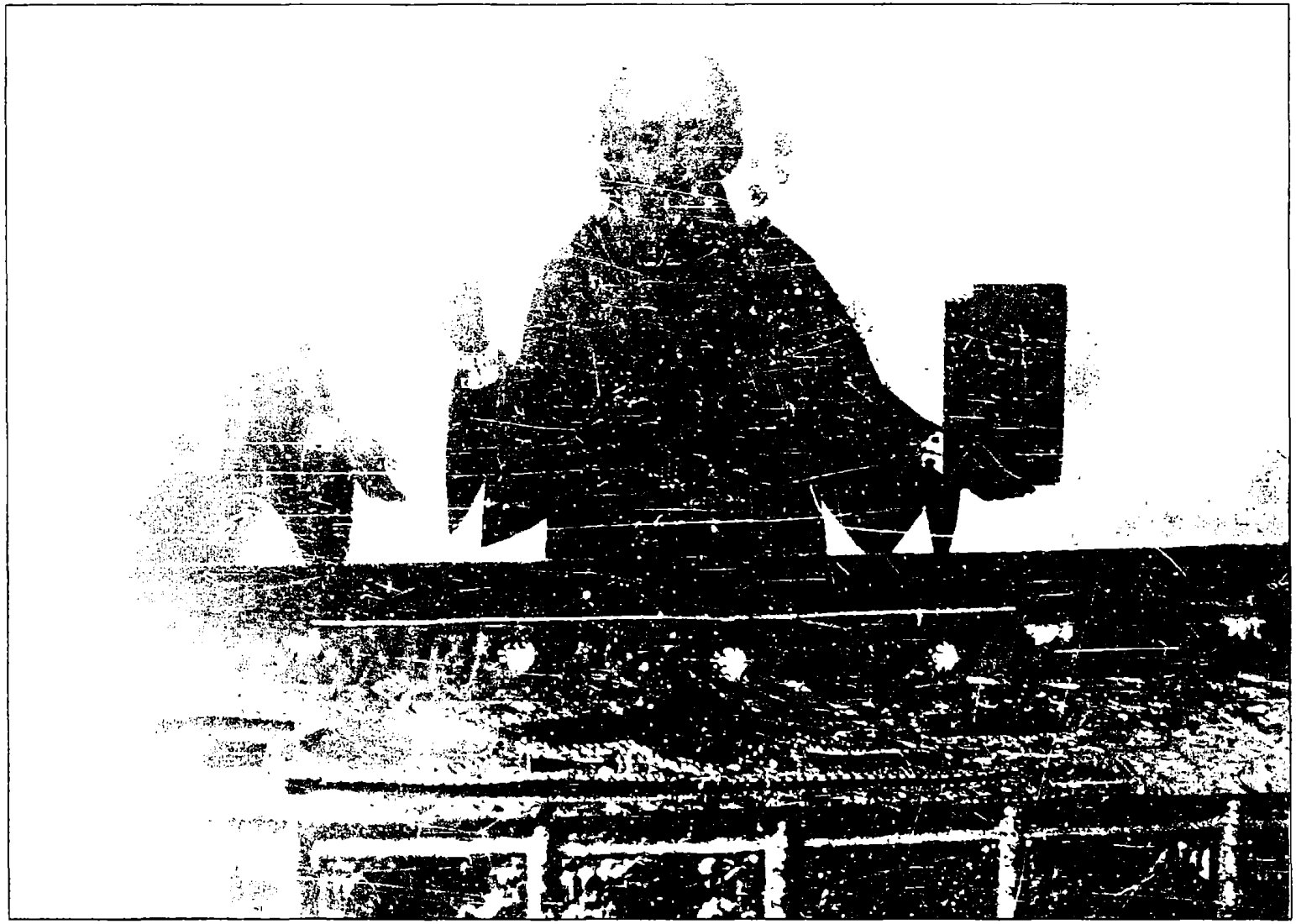

Fig. 9. Neagu-Vodă („ὁ ἡγεμὸν Νίαγκος“) şi Sf. Nifon. Pictură pe capacul chivotului dăruit de Neagoe Basarab mănăstirii Kutlumus de la Athos (clişeu V. Grecu din 1939). O altă fotografie a fost publicată de N. Iorga, *Două opere de artă româneşti din secolul al XVI-lea la Muntele Athos*, BCMI, 1933, 75, p. 28.

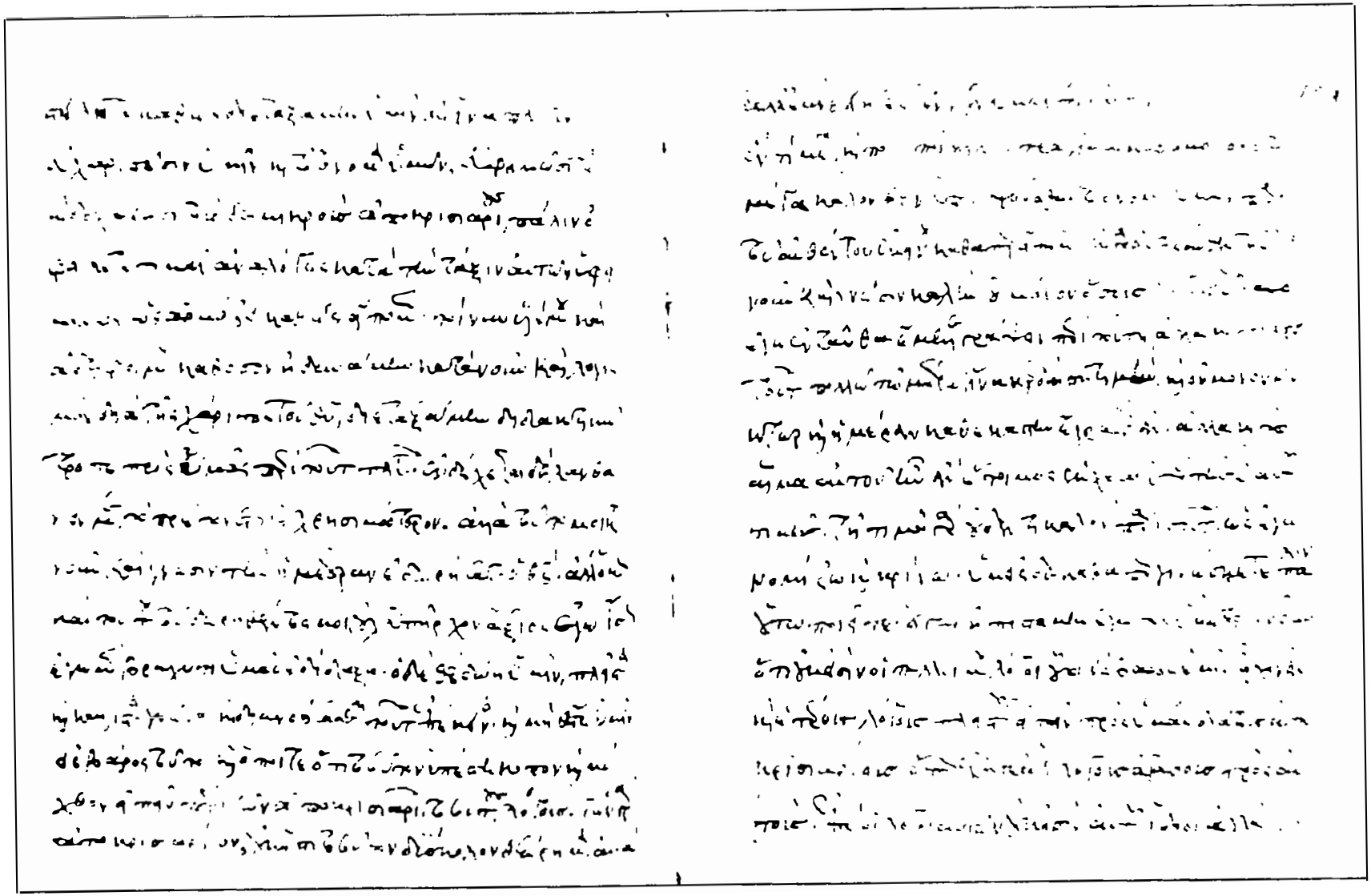

Fig. 10. Neagoe Basarab „fu ctitor a toată Sfetagora". Pagină din manuscrisul versiunii greceşti a *Învăţăturilor*, de la mănăstirea Dionisiu (clişeu V. Grecu).

Fig. 11. Broderie (prapur sau podea) donată mănăstirii Kutlumus de Vlad Vintilă în 1532–1535, domnul fiind reprezentat împreună cu soţia sa Rada şi cu fiul lor, Drăghici. Obiectul a fost publicat de N. Iorga, *Două opere de artă româneşti din secolul al XVI-lea la Muntele Athos*, BCMI, XXVI, 1933, 75, p. 29 şi comentat de P. Ş. Nasturel în Byzantinische Zeitschrift, 64, 1971, 1.

Fig. 12. Alexandru Lăpuşneanu (aici cu fiii săi Bogdan şi Constantin) a fost şi el unul din ctitorii Muntelui Athos, avându-şi deci portretul la Dionisiu. Reprodus de N. Iorga, *Portretele domnilor noştrii la Muntele Athos*, AAR, m.s.i., s. III, t. IX, 1928, 2, fig. 3.

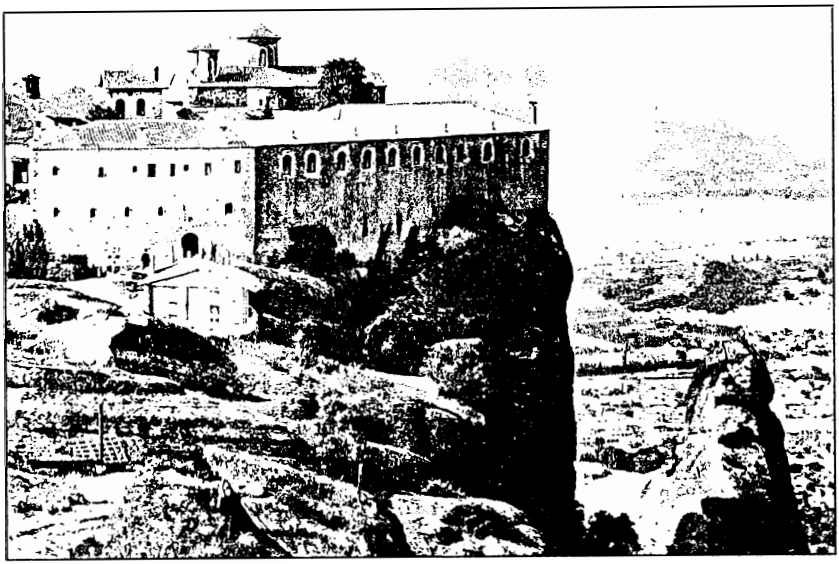

Fig. 13. Mănăstirile de la meteore în Thessalia au beneficiat în secolul al XVI-lea de politica generoasă a domnilor români.

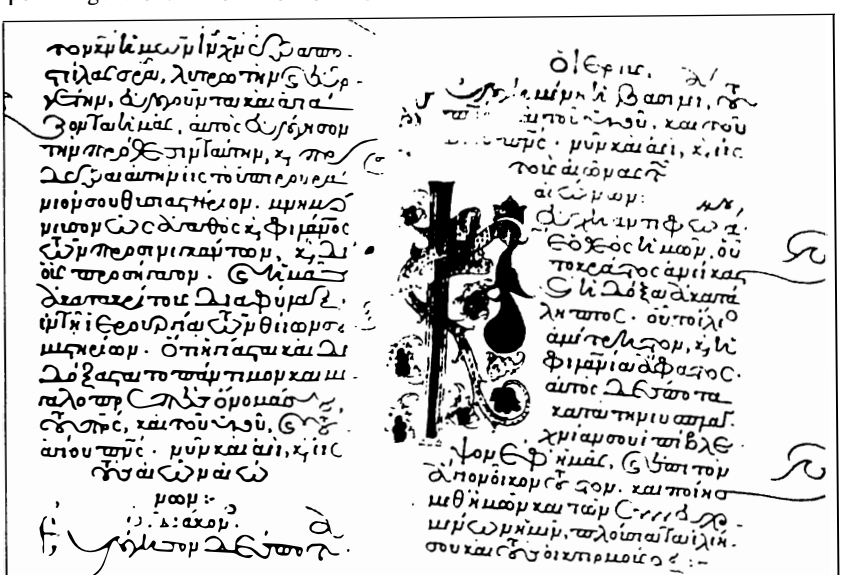

Fig. 14. Pagină dintr-un manuscris copiat de Matei al Mirelor la Dealu, în 1620 (după L. Politis, *Un copiste éminent du XVIIe siècle: Mattheiu, mitropolite de Myre*, Studia codicologica, 1977, fig. 11).

Fig. 15. Matei Basarab şi doamna Elina, ca donatori la Sf. Mihail, paraclisul Lavrei athonite. Miniatură din ms. suppl. grec 242 de la Bibliothèque Nationale, semnalată de H. Omont, *Portraits de Mathieu Bassaraba Voïvode de Valachie et de sa femme Hélène*, Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France, 1898.

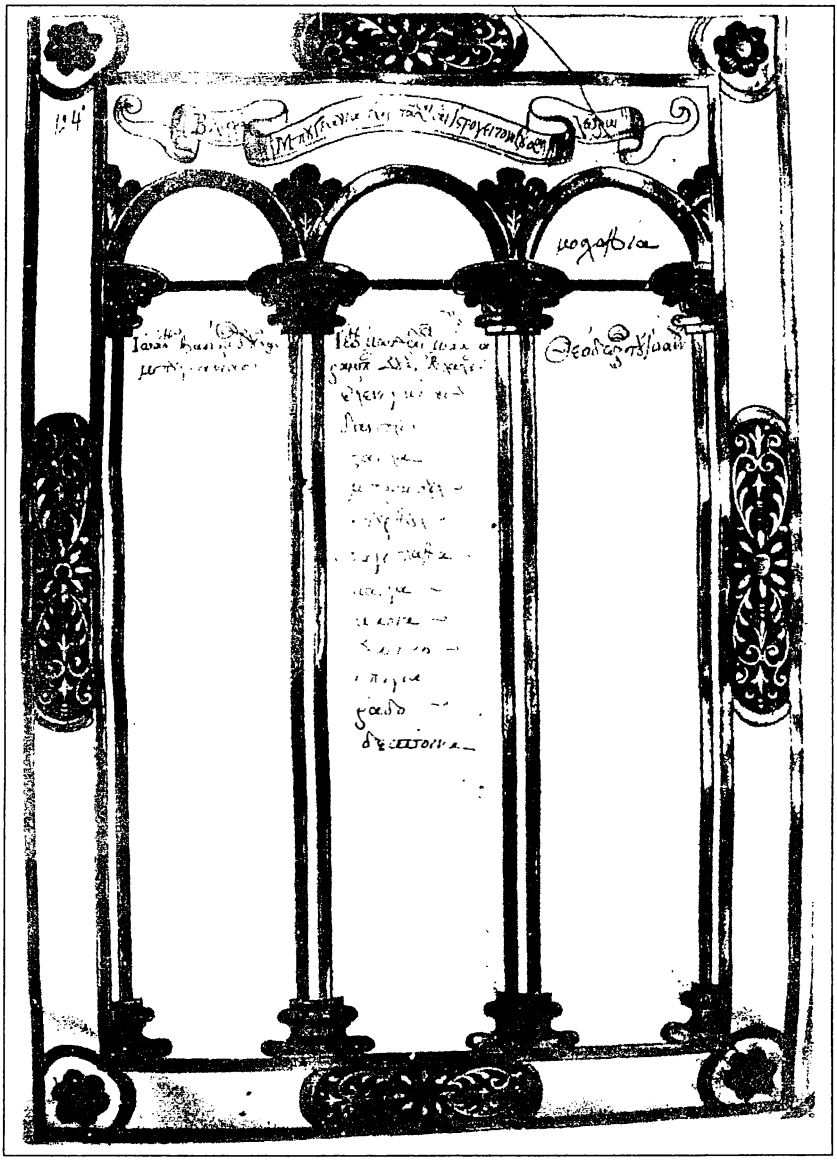

Fig. 16. Pomelnicul donatorilor de la San Giorgio dei Greci, din Veneţia, cu numele lui Vasile Lupu, Matei Basarab şi ale vechilor Craioveşti, alături de ale ţarilor ruşi (după M. I. Manoussakas, 'Αλληλογραφία τῆς ἑλληνικὴς 'Αδελφότητας Βενετιὰς μὲ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας, Thesaurismata, 15, 1978, pl. 3)

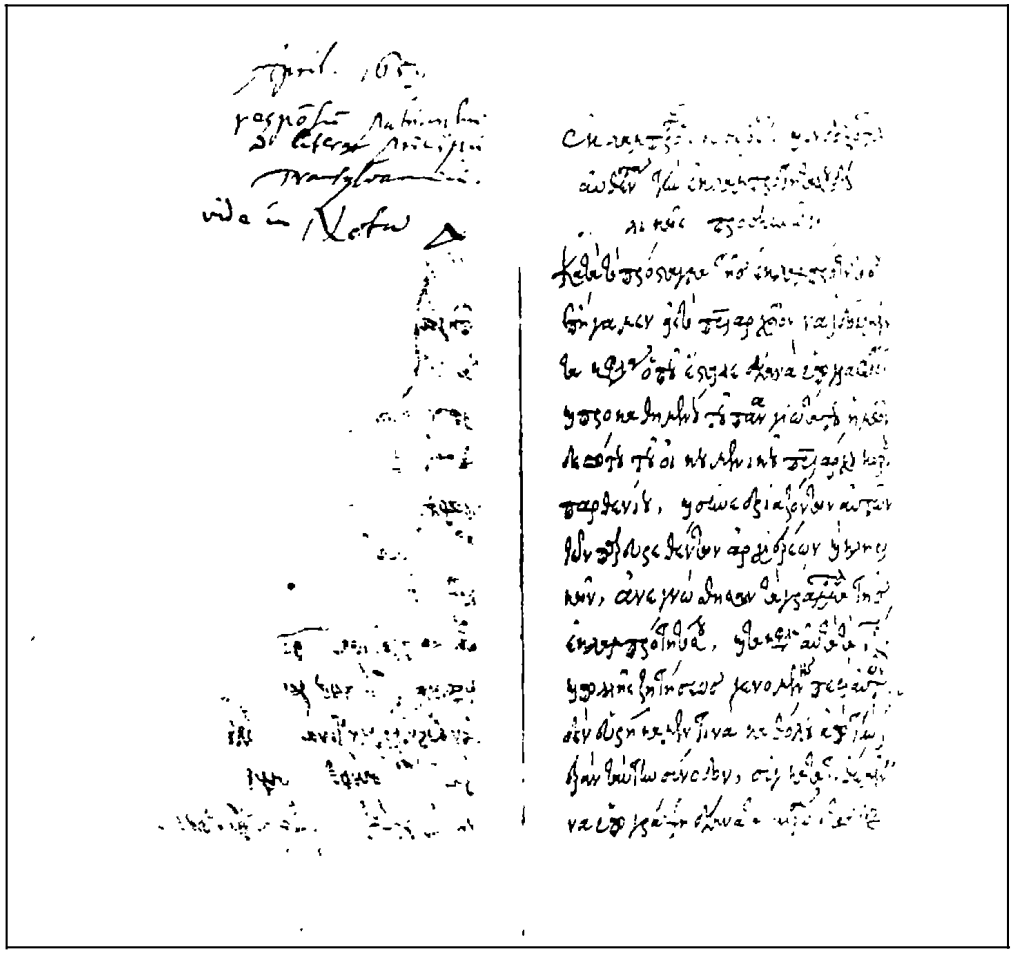

Fig. 17. Pagină din corespondența lui Mihnea al III-lea cu partiarhul ecumenic Partenie al IV-lea (ms. BPG 73, fost 65, al Universității din Leiden, fol. 1), text editat de N. Iorga, *Două contribuții la istoria noastră bisericească. Sinodul din Târgoviște în 1659*, AAR, m.s.i., s. II t. XXXVIII, 1916, p. 465–483.

Fig. 18. Numele lui Constantin Brâncoveanu e scris cu aur pe fond de purpură ca al împăraților bizantini, în liturghierul copiat de caligraful și miniaturistul Calinic, după 1714 (Muzeul de artă al României, ms. gr., f. 18 verso).

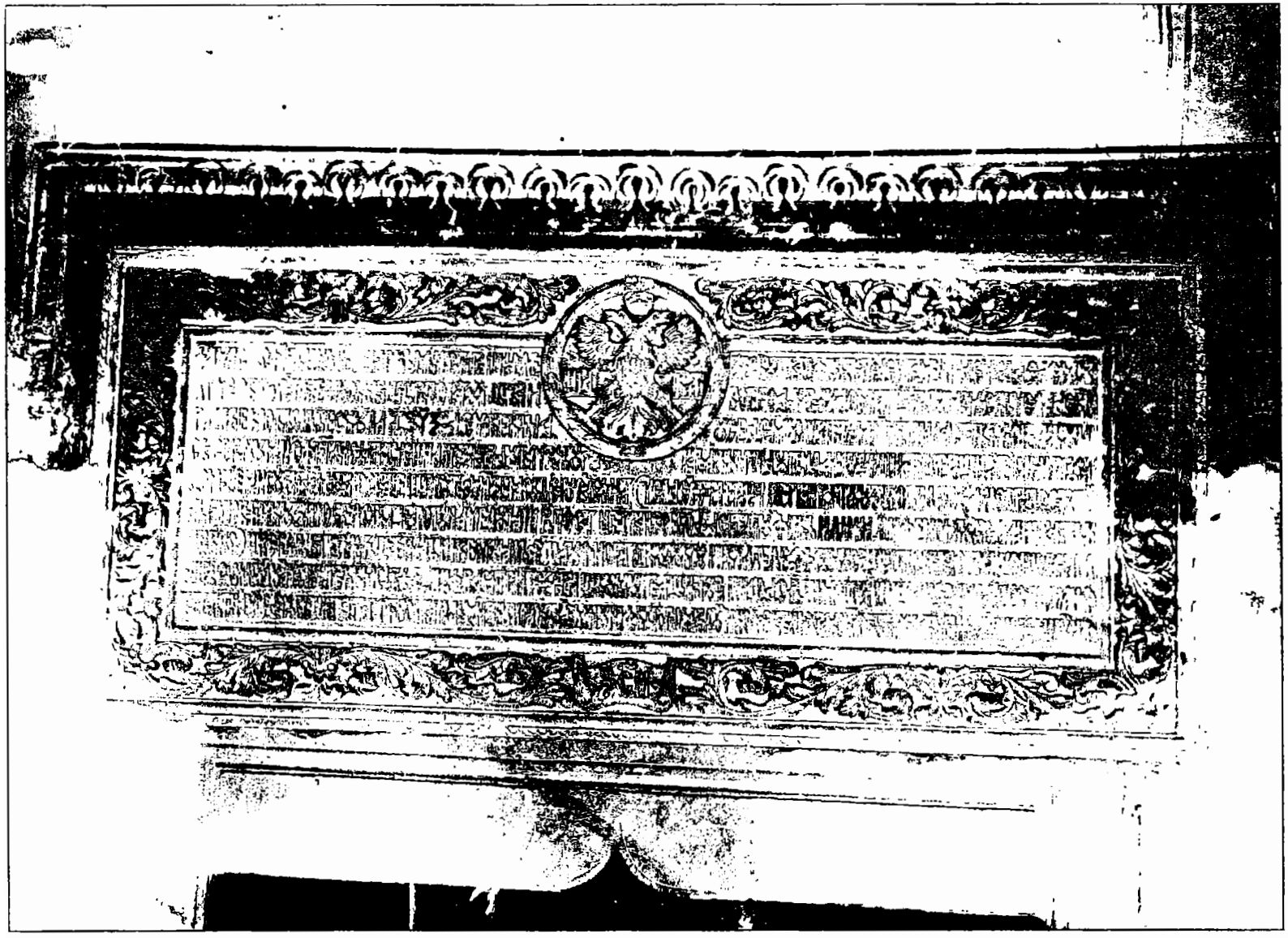

Fig. 19. Vulturul bicefal în pisania bisericii de la Comana, refăcută de paharnicul Şerban Cantacuzino în 1699–1703.

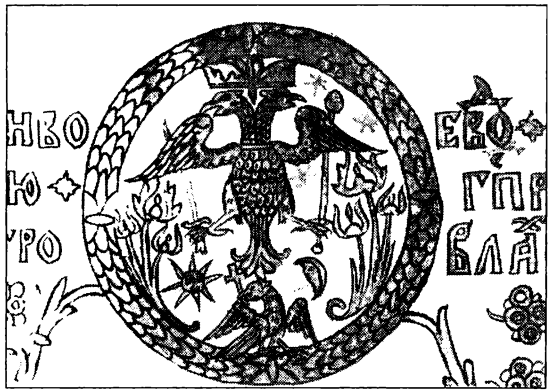

Fig. 20. Stemele Cantacuzinilor şi Ţarii Româneşti pe hrisovul lui Şerban Cantacuzino de la 20 iunie 1682, Arhivele Statului, Bucureşti, XXXIII/4.

Fig. 21. Stemele reunită a Cantacuzinilor şi Ţarii Româneşti pe un hrisov din 1682, Arhivele Statului, Bucureşti, Suluri, nr. 7.

Fig. 22. Pagina de gardă (verso) a *Liturghierului* tipărit la Bucureşti în 1680, cu stema Ţarii Româneşti şi vulturul bicefal.

Fig. 23. Văl de tâmplă de la Mănăstirea Hurezi (1691–1692), în prezent la Muzeul de Artă al României, cu stemele şi numele lui Brâncoveanu

Fig. 24. Vulturul bicefal în stema patriarhului Avramie al II-lea al Ierusalimului, pe o pisanie din 1782 la un han al Manastirii Vacareşti, astazi disparut.

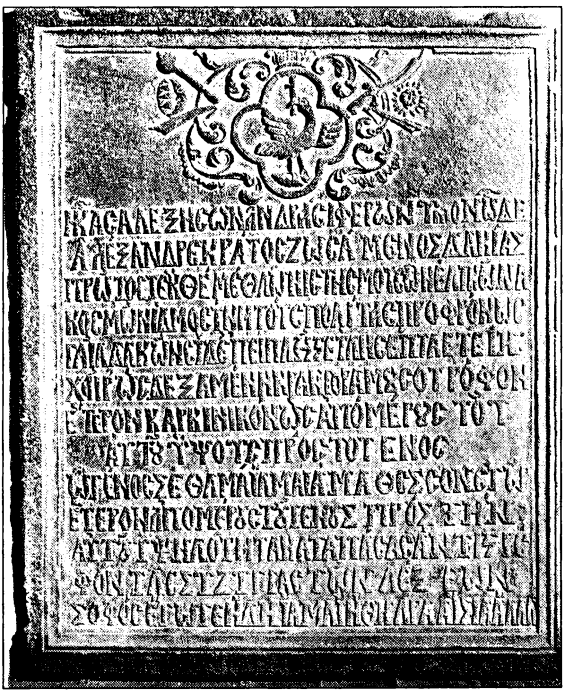

Fig. 25. Stema Ţarii Româneşti în pisania din 1775, pusă în cinstea lui Al. Ipsilanti la şcoala Mănăstirii Sf. Sava din Bucureşti. Versurile lui Iancu Văcărescu despre corbul care „iar acvila s-ar face" au în vedere simbolul Romei, sub egida căreia poetul concepea „renaşterea" patriei.

Partea a II-a

REALITĂŢILE

Înainte ca, într-o perioadă de reculegere culturală, învierea Romei să înlocuiască în spirite Bizanţul — el însuşi continuarea Imperiului roman, cu încă trei elemente în plus: elenismul, influenţa orientală şi ortodoxia[1] —, se poate vorbi, timp de aproape trei secole după cucerirea Constantinopolului, de o supravieţuire bizantină în politica ţărilor române. Se poate vorbi, într-un limbaj metaforic, dar credem că formula trebuie rectificată şi completată, potrivit exigenţelor şi progreselor istoriografiei actuale, în sensul că, în cursul transmiterii unor teorii şi idei politice de la Bizanţ în ţările române, atât conţinutul cât şi ponderea acestei tradiţii au variat în veacurile al XVI-lea şi al XVII-lea, după care slăbiciunea ei devine evidentă. Tot ce a fost examinat până acum — titulatura domnilor, ceremonialul de la curtea lor, afirmările cele mai îndrăzneţe ale ambiţiilor lor în literatura politică şi istorică scrisă sub controlul lor direct sau chiar împotriva lor — aparţine domeniului stărilor de spirit, este un material pentru istoria ideilor. Totuşi, linguşirile supuşilor sau complimentele interesate ale unor oaspeţi în trecere pe la Iaşi ori Bucureşti nu trebuie confundate cu acţiunea politică efectivă a domnilor români, chiar dacă au putut-o justifica, încuraja sau consolida teoretic. Tocmai de aceea, este necesară o reluare a perioadei cercetate în paginile precedente, spre a scoate în relief nu numai impactul bizantin asupra gândirii politice româneşti, ci complexitatea împrejurărilor în care aceasta s-a manifestat, fie inspirându-se din ideologia „imperială", fie

[1] Dintre numeroasele lucrări în care N. Iorga şi-a expus această concepţie, amintim doar sinteza finală *Istoria vieţii bizantine*, trad. Maria Holban, Bucureşti, 1974. Drept comentariu, vezi paginile scrise de Eugen Stănescu şi de Emanuela Popescu, în volumul *Nicolae Iorga — istoric al Bizanţului*, p. 11–47, 27–37.

recurgând la alte exemple, în permanentă confruntare cu realităţile care o sileau să inoveze[2]. Subiectul acestei cărţi este, cum am am spus-o în altă parte, cu alte cuvinte, istoria unui dramatic „distacco" dintre formulele moştenite de la Bizanţ, cărora această origine le-a dat un prestigiu durabil, susţinut de biserică şi prin cultură, şi un fond propriu al cărui răspuns la conjunctura politică, fiind de o discontinuitate derutantă la prima vedere, a avut totuşi un sens general îndreptat spre modernitate. N-a existat o ruptură cu Bizanţul, ci o părăsire a lui, treptată, de către elita ecleziastică şi laică, pe măsură ce alte puncte de sprijin se ofereau acţiunii de afirmare a unei individualităţi politice. Dacă nu e o iluzie retrospectivă a defini o mişcare prin termenul ei final, atunci se poate susţine că diferitele mişcări autonomiste din secolele XVI–XVIII premerg luptei din veacul următor pentru independenţa naţională, nu ca simple antecedente, ci ca premise ale acestui demaraj. E vorba de mutaţii care au durat trei secole. Totuşi, în istorie precedentele dobândesc, în lumina experienţelor ulterioare, o valoare exemplară. În perioada al cărei studiu ne va conduce până în anii 1740–1750, rezistenţa antiotomană a popoarelor sud-est europene, printre care a românilor în primul rând, s-a bazat pe o legătură tenace cu trecutul, incorporat — la toate nivelele sociale — într-un patrimoniu comun de credinţe, practici, comportări colective, trecut în care experienţa bizantină ocupa un loc de netăgăduit. Devenind la rândul său *trecut*, o mare parte din această epocă, minus ultimul secol, a cărui imagine deformată de resentimente a rămas până în zilele noastre cea a unei vremelnice „decadenţe", a fost „descoperită" la începutul veacului al XIX-lea. S-a produs atunci un nou proces de idealizare, de mitizare — revoluţionarii din 1848 sărbătorind pe Ştefan cel Mare de „ziua lui", Mihai Viteazul întruchipând aspiraţiile contemporane spre unitatea naţională etc. Privirea întoarsă îndărăt a condus iarăşi paşii spre viitor... Fiindcă istoria ar fi cea mai simplă dintre ştiinţe, dacă trecutul ar fi unul singur. Dar fizionomia acestui timp nu e niciodată fixată pentru totdeauna, ci mereu remodelată de prezent.

[2] După cum s-a putut vedea şi până acum, analiza informaţiilor referitoare la ultima fază a influenţei bizantine în Ţara Românească şi Moldova ne-a dus la alte concluzii decât aceea că ar fi fost „în bună măsură" un fenomen „secundar" şi „impus" (Al. Elian, *Moldova şi Bizanţul*, p. 178).

CRUCIADA DEFENSIVĂ A LUI ŞTEFAN CEL MARE

Transformarea Bizanţului dintr-o realitate istorică într-o prezenţă ideală nu s-a petrecut deodată, la 29 mai 1453, ci într-o perioadă greu de delimitat în timp, în orice caz mai îndelungată decât sfertul de secol dintre căderea Constantinopolului şi cea a Mangopului. Este un răstimp semnificativ, chiar indispensabil pentru înţelegerea secolului următor. Este vremea când în Moldova domneşte, cu o înţeleaptă energie care făcea din principatul său una din marile forţe politice ale Europei de răsărit, Ştefan cel Mare. Cu privire la sensul luptei sale antiotomane, confirmat de elogiile hiperbolice primite din partea papii sau a Signoriei veneţiene s-a afirmat pe bună dreptate: „în tot secolul al XV-lea ideea de cruciadă creştină rămâne vie în ţările române, ea străbătând politica externă a lui Ştefan cel Mare"[3]. Ca nouă dovadă a acestei concepţii a contemporanilor, biserica de la Războieni, zidită pe locul sângeroasei înfruntări dintre moldoveni şi turci, acoperă un mare osuar, în care mâini cucernice au cules rămăşiţele creştinilor căzuţi pe câmpul de bătălie. Destinaţia lăcaşului înălţat deasupra acelor oseminte fără tidve, asemenea unor moaşte, este limpede: un *martyrium*[4]. Semnificaţia simbolică a gestului domnesc se întâlneşte cu rugăciunea ostaşilor în dimineaţa luptei de la Vaslui, acel „Dumnezeu ne va ajuta" a cărui amintire se păstrează într-o relatare străină[5].

Prin urmare, îndelungata activitate politică şi militară a lui Ştefan a fost subordonată în cea mai mare parte unui scop: cruciada, dar una defensivă[6]. Conştiinţa acestei ultime misiuni nu a venit din afară, din apusul în care voievodul Moldovei era vestit ca „bărbat prea înţelept şi mult încercat în

---

[3] Val. Al. Georgescu, *Instituţiile statelor româneşti de sine stătătoare*, în vol. *Constituirea statelor feudale româneşti*, Bucureşti, 1980, p. 258. Vezi şi Sergiu Iosipescu, *Viziunea românească asupra războiului de cruciadă (sfârşitul sec. al XIV-lea — începutul secolului al XVI-lea)*, în *Studii de istorie şi teorie militară*, Bucureşti, 1980, p. 19–41.

[4] Cf. comunicarea arheologului Gh. I. Cantacuzino, *Biserica lui Ştefan cel Mare de la Războieni, monument comemorativ*, Memoria Antiquitatis, IV–V, 1972–1973, Bucureşti, 1976, p. 231–234. Nici un monument, în schimb, nu comemorează bătăliile de la Baia sau Cosmin.

[5] „Gott, der wirt, uns helffen" (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p. 93).

[6] Observaţia lui N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 165.

meseria armelor"[7], ci s-a născut aici, fiind vorba de lupta pentru independenţa statului său. Dovezi sunt afirmaţiile răspândite în corespondenţa lui Ştefan cel Mare despre rolul Moldovei de „poartă a creştinătăţii"[8], „zăvor" sau „zid al Ungariei şi Poloniei"[9], repetate încă o dată în 1503, când el îi mustra pe feudalii poloni că au uitat că le fusese „scut şi ocrotire dinspre partea păgânească"[10]. Această mândră credinţă s-a impus şi cancelariilor străine într-o asemenea măsură încât la Veneţia, în martie 1468, când Ştefan nu intrase încă în conflct direct cu turcii, biruinţa de la Baia asupra regelui Ungariei care încheiase un armistiţiu cu Poarta era socotită *salvatoare* pentru Republică[11].

Paralel, s-a dezvoltat în Moldova lui Ştefan cel Mare concepţia despre domnia independentă şi autocrată, despre o autoritate transmisă „prin voia lui Dumnezeu", dar ereditar, în cadrul unei singure familii. Începând din 1492, domnul are grijă să precizeze cu privire la evenimente de seamă, cum ar fi încheierea construcţiei unei ctitorii, cărui an al cârmuirii sale îi corespunde data respectivă[12]. Sentimentul dinastic se reflectă în hotărârea luată de Ştefan de a purcede la reînhumarea predecesorilor săi în necropola

[7] „Homo sagacissimo et callidissimo in lo mestiere dell'arme" — citat din scrisoarea bolognezului Francesco Trancedini către ducele de Milano, 17 octombrie 1492, editată de V. Makuscev, în Glasnik srpskog učenog društva, s. II, t. XV, Beograd, 1883, p. 137.

[8] „Porta della christianitŕ", în scrisoarea circulară adresată principilor creştini la 25 ianuarie 1475 (I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p. 323).

[9] „Seraio del Hungaria et Pollana", ori „un muro del Hungaria et Pollana", citat după ultima ediţie a scrisorii către doge de la 8 mai 1477 (G. Mihăilă, *Contribuţii*, p. 178, 179).

[10] „Non vultis memorari quod mecum fuit vobis bene, et eciam fui vobis scutum et protectio ab omni parte paganea" (I. Bogdan, *op. cit.*, p. 467). Exemplele de mai sus se regăsesc la E. Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească*, p. 39, sau idem, *Tendances politiques et états d'esprit au temps d'Etienne le Grand, à la lumière des monuments écrits*, RRH, IV, 1965, p. 253.

[11] „La salute de lo stato de essa Signoria", cf. P.P. Panaitescu, *Ştiri veneţiene contemporane asupra bătăliei de la Baia*, Revista istorică, VIII, 1922, p. 49. Vezi regestele documentelor din iulie–decembrie 1467 publicate de G. Valentini în Archivum Historiae Pontificiae, 14, 1976, p. 96–101.

[12] *Repertoriul monumentelor*, p. 95, 109; 114, 124, 126, 143, 146, 148; 160, 183, 190. Uzanţa există şi pentru ctitoriile lui Ştefan de la Athos (N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre*, p. 467, 469) sau chiar în însemnările de pe manuscrise (idem, *Contribuţii la istoria bisericii noastre*, AAR, m.s.i., s. XXXIV, 1911, p. 459–460).

voievodală de la Rădăuţi (Sf. Nicolae). Cu excepţia lui Alexandru cel Bun, de al cărui mormânt de la Bistriţa, străjuit de o măreaţă tradiţie vie până astăzi, nimeni n-ar fi cutezat să se atingă, şi în afară de uzurpatori, toţi sunt acolo strânşi laolaltă sub lespezile cu inscripţii destinate să întărească prin amintirea strămoşilor prestigiul urmaşului lor: Bogdan, Laţcu, Petru I, Roman I, Ştefan I, Bogdan (fratele lui Alexandru I), alt Bogdan (fiul lui Alexandru) şi Anastasia (fiica lui Laţcu)[13]. Nu fu tulburată nici odihna lui Bogdan al II-lea, întru pomenirea căruia se va ridica biserica din Reuseni cu hramul grăitor al Tăierii capului Sf. Ioan[14]. Bisericuţa veche de la Volovăţ a fost înlocuită cu una nouă, de piatră, unde, probabil, a rămas înmormântat Dragoş, întemeietorul statului moldovean şi al primei dinastii, înlăturate între timp de la tron[15].

Putem oare merge mai departe şi crede că, prin acţiunea conştientă a lui Ştefan, românii au intrat în acel mare curent din istoria universală trasat de dinamica ideologică creatoare de imperii? Dacă în sprijinul acestei teze s-ar putea cita câteva din documentele analizate până acum, altele vin s-o infirme cu mai mare vigoare. E adevărat că în epilogul unui tetraevanghel, scris în 1473 şi făcând parte din zestrea mănăstirii Humor,

---

[13] *Repertoriul,* p. 249–254, 255–256, 262–263. Vezi Lia şi Adrian Bătrâna, *Mărturii heraldice cu privire la începuturile statului feudal Moldova,* în vol. *Constituirea statelor feudale româneşti,* Bucureşti, 1980, p. 195–196. La Bistriţa a fost pusă o lespede nouă pe mormântul doamnei Ana. Pretextul unor asemenea iniţiative a putut fi moartea ultimei fiice a lui Alexandru cel Bun, Chiajna, la 8 august 1479 (*Cronicile slavo-române,* p. 64). Tot atunci a fost cioplită piatra lui Ştefan al II-lea de la Neamţ, despre care vezi ciudatul articol al lui D. Constantinescu, *Mormântul domnesc din mănăstirea Neamţului,* Memoria Antiquitatis, III, 1971, p. 277–297. Vezi şi I.C. Chiţimia, *O nouă semnificaţie a culturii din epoca lui Neagoe Basarab,* în vol. *Neagoe Basarab la 460 de ani de la urcarea sa pe tronul Ţării Româneşti,* Bucureşti, 1972, p. 121–122. În 1492 iau sfârşit lucrările la biserica Sf. Nicolae din Iaşi, zidită, „pentru pomenirea celor răposaţi, părinţii şi fratele nostru" (*Repertoriul,* p. 108).

[14] *Ibid.,* p. 196, 275. Cf. V. Brătulescu, *Pietrele mormântale de la muzeul din Fălticeni,* BCMI, XXXI, (1938), p. 38–39.

[15] Pr. I. Zugrav. *Pisania de la locuinţa domnească din mănăstirea Putna sau piatra funerară a lui Dragoş Voievod pusă de Ştefan cel Mare?,* Mitropolia Moldovei şi Sucevei, XVII, 1966, p. 560–565; Şt.S. Gorovei, *Biserica de la Voroneţ şi mormântul lui Dragoş Vodă, ibid.,* XVIII, 1971, p. 374–383.

lui Ştefan i se spune „ţar"[16], şi că, după biruinţa de la Vaslui, el a fost aclamat de clerici cu cuvintele „Să trăiască ţarul!"[17]. Totuşi, s-a atribuit, credem, o excesivă importanţă faptului că aceste situaţii apar după căsătoria din 1472 a domnului cu Maria de Mangop[18]. Trebuie amintit că prima căsătorie a lui Ştefan, cu nouă ani mai devreme, s-a bucurat de mai multă atenţie din partea cronicarului, însemnătatea evenimentului fiind subliniată astfel: „şi-a luat doamnă pe Evdochia dreptcredincioasa, de la Kiev, sora lui Semen *ţarul*" [19].

Pe de altă parte, chiar când în cronica moldo-polonă apare explicaţia că Mangopul era „o împărăţie creştină", precizarea adăugată îndată despre

---

[16] I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 528–529; *Repertoriul*, p. 388. Este de semnalat titulatura: „domn al ţării Moldovlahiei". Copistul, ieromonahul Nicodim, pe care suntem ispitiţi a-l identifica cu diaconul omonim care scria în 1467 un minei pentru Putna (*ibid.*, p. 372) a adoptat denumirea bizantină a ţării, curentă în nomenclatura eclesiastică, dar întâlnită în cronici abia în secolul al XVI-lea.

[17] *Cronicile slavo-române*, p. 7, 18. Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 93, urmând povestirea „letopiseţului moldovenesc", notează şi el că Ştefan a primit binecuvântarea mitropolitului ca un împărat şi biruitor de limbi păgâne". Când scriam pentru prima oară această pagină, am pus deja în relaţie textul cu faptul că, în 1474, Ştefan porunceşte să fie copiat panegiricul lui Constantin cel Mare de Eftimie de Târnovo (I. Iufu, *Mănăstirea Suceviţa, centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă*, Mitropolia Moldovei şi Sucevei, 39, 1963, p. 435). Între timp a apărut ediţia lui Gh. Mihăilă care nu lasă nici o îndoială asupra legăturilor complexe între iniţitiva culturală, imitaţia la nivelul formal al clieşeelor, transpunerea în viaţă a unui mare exemplu istoric, toate determinate de imperativul epocii.

[18] P. Ş. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, Bucureşti, 1965, p. 265. Ca şi profesorul său O. Tafrali, C.I. Andreescu, *Despre o naţionalitate ortodoxă*, p. 11, a susţinut că „prin unirea cu o Paleologă, Ştefan vroia probabil să-şi legitimeze pretenţiile la tronul bizantin".

[19] *Cronicile slavo-române*, p. 61 (Putna II). Letopiseţul anonim, Putna I şi cronica moldo-polonă îi dau cneazului Simion Olelkovici titlul de „ţar" al Kievului (*ibid.*, p. 16, 49, 178), ceea ce atât Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 64, cât şi Vartolomei Măzăreanu (*Cronicile*, p. 70) traduc prin „împărat". Totuşi, acest urmaş al dinastiei marilor cneji ai Lituaniei nu mai era decât vasalul regelui Poloniei care, la moartea lui Simion, în 1470, a confiscat Kievul (K.V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p. 85–87). Dar, prin mama ei, Anastasia, sora marelui cneaz al Moscovei Vasile al II-lea Orbul, Evdochia era vară cu Ivan al III-lea. Vezi D.P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistriţa şi rudeniile de la Kiev şi de la Moscova ale lui Ştefan cel Mare*, AAR, m.s.i., s. III, t. XII, 1940, p. 633–658. Fiica lui Simion, Sofia, a fost căsătorită cu cneazul Mihail Borisovici de Tver.

relaţiile principatului cu „împăratul de Perecop" arată că titlul imperial nu rămăsese legat doar de dinastia bizantină sau de rudele ei din Chersones[20]. Din moment ce cnejii de Kiev şi hanii tătarilor erau, faţă de domnul moldovean, *împăraţi*, atunci revendicarea de către acesta din urmă a aceleiaşi calităţi nu mai poate fi interpretată ca reflex al unei tradiţii bizantine „importate" de pe ţărmul de miazănoapte al Mării Negre, ci ca mijloc de a afirma suveranitatea deplină a Moldovei şi egalitatea în drepturi a voievodului ei cu dinaştii vecini. Scopul urmărit de cele două căsătorii este destul de clar, în legătură cu „politica pontică" a lui Ştefan cel Mare, adică un ansamblu de negocieri diplomatice ţintind să asigure cadrul necesar dezvoltării comerţului Moldovei în Marea Neagră[21]. În 1472 se realiza, fie şi pentru scurtă vreme, proiectul unei alianţe care ar fi unit cetăţile Chilia şi Cetatea Albă cu Calamita (portul Mangopului, astăzi Inkerman), dispunând de-a lungul coastei de vest şi de sud de porturile deţinute de Uzun-Hassan sau de aliaţii săi. Hanul turcmen, fiind din 1458 aliatul Trapezuntului datorită căsătoriei sale cu Theodora, sora împăraţilor Ioan al IV-lea şi David, Marii Comneni, câştigase totodată controlul faţadei maritime a Georgiei[22]. Orice s-ar crede despre autenticitatea documentelor prezentate de solii săi, a căror pitorească ceată cutreiera apusul Europei, de la o curte la alta, prin 1460 şi anii următori, încercările lui Uzun-Hassan, cu sprijinul principilor georgieni, de a atrage într-o coaliţie antiotomană atât statele occidentale cât şi pe acelea de la Dunăre şi din nordul Mării Negre nu au dat greş cu totul[23].

---

[20] *Cronicile slavo-române,* p. 179. Hanul Hagi-Gherei este numit „ţar" (I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare,* II, p. 294). J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia,* p. 262, observă şi el că utilizarea termenului de ţar pentru hanul mongol ca şi pentru împăratul bizantin nu indică, în sine, nici o supunere faţă de autoritatea Hoardei de Aur. Vocabularul biblic slavon aplica acest termen regilor Babilonului, Caldeii şi Egiptului.

[21] G.I. Brătianu, *La Mer Noire, des origines à la conquête ottomane,* München, 1969, p. 322–323.

[22] Anthony A.M. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos,* London, 1980, nota 146 a studiului *Greeks and Türkmens: the Pontic Exception;* K. Salia, *Histoire de la nation géorgienne,* p. 265–268.

[23] Anthony Bryer, *op. cit.,* cap. X, *Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460–1461;* Angelo Bargellesi Severi, *Nuovi documenti su fr. Lodovico da Bologna, Archivum Franciscanum Historicum,* 69, 1976, p. 3–22. Cf. aşa-zisa scrisoare a lui „Gorgora" (Kvarkvare al II-lea, prinţ de Samţhe) către dogele Veneţiei, editată de N. Iorga, *Notes et extraits,* IV. Bucureşti, 1915, p. 172–173.

Căderea Trapezuntului (1461) a fost urmată de intrarea în luptă a Ungariei şi Ţării Româneşti (1462), apoi a Veneţiei (1463). Pregătiri de cruciadă făceau în 1462–1465 Cehia şi Polonia[24]. Cu ambele Ştefan al Moldovei întreţinea legături strânse[25]. Căsătoria sa kieviană în acest moment se explică dacă avem în vedere faptul că, chiar în 1463, feudalii lituanieni, în frunte cu familia ortodoxă a Olelkovicilor, cereau restituirea Podoliei, teritoriu vecin cu Moldova, pe care Jagellonii îl integraseră regatului lor din 1424. Importanţa acestui ţinut, ca şi a Volhiniei şi Ruteniei, aflate în aceeaşi situaţie, ca zonă de tranzit şi ca rezervor de cereale pentru comerţul pontic a fost desigur motivul demersului diplomatic al lui Ştefan cel Mare[26]. De asemenea, i se oferea astfel negoţului cu Levantul, în locul traseului care urma Niprul, pe malul drept, până la ţărmul de nord al Mării Negre, stăpânit şi vămuit de tătarii Hoardei de Aur, o altă cale, prin Lwow şi Moldova[27].

Deşi va continua să plătească tribut Porţii până în 1473[28], voievodul ocupă Chilia în 1465, modificare a echilibrului economic şi strategic al zonei care a determinat conflictul cu Ungaria şi cu colonia genoveză de la Caffa. În bazinul pontic exista o veche solidaritate de interese între tătari şi genovezi, împărtăşită şi de stăpânitorul Mangopului, „dominus Tedori

---

[24] J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, III, XXIV, München-Palermo, 1977, p. 439–440: în august 1462, propuneri de alianţă contra turcilor sunt aduse la Veneţia, din partea regilor Cehiei şi Poloniei, de un „Antonius Gallicus", personaj despre care vezi N. Iorga, *Un auteur de projets de croisade, Antoine Marini,* Revue de l'Orient latin, IV, 1896, p. 445–457. În 1465, un alt plan de alianţă între Cehia, Veneţia şi Ungaria, spre a recuceri Bizanţul, era propus de Gregor Heimburg. Vezi J. Polišensky, *Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth,* Byzantinoslavica, 14, 1953, p. 86, şi Morimichi Watanabe, *Humanism in the Tyrol: Aeneas Sylvius, Duke Sigmund, Gregor Heimburg,* Journal of Medieval and Renaissance Studies, 4, 2, 1974, p. 177–202.

[25] În 1462 sunt reînnoite legăturile de vasalitate cu Polonia. Relaţiile cu Cehia sunt presupuse de P.P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare,* p. 68.

[26] K.V. Bazilevici, *op. cit.*, p. 41; *History of Poland,* Warszawa, 1979, p. 112–113.

[27] P.P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Âge.* Revista istorică română, III, 1933, p. 172–193.

[28] Şt. S. Gorovei, *Moldova în „casa păcii", Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relaţii moldo-otomane,* Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A.D. Xenopol", XVII, 1980, p. 639–640.

et fratres eius"[29], şi ei tributari turcilor. Când, în 1469 şi 1471, paralel cu conflictul care o opunea Ţării Româneşti, Moldova a fost atacată de tătari, duşmanii Poloniei, Veneţia reluase negocierile cu Uzun-Hassan, ca urmare a cărora turcii au fost angajaţi în 1472–1473 în apărarea Anatoliei. Un secretar al Senatului Republicii a fost chiar trimis la Hoarda de Aur pentru a declanşa o ofensivă a acesteia contra Imperiului otoman, din direcţia „Mării Negre şi a Moldovei" (tratativele au continuat, cu aprobarea lui Ivan al III-lea al Moscovei, până în 1476)[30].

În aceste condiţii, Ştefan cel Mare a înţeles să-şi asigure neutralitatea tătarilor şi a Caffei, prietenia lui Isac Gabras, dinastul de la Mangop, ba chiar alianţa lui Uzun-Hassan — în cazul că acesta ar fi intrat învingător în Trapezunt —, prin încheierea căsătoriei cu Maria, sora lui Isac. Un an mai târziu, înfrângerea lui Uzun-Hassan l-a obligat pe Ştefan să se pregătească de apărare împotriva turcilor, luând el iniţiativa de a începe ostilităţile în Ţara Românească. În acelaşi timp, cumnatul său, Isac, a crezut că-şi va consolida poziţia, propunându-i lui Ivan al III-lea căsătoria fiicei sale cu tânărul moştenitor al tronului Moscovei — chiar acela care, în 1483, avea să devină ginerele lui Ştefan cel Mare[31]. Pentru a preîntâmpina legătura ce

---

[29] „Seniorul de Theodoro şi fraţii săi" apar în instrucţiunile Genovei către magistraţii din Caffa, atât în 1458 (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p. 121), cât şi în 1472 (idem, *Acte şi fragmente*, III, p. 50). Cine erau ei ştim: Avraaam, Isac, Iacov, Melhisedec şi David (D.P. Bogdan *Pomelnicul mănăstirii Bistriţa*, Bucureşti, 1941, p. 86; M. Romanescu, *Albizzi şi Paleologii*, p. 23–29). Vezi şi A. Bryer, *A Byzantine Family: the Gabrades, c. 964 – c. 1653*, University of Birmingham Historical Journal, XII, 1969–1970, p. 184. Despre Mangop, vezi studiul Virginiei Vasiliu, *Sur la seigneurie de„Tedoro" en Crimée au XVe siècle. À l'occasion d'un nouveau document*, Mélanges de l'École roumaine en France, 1929, 1, p. 301–336.

[30] K.V. Bazilevici, *op. cit.*, p. 95 (numele emisarilor erau Antonio Guiscardi, nu „Gislardi", şi Gian Battista Trevisan; despre ei vezi N. Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 327–328, 364, 365). Cf. C. Esarcu, *Scrisoarea inedită a şahului Persiei Uzun-Hassan către Ştefan cel Mare*, Columna lui Traian, VII, 1878, p. 464–466; P. Cancel, *Data epistolei lui Uzun-Hassan către Ştefan cel Mare şi misiunea lui Isak-bey*, Bucureşti, 1912; A. Berzeviczy, *Acta Beatricis reginae Hungariae illustrantia*, Budapest, 1914, p.17.

[31] G. Vernadsky, *The Heresy of the Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow* Speculum, 8, 1933, p. 449–454; K.V. Bazilevici, *op. cit.*, p. 96–97; P.P. Panaitescu, *Contribuţii*, p. 71–72. Între 1468 şi 1474 raporturile cu Caffa trec printr-o gravă criză pe care B. Câmpina, în *Cercetări*, p. 46, n.4, şi în *Scrieri istorice*, I, p. 89, 106, 119, o numea „războiul moldo-genovez". Vezi în Şerban Papacostea, *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane (1457–1484)*, în *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII–XIV*, Bucureşti, 1975, p. 131–153.

s-ar fi creat între marele cneaz, ostil Poloniei, hanatul Crimeii, dependent de Poartă, Caffa şi Mangop, Ştefan a reacţionat prompt, îndată după marea sa biruinţă de la Vaslui, în ianuarie 1475, trimiţând pe alt frate al Mariei, Alexios al III-lea, cu 300 de ostaşi moldoveni pe o „catargă" (galion), ca să-l înlăture pe Isac[32]. Dar în iunie, cucerirea de către turci a Caffei şi a celorlalte posesiuni genoveze din nordul Mării Negre a lăsat izolate Mangopul, care a mai rezistat totuşi încă o jumătate de an asediului, şi Cetatea Albă, sub zidurile căreia o parte din escadra otomană a apărut în iulie, când solii lui Ştefan erau deja în drum spre Buda[33]. Tratativele fără succes din primăvara următoare, pentru răscumpărarea familiei domnitoare a Mangopului din captivitate, sunt epilogul acestui episod al relaţiilor Moldovei cu Crimeea gotică[34].

Dacă astfel stau lucrurile, presupunerile îndrăzneţe ale unor istorici cu privire la sensul raporturilor lui Ştefan cel Mare cu grecitatea postbizantină, mergând până la a-i atribui calitatea de pretendent la tronul *basileilor*, rămân lipsite de orice temei. Afinitatea indiscutabilă cu supravieţuitorii catastrofei din 1453 este explicabilă prin faptul că aparţineau aceleiaşi arii

---

[32] Pentru identificarea acestui tip de navă mare, cf. A. Bryer, *Shipping in the Empire of Trebizond*, în culegerea de studii citată mai sus.

[33] V. Iurghevici, în Записки Обесского Общества историй и древностей, XVII, 4, 1894, p. 1–2; Lajos Tárdy, *Beyond the Ottoman Empire, 14th–16th Century Hungarian Diplomacy in the East*, Szeged, 1978, p. 45–47. În reconstituirea evenimentelor din 1475, Anca Ghiaţă, *Condiţiile instaurării dominaţiei otomane în Dobrogea*, în *Studii istorice sud-est europene*, I, Bucureşti, 1974, p. 115–117, susţine că Chilia şi Cetatea Albă au fost „temporar" ocupate, idee împrumutată de la N. Iorga, *Studii istorice*, p. 140, dar asemenea zvonuri false au circulat şi în august (idem, *Studii şi documente*, XVI, Bucureşti, 115–116). Noi lupte, în mai, la Dunăre, două cetăţi fiind luate de turci, pe uscat, după analele veneţiene ale lui Stefano Magno (idee, *Acte şi fragmente*, III, p. 89), însă victoria rămâne a românilor.

[34] *Ibid.*, p. 55, scrisoarea genovezului Antonio Buonfiglio, 20 mai 1476. Vezi Andrei Pippidi, *Contribuţii la stadiul legilor războiului*, p. 240-241. Cf. Ştefan Andreescu, *Autur de la dernière phase des rapports entre la Moldavie et Gênes*, Revue roumaine d'histoire, XXI, 2, 1982, p. 257–282 (menţinem ideea că genovezii erau trataţi de Ştefan ca prizonieri de război, căci informaţiile din *art. cit.* o confirmă!) şi Sergiu Iosipescu, *Ştefan cel Mare — coordonate de strategie pontică*, Revista de istorie, 35, 5–6, 1982, p. 639–652 (documentul reprodus în anexă nu e nou, părţi din text putând fi recunoscute la Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, ed. I. Ursu, Bucureşti, 1910, p. 72–80, şi N. Iorga, *Studii şi documente*, XVI, p. 116–117).

de civilizaţie. În afară de mult solicitata probă a căsătoriei lui Ştefan cu descendenta Asanilor, a Paleologilor şi a Comnenilor din Trapezunt, mai pot fi invocate cel puţin alte două cazuri, deşi amândouă nesigure.

Letopiseţul anonim al Moldovei menţionează moartea în 1500 a doamnei lui Radu cel Frumos, „Maria Despina", iar despre fiica ei, Maria Voichiţa, ultima soţie a lui Ştefan, cronica moldo-germană precizează că „era de sânge şi de viţă înaltă", ceea ce, dată fiind informaţia precedentă, pare să se refere la ascendenţa ei maternă[35]. A fost oare Radu căsătorit cu o urmaşă îndepărtată a împăraţilor bizantini sau a despoţilor sârbi? Confuziile pricinuite de titlul despotal sunt frecvente chiar în istoriografia medievală românească[36]. Rămâne a doua, bănuită, legătură între Paleologi şi dinastia moldoveană. Nu demult s-a încercat identificarea donatoarei icoanei „Pantanassa" de la mănăstirea Grigoriu cu o doamnă a Moldovei,

---

[35] Vezi *Cronicile slavo-române*, p. 22, 31. Cf. Gr. Ureche, *Letopiseţul*, p. 108: „s-au pristăvit Despina doamna Radului Vodă". N.Iorga, *Maria Despina*, Revista istorică, VI, 1920, p. 212, a semnalat interesul acestei menţiuni enigmatice. După Ştefan S. Gorovei, *Contribuţie la genealogia Basarabilor* (comunicare din 1975 la Comisia de heraldică de pe lângă Institutul de istorie „N. Iorga") ar fi vorba de una din fiicele lui Gheorghe Arianites Comnenul, din Albania. Deşi cu unele rezerve, am acceptat ipoteza în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 286. Radu cel Frumos ar fi fost cumnat cu Skanderbeg şi cu despotul Ştefan Branković. Ni se pare acum că Manuil şi Ana din pomelnicul de la Bistriţa, *op. cit.*, p. 86) nu pot fi decât părinţii doamnei Maria. O altă identificare posibilă ar explica politica filo-otomană a lui Radu. Sphrantzes, *Memorii*, p.113, 115, 121, se referă la un magnat bizantin din Peloponez, Manuil Buchali, care a fugit în 1460 la Corfu, sub stăpânire veneţiană, şi a cărui soţie era „vară de-al doilea" cu beglerbegul Rumeliei, Mahmud. Acesta cf. Critobul I, 77, 2, şi Laonic Chalcocondil, p. 251) era nepotul ultimului cârmuitor creştin al Tesaliei, cezarul Manuil Anghelos Philanthropenos, şi a devenit mare vizir în 1455–1467 şi 1472–1473, fiind ucis în 1474 (F. Babinger, *op,. cit.*, p. 139, 179, 189), despre fratele său, voievodul sârb Mihail Anghelovici). Comparaţia cu datele între care domneşte Radu (1462–1473) e sugestivă. Identificările de mai sus au fost confirmate de Matei Cazacu, *Stratégies matrimoniales et politique des Cantacuzène de la Turcocratie (XVe–XVIe siècles)*, Revue des études otomanies, XIX–XX, 1995–1996, p. 159, 161.

[36] Ştirea din *Cronicile slavo-române*, p. 22, despre Maxim Branković, „fiul lui Despot ţarul sârbesc", devine la Gr. Ureche: „ficiorul lui Dispotu împăratu grecescu" (*op. cit.*, p. 128). Alt exemplu: Elenei Rareş i se spune în pisania ctitoriei sale de la Botoşani din 1552 „fata lui Ioan Despot împăratul", expresie care cu vremea şi-a pierdut înţelesul, fiind transcrisă, la refacerea monumentului din 1724–1725: „fiica lui Ioan Despot voevod", printr-o confuzie cu evenimentele ulterioare din istoria Moldovei (N. Iorga, *Inscripţii*, I, p. 219–220).

soţia lui Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare (decedat în 1496), care s-ar fi numit deci Maria Asanina Paleologhina[37]. Nu se poate spune deocamdată dacă supoziţia corespunde adevărului. Trebuie să adăugăm însă îndată că izvoarele interne n-au socotit necesar să releve această împrejurare.

Într-adevăr, în epoca urmaşilor direcţi ai lui Ştefan sunt de relevat puţine semne ale legăturilor dintre Moldova şi popoarele sud-slave supuse dominaţiei otomane. Bogdan cel Orb a continuat în condiţii deosebit de grele politica părintelui său îndreptată spre nord: încercarea de alianţă cu regatul polon, apoi conflictul cu acest stat — şi spre răsărit: relaţiile cu Moscova. Înainte de a-şi concentra eforturile în vederea stăvilirii pericolului dinspre sud, domnul căuta să-şi întărească aliaţele şi să rezolve vechi controverse teritoriale. Abia în 1511 vine momentul ca Bogdan să facă un somptuos dar mănăstirii Râla, principalul centru religios al Bulgariei, şi refugiul tradiţiilor de independenţă ce ar fi putut mobiliza pe bulgari la lupta împotriva turcilor[38]. Un an mai târziu, tratativele dintre Moldova şi efemera creaţie statală a lui Selim, fiul lui Baiazid al II-lea, din regiunea Chilia-Caliacra vor duce la încheierea unui tratat, de astă dată cu Imperiul otoman (după suirea pe tron a lui Selim I)[39].

Lui Ştefan cel Tânăr, care, în 1523 — anul asediului Rodosului —, adresa lui Sigismund I al Poloniei un patetic apel la cruciadă, încheiat cu ameninţarea: „să nu piară creştinătatea tocmai în zilele Măriei Voastre căci, dacă astăzi Dumnezeu va pedepsi ţara noastră Moldova, să nu vă îndoiţi Măria Voastră că mâine o să vină rândul şi pentru alte state

---

[37] Noua identificare a donatoarei — pentru Al. Elian, *op. cit.*, p. 164, Maria de Mangop — îi aparţine lui Şt.S. Gorovei, în Magazin istoric, 2, 1974, p. 16–17. Cf. idem, *Muşatinii*, Bucureşti, 1976, p. 70. Ar fi putut fi sora fraţilor Toma şi Gheorghe Asanis-Paleologos, originari din Corint şi refugiaţi la Napoli la sfârşitul secolului al XV-lea. Vezi şi S.M. Pelekanidis, *The Treasures of Mount Athos*, I, Atena, 1975, p. 357-359.

[38] Stoica Nicolaescu, *Un acoperământ cu porfiră şi aur dăruit mănăstirii Râla din Bulgaria de Bogdan voievod, domnul ţării Moldovei*, în Arta şi arheologia, 9–10 (1933–1934), p. 1–5. Vezi şi N. Iorga, *Muntele Athos*, p. 469. Despre politica externă a Moldovei în această perioadă, Iulian Marinescu, *Bogdan cel Orb, 1504–1517*, Bucureşti, 1915, şi V. Cândea, *Pagini din trecutul diplomaţiei româneşti*, p. 114–123.

[39] Manole Neagoe, *Contribuţii la problema aservirii Moldovei faţă de Imperiul otoman (înţelegerea dintre Bogdan cel Orb şi Selim din anul 1512)*, Studii, XVII, 1964, p. 311–322.

creştine!"[40] — căsătoria din iunie 1526 cu Stana, fiica lui Neagoe Basarab, îi oferea în primul rând posibilitatea de a interveni în anarhia politică din Ţara Românească. Faptul că domniţa descindea prin mama ei, Despina Miliţa, din familia Branković, care se ilustrase în cursul rezistenţei antiotomane a popoarelor din Balcani, putea să aibă oarecare importanţă, dar esenţial, în acel moment, era ca turcii să fie opriţi la Dunăre — ceea ce ar fi salvat şi Ungaria — iar Ştefan, strănepot al lui Radu cel Frumos — a revendicat, pare-se, chiar titlul de „mare voievod al Ţării Româneşti"[41].

[40] Arhiva istorică a României, I, p. 8–13; Hurmuzaki, I, 3, p. 708–712; *ibid.*, III, 1, p. 52–58.

[41] *Ibid.*, II,, 3, p. 523. În istoriografia noastră, ostilităţile moldo-muntene din 1525–1526 au fost cel mai adesea explicate prin rivalitatea personală dintre Ştefan cel Tânăr şi Radu de la Afumaţi, competitori la mâna Ruxandrei. Chiar după ce N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 323–324, motivase incidentul prn faptul că Ţara Românească devenise refugiul boierilor pribegi din Moldova şi una din bazele lor de atac împotriva patriei lor (idee confirmată şi de observaţiile lui B. Câmpina, *Cercetări*, p. 94–95), absurda concepţie a unui „război al domniţelor" a persistat; vezi de pildă T. Palade, *Radu de la Afumaţi*, p. 52–53, sau Horia I. Ursu, *Moldova în contextul politic european (1517–1627)*, Bucureşti, 1972, p. 101–106 (autorul sugerează chiar că întregul conflict ar fi fost o „diversiune" inspirată *ambelor părţi* de dorinţa de a nu participa la campania din Ungaria!). Succesiunea evenimentelor e totuşi clară: septembrie 1523, reprimarea rebeliunii boierilor moldoveni (cf. nota lui M. Berza, în RESEE, XVIII, 1941, p. 287–288) — iulie 1524, victoria lui Ştefăniţă asupra tătarilor la Tărăsăuţi — decembrie 1524, învestirea lui Radu cu domnia Ţării Româneşti la Poartă — februarie– noiembrie 1525, domnia împărţită între Radu, la Bucureşti, şi Vladislav al III-lea la Târgovişte — decembrie 1525 – februarie – martie 1526, expediţia lui Ştefan în Ţara Românească, oprită la Târgşor şi încheiată cu predarea pribegilor — aprilie 1526, pregătirile unei invazii otomane în Moldova — mai, călătoria lui Radu la Adrianopol — iunie, ocuparea de turci a Ţării Româneşti — iulie, expediţia lui Radu în sudul Moldovei, pe când Ştefan se găsea în nordul ţării pentru a ţine calea tătarilor ce ameninţau Polonia — august, bătălia de la Mohács — septembrie 1526, o nouă năvălire a lui Ştefan în Ţara Românească.

POLITICA EXTERNĂ A ŢĂRII ROMÂNEŞTI DE LA NEAGOE BASARAB LA RADU PAISIE

Dintre cele două ţări române, Moldova lui Ştefan cel Mare deţinuse hegemonia, însă acest rol trecuse, din 1504, asupra Ţării Româneşti. Schimbarea se datorează personalităţilor lui Radu cel Mare şi Neagoe Basarab[42]. Sensul vastei activităţi diplomatice şi culturale a celui de-al doilea a fost interpretat, din ce în ce mai stăruitor în ultima vreme, ca închinat cruciadei şi, în primul rând, eliberării popoarelor din Balcani. Semnificativ este că această reconsiderare a celor nouă ani de domnie, 1512–1521, a venit mai cu seamă din partea istoricilor de artă şi a istoricilor literari, cei dintâi atraşi de simbolurile conţinute în alcătuirea ctitoriei de la Argeş, ceilalţi angajaţi într-o scormonitoare exegeză a *Învăţăturilor*.

Astfel, continuitatea luptei antiotomane — o tradiţie în familia doamnei lui Neagoe — pare să fi fost avută în vedere prin evocarea memoriei venerate a cneazului Lazăr, eroul de la Kosovo, al cărui portret era prezent în biserica destinată să devină o nouă Sfântă Sofie, în locul celei în care acum psalmodiau muezinii[43]. Tot aici, figurile ecvestre ale sfinţilor ostaşi Gheorghe, Teodor, Tiron, Dimitrie şi Nestor (?), străpungând cu lancea balaurul sau altă personalitate a Duşmanului ilustrau perfect aceeaşi idee[44]. În sfârşit, pe turnul clopotniţei era reprezentată o scenă cu un înţeles asemănător — un balaur colorat în verde malefic fiind străpuns de ţapul cu un corn, „regele Greciei" din profeţia lui Daniil[45]. Analiza internă a monumentului literar de care a rămas legat numele lui Neagoe, deşi paternitatea voievodului asupra acelui text a fost multă vreme contestată, a urmărit şi ea, deşi cu mai puţin

[42] De aici formula lui N. Iorga, *op. cit.*, p. 292, „hegemonia culturală a lui Băsărabă-Neagoe", în care credem că adjectivul nu are un înţeles restrictiv.

[43] P. Chihaia, *Semnificaţia portretelor din biserica mănăstirii Argeş*, Glasul Bisericii, 1967, p. 793–795.

[44] Emil Lăzărescu, *O icoană puţin cunoscută din secolul al XVI-lea şi problema pronaosului bisericii mănăstirii Argeşului*, SCIA, arta plastică, 14, 2, 1967, p. 187–199.

[45] P. Chihaia, *Deux armoiries sculptées appartenant aux voïvodes Vlad Dracul et Neagoe Basarab*, Revue roumaine de l'art, 1, 1964, p. 161–166.

succes, să demonstreze că domnescul autor pregătea activ, în colaborare cu regele Ungariei şi cu papa o ofensivă contra turcilor[46].

Aşa să fie oare? Dacă de la veleităţile strecurate sub o formă criptică — desigur mult apreciată în cazul „enigmelor" de la Argeş, de contemporanii iniţiaţi şi, printre cei dintâi, de patriarhul, mitropoliţii şi egumenii care au participat la ceremonia de la 5 august 1517 — trecem la actele propriu-zise, certitudinile se zdruncină şi ni se dezvăluie o politică mai complexă, influenţată şi de alţi factori decât pericolul otoman.

Ca pretendent impus de turci — şi anume de puternicul beg de Vidin, Hasan Mihaloglu, care recunoştea autoritatea nominală a sultanului Baiazid al II-lea — Neagoe a intrat în conflict încă de la începutul domniei lui cu partizanii lui Selim I, cu care am văzut că domnul Moldovei, Bogdan,

---

[46] Remarcăm utilitatea studiilor ce au contribuit la încadrarea definitivă a *Învăţăturilor* în contextul epocii pe trei niveluri: mentalitate, ideologie şi cultură. Dintre acestea, prea numeroase ca înşiruirea să fie completă, trebuie amintite P. Ş. Năsturel, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab în lumina pisaniilor de pe biserica Argeş*, Mitropolia Olteniei, XII, 1960, p. 12–23; Dan Zamfirescu, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticităţii*, Romanoslavica, VIII, 1963, reeditat în vol. *Studii şi articole de literatură română veche*, p. 69–183; Manole Neagoe, *Despre politica externă a lui Neagoe Basarab*, Studii, 19, 1966, p. 745–764; N. Stoicescu, *La politique de Neagoe Basarab et ses Préceptes pour son fils Teodosie*, RRH, IX, 1970, p. 19–42; Dan Zamfirescu, *Neagoe Basarab şi Învăţăturile către fiul său Theodosie. Problemele controversate*, Bucureşti, 1973; idem, *Contribuţii la istoria literaturii române vechi*, Bucureşti, 1981, p. 305–382. De văzut, de asemenea, P.Ş. Năsturel, *Remarques sur les versions grecque, slave et roumaine des „Enseignements du prince de Valachie Neagoe Basarab à son fils Thédose"*, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, XXI, 1975, p. 249–272, şi L. Vranoussis, *Les „Conseils" attribués au prince Neagoe (1512–1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec*, în *Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud-Est européen*, IV, Athčnes, 1978, p. 377–387. În controversa cu privire la participarea „Învăţăturilor" — care, oricum, s-a dovedit că sunt strict contemporane — nu credem că avem căderea de a interveni altfel decât cu o simplă observaţie, în treacăt. S-a făcut mare caz, de „pregătirea teologică" a autorului, considerându-se neverosimil ca un un domn să fie capabil de a scrie, ori dicta, o operă în spirit şi stil omiletic. Dar există măcar un exemplu — de altfel, nelipsit de legătură cu Neagoe însuşi — şi am arătat mai sus că tradiţia bizantină, invocând precedentul lui Constantin, cunoştea şi această ipostază a monarhului. Dacă Ştefan Cantacuzino, înainte de a pleca la moarte, ţine o predică în public despre „zădărnicia lumii aceştiia", el care a avut în bibliotecă un manuscris al *Învăţăturilor*, aceasta poate însemna o influenţă a lecturilor sale, sau chiar un argument puternic pentru cea mai largă contribuţie personală a lui Neagoe la scrierea acestui text (inclusiv rugăciunea finală).

întreţinea relaţii bune[47]. Acest fapt, ca şi înrudirea lui Bogdan cu fiul lui Mihnea cel Rău şi rivalul lui Neagoe, Mircea, pe a cărui soră, Ruxandra, o luase de soţie, explică luptele dintre munteni şi moldoveni care au reţinut toată atenţia noului domn până în 1514. Încălcările teritoriale, la care încercarea de a instala în Moldova pe Trifăilă, domn fără noroc, fu un răspuns, găseau în Ţara Românească, gata să dea ajutor intervenţiei, o opoziţie internă, cea a boierimii buzoiene care va sfârşi prin a alege în 1532 un domn din rândurile ei, pe Vlad-Vintilă de la Slatina[48]. Adversarii lui Neagoe l-au denunţat chiar la Poartă — probabil în 1514 — că a uzurpat tronul şi a luat măsuri împotriva boierimii (execuţii, confiscări etc.), precum şi că s-a aliat cu regele Ungariei şi voievodul Transilvaniei[49]. În septembrie 1515, el era la Constantinopol, plătind tributul, pentru a câştiga timp. Într-adevăr, solii săi cunoşteau bine drumul Budei, de unde în 1517 se vor întoarce cu asigurarea că domnul, în caz de primejdie, va găsi refugiu pe domeniile sale din Transilvania, ba ajungeau şi mai departe: la Veneţia (Ieronim Matievich în 1518) şi la Roma (Antonie Pankalos în 1519)[50].

---

[47] Radu Constantinescu, *Documente raguzane în colecţia de microfilme a Arhivelor Statului*, Rev. arhivelor, 1, 1981, p. 38. Alt Hasan, beglerbegul Rumeliei, plănuia înlăturarea lui Neagoe, care ar fi fost înlocuit de un pretendent aflat în preajma lui Selim (M.A. Mehmet, *Două documente turceşti despre Neagoe Basarab*, Studii, 21, 1968, p. 921–924, 925–928). Acela ar putea fi numai Miloş, ucis din ordinul sultanului în 1519, şi nu Mircea, cu care a fost mereu confundat şi care mai trăia în 1521 (Hurmuzaki, XV, p. 240–241; ibid., VIII, p. 512) şi în 1529, fiind tatăl lui Alexandru al II-lea.

[48] M. Neagoe, *art. cit.*, p. 752–753. Despre Vlad-Vintilă, v. Şt. Ştefănescu, *Bănia*, p. 209–210, şi N. Iorga, *„Braga voevod" al Ţării Româneşti (1535)*, Convorbiri literare, XXXVII, 1903, p. 1043–1045. O problemă ce ar merita investigaţii speciale e aceasta, a rolului boierimii din zona Buzăului, deschisă atât spre Moldova cât şi spre Ungaria.

[49] M.A. Mehmet, *art. cit.*, p. 928–929. Editorul (*ibid.*, p. 924) ezită dacă să dateze documentul din primii sau din ultimii ani ai domniei lui Neagoe. Menţiunea legăturilor cu Ioan Zápolya nu se poate referi la convenţia din 1520, deoarece banul Barbu Craiovescu, la care se face aluzie în jalba boierilor, se călugărise la începutul anului şi a murit probabil în martie (N. Leonăchescu, *Două precizări*, Revista de istorie, 3, 1974, p. 447–449). Fiind vorba de „ghiaurul ungur" ce „ar fi pornit împotriva ţării padişahului" credem că aceste cuvinte au în vedere chemarea la cruciadă din aprilie 1514.

[50] I. Bogdan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul în sec. XV–XVI*, Bucureşti, 1905, p. 151–152; N. Iorga, *Două documente din arhivele raguzane*, Arhiva, 1896, p. 66–69; Hurmuzaki, II, 3, p. 307–309 (importanţa scrisorii lui Leon al X-lea a fost exagerată). În 1520 trec prin Braşov mesagerii Alexe, Cârstian, şi Chirca, trimişi de Neagoe la Zápolya (Hurmuzaki, I, 3, p. 354).

Ei nu erau însă acolo pentru a face propuneri ori a-şi lua angajamente ferme — doar experienţa dovedise cât de puţină încredere meritau făgăduielile unor asemenea aliaţi! — ci numai ca să fixeze locul pe care, atunci când va veni timpul, îl va avea, între luptătorii pentru creştinătate şi deopotrivă în drepturi cu ei, domnul Ţării Româneşti. De altfel, în aceeaşi vreme, Neagoe consulta pe un sfătuitor obişnuit al lui în problemele dogmatice, atât de delicate, pe Manuil din Corint, în legătură cu schisma dintre ortodocşi şi catolici şi, indirect, despre oportunitatea încheierii unei alianţe cu aceştia din urmă. Evident, demersul era determinat nu atât de scrupulele religioase ale domnului cât de nevoia lui de a păstra de partea sa principalele forţe morale ale lumii ortodoxe: Muntele Athos şi Patriarhia constantinopolitană, al cărei retor era Manuil[51]. Chiar, când, la 26 iulie 1520, făcea cunoscut în Transilvania că este „gata a sluji cu credinţă dumisale Ludovic, din mila lui Dumnezeu rege al Ungariei... şi întregii creştinătăţi", Neagoe nu aruncase încă în luptă pe cei 40 000 de ostaşi pe care se mândrea că-i poate înfăţişa unui trimis al cetăţii Braşov: era vorba deocamdată numai de o trecere în revistă a trupelor, cu prilejul solemn al sfinţirii mitropoliei din Târgovişte[52].

În zadar protul athonit Gavriil, nădăjduind împrejurări mai prielnice cruciadei balcanice, îl compara pe Neagoe cu David — un David biruitor asupra lui Saul-Vlăduţ şi pregătindu-se să-i înfrunte pe turci ca eroul biblic pe Goliat[53]. Voievodul nu va trece niciodată la acţiune, şi aceasta deoarece orice iniţiativă asemănătoare ar fi compromis echilibrul intern, stabilit cu greu între grupările feudale, dintre care una chema pe turci în ţară iar alta, în neastâmpărul ei războinic, ar fi acceptat chiar alipirea la Ungaria. În aceste condiţii, Neagoe nu putea fi decât un *fidei defensor*, pe linia politicii de expectativă şi neutralitate a predecesorilor săi Vlad Călugărul şi Radu

---

[51] P.Ş. Năsturel, *Manuil din Corint către Neagoe Basarab,* în România literară, II, 51 (63), 16 dec. 1969, p. 13. Cărturarul grec i se adresa lui Neagoe, intitulându-l „mare voevod şi *împărat* şi autocrat a toată Ungrovlahia". Aici, „basileus" este traducerea pentru *domn*, „gospodin".

[52] Hurmuzaki, V. 1, p. 243. Asemenea inspecţii periodice ale forţelor armate aveau loc şi în imperiul otoman. Totuşi, efectivele muntene, despre importanţa cărora Ludovic aflase cu acea ocazie, se alătură corpului expediţionar turc la sfârşitul lui iunie 1521 (*ibid.*, II, 3, p. 362).

[53] Gavriil Protul, *Viaţa Sf. Nifon,* p. 286, 298.

cel Mare. Ca şi aceia, se mulţumea să pregătească viitorul prin bogatele danii cu care copleşea clerul din întregul sud-est european şi din Palestina[54]. Principiul cavaleresc desprins din *Alexandria*: „mai bună iaste moartea cu cinste decât viaţa cu amar şi cu ocară"[55] devenea valabil doar în ultima extremitate. Susţinând necesitatea de a face sacrificii pentru păstrarea păcii, Neagoe este principalul autor al unei teorii defensive elaborate în Ţara Românească sleită de conflicte interne şi de un veac de luptă antiotomană. „Să nu iubiţi răzmiriţile şi războaiele, nici să vă ducă mintea să vă bateţi cu dânşii" (turcii), îşi povăţuieşte el urmaşii, şi în primul rând pe plăpândul vlăstar domnesc Teodosie, adăugând la acest sfat câteva cuvinte ce rezumă experienţa sa proprie: „Măcar de v-ar îndemna cineva şi din priiatenii voştri spre vrajbă, voi să nu-i ascultaţi, văzând că aceia au putere mai multă decât voi"[56]. În marea rugăciune de ridicare a armelor, care imploră ajutorul divin înainte de începerea bătăliei concepute ca o ordalie, se găseşte încă o dată afirmaţia: „noi, Doamne, nu suntem bucuroşi să se facă această răzmeriţă, după cum ne-ai poruncit noao, nici voim să fie vărsare de sânge, nici să se ude mâinele noastre în sânge de om"[57]. Dovadă că nici în practica politică domnul nu uita acest principiu, chiar atunci când fusese crunt jignit de braşoveni, el simte nevoia unei îndreptăţiri a acţiunii energice la care s-a decis: „noi am fi iubit pacea şi dreptatea, nu am fi iubit răzmiriţa, iar voi nu voiţi pace, ci aţi început răzmiriţa"[58]. În sfârşit, acelaşi mod de

---

[54] *Ibid.*, p. 290–292. În lunga listă a binefacerilor lui apar un debarcader („pristaniste") şi un arsenal la „Ascalun" — nu Ascalon, în Siria (N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 303), ci la Kutlumus (idem, *Muntele Athos*, p. 473; N.M. Popescu, *Nifon II, patriarhul Constantinopolului*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXVI, 1914, p. 765, n. 2; P.Ş. Năsturel, *Les rapports de la Valachie avec le Mont Athos*, p. 101, n. 33). Excepţional de minuţioasa cercetare a colegului nostru Tudor Teoteoi, *Ascalon — a Mistaken Toponym in the Life of Niphon II, Patriarch of Constantinople*, RESEE, XIX, 1981, 3, p. 611–622, ne-a convins numai în privinţa primului pasaj analizat. Despre cele trei racle dăruite de Neagoe la Dionysiu, vezi, în afară de bibliografia citată în *Les rapports...*, p. 119–120, St. Nicolaescu, *Un preţios chivot de la Neagoe Basarab voievod în mânăstirea Dionysiu din Sf. Munte Athos*, Bucureşti, 1933, şi N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, I, p. 37–38, fig. 1 şi 10. A se vedea şi Treasures of Mount Athos, Thessaloniki, 1997, p. 103–104, 631

[55] *Învăţăturile*, p. 278. Cf. *ibid.*, p. 277, între îndatoririle suveranului „pentru cinste şi sângele şi-l va vărsa".

[56] *Ibid.*, p. 278.

[57] *Ibid.*, p. 279.

[58] Gr. Tocilescu, *534 documente*, p. 256.

a gândi reiese din atribuirea rolului de agresor turcilor în viitoarele lupte pe care Neagoe le prevedea dorindu-şi ca fiul său să iasă învingător: „Aşijderea vei birui şi pre toţi păgânii, *carii vor veni asupra ta* şi-i va da Dumnezeu în mâinile tale, iar câţi vor scăpa, cu mare ruşine şi ocară *să vor înturna în ţările lor*"[59].

Toate exemplele de mai sus confirmă pronunţatul caracter apologetic al *Învăţăturilor* şi al *Vieţii Sfântului Nifon*, amândouă scrise pentru a justifica tocmai neparticiparea activă la cruciadă. Prin abila sa diplomaţie, Neagoe a izbutit totuşi să-şi păstreze atât bunăvoinţa puterilor catolice, neatinsă nici în momentul trecerii lui de partea turcilor „timore coactus" — în timpul atacului acelora din 1521 contra Ungariei —, cât şi admiraţia ortodocşilor slavi şi greci. Sentimentele acestora din urmă sunt clar exprimate de o mărturie mai arareori relevată până în prezent: o epigramă funerară compusă pentru Nifon, înainte de 1521, de către grecul italo-moscovit Maxim Trivulis, cunoscutul ideolog al cruciadei răsăritene care, numindu-l pe Neagoe „mare fruntaş al războinicilor Misiei" (ὄρχαμος Μυσῶν ευπολέμων) îi prevestea înălţarea în Olimpul eroilor homerici[60].

Acesta nu e un împărat decât în nădejdile balcanicilor şi în hiperbolele retorilor de la curtea sa. Cu atât mai puţin este unul urmaşul său Radu de la Afumaţi, căruia năpraznicele sale cavalcade de la un capăt la altul al ţării — din 1522 până în 1525, ocupă tronul de *cinci* ori —, i-au creat o reputaţie de cruciat care, iarăşi, nu pare să corespundă realităţii. Într-adevăr, el a trecut în ofensivă, pentru prima oară de la Vlad Ţepeş, dar motivul a fost rivalitatea sa cu ceilalţi pretendenţi — Teodosie, Vladislav, Bădica — sprijiniţi de turci. Acţiunea antiotomană a lui Radu s-a întrerupt în 1524, iar în cei doi ani următori el dă ajutor sultanului prin ostilităţile împotriva Moldovei. Despre capitularea sa în faţa turcilor s-a spus că „fusese impusă de împrejurări, scopul ei era păstrarea domniei"[61]. Însă politica lui

[59] *Învăţăturile*, p. 138.

[60] N.M. Popescu, *Nifon II*, p. 791. Despre vederile politice ale lui Maxim Grecul, vezi Dimitri Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford, 1988, p. 215–218

[61] Şt. Ştefănescu, *Bănia*, p. 190. Vezi şi pisania zugrăvită la Argeş în 1526, în *Inscripţii medievale ale României*, I, p. 479. Dan Pleşia, *Neagoe Basarab, originea, familia şi o scurtă privire asupra politicii Ţării Româneşti*, II, Valachica, 1970, susţine că prima închinare a lui Radu a avut loc încă din primăvara 1523. Deducţiile lui P. Chihaia, *În legătură cu pietrele de mormânt ale ctitorilor bisericii mănăstirii Argeş*, Glasul bisericii,

Vladislav al II-lea, care, deşi înscăunat de turci, întreţinea şi el relaţii cu Transilvania, asigurând chiar pe regele Ungariei de credinţa sa, sau cea a lui Bădica-Radu, expusă în justificările adresate braşovenilor („Noi n-am adus pe turci în ţară, ci ei singuri au intrat cum au intrat şi în altă ţări mai puternice decât a noastră: deci Dumnezeu să vă povăţuiască, voi n-aveţi nevoie să trăiţi cu noi în răzmeriţă, căci cu toţi suntem creştini") pot primi exact aceeaşi explicaţie. Situaţia precară în care, după biruinţa asupra advesarilor săi, Radu a domnit timp de patru ani, este zugrăvită de un agent al lui Ferdinand de Habsburg în 1527: „cum este tributar turcilor, el a trebuit să stea cât mai tăcut, mai liniştit cu putinţă şi să nu se abată nici într-o parte, nici în alta". Ştefan Glinčić continua arătând că orice tratative ale voievodului cu creştinii i-ar aduce neîntârziat mazilirea[62].

În aceste condiţii, cum i-ar fi trecut prin minte lui Radu să-şi asume titluri măreţe? El care, neliniştit de viitor, făgăduia numai că nu va da un haraci mai mare decât cel plătit de predecesorii săi, „dacă se va putea". Aştepta deci de la intervenţia regelui romanilor eliberarea „de tirania turcilor"[63]. Nu spiritul antiotoman al politicii lui Radu este în discuţie,

XXXII, 1973, p. 1273–1275, exagerează semnificaţia reliefului funerar, comparaţia din punct de vedere tipologic dintre figura lui Radu şi a Sf. Dimitrie nefiind concludentă.

[62] *Călători străini*, I, p. 240. În încheierea raportului, solul rezuma convorbirea sa cu Radu: „Am înţeles că este o însufleţire şi o dorinţă uimitoare la acest om şi în toată Ţara Românească, ba chiar în Serbia, Bulgaria şi Bosnia, ca să scape din ghiarele tiranice ale preacruzilor turci". Apoi, cuprins de îndoieli târzii şi, mai ales, sub influenţa partizanilor lui Ferdinand din Transilvania, care nu vedeau cu ochi buni acodul dintre Radu şi Zápolya, Glinčić adaugă că nu trebuie să i se dea crezare voievodului, deoarece „ar avea sufletul nestatornic" (*ibid.*, p. 241). Pasajul este caracteristic pentru rezervele cu care se apropiau unul de altul viitorii aliaţi. Sensul acestor negocieri, continuate în 1528, a rămas vădit neînţeles de T. Palade, *op. cit.*, p. 63–65.

[63] Se înţelege că nu se poate accepta încercarea lui D. Năstase în Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, XXII, 1976, p.1–16, de a i se atribui lui Radu de la Afumaţi chiar titlul de „împărat al romeilor", deci bizantin, pe baza unei inscripţii transcrise defectuos şi ulterior dispărute! Data „1526" — când domnea Radu, nu se potriveşte cu numele „Vladislav Radu", care, dacă n-am citi „Vlad" în loc de „Vladislav", ar fi imposibil, fiindcă în genealogia Basarabilor din secolele XV–XVI nu există nici un Vladislav care să fi fost fiul unui Radu. De aceea, identificarea cu Vladislav al III-lea (T. Bodogae, *op. cit.*, p. 94) nu rezistă criticii. Inscripţia e astfel redată după V. Gr. Barski, călător din sec. XVIII, de Millet, Pargoire şi Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de*

el fiind dovedit şi de eroul pe care-l găsim în documentul contemporan ce menţionează pe „procleţii de turci", nu, ci mijloacele ei, istovite într-o luptă inegală. În acelaşi timp, pe fundalul conflictului de interese între Habsburgi şi Imperiul otoman, avea loc o aprigă competiţie pentru tron, care nu era decât expresia antagonismului între domnie şi boierime.

---

l'Athos, I, Paris, 1904, p. 108, nr. 334: Βλαδισλάος Ῥὰδονλ Ἰω Βοεβόδας Οὐγγροβλαχίας καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ἔτους ζλδ'. Restituirea propusă de N. Iorga, *Muntele Athos*, p. 460: Ἰω Βλαδισλάος Ῥαδους Βοεβόδας Οὐγγροβλαχίας καὶ αὐτοκράτωρ [...] ἔτους ζλδ' are avantajul de a reda termenului de „autocrator" traducerea sa exactă şi normală în acest caz, „domn de sine stăpânitor". Observând marea asemănare cu titulatura voievodului Vladislav de pe icoana nedatată pe care acesta a donat-o Lavrei, istoricul a considerat că ambele inscripţii se referă la Vlaicu, domnul Ţării Româneşti din secolul al XIV-lea, fratele lui Radu I, ceea ce a fost confirmat în privinţa icoanei, dar nu rezolvă problema datei „7034" (1526) pentru refacerea acoperişului de plumb al katholikonului Lavrei. Credem că răspunsul trebuie căutat în comparaţia cu documentele contemporane. Un act de danie către mănăstirea Sf. Ştefan de la Meteore, cu data falsificată, după ce a fost multă vreme atribuit lui Vladislav al II-lea (1447–1448), a fost redatat: Ştefan Andreescu, în Revista de istorie, 34, 9, 1981, p. 1739–1746, a demonstrat că îi aparţine de fapt lui Vladislav al III-lea (1523–1525). Acesta nu poate fi însă şi binefăcătorul Lavrei din cauza diferenţei de dată, de filiaţie şi de titlu. Un alt document (DIR, B, II, p. 475), purtând printr-o coincidenţă aceeaşi dată „7034", este o donaţie făcută mănăstirii athonite Xenophon de „Vladislav Dracul". Vălеatul concordă doar cu prima săptămână din septembrie 1525, dar, după cum reiese dintr-un alt hrisov adăugat în ultimul moment de editor (*ibid.*, p. 481–482), Radu de la Afumaţi îşi începuse deja domnia de la 3 septembrie! Să zicem că inscripţia a fost gravată înainte să ajungă ştirea la Athos sau că recunoştinţa călugărilor n-a luat în seamă schimbarea domnilor: dificultatea rămâne în continuare, şi anume filiaţia. Vladislav fiind descendentul Dăneştilor, opuşi printr-o rivalitate fratricidă ceilalte ramuri a dinastiei, din care făcuseră parte Vlad Dracul şi Ţepeş, n-ar fi luat niciodată supranumele detestat al duşmanilor lui. Un Vladislav Drăculea exista la acea dată, era fiul lui Ţepeş, dar n-a domnit niciodată, ducând o viaţă relativ obscură în rândurile nobilimii din Transilvania (A.Veress, *Acta et epistolae*, IV, Budapesta, 1914, nr. 905). În schimb, se ştie că tatăl său, Vlad Ţepeş, acordând beneficii unei alte mănăstiri de la Athos, Sf. Pantelimon, e numit „Vlad Dracul" (DRH, B. I, p. 201). Dacă, în loc de „7034", presupunem că în originalul daniei către Xenophon, pe care n-o cunoaştem decât printr-un scurt rezumat târziu, vălеatul era scris 6970, confuzia între ζϡο şi ζλδ nefiind greu de făcut, ajungem la concluzia că acest document a fost emis de cancelaria lui Vlad Ţepeş, probabil în a doua jumătate a anului 1461, înainte de declanşarea conflictului cu Imperiul otoman. Nu e de mirare că Barski, la descifrarea inscripţiei care se găsea la oarecare înălţime, săpată pe marginea acoperişului de plumb, a făcut această greşeală de transcriere, împreună cu alte două erori mai grave. Astfel, el a citit două cuvinte: Ῥάδουλ Ἰω (împotriva formularului

Asasinarea lui Radu de către conspiratorii conduşi de Neagoe vornicul din Periş, văr al său prin alianţă, nu va schimba linia politicii Ţării Româneşti. Cei care săvârşiseră, în a doua zi a anului 1529, crima de la Râmnic s-au grăbit să-i comunice lui Ferdinand, printr-un emisar al său, că „ei nu pot lua armele alături de Maiestatea Voastră deoarece Maiestatea Voastră este departe, dar se vor îngriji să nu se ridice alături de turc"[64]. Creatură a boierilor şi protejat în prima parte a domniei sale de turci, Moise Vodă a adoptat şi el, la început, acest punct de vedere, iar din

diplomatic, după care particula „Io" precede numele domnesc!) în loc de Δράκουλου, cum apare în actul în favoarea mănăstirii Xenophon. Totodată, atras de formula cunoscută: αὐτοκράτωρ (τῶν) Ῥωμαίων, el a trunchiat data care, după părerea noastră, indica şi luna, precum urmează: μήν. μαΐου ἔτους ζϡο'. Aceasta înseamnă însă *mai 1462* şi, dacă ipoteza noastră va găsi crezare, e desigur interesant că, chiar în momentul când se adunau la Dunăre oştile sultanului, Vlad folosea, asemenea înaintaşilor săi, titlul de „domn de sine stăpânitor", ca o mândră afirmare a independenţei Ţării Româneşti. Nici nu era singurul gest de acest fel al lui Vlad Ţepeş faţă de Muntele Athos: în 1460–1461, el dăruia mănăstirii Philotheou un venit anual de 4000 de aspri (DRH, B, I, p. 205) — şi aici e numit tot „Vlad Dracul". Lungul şi pomposul document care confirmă acest hrisov (*ibid.*, p. 323–326) a fost atribuit lui Vlad Ţepeş şi datat, printr-o confuzie, 12 iunie 1457 (T. Bodogae, *op. cit.*, p. 244–245, urmat fidel de P.Ş. Năsturel, *Aperçu critique, p.* 103, 123, pe când Stoica Nicolaescu, *Ajutoarele băneşti date de către domnitorii şi boierii Ţării Româneşti şi ai Moldovei schiturilor din Sf. Munte,* Convorbiri literare, XXXVI, 1902, p. 959, datează acelaşi act din „1475 sau 1477"). În realitate, deşi nu are dată, a fost emis după 1482 de Vlad Călugărul, căci menţionează pe cei trei fii ai acestuia: Radu, Vlad şi Mircea. Revenind în sfârşit la inscripţia de la Lavra, faptul că în *Viaţa Sf. Nifon* (ed. T. Simedrea, p. 24) Neagoe Basarab e lăudat pentru refacerea acoperişului, spunându-se *expressis verbis*: „au împreunat plumbul cel vechiu cu altul nou", nu trebuie să fie luat drept argument împotriva datei mai vechi pe care o susţinem. Într-adevăr, dacă reparaţia din vremea lui Neagoe a fost completă, de ce ar fi fost necesar să fie reluată de către Radu de la Afumaţi după numai vreo zece ani? Am considerat utilă această discuţie pentru a restabili, pe un solid temei documentar şi printr-un examen critic amănunţit, realitatea istorică, înlăturând totodată o ipoteză fantezistă. De aceeaşi inscripţie s-a ocupat şi P. Ş. Năsturel, *Mélanges romano-athonites*, Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol, XXVII, 1990, p. 1–3, fără a propune o soluţie convingătoare.

[64] *Călători străini*, p. 299–301. „Să ferească Dumnezeu — spunea boierul cu care a vorbit Andrei Mihalevici — pe apuseni de a cădea în acea robie în care ne aflăm noi". Asemenea documente ne împiedică să admitem că Ţara Românească ar mai fi fost independentă la începutul secolului al XVI-lea, cum a susţinut Şt. Andreescu, *Limitele cronologice ale dominaţiei otomane în ţările române,* Revista de istorie, 3, 1974, p. 399–411.

momentul în care s-a despărţit violent de feudalii cărora le datora tronul, masacrându-i şi trecând cu arme şi bagaje în tabăra antiotomană, zilele i-au fost numărate (moare în bătălia de la Viişoara, 29 august 1530)[65]. Nici el, nici învingătorul lui, Vlad, ce va fi „Înecatul" şi pentru care chiar regalitatea clientelară a lui Ioan Zápolya strălucea de o glorie bizantină — acela fiind „încununat de sfânta coroană şi de Dumnezeu hărăzit şi cu sfânt schiptru în mâini îngereşti dăruit... stâlp şi întărire celor de sub dânsul, adăpost nouă creştinilor"[66] etc. — nu putea avea veleităţi imperiale.

Monahul de sânge domnesc Paisie trăise câţiva ani la Argeş, între zidurile ctitoriei lui Neagoe — mediu în care ideile înaintaşului său erau cel mai bine cunoscute: el fu, la ieşirea din mănăstire, după căsătoria cu Ruxandra, fiica lui Neagoe şi coborâtoare din despoţii sârbi, care fusese mai înainte soţia lui Radu de la Afumaţi, adevăratul împlinitor al testamentului cuprins în *Învăţături*. Felul în care el a aplicat în practică principiile socrului său, atât pe plan intern cât şi extern, nu e lipsit de interes pentru o mai justă înţelegere a acestui text programatic. Excesele turcofile care i s-au imputat lui Radu Paisie sunt în realitate de atribuit unor mari feudali, fie în conflict declarat cu domnul, asemenea lui Drăghici Gogoaşe, fie deţinând în ţară o autoritate superioară acestuia chiar, ca vornicul Coadă[67]. Cât priveşte situaţia de continuator al

---

[65] Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Sibiul în sec. XV şi XVI,* Anuarul Institutului de istorie naţională din Cluj, IV (1925–1926), p. 45–46; I. Ursu, *Din influenţele politicei europene asupra istoriei noastre (Moise Vodă, 1529 martie — 1530 august),* AAR, m.s.i., s. II, t. XXXVI, 1913–1914, p. 517–528.

[66] Gr. Tocilescu, *op. cit.,* p. 322. Vezi D. Ciurea, *Domnia lui Vlad Vodă Înnecatul,* Cercetări istorice, XVII, 1943, p. 251–267; Ion Donat, *Cu privire la domnia lui Vlad Înecatul,* SMIM, IX, 1978, p. 117–123.

[67] Amintirea acestui personaj, vinovat de cedarea teritoriului raialei Brăilei, s-a păstrat până la sfârşitul veacului al XVII-lea, cf. A. Veress, *Documente,* XI, p. 425. Vezi Ion Radu Mircea, *Ţara Românească şi închinarea raialei Brăila,* Balcania, IV, 1941, p. 451–478. Aici, din nou, un excurs epigrafic. Redactând această lucrare, am fost siliţi, nu o singură dată, să reluăm cercetarea întregului material documentar cu privire la legăturile dintre ţările române şi Muntele Athos, chiar dacă numai o parte din rezultatele obţinute şi-au găsit locul aici. În articolul *Traditions de famille dans les donations roumaines au Mont Athos,* în *Études byzantines et post-byzantines,* p. 145–146, Radu Creţeanu a fost pus în încurcătură de numele insolite ale ctitorilor din secolul al XVI-lea ai mănăstirii Xenophon, aşa cum apar într-o inscripţie evident deteriorată şi repictată, cu data de 1 septembrie 7053

împăraţilor bizantini în raporturile cu patriarhia ecumenică pe care ar fi avut-o Radu, presupunerea s-a dovedit neîntemeiată[68].

PROIECTUL DE INSURECŢIE BALCANICĂ AL LUI PETRU RAREŞ

Anii 1535–1538, cei dintâi din domnia lui Radu Paisie, au însemnat însă un moment important în lupta antiotomană a Moldovei. După cum s-a văzut mai sus, Petru Rareş a avut, ca şi părintele său Ştefan cel Mare, ca şi nepotul său Ştefan cel Tânăr, conştiinţa răspunderii faţă de Europa cu care erau însărcinaţi domnii români. Deci, cel care purta o „coroană împărătească", ce nu era numai a Moldovei, ci „a creştinilor" — înţelegându-se prin această formulă vecinii din sudul Dunării, subjugaţi de turci —, ajunse, după încheierea păcii în Transilvania, unde intervenise în favoarea lui Ioan Zápolya, să trateze cu Habsburgii. Istoria acestor legături diplomatice s-a mai făcut, înainte de a se cunoaşte adevăratele proporţii ale planului lui Rareş, care nu avea în vedere doar Modova, ci o insurecţie balcanică[69].

(deci 1544, nu 1545). Urmărind să demonstreze continuitatea atribuţiilor de ctitori în familia Craioveştilor, autorul a făcut abstracţie de numele de boieri menţionate — „Contos" vornicul, fratele său, Radul, şi „Milmanos" — şi a presupus că cei care au cheltuit pentru zugrăvirea bisericii au fost fraţii Danciul şi Radul din Brâncoveni, pe la sfârşitul secolului. În realitate, primele două personaje sunt Coadă, mare vornic până în 1545, şi fratele său Radu Comisul. După aceleaşi reguli de transcriere în greceşte, „Milmanos" sau, ca într-o inscripţie din 1563, κὺρ Νιλκον Μάνου, noul ctitor, cu soţia sa „Aga", sunt Neagoe banul, Νιαγκου μπάνου, şi Anca din Coiani. Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 45, 73, şi N. Iorga, *Muntele Athos*, p. 478. Anca fiind fiica lui Şerban, banul din Izvorani, căsătorit cu Maria, fiica lui Radu Craiovescu, rămâne exactă concluzia că mănăstirea a fost protejată de Craioveşti timp de mai multe generaţii.

[68] Susţinută de N. Iorga, *Începuturile episcopiei de Buzău*, Revista istorică, IX, 1923, p. 175–177, această interpretare se baza numai pe redactarea în greceşte a actului din 1543, prin care s-a fixat întinderea eparhiei Buzăului în folosul viitorului mitropolit Anania, şi ea a fost înlăturată prin publicarea originalului slavon de către A. Sacerdoţeanu, *Aşezământul lui Radu Paisie pentru episcopia Buzăului*, Revista istorică, XXII, 1936, p. 18–23.

[69] Vezi Al. Ciorănescu, *Petru Rareş şi politica orientală a lui Carol Quintul*. AAR, m.s.i., s. III, t. XVII, 1936, p. 241–256. Cu o îndreptăţită mândrie, voievodul declara: „Cesares et reges nobis fidem adhibuerunt" (Hurmuzaki, XV, 1, doc. 845).

Pentru a le aminti pe scurt, faptele sunt următoarele. Rareş, care, încă din 1533, luând sub protecţia sa mănăstirea Hilandar, ctitorie a strămoşilor doamnei Elena Branković, îşi mărturisea nădejdea că un viitor apropiat va aduce mântuirea ţării sale „din mâinile celor de alt neam"[70], a încheiat la 4 aprilie 1535 un tratat de alianţă cu Ferdinand de Habsburg. În toamna aceluiaşi an, el îi adresa, lui şi lui Carol Quintul, îndemnul de a-şi pune în mişcare toate forţele „căci momentul a sosit", turcii fiind reţinuţi pe frontul din Persia. Cererea va fi reînnoită în anul următor, când, cu condiţia ca Habsburgii să-i trimită 5 000 de soldaţi şi armamament pentru asedii, domnul făgăduia să ralieze Transilvania la liga creştină. „Nu-mi voi cruţa nici avuţiile şi nici viaţa", declara el unui sol al lui Ferdinand, care avea misiunea de a-i transmite şi împăratului acest limbaj folosit şi de predecesorii voievodului[71]. Carol, deşi tratativele purtate de trimişi ai săi în Polonia, la Moscova şi chiar în Persia rămâneseră fără rezultat, era treptat condus spre ideea de a intra în lupta împotriva Imperiului otoman şi înrola stradioţi din Dalmaţia care vor urma steagurile lui până în Flandra[72]. În aceste împrejurări îşi face apariţia un misterios agent diplomatic care devine mijlocitorul neobişnuit de zelos dintre împărat şi Petru Rareş.

Sub numele de Dionisio della Vecchia, acesta a sosit la 15 iulie 1536 la Constantinopol, unde pretindea a fi avut întrevederi cu marele vizir Ayas-paşa şi cu „voievodul sau regele Valahiei". Relatarea discuţiei lui cu domnul Ţării Româneşti este deosebit de suspectă, deoarece în această perioadă Radu Paisie se găsea la Bucureşti[73]. Lipsa vreunui mesaj către

[70] P.P. Panaitescu, *Petru Rareş şi Moldova*, în vol. omagial *În memoria lui Vasile Pârvan*, Bucureşti, 1934, p. 267. Alături de obişnuitele danii, merită semnalat un alt aspect al „prezenţelor" marilor sanctuare răsăritene în spiritul compatrioţilor lui Rareş: reprezentarea în pictura de la Dobrovăţ (1526) a lavrelor Sf. Atanasie de la Athos, Sf. Sava de la Ierusalim şi Sf. Caterina de la Sinai. Vezi André Grabar, *Un cycle des „capitales" chrétiennes dans l'art moldave du XVIe siècle*, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, *Festschrift für Otto Demus*, 21, 1972, p. 125–130.

[71] Hurmuzaki, II, 1, p. 112; *ibid.*, II, p. 4, p. 103–104 (e vorba de unul dintre cei mai buni agenţi ai diplomaţiei imperiale, flamandul Jan de Weeze, arhiepiscop de Lund, nu „Lyon"). Vezi şi *Călători străini*, I, p. 370–371, 376–379.

[72] Mario Brunetti şi Eligio Vitale, *La corrispondenza da Madrid dell' Ambasciatore à Leonardo Donà (1570–1573)*, I, Roma, 1962, p. 132–133, 185–186, 292.

[73] DIR, B, XVI, I, p. 215 (doc. din 10 şi 17 iulie 1536). Să fie oare vreun pretendent? Poate (vezi mai sus, n. 47) Mircea, fiul lui Mihnea cel Rău.

împărat, dovadă că întâlnirea ar fi avut loc într-adevăr, este explicată prin teama voievodului de a se compromite faţă de turci. Este totuşi vorba de „o patentă iscălită şi pecetluită cu mâna şi pecetea lui" — ceea ce contrazice afirmaţia precedentă — dar documentul ce urma să fie arătat emisarului pe care Carol Quintul trebuia să-l trimită „în acele părţi" putea fi un fals. Sunt introduşi apoi în textul raportului patriarhul sârb şi domnul Moldovei („el Señor de Caraboldan"), despre care se spune că ar fi gata şi el să se alăture luptei antiotomane[74].

Avem de adăugat precizarea că personajul era cunoscut de ambasadorul spaniol la Veneţia ca „un bogat negustor", avusese cinstea unei audienţe la împărat pe vremea când acesta se afla la Bologna (deci 1532–1533) şi în august 1535 se oferea să predea spaniolilor cetatea Shkodra, provocând o răscoală în Albania. După informaţiile lui de la acea dată, patriarhul sârb era gata să intre în relaţii cu monarhul catolic[75]. La 8 iulie 1537, „Dionisio della Vecha" *(sic)* raporta că patriarhul a primit un răspuns favorabil de la domnul Ţării Româneşti[76]. Curând după aceea scria şi Petru Rareş, de la Bahlui (Hârlău) la 14 septembrie. Scrisoarea, pe care un sârb a înmânat-o omului de legătură de la Veneţia, la 25 noiembrie, şi pe care episcopul Vasile, trimis de Petru Rareş cu o solie către doge, o ducea mai departe în Spania, are aparenţa unei obişnuite cereri de servicii medicale şi e adresată unui „doctor Efraim". Sensul mesajului cifrat este explicat de „Dionisio" într-o altă misivă către împărat (7 decembrie), de fapt o propunere de alianţă antiotomană. Ea n-a avut urmări practice, deşi pacea de la Oradea între Ferdinand şi Zápolya şi armistiţiul încheiat cu regele Franţei la Nisa au dat posibilitatea unei acţiuni contra escadrelor turceşti în Mediterana care s-au soldat cu un succes parţial la Preveza, în septembrie 1538 dar la 7 noiembrie 1538, când arhiepiscopul de Lund,

[74] Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor*, p. 15–16. Şt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, Bucureşti, 1980, p. 95–96, are în vedere această mărturie când este de părere că Radu Paisie se implicase în coaliţia antiotomană.

[75] Ştirile provin dintr-o scrisoare a lui Lope de Soria, ambasadorul Spaniei la Veneţia, expediată lui Carol al V-lea la 2 august 1533 şi publicată numai în regest în *Calendar of State Papers, Spanish*, V, 1, London, 1886, p. 531–532.

[76] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 17. Vezi Ricardo Magdaleno Redondo, *Papeles de estado: Venecia (siglo XV–XVIII)*, Valladolid, 1976, p. 12–13, 17, 20, 23, 27.

însărcinat cu o misiune pentru Petru, nu părăsise încă Toledo, Moldova ieşise din luptă, iar Rareş se adăpostise în Transilvania[77]. În afară de unele ciudăţenii din prima scrisoare, restul corespondenţei nu lasă nici un dubiu asupra existenţei reale a unui plan de acţiune româno-sârbesc. Dar ceea ce o confirmă şi îi sporeşte interesul este identificarea acestui „Dionisio de la Vecha", în care vedem cel mai perseverent sprijinitor al acţiunii, dacă nu chiar inspiratorul ei. Un act din martie 1529 pomeneşte pe un „secretarius... nomine Dionysio *dito Bosydar* de la Wechia"[78]. Îl putem astfel recunoaşte pe Bojidar Vuković, vestitul tipograf sârb stabilit la Veneţia (1466–1539).

Acesta, care avea rude printre dregătorii de la Poartă (desigur renegaţi), se considera membru al familiei Branković, în care intrase prin căsătoria lui şi Petru Rareş, cu care el purta corespondenţă în limba sârbă, şi îi ceruse chiar lui Carol Quintul titlul de despot al Serbiei[79]. În 1536, Bojidar Vuković trecuse de 70 de ani, dar desfăşura o intensă activitate culturală şi politică în scopul strângerii legăturilor dintre Moldova, Ţara Românească şi Serbia, punctul de întâlnire al călătoriilor diplomatice şi al comerţului cu cărţi fiind Veneţia, una din principalele răspântii ale marilor drumuri europene. Bătrânul pribeag a scris cu amărăciune despre viaţa lui „în mare apăsare şi durere în părţile Italiei", cuvinte care dau prefeţei la una din ultimele lui tipărituri un preţios caracter autobiografic („neputând merge în patria mea, pentru că vedeam asuprit neamul creştinesc de către ismailiteni")[80]. Opera avea să-i fie continuată prin tipărirea de cărţi

---

[77] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, 20, 21–2, 30–32; Hurmuzaki, II, p. 204.

[78] Aleksa Ivić, *Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stoletia*, I, Novisad, 1910, p. 15. Al. Ciorănescu, *Petru Rareş*, p. 248, n-a reuşit să-l identifice: „poate un dalmat".

[79] Idem, *Documente*, p. 20. Se ştie că familia lui, originară din Kotor, susţinea că „descinde din viţa slăviţilor domni ai pământurilor sârbeşti, despotul Vuk şi Branko Vuković" (Dj. Sp. Radojičić *Manastir Mileševo i staro srpsko štamparstvo prve polovine XVI veka*, Zbornik muzeja primenjane umetnosti, 11, 1967, p. 35–39). Vezi şi Jorjo Tadić, *Testamenti Bojidara Vukoviča, srpskog štampara XVI veka*, Zbornik filozofskog fakulteta, VII, 1, Beograd, 1963, p. 337–360.

[80] Dan Simonescu, *Un octoih al lui Bojidar Vucovici la noi şi legăturile acestuia cu tipografia românească*, Revista istorică română, 3, 1933, p. 231.

slavoneşti pentru români, la Târgovişte, de către ucenicii săi Dimitrie Liubavici şi Moise Dečanski[81]. În ce priveşte atitudinea domnului Ţării Româneşti faţă de aceste proiecte, afirmaţiile lui Bojidar erau poate prea entuziaste. Fără îndoială, între Radu Paisie şi Petru Rareş relaţiile nu fuseseră bune nici în 1535[82] şi acum, în 1538, 4 000 de munteni sub conducerea voievodului însuşi, participă la campania din Moldova[83].

---

[81] *Ibid.*, p. 227–233. Primul dintre aceştia îi era nepot. Şirul de ipoteze care urmează va surprinde, poate, deşi cariera pe care o jalonează nu este mai senzaţională decât a lui Bojidar Vuković. Despre Dimitrie Liubavici se ştie numai că a tipărit la Târgovişte, în 1545, un *Molitvenic* şi, în anul următor, un *Apostol*, ambele în slavoneşte, a doua carte având şi o ediţie sau un tiraj pentru Moldova, cu o inscripţie menţionând pe „Iliaşco" (Rareş) şi pe mama lui, „despotiţa Elena". După cum am văzut, existau oarecari legături de rudenie între tipograful sârb şi dinastia căreiea-i închină opera sa. Fără s-o ştie, N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, Bucureşti, 1904, p. 63, a remarcat diminutivul „Iliaşco", despre care a presupus că „era numai pentru ai casei". Activitatea tiparniţei de la Târgovişte se întrerupe brusc fiind reluată abia în 1558 şi numai pentru editarea unei singure cărţi, *Triodul-Penticostar*, de către Coresi. Ce a devenit Liubavici, despre care există motive de a crede că a trecut în Transilvania, intrând în mediul luteran de la Sibiu care a produs evangheliarul slavo-român, la o dată foarte apropiată? Şerban Papacostea, *Diaconul sârb Dimitrie şi penetraţia Reformei în Moldova*, Romanoslavica, XV, 1967, p. 211–218, a comentat o informaţie preţioasă despre rolul acestui învăţat, în 1559, în relaţiile dintre Melanchthon şi patriarhia din Constantinopol. El locuise în Transilvania, fusese timp de şase ani secretar al patriarhului (Ioasaf II, 1555–1561?) şi urma să traduca în slavonă catehismul luteran. La rândul său, Ştefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, p. 146, l-a identificat cu pretendentul la tronul Ţării Româneşti din 1562–1564 care i se alătură lui Despot. Acest personaj, „dintr-o familie de seamă şi veche" (A. Veress, *op. cit.*, I, p. 222), a fost trimis ca sol la Wilno şi la Moscova. Lui îi dedică Sommer o elegie, în care îl lăuda pentru cultura sa grecească. În 1564 a fost executat, moartea lui „Mitraši n " fiind relatată de letopiseţul de la mănăstirea Grabovca, cu un interes explicabil prin originea sa sârbească (Anca Iancu, *Ştiri despre români în izvoare istoriografice sârbeşti*, în *Studii istorice sud-est europene*, I, p. 28). În sensul identificării între Dimitrie Liubavici, „logofătul" şi „diaconul" Dimitrie de mai târziu, se aduc noi argumente de către M. Cazacu în Jahrbush der österreichischen Byzantinistik, 32, 6, 1982, p. 89–92.

[82] Nu putem fi de acord cu ipoteza unui amestec al lui Rareş în înlocuirea lui Vlad-Vintilă, după cum a sugerat N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 375, căci la 20 iulie, când încă nu fusese confirmat de Poartă, noul domn cerea protecţia lui Ştefan Mailat, voievodul Transilvaniei, *contra lui Rareş* (C. Giurescu, *Document răzleţe din arhivele Vienei*, în Bul. com. ist. a României, I, p. 280–281; A. Veress, *Documente*, I, p. 13–14).

[83] Ştefana Simionescu, *Noi date despre situaţia internă şi externă a Moldovei în anul 1538 într-un izvor inedit*, Studii, 25, 1972, p, 233. E foarte interesant rolul de mediator pe care l-a primit Radu Paisie din partea sultanului în acea împrejurare, ceea ce denotă şi la

Pe de altă parte, ca să ducă o asemenea politică prudentă în toate manifestările ei, Petru îşi luase încă o precauţie. Contra ostilităţii constante a Poloniei, el a căutat, ca şi înaintaşii lui, să-şi asigure sprijinul ruşilor[84]. De altfel, între el şi Vasile al III-lea exista o legătură dinastică: Elena, doamnă a Moldovei şi fiica despotului Iovan Branković, ca şi Elena Glinskaia, mama lui Ivan cel Groaznic, aveau acelaşi bunic, pe nobilul sârb Ştefan Iakšić[85].

În aceste condiţi, Petru îndrăznea să declare solilor Bánffy şi Gerendy în 1536 că unind forţele Moldovei cu ale Transilvaniei şi ale Ţării Româneşti — încă de atunci cele trei ţări formează aceeaşi unitate strategică! — şi cu condiţia ca Habsburgii să-i trimită numai 15 000 de oameni, *va merge până la Constantinopol*[86]. Alăturarea voievodului moldovean la marele proiect al lui Carol Quintul de a izgoni pe turci din Europa n-ar putea fi, fără vădită exagerare, interpretată ca expresia unor aspiraţii „imperiale", căci despre ţelul ultim al acestei acţiuni documentele nu ne îndreptăţesc să afirmăm nimic precis. Nici în eventualitatea unei victorii depline, refacerea Bizanţului ortodox n-ar fi fost posibilă. Amintirile burgunde ale cruciadei de la Nicopole, titlurile dinastice de rege al Ierusalimului, duce de Atena şi Patras, chiar tradiţia carolingiană a unui imperiu universal, în convergenţă cu interesele mai actuale ale monarhiei spaniole în Mediterana, determinau politica lui Carol Quintul: intrarea sa în Constantinopol, dacă ar fi avut vreodată loc, n-ar fi avut sensul unei restaurări, ci al unei *translatio imperii*. Asupra acestui fapt, domnul Moldovei nu îşi putea face iluzii. Deci, asocierea lui la coaliţia antiotomană condusă

---

turci conştiinţa comunităţii de limbă şi de origine între români. Despre 3 000 de ostaşi din Ţara Românească vorbeşte şi Mustafa Gelalzadé (*Cronici turceşti*, I, p. 269). Dar domnul ceruse şi consimţământul lui Ferdinand ca să-şi trimtă familia în refugiu în Transilvania (Veress, *Documente*, I, p. 15; Hurmuzaki, II, 4, p. 181–182).

[84] Gh. Duzinchevici, *Din legăturile lui Petru Rareş cu Polonia*, Revista istorică, XXIII, 1937, p. 252–266; P.P. Panaitescu, *art.cit.*, p. 265–278; I. Corfus, *Activitatea diplomatică în jurul conflictului dintre Petru Rareş şi Polonia*, Romanoslavica, X, 1964; Victor Eskenasy, *Un nou izvor referitor la prima domnie a lui Petru Rareş*, Studii, 26, 1973, p. 137–144.

[85] N.I. Tihomirov, *Петру Рареш и Иван Гроэный*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, p. 194.

[86] *Călători străini*, I, p. 378. În acelaşi an se tipărea la Louvain scrierea umanistului Pieter Nanning, *De bello Turcis inferendo*, dedicată lui Nicolae Olahus, (T.-G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, p. 69–71).

de Habsburgi arată limpede că, în lungile sale calcule, prevala imperativul înfrângerii puterii otomane, fie şi cu condiţia de a accepta suzeranitatea imperiului romano-german. Prin urmare, un indiciu al desprinderii de însăşi esenţa ideologiei bizantine.

Această politică, centralizatoare în interiorul ţării şi dinamică pe plan extern, a declanşat fără întârziere reacţia marii boierimi. În faimoasa scrisoare către Sigismund I, fruntaşii opoziţiei feudale manifestă o ostilitate categorică faţă de regimul autoritar instituit de Ştefan cel Mare şi consolidat de Petru Rareş. Despre acesta din urmă se spune: „cu niciunul din domnii ce sunt în jurul acestei ţări a noastre creştine n-a vrut să rămâie în pace, ci s-ar fi putut războiu într-una şi ar fi vărsat sângele creştinesc". Cu o vădită rea-credinţă, autorii scrisorii dădeau uitării faptul că independenţa nu putea fi apărată fără „vărsarea sângelui creştinesc". Urmărind să demonstreze, „cât rău a făcut ţării prin obiceiul lui cel rău", boierii pretindeau că „el a fost pricina, Petru Voievod, de au venit turcii asupra lui şi a ţării", atribuindu-şi totodată lor meritul de a fi împiedicat transformarea Moldovei într-un sangeac otoman[87]. Este un caz de deformare a adevărului istoric de către beneficiarii evenimentelor, nelipsit de analogii mai târziu. Exact acelaşi argument, anume că prin politica lor antiotomană au atras asupra ţării invazia turcească, va fi utilizat de adversarii lui Mihai Viteazul şi ai lui Dimitrie Cantemir.

Ocuparea Moldovei de către armata sultanului a fost evocată de însuşi Petru Rareş în cuvinte care amintesc limbajul lui Ştefan cel Mare după Războieni: „nu puţin se pornise mânia lui Dumnezeu asupra mea şi pre ţara noastră a Moldovei, împăratul Ţarigradului Suliman-sultan s-au pornit ca să vie cu toată puterea sa în pământul nostru, pentru păcatele noastre, iar mai vârtos ale mele"[88]. Înfrângerea are însă o explicaţie mai obiectivă: trădarea boierilor care au pactizat cu turcii[89]. Se pare că, după zădărnicia

[87] Hurmuzaki, supl. II, vol I, p. 139–141; N. Iorga, *Scrisori*, p. 25–27.

[88] Th. Codrescu, *Uricariul*, IV, p. 421–424. Cf. mesajul adresat Senatului veneţian în 1477 (G. Mihăilă, *Contribuţii*, p. 177, 180). Pierderile pricinuite oastei turceşti sunt mult exagerate de raportul ambasadorului spaniol la Roma, la 19 ianuarie 1539: 40 000 de oameni! Vezi *Calendar of State Papers, Spanish*, VI/1, London, 1890 p. 107.

[89] Eugen Stănescu, *Le coup d'état nobiliaire de 1538 et son rôle dans l'asservissement de la Moldavie par l'Empire ottoman*, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 241–264. Un rol în pierderea războiului l-a avut şi

încercărilor lui Petru de a răzbate prin Pocuția și Volhinia în Rusia sau de a organiza o bază de rezistență la Hotin, partizanii săi au dat o luptă cu arcașii noului domn, Ștefan, în care și-a găsit moartea cel mai vârstnic dintre fii lui Rareș, ceilalți fiind cu mama lor în drum spre Ciceu[90]. Învinsul, fugind prin Piatra și Bistrița, se oprise acolo, apoi, în urma capitulării Sucevei, a părăsit mănăstirea la 18 septembrie și s-a îndreptat către hotarul cu Transilvania prin codrii albiți de o ninsoare timpurie[91].În scurta lui domnie, Ștefan „Lăcustă" n-a fost vasalul credincios al sultanului, nici instrumentul docil al boierimii care-l alesese *fără voia ei*[92]. În februarie–martie 1539 el purta tratative cu regele Poloniei[93]. Încă din

---

capturarea de către turci a tezaurului lui Rareș (cf. relatarea la Verancsics, în *Călători străini*, I, p. 421, și *Cronici turcești*, I, p. 29, 270, 354, 480). În a doua sa domnie, voievodul a vrut să se despăgubească prin confiscarea averilor unor boieri, ascunse cu aceeași ocazie; vezi Hurmuzaki, XV, 1, p. 519, și, în legătură cu procesul intentat lui Ioan zidarul din Bistrița, excelentul articol al lui Al. Rădulescu, *Biserica nr. 2 de la Sf. Dumitru din Suceava și izvoarele scrise*, SCIV, 20, 1969, p. 556–563.

[90] *Cronici turcești*, I, p. 231, 255. Cf. Ștefana Simionescu, *art. cit.*, p. 232–233. Nu se cunoaște încă numele acestui fiu din prima căsătorie a lui Rareș. Lupta a avut loc după retragerea oastei otomane care, plecând din Suceava la 23 septembrie, a ajuns la Isaccea la 2 octombrie. Ceva mai târziu a fost ucis Teodor, fratele lui Rareș (*ibid.*, p. 235 și nr. 24), refugiat la Ostrog, la a cărui extrădare se referă, între altele, documentele editate de Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 33, și de A. Veress, *op. cit.*, I, p. 19, 39. Vezi și Șt.S. Gorovei, în Anuarul Institutului de istorie — Iași, XVIII, 1981, p. 681–686.

[91] *Cronicile slavo-române*, p. 101, 184; Hurmuzaki, II, 4, p. 181–183. Gavril vistierul, ginerele lui Luca Arbore, adusese la Brașov, la 14 septembrie, vestea că boierii l-au părăsit pe Petru, iar după două zile se întoarce în Moldova, însoțit de vameșul de la Trotuș și de un brașovean din Șchei, Stan al lui Stoica Sârbul. Același Gavril este donatorul unui epitrahil la Athos în 1555, deși a fost confundat cu Trotușanu de P.Ș. Năsturel, în Cyrillomethodianum, II, 1972–1973, p. 86–97. Vezi informația despre căderea zăpezii la A. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 27.

[92] „De ar fi pus domn pe un țigan ori pe un arap, tot l-am fi primit", declară autorii loviturii de stat din 1540 — aceiași care îl înlăturaseră pe Petru Rareș în 1538 — și n-avem nici un motiv de a nu-i crede: pretendentul agreat de sultan era pentru ei un necunoscut. Așa se explică cele *două* revolte înăbușite de Ștefan Lăcustă și cunoscute din relatarea lui N. Sieniawski: una condusă de un fiu al lui Rareș, alta în frunte cu un fiu al lui Ștefan cel Mare, „filius olim Stephani" (N. Iorga, *Studii istorice*, p. 323–324). Cf. Șt.S. Gorovei în SMIM, VIII, p. 196.

[93] *Elementa ad fontium editiones*, XXX/1, Roma, 1973, p. 86; Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*, București, 1979, p. 11–14.

ianuarie îl trimisese pe pârcălabul Stanciul la Ioan Zápolya, iar prin alţi emisari purta o corespondenţă asiduă cu sfatul Braşovului şi cu voievodul Transilvaniei, Ştefan Mailat[94]. Acelaşi du-te-vino al solilor continuă în anul următor, când Moldova reia legăturile cu Habsburgii[95]. Faptul că între domn şi biserică nu putea dăinui înţelegerea vremelnică stabilită la Suceava în septembrie 1538 a devenit limpede pentru amândouă părţile. O singură politică internă era cu putinţă — cea a lui Rareş — dar înainte ca Ştefan să fi îndrăznit să o aplice, prin măsuri aspre împotriva boierilor, el a fost luat prin surprindere şi asasinat de ei[96]. Conspiratorii au chemat din Polonia, unde se adăpostise după o primă încercare, nereuşită, de a lua domnia, pe Alexandru Cornea[97]. Jurământul de vasalitate prestat lui Ferdinand de Habsburg la începutul anului 1541 a fost, probabil, un act al lui, în scopul de a-şi consolida tronul[98]. În chip semnificativ, observatorii străini menţionează că noul domn „nu apăra poporul de boieri" şi, de aceea, a fost părăsit când Petru Rareş, cu ajutor de la turci şi din Ţara Românească, s-a întors în februarie 1541[99].

---

[94] Hurmuzaki, II, 4, p. 202, 203, 204, 205, 208, 209.

[95] *Ibid.*,p. 266, 267; C. Giurescu, *Documente răzleţe*, p. 282–284.

[96] Scrisoarea lui Fabio Mignanelli de la 19 martie 1539, referitoare la unele execuţii de boieri în Moldova (Hurmuzaki, II, 4, p. 190), a fost interpretată de N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 390, ca dovada unui conflict între domn şi boierii săi, pe când, de fapt, priveşte răfuiala cu partizanii lui Rareş (cazul citat al lui Teodor). În Convorbiri literare, XXXVI, 1902, p. 383, a fost semnalată o informaţie din august 1539 despre moldovenii care fug la Ciceu, la Petru Rareş, jumătate din ţară fiind ocupată de turci.

[97] Vezi Şt.S. Gorovei, *Găneştii şi Arbureştii (Fragmente istorice, 1538–1541)*, Cercetări istorice, s.n., II, 1971, p. 143–158, temeinică cercetare prosopografică. Totuşi, nu împărtăşim părerea autorului, *ibid.*, p. 156, că Alexandru Cornea ar fi fost acelaşi cu pretendentul din 1504, fiul acelui Ilie decapitat în 1501. Documentul editat de Tocilescu, *op. cit.*, p. 523 (11 ianuarie...) nu poate fi din 1541, căci Lăcustă murise din decembrie, ci cu un an mai vechi.

[98] A. Veress, *op. cit.*, I, p. 21–22. Editorul l-a atribuit lui Ştefan Lăcustă, deşi solul acestuia, Ioan, şi nu Alexandru, părăsise Viena de la Crăciun, cf. C. Giurescu, *loc.cit.*, şi Hurmuzaki, II, 1, p. 214. Vezi I. Minea, *Despre Alexandru Cornea*, Cercetări istorice, VIII–IX (1932–1933), 2, p. 202, şi V. Cărăbiş, *Alexandru-Vodă Cornea*, Văcăreşti, 1946. Presiuni se exercitau asupra voievodului şi din partea Porţii: ordinul de a participa la campania contra Maltei, primul de care avem cunoştină dintr-o serie de mesaje ca acelea adresate lui Petru Rareş (1542), Alexandru Mircea (1572) şi Mihai Viteazul (1594).

[99] Hurmuzaki, II, 4, p. 278–279; A. Veress, *op. cit.*, p. 23–24. Acel „dwornic inferioris Valachiae" care l-a ajutat pe Rareş trebuie să fie vornicul *muntean* Coadă, căci în Moldova nu exista încă un vornic al Ţării de Jos.

A doua domnie a lui Petru ne interesează mai puţin aici, deşi nici în 1542–1546 el n-a încetat să pregătească, în colaborare cu Ferdinand al Ungariei şi cu electorul Ioachim al II-lea de Brandenburg, o revanşă contra turcilor, în urma căreia nădăjduia restituirea teritoriilor pierdute în 1538. Corespondenţa sa conţine numeroase avertismente adresate aliaţilor, îndeosebi lui Sigismund I, acuzaţii că l-au lăsat fără sprijin în ceasul supremei încercări — „pe noi creştinii ne-au dat păgânilor"! — şi constatări ale suspiciunii reciproce dintre membrii coaliţiei antiotomane: „voi nu ne credeţi, ci vă temeţi de trădare, iar noi ne temem de voi să nu ne înşelaţi". Anul 1542, al intervenţiei în Transilvania, este epoca unor tratative intense cu regele Poloniei (în iunie–august), cu markgraful Ioachim (în martie–august), cu Ferdinand (în august–decembrie)[100]. Acestuia din urmă domnul îi va face chiar act formal de închinare[101]. Nu întâmplător, în acelaşi an, Macarie episcopul de Roman a îndeplinit însărcinarea de a scrie o cronică a Moldovei de la moartea lui Ştefan cel Mare[102]. În acest text se descrie, iarăşi în termenii folosiţi pentru triumful lui Constantin cel Mare la Roma, intrarea solemnă a lui Petru în „cetatea împărătească Suceava", înconjurat de „dregătorii împărăteşti", ca şi înapoierea „ţarinei" Elena, soţia sa. Suleiman este însă *„marele împărat"* (царь великии) care i-a încredinţat apărarea împărăţiei *sale* — ceea ce, de astă dată, se referă la hotarele statului otoman[103]. Din pasajul

[100] *Călători străini*, I, p. 387–388; A. Papiu-Ilarian, *Tesauru*, III, p. 13–15; N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 108–110; *Elementa ad fontium editiones*, XXX, p. 130; A. Veress, *Documente*, I, p. 25–27; C. Giurescu, *Documente*, p. 284–285; Hurmuzaki, II, 1, p. 239; I. Corfus, op. cit., p. 52, 72, 88 etc.

[101] Hurmuzaki, I, 2, p. 240–242 (7 ianuarie 1543). Cf. I. Corfus, *op. cit.*, p. 69, trimisul lui Rareş în Polonia argumenta că sultanul îl consideră pe domnul Moldovei „ca pe un fiu, iar nu ca pe o slugă".

[102] *Cronicile slavo-române*, p. 90, 103. Ultimul editor a susţinut că cronica a fost începută înainte de 1531.

[103] *Ibid.*, p. 87–88. La 6 septembrie 1546, Iliaş: „Dumnezeu sfântul ne-a ales şi boierii a toată ţara noastră, cu voia Măriei Sale împăratul, ca domn" (N. Iorga, *Scrisori*, p. 27). Dar tot el recunoaşte că domneşte „din voia împăratului turcesc" şi, în încercarea sa de disculpare, expune o concepţie fatalistă care, fiind împărtăşită de o parte a boierimii, va alimenta justificările viitoare, inclusiv o declaraţie a lui Ieremia Movilă citată mai departe: „aceasta se întâmplă din păcatele domnilor noştri şi ceea ce a fost voia Domnului aceea

citat reiese foarte clar concepţia cronicarului despre superioritatea autorităţii sultanului faţă de cea a domnului moldovean şi despre coexistenţa celor două „imperii", cel din urmă fiind doar simbolic. Amintim că Macarie a avut chiar prilejul să vadă el însuşi Constantinopolul, fiind trimis cu o solie la Poartă în 1555[104]. De activitatea lui se leagă şi ultimele ctitorii ale vremii lui Rareş, episcopia Romanului şi mănăstirea Râşca, amândouă începute în 1542[105].

Într-un alt loc al acestei lucrări s-au adus precizările necesare cu privire la tendinţele politicii lui Rareş şi s-a încercat un răspuns la câteva întrebări în legătură cu raportul intern de forţe în timpul domniilor lui Iliaş şi Ştefan. Despre Petru se poate spune că, preluând şi dezvoltând tendinţe deja existente în politica marelui său părinte, a adoptat conştient tradiţia bizantină ca un pretext ideologic atât pentru eforturile sale de centralizare a statului cât şi pentru lupta antiotomană în care s-a angajat mai deplin şi mai statornic decât contemporanul său Neagoe Basarab.

Opoziţia boierimii, pe de-o parte, şi ostilitatea Poloniei, pe de alta, au împiedicat pe fiii lui Rareş să continue pe aceeaşi cale. Abdicarea lui Iliaş, devenit Mehmed, care primea în schimb sangeacul Silistrei[106] a lăsat liber terenul pentru rivalitatea celor doi fraţi ai săi, Ştefan şi Constantin, susţinuţi fiecare de câte un grup de boieri, pe când alţii organizau intervenţia polonă

---

s-au întâmplat asupra noastră... nu mai avem ce face până ce nu se va milostivi Domnul să ne scoată pe noi din mâna păgânilor, sau un oarecare domnitor creştin să ne poată scăpa" (I. Corfus, *op. cit.*, p. 132).

[104] Th. Holban, *Documente externe (1552–1561)*, Studii, 3, 1965, p. 673.

[105] Sorin Ulea, *Un peintre grec en Moldavie au XVIe siècle*, Revue roumaine d'histoire de l'art, VII, 1970, p. 13–26, consideră decoraţia interioară a monumentului de la Râşca (1554), opera lui Stamatelos Kotronas, zugrav din Zante, ca un reflex al hesihsmului şi pe Macarie ca pe un reprezentant al acestui curent de gândire religioasă. Dată fiind originea zugravului, se poate pune întrebarea dacă nu el a transmis informaţii despre turcirea lui Iliaş Rareş călugărului din Zante Pahomie Rusanos, caz în care, poate, tot Macarie, vremelnic destituit de Iliaş, ar fi autorul ştirilor.

[106] Pentru un an-doi, aceeaşi unitate administrativă nu cuprinde numai Dobrogea, la care au fost alipite ţinuturile ocupate de turci în 1484 şi 1538, ci şi Galaţi şi toată regiunea de la est de Prut, dar la sud de Lăpuşna. Vezi N. Iorga, în Convorbiri literare, XXXVI, 1902, p. 383; idem, *Studii istorice*, p. 329–330. Boierii adversari ai lui Iliaş ofereau Poloniei patru cetăţi moldovene.

în favoarea pretendenţilor Ioan sau, mai înainte, Alexandru[107]. Un alt „Alexandru", al cărui adevărat nume era Petru stolnicul, originar dintr-un ţinut de graniţă între turci şi poloni, îşi aştepta rândul.

Dintre acţiunile lui Ştefan Rareş nu au ajuns la cunoştinţa noastră decât câteva care denotă un interes faţă de soarta teritoriilor ocupate de turci. În martie 1552, domnul ceruse lui Ferdinand fonduri pentru leafa mercenarilor cu care plănuia să reînceapă lupta antiotomană[108]. În depeşele ambasadorului veneţian la curtea regală se găsesc detalii interesante despre aceste tratative. Ferdinand, care-şi amintea că relaţiile sale cu Moldova datau încă din 1527, a dat ascultare consilierilor lui germani şi spanioli care,

---

[107] După un document editat de T. Holban, *loc. cit.*, p. 670, Constantin era încă activ în 1553. Moare în anul următor (Şt.S. Gorovei, *Mușatinii*, p. 101). Convertirea lui Iliaş datează de la sfârşitul lui mai (Hurmuzaki, II, 1, p. 263), dar încă din această lună Ştefan, ce îi ţinea locul, a avut de înfruntat o revoltă, pentru care, ca pedeapsă, i se confiscă averea spătarului Iurie la 15 iunie (DIR, A, XVI, II, p. 7). Candidatul la domnie era „un lotru care s-a numit pe sine cu numele de Alexandru", aceeaşi sursă indicând şi lupta ce s-a dat la Cahul. Acest document (*ibid.*, p. 134) a fost pus în legătură de Şt. Gorovei, *Gâneștii...*, p. 156, cu evenimentele din 1523, fiindcă aici e vorba de „Ştefan cel Tânăr" deşi sub aceeaşi denumire Eftimie (*Cronicile slavo-române*, p. 121) se referă la Ştefan Rareş! Cât despre Alexandru, el ar putea fi fiul lui Ştefan Lăcustă, prezent ca martor în actele acestui domn. La 31 iulie, noua domnie din Moldova era iar ameninţată, căci Martinuzzi scrie: „enim nunc inter eos motum et dissensionem esse audio" (Hurmuzaki, II, 4, p. 588). Istoria lipsită de glorie a expediţiei polone din august 1551 este uşor de reconstituit după documentele publicate de A. Veress, *op. cit.*, I, p. 53, 55–56, şi Fr. Hipler, V. Zakrzewski, *Stanislai Hosii... Epistolae*, II, Cracovia, 1886, p. 62. Ceea ce ne face să credem că pribegii aleseseră acum pe un alt pretendent este însemnarea următoare: „1551. Fiul voievodului Ştefan al Valahiei, Ion, a fost dus pentru ca să fie numit domn al ţării. Dar nu l-au numit pentru că ţara s-a opus" (H.Dj. Siruni, *Mărturii armenești despre România, extrase din cronica armenilor din Camenița*, AAR, m.s.i., s. III, t. XVII, 1936, p. 270). Din cauza datei, Ion nu e Joldea, cum a crezut editorul. În afară de identificarea propusă de I. Minea, *Ion Vodă Armeanul înainte de domnie*, Cercecetări istorice, VIII–IV, p. 208–214, şi de C. Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion Vodă cel Viteaz de a ocupa domnia Moldovei ca urmare a „turcirii" lui Iliş Rareş (iunie 1551) după un izvor polon inedit*, Revista arhivelor, LII, XXXVII, 4, 1975, p. 383–390, mai este una posibilă: vezi Hurmuzaki, VIII, p. 49–50, şi N. Iorga, *Pretendentul Iani, „rege al Moldovei" (1516–1521)*, Revista istorică, I, 1914, p. 25–26. Acest „Ivan" e acelaşi care-şi încercase norocul şi în 1540 (idem, *Studii istorice*, p. 323, 330–331). Exilat în Siria, la Alep (Hurmuzaki, II, 1, p. 393), moare în 1561 (Veress, *op. cit.*, I, p. 208).

[108] Arhiva istorică a României, I, 2, p. 1523 — 15.

spre deosebire de unguri, nu credeau ca Ştefan să aibă într-adevăr intenţia de a intra în război. La rândul său, solul moldovean, socotit ca o simplă iscoadă, şi-a exprimat la plecare nemulţumirea că primeşte drept răspuns numai făgăduieli[109]. Nu era prima oară — şi nu va fi nici ultima — că politica de tergiversări şi suspiciune a Habsburgilor punea piedici luptei pentru eliberarea sud-estului european.

Totuşi, înainte de a afla că nu se poate bizui pe nici un sprijin din apus, Ştefan Rareş se pregătea să atace Tighina — de care fusese între timp deposedat fratele lui păgân — şi chiar poruncise să fie ucişi toţi turcii din Moldova, hotărâre în care intra, alături de dorinţa de răzbunare pentru îngustarea hotarelor ţării, intenţia — exprimată şi prin persecuţia contra armenilor — de a dovedi o ortodoxie mai presus de bănuieli[110]. Din aceeaşi vreme datează o danie către mănăstirea Vatopedi prin care hatmanul Ioan Sturza devenea „ctitor" al vechiului lăcaş athonit[111].

În ajunul dispariţiei lui Ştefan datorită unui complot organizat de boieri, inspirat de comandantul trupelor habsburgice din Transilvania şi cu complicitatea pribegilor din Polonia[112], aceştia din urmă au ales domn la Bakuta, la 2 septembrie 1552, pe Alexandru Lăpuşneanu[113]. Acestuia

---

[109] A. Veress, *op. cit.*, I, p. 77, 81–82.

[110] *Ibid.*, p. 78–80, raportul comunicat de un secui din Moldova comitelui Ladislau Odönffy. Documentele interne din ultimele luni ale domniei lui Ştefan Rareş par să indice că domnul încuraja colonizarea „în pustie", în părţile răsăritene ale ţării, şi că împărţea pământ, poate cu un scop militar, „slugilor" sale în aceeaşi regiune din apropierea frontierei.

[111] *Catalogul documentelor moldoveneşti din arhiva istorică centrală a statului*, I, Bucureşti, 1957, p. 129, act din 27 martie 1552. Acelaşi, în 1562, dăruieşte un venit anual Marii Lavre (T. Bodogae, *op. cit.*, p. 95).

[112] *Cronicile slavo-române*, p. 139. I. Minea, *Despre sfârşitul lui Ştefăniţă Vodă Rareş*, Cercetări istorice, X–XII, 1934–1936, p. 193–205. Cf. datele noi aduse de Mihnea Berindei în volumul *Hommage à Pertev Boratav*, Paris, 1978, p. 105–118.

[113] Şerban Papacostea, *O tipăritură despre Moldova*, p. 463; T. Holban, *loc.cit.*, p. 668–669 (datarea din august e greşită, fiind vorba de „naşterea Fecioarei"). După părerea lui N. Iorga, *Cu privire la suirea pe tron a lui Alexandru Lăpuşneanu — o notiţă*, Neamul românesc literar, I, 6, 1909, p. 448–449, numele lui Alexandru „cel Bun" ar fi fost asumat în semn de protest faţă de uzurparea lui Rareş şi a fiilor lui — omişi din pomelnicul de la Bistriţa. Vezi I. Minea, *Începutul domniei lui Alexandru Lăpuşneanu — discutarea câtora izvoare*, I, 1925, p. 100–113.

coroana îi reveni definitiv pe câmpul de luptă de la Şipote — deşi uneltirile împotriva lui ale învinşilor, în frunte cu Sava Capotă, vor continua ani îndelungaţi. Istoricii, atraşi de pitorescul episodului „Despot-vodă", au uitat de cele mai multe ori că terenul fusese pregătit de înaintaşul moldovean al Heraclidului. Acesta *n-ar fi putut* avea acelaşi succes în Ţara Românească.

CONTINUAREA POLITICII „SÂRBEŞTI" ŞI „IMPERIALE" DE CĂTRE ALEXANDRU LĂPUŞNEANU

Am pomenit mai sus legăturile întreţinute de domnii români de la sfârşitul veacului al XV-lea şi dela începutul celui următor cu Serbia, ospitalitatea oferită refugiaţialor sârbi în nordul Dunării. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că atât în Moldova, cât şi în Ţara Românească, asemenea demersuri urmează linia rezistenţei faţă de cucerirea otomană. În această ordine de idei, căsătoria lui Alexandru, în 1556, cu Ruxandra, fiica lui Petru Rareş şi a Elenei Branković, are importanţa ei, pe lângă aceea, deloc neglijabilă, de a fi întărit ligitimitatea acestui presupus fiu al lui Bogdan Orbul. Într-adevăr, rudele sârbeşti ale doamnei beneficiază de favoarea soţului ei. Astfel, herţegul Nicolae (Miclăuş), fiul lui Matija Balšić şi al Irinei Iakšić, a primit, în 1560, un domeniu în Transilvania, în apropierea Ciceului, iar fiii acestuia, urmaşi scăpătaţi ai dinastului herţegovinean Stepan Vukčić, erau ajutaţi băneşte de Republica Ragusei la cererea domnului Moldovei[114]. Secretarul lui Alexandru era, probabil, Dimitrie Liubavici.

Nu este poate exagerat a se vorbi de un ciclu „sârbesc" al istoriografiei vechi moldovene, ţinând seama de circulaţia unor texte

[114] Vezi Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen,* p. 78, 83, 98–100, 104. Unul din aceşti fraţi, Pavel sau Mihail, Herczeg din Transilvania este „il duca de Santo Saba" de la care există o scrisoare (7 oct. 1584) în Archivio di Stato, la Modena. Ion Dejan, *O scrisoare a lui Alexandru Lăpuşneanu către raguzani,* Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A.D. Xenepol", XIX, 1982, p. 587–589. Adaug aici menţiunea unui raguzan la curtea Moldovei, nerelevată până acum: la 12 martie 1561, panul Onachi Raguzian figurează între dregătorii lui Bogdan Lăpuşneanu (Radu Rosetti, *Cronica Bohotinului,* AAR, m.s.i., s. II, t. XXVIII, 1905, p. 315).

istorice care interesau direct trecutul poporului vecin sau care fuseseră scrise sub influenţa acestor modele. Din prima categorie fac parte cronica sârbo-moldovenească — într-o oarecare măsură —, transcrisă de două ori în jurul datei de 1557, în continuarea unui cronograf bizantin, şi pe de-a întregul *Vieţile regilor şi arhiepiscopilor sârbi* (din care se cunosc până în prezent două copii alcătuite în Moldova, din 1553 şi din 1567); trebuie de asemenea, menţionat miscelaneul întocmit la Slatina între 1554 şi 1561, în care, printre altele, se află un adevărat *corpus* de izvoare istorice sud-est europene: cronografia pariarhului Nikefor, letopiseţul sârbesc despre perioada 1355–1490, cronica bulgară de la începutul veacului al XV-lea (1296–1413), letopiseţul de la Putna (varianta I) şi scrierile lui Macarie şi Eftimie (1359–1554)[115]. A doua categorie este reprezentată de operele datorate lui Eftimie şi unui necunoscut care scria în aceeaşi vreme, prin 1553–1558[116].

Eftimie, cronicar oficial, deşi peste vreo zece ani va fi transfug în Transilvania, a avut misiunea de a spori prestigiul noii domnii, insuficient consolidată chiar după misiunea ce urmase unei a doua alegeri, în marea adunare a ţării de la Hârlău[117]. În acest scop, Alexandru este intitulat în cronică „ţar" şi i se face un portret destul de asemănător cu imaginea tradiţională a împăraţilor bizantini. „Vitează mlădiţă a ortodoxiei", „aşezat de Dumnezeu", „creştin credincios", „binecinstitor" şi „iubitor de Dumnezeu" — iată epitetele care, în intervenţia cronicarului,

[115] Nu includem aici cronica moldo-polonă, deşi compilată la Iaşi în 1566, deoarece, în afară de partea de istorie contemporană, redactată după amintiri personale, a fost copiat un text mai vechi, care cuprinde *Putna II*, cu unele omisiuni, *până în 1504*, şi *pentru epoca 1504–1538, anale pierdute* astăzi în forma lor originală. N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti în sec. XVII*, II, p. 437, 442, le-a dat acestora denumirea, discutabilă, de „izvodul de la Pobrata", crezând că ele se sfârşeau numai „la moartea lui Rareş.".

[116] Vezi idem, *Istoria românilor*, V, p. 90, n. 1–3. Acest text, care ar corespunde primelor pagini din cronica lui Azarie (*Cronicile slavo-române*, p. 139–141), este, spre deosebire de al lui Eftimie, favorabil lui Ştefan Rareş, şi, fără a recunoaşte filiaţia domnească a lui Alexandru, îl pomeneşte totuşi în termeni de un umil conformism. Este exact atitudinea pe care am bănuit-o la Macarie, care, deşi miruise pe Ştefan, rămâne episcop până la moartea sa, în 1558. Nu ştim însă dacă Macarie însuşi a continuat să scrie după 1551 sau i-a dat această sarcină discipolului său, Azarie. Din 1556 era ocupat cu prelucrarea *Sintagmei* lui Matei Vlastaris.

[117] *Ibid.*, p.123.

fixează raporturile domnului cu divinitatea. Faţă de oameni, el este „viteaz şi înţelept", „cu suflet mare", „cuminte şi milostiv", „bun", „blând", „cuvântând cu măsură aleasă şi cu modestie" — într-un cuvânt, un exemplu al tuturor virtuţilor. Aceste însuşiri sunt tocmai acelea care merită rangul imperial, după doctrina bizantină.

Un mijloc de afirmare a poziţiei domnului în societatea vremii tot aşa de sigur ca şi panegiricul citat, pe care, de altfel, l-a inspirat, era înălţarea sau înzestrarea de lăcaşuri de cult. Alexandru înmulţeşte încă de la începutul domniei ofrandele pioase către mănăstirile din ţară (Tazlău, Humor, Sf. Ilie — Suceava, Probota, Putna, Bistriţa, Dobrovăţ, Râşca, Vânători)[118]. El însuşi a fost ctitorul Slatinei, înnoitor al Bistriţei şi Pângăraţilor[119].

Nu mai puţin darnic către centrele religioase de peste hotare, Alexandru urmează tradiţia socrului său Rareş, în 1553 închinând un metoh mănăstirii Grigoriu[120], trimiţând ajutoare băneşti la Salonic[121], acordând mănăstirii Vatopedi venitul unui han din acelaşi oraş, proprietate a domnului[122], dăruind o icoană în 1564, la Dionisiu[123], plătind aici şi la Xeropotamos şi Dochiariu, pe lângă lucrările de construcţie, zugrăvirea bisericilor unde îşi au locul de ctitori portretele familiei domneşti[124]. Pentru această ctitorie, ca şi pentru Dionisiu şi Karakallu, Ruxandra, pe atunci văduvă, intervine prin 1568–1569, răscumpărându-le proprietăţile confiscate de turci[125].

Dar şi de mai departe decât Athosul se îndreptau rugăciunile călugărilor către domnii Moldovei, împodobiţi cu titlurile basileilor de odinioară, ocrotitorii legitimi ai ortodoxiei. Când Alexandru Lăpuşneanu închina, la 17 iunie 1559, ca prinos patriarhiei Ierusalimului un sat, donaţia menţionează ca patriarh pe Gherman, „rugătoriul şi niamul domnii mele", expresie din care ar reieşi că prelatul era un moldovean

---

[118] DIR, XVI, A, II, p. 38, 40, 50–52, 53, 62, 94, 97, 124, 149–150, 156, 157.

[119] *Ibid.*, p. 176, el a avut şi intenţia de a construi o mănăstire în ţinutul Putnei.

[121] *Catalogul documentelor moldoveneşti*, I, p. 132 (m-rea Sf. Anastasia).

[122] DIR, vol. cit., p. 154–156 (20 august 1560).

[123] N. Iorga, *Muntele Athos*, p. 483. Aici, trapezăria şi bolniţa sunt clădite cu cheltuiala doamnei Ruxandra. De asemenea, iconostasul din 1553 i se datorează lui Lăpuşneanu (D.P. Bogdan, *op. cit.*, p. 26).

[124] N. Iorga, *art. cit.*, p. 482–483. Cf. idem, *Portretele domnilor noştri la Muntele Athos*, AAR, m.s.i., s. III, t. IX, 1928, p. 24–25 şi pl. III–V. Vezi şi Revista istorică, XIX, p. 309.

[125] Hurmuzaki, XIII, p. 339; *ibid.*, XIV, p. 46–47, 49; DIR, vol. cit., p. 235–237.

ori sârb înstrăinat[126]. Pe de altă parte, este cunoscută grija voievodului pentru comunitatea ortodoxă din Lwow, oraş unde cu sprijinul lui a fost clădită biserica Precistei[127].

Pe calea unor atât de întinse relaţii ecleziastice au venit desigur şi unele modificări semnificative în ritualul slujbelor religioase. Astfel se explică apariţia la mănăstirea Neamţului a unui sbornic de cântări bisericeşti legate de diferite împrejurări de la curtea despoţilor sârbi[128].

Mai mult, există chiar manuscrisul unui „Polychronion" în cinstea lui Alexandru Lăpuşneanu, care era deci înconjurat de un ceremonial bizantin, asemănător aceluia din zilele vechilor împăraţi[129]. Nu-i de mirare deci că, exercitând asupra clerului o autoritate de sorginte divină — după exemplul basileilor —, Alexandru singur „face soborul" şi „alege" cu acelaşi prilej patru episcopi[130].

Tot ca expresie a activităţii „apostolice" la care era îndatorat în calitatea sa de domn al Moldovei, el a dezlănţuit o prigoană confesională, comparabilă ca violenţă cu cea din vremea lui Ştefan Rareş. Este probabil ca aceste măsuri să fi reprezentat o replică dată prozelitismului luteran îndeaproape asociat cu propaganda habsburgică[131].

---

[126] *Ibid.*, p. 124. În 1533–1534 un Ioachim „românul" era egumen la Sf. Sava, după ce fusese la Sf. Caterina de la Sinai (Hurmuzaki, XIV, p. 718). Cf. Marcu Beza, *Biblioteci mănăstireşti în Palestina,* AAR, m.s.i., s. III, t. VI, 1932, p. 197.

[127] P.P. Panaitescu, *Fundaţiuni religioase româneşti în Galiţia,* BCMI, 22, 1929, p. 1–9. Cf. Hurmuzaki, supl. II la vol. I, p. 205–207, 209, 210–214, 220–221, 242–243, 249–250, 254–257.

[128] Episcopul Melchisedec, *Catalog de cărţi sârbeşti şi ruseşti, manuscrise vechi ce se află în biblioteca sfintei mănăstiri Neamţului,* Revista pentru istorie, archeologie şi filologie, III, 1884, p. 131. Despre alte irmologhioane provenite din şcoala de la Putna, vezi R. Pava, *Cartea de cântece a lui Evstatie de la Putna,* SMIM, V, 1962, p. 335–347; Anne Pennington, *Evstatie's Song Book of 1511: Some Observations,* RESEE, IX, 1971, p. 565–583; eadem, *The Composition of Evstatie's Song Book,* Oxford Slavonic Papers, n.s., VI, 1973, p. 92–111; eadem, *Ştefan the Serb in Moldavian Manuscripts,* The Slavonic and East European Review, LI, 1973, p. 107–112.

[129] Eadem, *Polychronion in Honour of John Alexander of Moldavia, ibid.,* L, 1972, p. 90–99. Vezi eadem, *Music in Sixteenth Century Moldavia: New Evidence,* Oxford, Slavonic Papers, XI, 197, p. 64–83, semnalează şi un manuscris mai vechi, din 1527, al diaconului Macarie de la Dobrovăţ.

[130] N. Iorga, *O alegere de episcopi moldoveni în 1557–1558,* Răvaşul, V, Cluj, 1907.

[131] Ş. Papacostea, *Moldova în epoca Reformei,* p. 70–72; idem, *Diaconul sârb Dimitrie,*

Într-adevăr în prima parte a domniei sale, întreruptă de aventura lui Iacob Heraclidul, Alexandru a dus o politică de înnoire a alianţelor Moldovei asemenea celei încercate de predecesorul său, dovadă că imperativul rezistenţei antiotomane era mai presus de orice rivalităţi personale. Denunţat de Castaldo, în toamna anului 1552, că ar fi o unealtă a regelui Poloniei, Lăpuşneanu se grăbise totuşi să trimită un sol lui Ferdinand, care l-a primit cu obişnuita lui bunăvoinţă leneşă[132]. După numai câteva luni, în februarie 1553, intervenţia moldoveană cerută de Poartă în Ţara Românească fusese hotărâtoare pentru restaurarea lui Mircea Ciobanul şi expulzarea pretendentului Radu-Ilie, protejat de imperiali. Expediţia din anul următor (martie 1554), de astă dată îndreptată împotriva lui Mircea, a avut probabil drept motiv stabilirea unor relaţii între acesta şi conducătorii politicii habsburgice, chemaţi de el în ajutor împotriva puternicei opoziţii boiereşti[133]. Apoi, frontul se mută iarăşi în Transilvania, odată cu restabilirea suzeranităţii otomane asupra acestei provincii, în 1556, cu sprijinul ambilor voievozi (Alexandru şi Pătraşcu), iar alte mişcări de oşti româneşti peste Carpaţi se repetă anual până în 1558, Mircea revenit pe tron alăturându-se iarăşi cumnatului său din Moldova[134]. Însă Alexandru, ajungând treptat să-şi propună mijlocirea pentru încheierea păcii cu

p. 214–217. Totuşi, în 1553, îi jură regelui Poloniei că va tolera reparaţii şi construcţii la bisericile armeneşti şi săseşti distruse de predecesorul său (I. Corfus, *op. cit.*, p. 175).

[132] A. Veress, *op. cit.*, I, p. 106. Cf. *ibid.*, p. 110, 113. Vezi Hurmuzaki, II, p. 306–310, şi, în general, N.C. Băjenaru, *Politica externă a lui Alexandru Lăpuşneanu*, Iaşi, 1935.

[133] *Cronicile slavo-române*, p. 124–214; Hurmuzaki, II, 2, p. 132, 173; *Călători străini*, II, p. 109–111. E adevărat că Mircea fusese numit domn de Poartă, înlocuind pe un tipic reprezentant al politicii „de basculă", Radu Paisie. Totuşi, credem că nu s-a acordat suficientă atenţie devierilor de la acea atitudine iniţială, impuse de antagonismul dintre domn şi boieri. Opţiunile lor în politica externă *nu puteau fi niciodată aceleaşi*. De aceea la Şt. Andreescu, *La politique de Mircea le Pâtre*, p. 121, poziţia lui Pătraşcu cel Bun este caracterizată ca o pendulare între otomani şi adversarii lor, forţându-se sensul unui document editat de N. Iorga, *Scrisori*, p. 209–211. De fapt, acest mesaj către sfatul Braşovului în 1555 sau 1556 nu încuraja pe vecini la rezistenţa armată contra turcilor, ci îi prevenea de inevitabilul dezastru cu care s-ar încheia o asemenea acţiune. Vezi şi expresia respectuoasă „cinstitul împărat" despre sultan în acte interne din 1557 (DIR, XVI, B, III, p. 71, 73).

[134] A. Veress, *op. cit.*, I, 159–162, 163–164, 167–168; Hurmuzaki, XV, 1, p. 529–530; *ibid.*, II, 5, p. 450.

Habsburgii, găseşte prilejul în 1560 să le reamintească dorinţa sa de a se răscula contra sultanului[135]. În cursul acestor tratative purtate atât direct, cât şi pe calea ocolită a Veneţiei, Lăpuşneanu socotea că poate aduce viitoarei alianţe antiotomane nu numai contribuţia Moldovei şi a Ţării Româneşti (80 000 de călăreţi!), ci şi pe a Rusiei chiar[136].

Raporturile cu Ivan al IV-lea sunt dovedite şi de cunoscutul manuscris al *Sintagmei* lui Matei Vlastaris trimis ţarului în 1561[137]. Este desigur interesantă întâlnirea numelor celor doi monarhi ce întruchipau în acea vreme tradiţia imperială ortodoxă în legătură cu acelaşi text juridic, unul din cele mai importante pentru receptarea dreptului bizantin atât în Rusia, cât şi în ţările române.

Trebuie adăugat că cel care, vorbind în toate actele sale de „ţara

---

[135] N. Iorga, *Studii şi documente,* XXIII, p. 84–87. Vezi şi E. Alberi, *Relazioni al Senato,* III, 1, Firenze, 1840, p. 280. O confirmare a acestor proiecte se găseşte în *Nuntiaturberichte aus Deutschland, 1560–1572,* ed. S. Steinherz, I, 2, Wien, 1897, p. 281, într-o scrisoare de la 22 iulie 1561. Nunţiul Delfino relatează că împăratul i-ar fi spus în legătură cu drepturile nominale asupra principatelor, pe care le moştenise de la regii Ungariei: „la Transilvania et la Moldavia sono provincie suddite al re d'Ungheria et fin hoggi io scrivo a questi *fideli nobis dilecto et* il Moldavo spesso mi scrive come suddito, et *sempre promette che quando io mi moverò con forza si gagliarda che si possa sperare di havere a resistere al turco, egli sarà apparecchiato ad unirsi meco*". În afară de justificarea politicii Habsburgilor prin teoria juridică feudală, care stăruie vie până la Rudolf al II-lea, reţinem faptul că Lăpuşneanu menţinea contactul cu curtea de la Viena în speranţa înlăturării dominaţiei otomane.

[136] Bailul de la Constantinopol era şi el iniţiat în secretul negocierilor (A. Veress, *op. cit.,* I, p. 170, 173). Şt. Andreescu, în Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A.D. Xenopol", XIX, 1982, p. 654, susţine că ar fi fost o stratagemă pentru a procura informaţii turcilor! Emisarii însăcinaţi cu aceste demersuri fiind datori să acţioneze „sooto coperta di mercanti", nu-i de mirare că cele trei „ducale" publicate de Al. Ciorănescu, în Revista istorică, XIX, 133, p. 36–39, nu vorbesc decât de comerţ. Vezi şi Marin Dimitrescu, *Documente din archivele Angliei privitoare la domnia lui Alexandru Lăpuşneanu şi Iacob Eraclid Despotul,* Convorbiri literare, XXXVIII, 1903, p. 449–455. Regelui Poloniei, în 1554, Lăpuşneanu îi declară că „îi pasă mai mult de numele şi sângele creştin decât de primejdiile sale". (I. Corfus, *op. cit.,* p. 192). Despre relaţiile cu Moldova, vezi N. Iorga, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos,* Bucarest, 1900, p. 47–49; *Исторические связи.* I, p. 126–127, 314; A. Veress, *op. cit.,* I, p. 226–227.

[137] G. Mihăilă, *Contribuţii,* p. 280–285. Vezi şi Sever Zotta, *Înrudirea Lăpuşnenilor cu Ivan IV cel Groaznic,* Cercetări istorice, I, 1925, p. 392–397.

noastră Moldova", odată chiar poruncea monahilor de la Athos să se roage nu numai pentru sufletele părinților săi și pentru sănătatea — se pare, șubredă — a copiilor săi, dar și pentru sănătatea oștenilor și a întregii țări[138] a exercitat și asupra Țării Românești, după moartea lui Mircea Ciobanul (1559), o tutelă destul de autoritară. Pentru ocrotirea orfanului Petru, pe care o împărțea cu puternicul arhonte Mihail Cantacuzino, Lăpușneanu este denumit chiar în documente emise în numele tânărului domn — nepotul său: „părintele domniei mele Io Alexandru voievod"[139].

Așadar, unei stăpâniri care unea vremelnic soarta a două din țările române și încerca să prindă rădăcini și în Transilvania, ca un preludiu al marii mișcări antiotomane ce le-ar fi adus eliberarea, îi trebuia o formă al cărei prestigiu să impresioneze pe aliații occidentali și să fascineze pe auxiliarii sud-dunăreni. A fi comparat de către contemporani cu Alexandru Macedon, cum a fost Lăpușneanu, era nu numai deosebit de măgulitor, dar semnificativ pentru energia cu care domnul urmărise să înalțe prestigiul dinastiei și țării sale. E cu atât mai surprinzător să-l vedem punând tunurile să tragă în cinstea biruinței sultanului și trimițând-o pe evlavioasa doamnă Ruxandra la mănăstire, cu daruri, în semn de recunoștință, cu ocazia unei noi succesiuni „imperiale" la Istanbul. Prin această suspect de ostentativă solidarizare cu Poarta, care subliniază în fond bunele relații dintre el și puterea suzerană, Lăpușneanu spera desigur să-și sporească autoritatea în ochii supușilor săi. Polonilor le amintea din când în când să nu mai acorde ajutor diverșilor pretendenți adăpostiți la curtea regelui sau a magnaților, fiindcă, dacă i s-ar întâmpla ceva rău, sultanul ar transforma îndată Moldova în pașalâc, șantaj la care diplomația otomană a recurs adeseori[140]. Totuși, cel a cărui trufie se putea mulțumi doar cu reprezentarea sa ca urmaș al basileilor și despoților în frescele de la Slatina și de la Athos era mai mult decât „un executor docil al dispozițiilor

[138] DIR, XVI, A, II, p. 156. La viitorul odraslelor sale se gândea Alexandru și în 1565–1566, căutând să le asigure protecția dogelui Veneției, a regilor Franței și Angliei (Hurmuzaki, II, p. 532) sau să-i însoare în Polonia (I. Corfus, *op. cit.*, p. 285).

[139] DIR, XVI, B, III, p. 257–258 (25 ianuarie 1568). Editorii n-au înțeles sensul pomenirii lui Alexandru în acest act, care e o donație către un boier moldovean, Dinga postelnicul. Aceeași observație o face acum și Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, p. 154–156.

[140] I. Corfus, *op. cit.*, p. 279–280, 291.

Porţii". Ctitor şi patron cultural fastuos, om politic fără scrupule, asumându-şi stăruitor şi vizibil rolul de protector asupra întregului spaţiu românesc şi chiar în sudul Dunării, Alexandru a rămas credincios acelei tradiţii bizantine care influenţase puternica lui personalitate[141]. Astfel, „momentul Lăpuşneanu" înlesneşte înţelegerea acţiunilor uzurpatorului care l-a înlocuit în 1561–1563 pe tronul Moldovei.

„REGALITATEA" LUI DESPOT

În proclamaţiile adresate noilor săi supuşi încă de la trecerea hotarului, la 1 noiembrie 1561, în fruntea mercenarilor plătiţi cu bani din visteria imperială, Ioan vodă (până nu demult Iacob Basilikos) nu mai invoca genealogia grecească pe care şi-o fabricase în vederea unor fantastice pretenţii la insulele din Marea Egee, ci, adăugând numeroşilor săi strămoşi, de multe neamuri, pe despoţii sârbi din care descindea doamna Ruxandra, ba chiar pe Ştefan cel Mare, subliniază „dreptul său de moştenire"[142]. Programul declarat din cele dintâi zile ale domniei „despotului" depăşea, totuşi, revendicarea vechilor hotare ale Moldovei sau a celor ale Daciei reîntregite[143]: principiul dinastic având în ochii contemporanilor o valoare incomparabil mai mare decât conştiinţa unităţii de neam de care aventurosul cretan ar fi putut afla atât de la umaniştii apuseni, cât şi de la cărturarii din partea locului, el visa la o cruciadă a tuturor principilor creştini în scopul de a cuceri „toată Ţara Grecească"[144]. E adevărat că făcea apel în primul rând

[141] S-a presupus că Lăpuşneanu ar fi acel Alexandru voievod care a cumpărat evangheliarul ţarului bulgar Ivan Alexandru, aflat mai târziu, la Sf. Pavel de la Athos şi în prezent la British Museum (Revista istorică, XIX, 1933, p. 207–208). Vezi şi M. Beza, *Vechi legături cu Anglia,* AAR, m.s. lit., s. III, t. VIII, 1938, p. 260.

[142] A. Veress, *op. cit.,* I, p. 200–202, 233; N. Iorga, *Scrisori, p. 215–217.* Că aceste „drepturi" aveau în vedere şi Ţara Românească o dovedeşte titlul de „dominus et haeres terrarum Valachiae" (N. Iorga, *Dovezi despre conştiinţa originii românilor,* AAR. m.s.i., s. III, t. XVII, 1935–1936, p. 257–258).

[143] Aici vezi A. Armbruster, *Jacobus Heraclides Despota und der Romanitäts-und Einheitsgedanke der Rumänen,* RRH, X, 1971, p. 257–265, şi idem, *Romanitatea românilor,* p. 95–97.

[144] N. Iorga, *Scrisori,* p. 216 (şi textul original în Hurmuzaki, II, 1, p. 416). Irealizabila alianţă ar fi urmat să cuprindă, în afara Habsburgilor — Ferdinand, Maximilian

la români, coborâtori „din vitejii romani care au făcut să tremure lumea", dar această legătură nu era stabilită, în sensul în care a fost interpretată în general, numai cu Roma, ci şi cu Bizanţul, continuatorul Romei, la care se face următoarea aluzie clară: „vom fi iarăşi icoana părinţilor noştri, care s-au lăsat apoi pradă lupului". Un nou imperiu al „romeilor" urma să apară, deşi principalul său suport ideologic, ortodoxia, ar fi fost slăbit prin larga toleranţă religioasă de care dădea dovadă domnul Moldovei, arătându-se atât de încurajator faţă de luterani şi unitarieni.

Această concepţie, care oferea avantajul de a strânge laolaltă la voia întâmplării orişicare petice din Peninsulă şi din Arhipelag ar fi fost cedate de turci sau smulse acestora, va fi mai târziu reluată de diferiţi aventurieri care încercau să-şi justifice pretenţiile prin înrudirea cu Despot: fie un „rege al Peloponezului, Moldovei şi Ţării Româneşti", fie un „despot al Moldovei şi Mesopotamiei şi rege al Albaniei", cerând drept moştenire „întreaga Grecie"[145].

Despot însuşi, după ce obţinuse exilarea lui Lăpuşneanu la Konieh şi pusese la cale suprimarea partizanilor acestuia din ţară, căuta prin orice mijloace întărirea poziţiei sale[146]. După mărturiile unor observatori străini, el s-a încoronat de *trei* ori: la 23 aprilie şi la 15 august 1562, apoi la 6 ianuarie 1563[147]. Cronica armenilor din Cameniţa precizează chiar că „s-a încoronat după cum e obiceiul la regi miruiţi şi la regi încoronaţi şi în aceeaşi zi făcu obştească cunoscut ca toţi să-l numească rege, lucru ce până

şi Filip al II-lea — pe Carol al IX-lea al Franţei. Cf. E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, II, Paris, 1850, p. 694–695.

[145] Humuzaki, VIII, p. 48, 158; *ibid.*, XI, p. 80–81; N. Iorga, *Un peintre italien en Valachie au commencement du XVIIe siècle et un nouvel aventurier oriental en Occident*, Buletin de la section historique de l'Académie Roumaine, XVII, 1930, p. 75–76; Virginia Sacerdoţeanu, *Ceva cu privire la pretendentul Gheorghe Despot*, Revista istorică, XX, 1934, p. 6–7; Al. Ciorănescu, *Documente*, p. 46–48.

[146] Vezi E. Alberi, *Relazioni*, XIV, p. 168, 204–297, şi Maria Holban, *Despre osândiri la moarte prin „glasul poporului" sub Despot*, Studii, 22, 1969, p. 1155–1163. Cf. E. Charrière, *op. cit.*, p. 695: „Le despots, pour ses rares vertuz (!) mérite d'estre favorisé d'un chachun, et estant paisible possesseur de la Moldavie comme de présent il est, on le peult dire grand prince et puissant en ces quartiers-cy".

[147] *Călători străini*, II, p. 174, 228, 261–262. Cf. H.Dj. Siruni, *Mărturii armeneşti despre România*, p. 275. E vorba de apariţii publice la marile sărbători.

atunci nu se întâmplase în acea ţară, de la cel dintâi domn până la el".

Acelaşi sens îl au unele particularităţi ale emisiunilor monetare din această perioadă. Nu s-a păstrat moneda (de un aspru) cu legenda în greceşte, însă dintr-o descriere contemporană rezultă că, pe revers fiind celebrul elogiu homeric al autocraţiei, pe avers figura titlul: „Μολδαβίας βασιλεὺς". Pe talerii de argint şi pe obolii de aramă bătuţi în 1562 şi 1563, chipul Fecioarei este însoţit de legenda: *Patrona Moldaviae*, dar aceasta nu constituie o noutate, deoarece o întâlnim şi pe monede ale lui Alexandru Lăpuşneanu din 1558. În schimb, pe ducaţii de aur şi pe talerii menţionaţi, titlul de *pater patriae*, ca şi cel de *vindex et defensor libertatis patriae*, este fără precedent în numismatica românească, apărând ca un reflex al mentalităţii Renaşterii[148].

Din asemenea afirmaţii, şi din altele, ca cele pomenite mai sus despre coroană, nu-i greu să se desprindă o doctrină în alcătuirea eclectică a căreia tradiţia bizantină deţine un loc de seamă. Lucrurile se complică dacă încetăm a mai considera izolat declaraţiile programatice ale lui Despot şi încercăm a le confrunta cu o realitate politică modificată la tot pasul. Este vădit că vecinătatea ameninţătoare a Imperiului otoman şi intrigile urzite la Poartă de principele Transilvaniei, Ioan Sigismund Zápolya, nu-i îngăduiau domnului să se manifeste ca un aliat devotat al Habsburgilor, cărora le datora tronul. De aceea, scrisorile lui către Ferdinand rămân fără răspuns, cererilor de arme contra turcilor din mai 1562 le urmează oferta din iunie de a interveni în Transilvania împotriva imperialilor, dar chiar sinceritatea acestui demers este suspectă, deoarece, la 19 aprilie, Despot îl prevenise pe împuternicitul împăratului că el va fi pentru Habsburgi „un duşman favorabil"[149]. Planul comunicat

[148] Hurmuzaki, II, 1, p. 429. Vezi D.A. Sturdza, *Memoriu asupra numismaticei românesci*, Columna lui Traian, 1877, p. 504–505; G. Operscu, *Monetele lui Alexandru Lăpuşneanu şi Despot Heraclidul*, Convorbiri literare, XXXIX, 1905, p. 524–530; Ilie Ţabrea, *Monedele lui Despot Vodă în lumina ultimelor cercetări*, p. 161–164. Nu s-a observat că acelaşi titlu, tradus în slavoneşte, a fost împrumutat de pretendentul Ştefan Mâzgă în 1565–1566. Cf. T. Ionescu-Nişcov, *Două documente de la pretendentul Ştefan Mâzgă*, Romanoslavica, XI, 1967, p. 249–251.

[149] Vezi *Călători străini*, II, p. 130, 149, şi comentariul editorei la corespondenţa atât de revelatoare a agentului habsburgic Ioan Belsius (János Belsey). Belsius, în relatarea unei audienţe la domn, nu-şi poate ascunde uimirea faţă de gestul neprotocolar cu care acesta căutase să-i explice cuvintele de mai sus: Despot îi făcuse cu ochiul.

confidenţial aceluiaşi agent, după care atacul antiotoman ar fi trebuit să pornească de la Galaţi, Reni şi Ciubărciu — localităţi care nu mai făceau, deci, parte din raiaua Silistrei — era oare un simplu „bluff "[150]? Totuşi, prezenţa în preajma domnului a unui „Dumitraşcu bulgariu" sau „sârbul" sugerează unele legături cu sudul Dunării, în vederea pregătirii unei insurecţii balcanice. Despre acest pretendent la domnia Ţării Româneşti am arătat că nu era altul decât nepotul lui Bojidar Vuković, Dimitrie Ljubavić. Dar Despot ceruse el însuşi mâna uneia din fiicele Chiajnei — o nepoată, deci, a lui Petru Rareş — şi poate pe această cale întreţinea relaţii cu patriarhul Constantinopolului Ioasaf al II-lea şi cu alţi arhonţi, între care, desigur, Mihail Cantacuzino[151].

CONSECINŢELE BĂTĂLIEI DE LA LEPANTO PENTRU ROMÂNI

Aceşti ani de pregătiri intense în vederea unei mişcări de eliberare a sud-estului european constituie preludiul aceluia ce va cuprinde întreaga Peninsulă, zece ani mai târziu. Mai presus de particularismele locale, economice şi culturale, moştenite din trecutul de independenţă al fiecărui popor în parte, grecii, sârbii, bulgarii şi românii sunt uniţi nu numai prin faptul că au stat cândva în măsuri diferite sub semnul aceleiaşi civilizaţii bizantine, ci şi prin aceea că gravitează în jurul noului imperiu. Prin rezistenţa lor comună faţă de el s-au strâns legăturile de solidaritate între aceste popoare.

Prilejul ca ele să se manifeste a fost oferit de ofensiva otomană contra Chiosului (1566) şi a Ciprului, declanşată în 1570, dar organizată pe îndelete încă din 1564. Între 1567 şi 1572, revoltele împotriva turcilor se ţin lanţ pe litoralul albanez, unde flota veneţiană a fost bine primită. În 1571, se primea la Veneţia un mesaj din partea lui Alexandru vodă Mircea, prin care conducătorii Ligii Sfinte erau informaţi că Ţara

[150] A. Veress, *op. cit.*, I, p. 217–218, 225, 239; *Călători străini*, II, p. 148.

[151] Hurmuzaki, II, p. 437: „il a grande intelligence avec le Patriarche de Constantinople et plusieurs Grecs". Despre Ioasaf, Cantacuzino şi familia domnitoare din Ţara Românească, v. E.Charrière, *op. cit.*, II, p. 779–780, şi N. Bănescu, *Un poème grec vulgaire relatif à Pierre le Boiteux (sic) de Valachie*, Bucarest, 1912.

Românească, Moldova şi Transilvania sunt gata să ia armele, cu ajutorul bulgarilor, sârbilor şi al bosniecilor. După două luni, victoria de la Lepanto a încurajat, firește, asemenea proiecte. Într-adevăr, toate documentele epocii, de la povestirile unor prizonieri evadaţi şi până la corespondenţa diplomatică, repetă zvonul că în „Rumelia şi în ţinuturile locuite de greci şi arnăuţi" era aşteptată o debarcare a trupelor spaniole. Ideea nu încolţise în mintea strategilor de la înaltul comandament aliat, ci fusese sugerată, pe diferite căi, de şefii rezistenţei din Balcani. De exemplu, un Pană, fost stolnic în Ţara Românească în vremea domniei lui Petru cel Tânăr, a fost trimis la Napoli şi la Madrid în 1573–1574 cu o misiune din partea răsculaţilor albanezi şi epiroţi. Epirul şi regiunea din jurul Ohridei vor fi, până la sfârşitul veacului al XVI-lea, o zonă caracterizată prin mari tensiuni sociale şi naţionale exprimate prin haiducie şi revolte numeroase.

În timp ce primele ecouri ale luptei de la Lepanto se fixau în însemnări de cronică bulgăreşti şi sârbeşti, reintrarea Moldovei în lupta antiotomană reprezintă cea mai importantă consecinţă a acestui război în sud-estul Europei[152].

După ce căutase, în 1572–1573, pacea cu turcii, cu imperialii şi cu Polonia, asigurând-o în vechea formă a omagiului vasalic, ba chiar şi cu Rusia — şi găsise pretutindeni concurenţa lui Bogdan Lăpuşneanu — Ioan vodă era lăsat singur înaintea hotărârii Porţii de a-l înlocui cu Petru, fratele domnului Ţării Româneşti. Oferta de a spori haraciul făcută în acelaşi timp în care respingea cu succes atacul din Ţara Românească, n-a fost luată în consideraţie la Poartă. Direcţia loviturilor oastei moldovene arată clar că Ioan înţelesese nevoia unei acţiuni comune antiotomane a celor două principate şi valoarea regiunilor de la gurile Dunării pentru independenţa Moldovei. Biruinţa de la Jilişte, instalarea la Bucureşti a pretendentului Vintilă, asediul Brăilei, atacurile auxiliarilor cazaci contra Tighinei şi Cetăţii Albe n-au putut împiedica sfârşitul tragic al acestei rezistenţe în iunie 1574[153].

---

[152] Andrei Pippidi, *Les pays danubiens et Lépante*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen* p. 25–51. Vezi şi I.K. Hassiotis, Οἱ Ἕλληνες στὶς παράμονες τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου Thessaloniki, 1970.

[153] O povestire contemporană a evenimentelor a fost semnalată de Fr. Pall, *Pages d'Agrippa d'Aubigné sur le voïvode Jean de Moldavie*, RRH, VIII, 1969, p. 593–604;

După eşecul încercării de a răscula toată frontiera Imperiului otoman de la Adriatică la Marea Neagră, o nouă epocă se deschide, pe care-şi pune pecetea concurenţa dintre catolici şi protestanţi pentru a câştiga baze de acţiune sau refugii deschise celor ce împărtăşeau „dreapta credinţă" şi, până la urmă, pentru drumul spre Constantinopol. Pentru catolici se pronunţă hotărât amândoi „Mirceştii", Alexandru al Ţării Româneşti şi Petru Şchiopul, înscăunat în Moldova după devastarea ţării de forţele turco-tătare. Concepţia unei politici unice învinsese din nou, ea fiind şi în planurile domnului fără ţară, Bogdan Lăpuşneanu, când din exilul său de la Moscova revendica Moldova pentru el, iar Ţara Românească pentru vărul său Mircea, fiul lui Mircea Ciobanul[154].

PROZELITISMUL CATOLIC ŞI CEL PROTESTANT, ROLUL LOR ÎN MIŞCĂRILE ANTIOTOMANE DIN SUD-EST

Ca o reacţie compensatoare faţă de impactul oriental (otoman), cele două principate menţin deschise drumurile spre Europa centrală şi de vest. Pe aceleaşi căi, întâi de comerţ, apoi şi de la Constantinopol pe măsură ce se dezvoltă acolo, economic, cultural şi politic, comunitatea eterogenă a „francilor" din Pera, Moldova şi Ţara Românească primesc vizitatori catolici, îndemnaţi adesea de interesele politice sau confesionale. Între alte foloase ale alianţei sale cu Poarta otomană, Franţa a căutat, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, crearea unui bloc dunărean, bazat pe Transilvania din cauza poziţiei sale strategice în

alta se găseşte la British Museum, Ms. Egerton 1909, f. 239 şi urm. (pare traducerea în italiană a relatării lui B. Paprocki); a treia în corespondenţa lui Hubert Languet *Epistolae politicae et historicae ad Philippum Sydnaeum,* Leyden, 1646, p. 160–161. De relevat imitaţia monedelor lui Despot: ale lui Ioan au, în loc de „pater patriae", legenda отец Молдавий cf. O. Luchian, *Moneda lui Ion vodă cel Cumplit,* Studii şi cercetări de numismatică, I, 1957, p. 441–446. Pe exemplarul reprodus de N. Iorga, *Portretele domnilor români,* f. 62, se vede clar că a fost rebătut. Semnalăm în mod special precizările aduse de M. Maxim, *Recherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538–1574,* Bull. de l'AIESEE, X, 2, 1972, p. 249–254 (pentru Ţara Românească în aceeaşi perioadă, cf. *ibid.,* XII, 2, 1974, p. 367–382).

[154] Hurmuzaki, II, 1, p. 741–742 (15 mai 1575). Despre acest Mircea cel Tânăr, v. documentul publicat de Tayyib Gökbilgin, în East European Quarterly.

vecinătatea Imperiului habsburgic. Alegerea lui Henric de Valois ca rege al Poloniei atrage mai ales călători francezi[155]. Prin urmare, ţările române au intrat în atenţia acestora începând din 1574, dată la care vicontele de Tavannes şi Pierre Lescalopier au străbătut Transilvania, Ţara Românească şi Moldova[156]. Observaţii ca ale lor pot fi regăsite în descrierea călătoriei din 1585 a lui François de Pavie, baron de Fourquevaux[157]. Ele toate confirmă pierderile materiale şi de influenţă suferite de ţările române după 1574 şi pe care străinii le constatau sub aspectul modest al „palatelor" domneşti, construcţii înjghebate din lemn, deşi patriarhalul Petru Şchiopul îşi primea oaspeţii cu „măreţie" şi „strălucire". Cel mai influent personaj al acestei curţi, Bartolomeo Bruti, a contribuit îndeosebi la pătrunderea misionarilor iezuiţi din Transilvania şi din Polonia.

După mărturia legatului papal Commendone, Alexandru Mircea acorda făţiş protecţia sa cultului catolic în Ţara Românească[158]. În Moldova, deşi proiectul unei vizite pastorale a celebrului negociator Antonio Possevino n-a fost niciodată realizat, iezuitul Giulio Mancinelli şi franciscanul Girolamo Arsengo — ambii invitaţi de Bruti — se bucurau de bunăvoinţa lui Petru Şchiopul. Aici se instalează în 1588 o mică misiune a iezuiţilor după expulzarea lor din Transilvania. Voievodul lua măsuri pentru îndepărtarea predicatorilor calvinişti, arătându-se atât de favorabil bisericii romane încât mai mulţi prelaţi catolici nădăjduiau chiar convertirea lui şi a supuşilor săi. Aceste dispoziţii, împărtăşite şi de mitropolitul Gheorghe Movilă, despre care se spune că nu recunoştea autoritatea patriarhiei ecumenice, au culminat cu trimiterea unei solemne solii la papă în octombrie 1588, împrejurare în care îl întâlnim iarăşi pe Bruti, mereu

---

[155] C.I. Andreescu, *Moldova şi alegerea lui Henric de Valois ca rege al Poloniei,* Arhiva, 1–2, 1936, p. 48–55; Th. Holban, *Henri de Valois en Pologne et les Roumains,* Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique, XXIII, 1 (1941–1942), p. 62–130. Vezi, în general, N. Iorga, *Les voyageurs français dans l'Orient européen,* Paris, 1928, p. 21–48; idem, *La France dans le sud-est de l'Europe,* RHSEE, XIII, 1936, p. 1–68, 105–117.

[156] *Călători străini,* II, p. 414–445. La bibliografia citată aici, de adăugat Al. Ciorănescu, *Jean de Saulx-Tavannes en Valachie,* Humanisme et Renaissance, VI, 1940, p. 270–285.

[157] *Călători străini,* III, p. 175–185.

[158] *Ibid.*, II, p. 376. „Insinuare la religione catholica in Moldavia et Valachia" era scopul indicat din 1583 de Possevino misionarilor iezuiţi (Giacomo Bascapé, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI,* Roma, 1931, p. 163).

activ, purtând o intensă corespondenţă cu Sixt al V-lea sau cu cardinalii Montalto şi Aldobrandini[159].

Un ascendent din ce în ce mai mare îl capătă mai ales în Moldova, traversată de drumul comercial dintre Marea Neagră şi Baltica, grecii şi italienii din insule[160].

În acest mediu îşi au originea nu numai întreprinzătorii oameni de afaceri, cărora le e rezervată dregătoria de mare vameş (Constantin Corniact, Gian Battista Amorosi, Sima Varsi, Nicoriţă Nevridi), ci chiar unii boieri ai lui Petru Şchiopul: Bartolomeo Bruti, postelnic în 1580–1591, fratele acestuia, Cristofor, paharnic în 1590 (şi încă un frate, Benedetto), Franco, paharnic în 1591, Bernardo Borisi, tălmaci domnesc în 1587. Prin legăturile lor cu Veneţia şi Napoli, epiroţii Zotu Tzigara spătarul, Ghiorma postelnicul, Constantin postelnicul, Pană stolnicul fac şi ei parte din acelaşi grup pe care-l putem presupune favorabil pătrunderii catolicismului.

În aceste condiţii se explică ostilitatea grupului constantinopolitan al arhonţilor şi al patriarhului susţinut de ei, Ieremia al II-lea, faţă de Petru Şchiopul. Mihail Cantacuzino era încă din 1564 duşmanul dinastiei din Ţara Românească, care în 1574 se înscăunase şi în Moldova. El îşi manifestase simpatia pentru protestanţi, de la care primise traducerea greacă a „Mărturisirii de la Augsburg "[161]. De fapt, discuţiile cu

[159] Vezi analiza relaţiilor Moldovei cu Roma între 1582 şi 1589 în articolul nostru *Quelques drogmans de Constantinople,* p. 233–237, la care e de adăugat precizarea că unul din izvoarele folosite, „Descrierea anonimă a Moldovei din 1587", publicată de I.C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului,* II, Bucureşti, 1914, p. 43–48, şi în *Călători străini,* III, p. 198–207, a mai fost parţial editată de D. Ciurea, în Însemnări ieşene, 1938, p. 473–476, şi comentată de N. Iorga, în Revista istorică, XXVII, 1941, p. 132–134. Recent, material nou despre activitatea iezuiţilor în ţările române a fost publicat de Ladislau Lukács, *Monumenta antiquae Hungariae, III (1587–1592),* Roma, 1981.

[160] Lescalopier şi Mancinelli au găsit la Bucureşti şi Iaşi câte o colonie catolică, ai cărei membri erau negustori din Chios (*Călători străini,* II, p. 428, 525). Tot din Chios era probabil Filippo Fregoso, stabilit la Iaşi, din 1590 (DIR, XVI, A, III, p. 466–467), ca şi familiile genoveze Salvaresso şi Adorno, înrudite cu domnul Ţării Româneşti Alexandru prin căsătoria acestuia. Vezi şi I. Caproşu, *Creditul moldovenesc în timpul lui Petru Şchiopul,* în volumul *Stat, naţiune, societate,* Cluj-Napoca, 1982, p. 107–117.

[161] M. Crusius, *Turcograecia,* p. 496.

protestanţii din Germania, în spatele cărora erau cei din Transilvania şi Polonia, nu le purta el, ci patriarhul Ieremia. Oricât de ciudat ar părea, după numeroase studii de amănunt, istoria celor dintâi contacte dintre Reformă şi biserica răsăriteană n-a fost scrisă decât din punct de vedere teologic sau, cel mult, cultural, fără a ţine seama de contextul lor politic. De aceea, aici nu putem decât semnala în treacăt episoadele cele mai semnificative.

Cel mai vechi se leagă de prezenţa unei colonii italiene protestante la Salonic în 1552[162]. Alt refugiu pentru victimele persecuţiilor Contrareformei ar fi putut fi Moldova, dacă domnia „despotului" s-ar fi prelungit[163]. În acelaşi moment dă greş ideea traducerii şi tipăririi de texte religioase în limba română, în cadrul unei acţiuni mai largi de câştigare a ortodocşilor la mişcarea reformată, din cauza stângăciei emisarului care adusese la Suceava propunerea[164]. Un fel de „internaţională" protestantă plănuia să folosească

[162] E. Pommier, *L'itinéraire religieux d'un moine vagabond italien au XVIe siècle,* Mélanges d'archéologie et d'histoire, LXVI, 1945, p. 312, 320–321. Conducătorul spiritual al emigranţilor era un „messer Nicola", pe care-l bănuim acelaşi cu predicatorul anabaptist Nicola Paruta din Treviso (D. Cantimori, *Eretici italiani del Cinquecento,* Firenze, 1967, p. 238, 312, 344), venit în noiembrie 1573 la Cluj (A. Veress, *op. cit.,* II, p. 17). Totuşi, după Aldo Stella, *Dall'anabattismo al socinianesimo nel Cinquecento Veneto,* Padova, 1967, p. 57, 93, 103, 118–119, Paruta ar fi plecat de la Geneva doar în 1553, pe când Massimo Firpo, *Antitrinitari nell'Europa orientale del'500,* Firenze, 1997, p. 186 şi urm, îi atribuie doar un scurt popas, în cetatea lui Calvin, contestând identificarea cu omonimul de la Salonic.

[163] Protectorul lui Sommer se pregătea să strângă în jurul său şi pe alţi umanişti minori ce împărtăşeau crezul unitarian. Vezi Rosa del Conte, *Presenze italiane sullo sfondo dei fermenti ereticali del XVI secolo in Transilvania e Moldavia,* extras din Cultura neolatina, XXX, 3, Modena, 1970. Cf. Hans Petri, *Relaţiunile lui Jakobus Basilikus Heraklides, zis Despot vodă, cu capii reformaţiunii... şi propria sa activitate reformatoare în principatul Moldovei,* AAR, m.s.i., s. III, t. VII, 1927–1928; A. Oţetea, *Wittenberg et la Moldavie,* în *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa,* I, Berlin, 1962, p. 302–321. În scrisoarea lui Despot de la 11 decembrie 1561, adresată „fraţilor întru Hristos" Lasocki şi Filipowski (A. Veress, *op. cit.,* I, p. 201–202) nu e vorba de „doi preoţi pribegi", ci de tribunii nobilimii protestante din Polonia Ieronim Filipowski şi Stanislaw Lasocki, despre care vezi Gottfried Schramm, *Der Polnische Adel und die Reformation 1548–1607,* Wiesbaden, 1965, p. 30 şi 43. Cf. RHSEE, IV, 1927, p. 124–125; N. Iorga, *Studii şi documente,* XXIII, p. 319, la data eronată 1487, în loc de 1563; Hurmuzaki, I, supl. I, p. 19.

[164] M. Holban, *En marge de la croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'évangile dans les langues nationales du sud-est européen: l'épisode*

în interesul ei Ţara Românească şi Transilvania. În acest scop Iacob Paleologul, căruia Sommer îi dedicase biografia compatriotului său Despot, s-a oprit în iulie-august 1573 la Bucureşti, înainte de a afla insuccesul încercării lui Gaspar Bekes, candidatul protestant la tronul Transilvaniei, de a pune stăpânire pe principat[165]. Tratativele duse la Constantinopol cu patriarhia de către Stephan Gerlach, Vaclav Budovec şi Franz Billerbeck, sub controlul îndepărtat dar vigilent al învăţatului luteran David Chytraeus, au durat zece ani, începând din 1574, fără să se obţină nici un rezultat[166]. Stabilirea unui front comun anticatolic şi, totodată, antiotoman, la care ar fi participat, alături de creştinii din imperiu şi de români, ortodocşii din Polonia[167], întârzia din mai multe motive: ascuţimea controverselor religioase, neputinţa de ambele părţi ale dialogului de a atinge pârghiile care ar fi pus în mişcare potenţialul militar al statelor respective, crizele interne care minau atât sistemul protestant, cât şi pe cel ortodox.

În vremea aceasta, dovedind că alianţa cu catolicii avea doar motive politice, după cum o arată şi refuzul său de a se converti în timpul exilului, Petru Şchiopul nu-şi nesocotea îndatoririle de principe ortodox. Dămicia sa

---

Wolff Schreiber, RESEE, II, 1964, p. 127–152. Vezi M. Crusius, *op. cit.,* p. 492 — scrisoarea internunţiului Albert Wyss, de la 22 februarie 1565 — şi documentele din *Călători străini,* II, p. 277–290.

[165] *Ibid.,* II, p. 409–413; A. Veress, *op. cit.,* II, p. 15–16. Cf. Hubert Languet, *Epistolae ad Joachimum Camerarium patrem et filium,* Leipzing-Frankfurt, 1685, p. 160. După ce Bekes a fost înfrânt a doua oară, în lupta de la Sânpaul, în 1575, Iacob Paleologul a plecat în Moravia. Vezi G. Gündisch, *Zum Siebenbürgischen Aufenthalt des Jacobus Palaeologus,* RESEE, IV, 1966, p. 71–79, şi o notă a noastră, ibid., XI, 1973, p. 365–368.

[166] David Chytraeus, *Oratio de Statu Ecclesiarum hoc tempore in Greacia etc.,* Wittenberg, 1580; idem, *Epistolae,* Hanau, 1614. Cf. J. Glücklich, *Vaclava Budovce z Budova korrespondence z let 1579–1619,* Praga, 1908. Vezi şi Hurmuzaki, III, 1, p. 51–53, 62–66. Interesantul studiu al lui R.J.W. Evans, *Bohemia, the Emperor and the Porte, 1550–1600,* Oxford Slavonic Papers, n.s. III, 1970, p. 85–106, completează istoria acestor relaţii intelectuale.

[167] A existat în aceşti ani o corespondenţă între patriarhii Constantinopolului, Ieremia, şi Alexandriei, Silvestru, şi magnatul rutean ortodox Constantin Ostrogski (1527–1608), care, aliat cu protestanţii, stăpânea Volhinia ca un principat aproape autonom. Vezi G. Hofmann, *Briefwechsel zwischen Gabriel Severos und Anton Possevino,* Orientalia Christiana Periodica, XV, 1949, p. 431, şi G. Schramm, *op. cit.,* p. 75. Cf. Borys A. Gudziak, *op. cit.,* p. 119–142.

în relaţiile cu aşezămintele religioase creştine din Imperiul otoman n-a fost mai mică decât cea arătată mănăstirilor din ţară şi, în primul rând, faţă de ctitoria lui de la Galata. De exemplu, mănăstirea Sf. Sava de la Ierusalim primeşte unele danii de la domn şi de la boierii lui[168], precum şi Sf. Caterina de la Sinai[169], Sf. Ioan din Patmos[170] şi vechiul lăcaş athonit Hilandar[171].

Ca urmare, şi după eşecul tratativelor duse de unul cu catolicii şi de celălalt cu protestanţii, între Petru Şchiopul şi patriarhul Ieremia al II-lea a avut loc o împăcare, vizita celui din urmă în Moldova, ca şi a patriarhilor de Antiohia şi Ierusalim, fiind cât se poate de bine primită[172]. Venit în suita lui Ieremia, mitropolitul Ierotei al Monemvasiei îl declară pe Petru *vrednic să domnească chiar la Constantinopol,* simplă expresie de politeţe recunoscătoare în vocabularul acestor pribegi[173].

Cu ani în urmă, în 1583, oaspetele, totuşi, avusese un oarecare rol în manevrele politice îndreptate contra domnului Moldovei şi a nepotului său Mihnea, care domnea în Ţara Românească, intervenind în favoarea lui Petru Cercel[174]. De domnia acestuia din urmă, caracterizată îndeobşte

---

[168] Donaţii domneşti din 1576 şi 1583 (*ibid.*, p. 66–67, 224–225), la care se adăuga un act asemănător, din 1575, din partea fostului vistier Jurj, călugărit sub numele de Gavril (*Catalogul documentelor moldoveneşti*, I, p. 159).

[169] DIR, XVI, A, III, p. 348–349 (doc. din 10 aprilie 1587).

[170] *Ibid.*, p. 260–262 (doc. din 30 august 1584, publicat pentru prima oară de N. Iorga, *Ştiri noi despre sfârşitul secolului al XVI-lea românesc,* AAR, m.s.i., s. III, t. XIX,, 1937, p. 33–36). S-a reeditat de Maria Nystazopoulou-Pelekidis şi I.R. Mircea, Τὰ Ῥουμανικὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχειου τῆς ἐν Πατμῶ μονῆς, Σύμμεικτα, II, Atena, 1970, p. 276–277.

[171] DIR, XVI, A, III, p. 234–235 (31 decembrie 1583). Vezi în Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, I, 1880, p. 18, şi II, 1881, p. 731, daniile lui Petru Şchiopul în 1576 şi 1580 către Patriarhie.

[172] Dositei Notaras, în Ἱστορία περι τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, II, Bucureşti, 1715, p. 1168, se referă la vizita lui Sofronie al IV-lea al Ierusalimului la Iaşi, în 1589, apoi şi în Ţara Românească, unde a primit ca metoh al Sf. Mormânt mănăstirea Gruiu, atunci întemeiată.

[173] Hurmuzaki, XIV, p. 83–84, 720, Cf. V. Grecu, *Cronograful lui Dorotei al Monembasiei, probitatea ştirilor contemporane,* Codrul Cosminului, II–III, 1925–26, p. 537–556. Vezi şi Otto Kresten, *Das Patriarchat von Konstantinople im ausgehenden 16. Jahrhundert,* Wien, 1970.

[174] Vezi scrisoarea lui către Henric al III-lea, în Hurmuzaki, XI, p. 158. Patriarhul va avea el însuşi în curând nevoie de sprijinul ambasadorului Franţei la Poartă, obţinut prin stăruinţele nunţiului papal la Paris. Vezi Pierre Blet, *La correspondance de Girolamo Ragazzoni, évêque de Bergame, nonce en France, 1583–1586,* Roma-Paris, 1962, p. 234–236, 261.

prin influenţa spiritului Renaşterii, nu ne vom ocupa aici decât tangenţial. Într-adevăr, s-au arătat cu prisosinţă elementele ei străine de tradiţie, consecinţă a îndelungatelor tribulaţii ale principelului „valah" în apus. În vremea pribegiei sale, viitorul domn se convertise la catolicism. În politica lui religioasă există aspecte ce evidenţiază colaborarea sa la eforturile de unire dintre biserica Răsăriteană şi cea romană, de pe o poziţie asemănătoare cu cea a lui Maxim Margunios, episcop de Cythera, care i-a dedicat în 1584 *Tratatul despre purcederea sfântului Duh.* Pentru înţelegerea tacticii abile de menajare atât a catolicilor, cât şi a protestanţilor, trebuie adăugat că, în anul următor, Petru primea şi dedicaţia lucrării *De fontium et fluviorum origine ac fluxu,* din partea autorului, medicul Marcello Squarcialupi, unul dintre fruntaşii unitarieni din Transilvania[175]. Pe când însă, în relaţiile lui Petru Cercel cu umaniştii italieni, sensul acestui episod rămâne incidental, întâlnirea cu Margunios este un fapt din cele mai sugestive. Apropierea de mediul veneto-cretan, reprezentat şi la curtea lui Petru prin garda sa de stratioţi, tindea să unească două fragmente ale grecităţii postbizantine, cel de la Veneţia şi cel care, adăpostit în ţările române, năzuia să îndrume politica acestora.

Cum se întâmplă adeseori ca vechiul şi noul să trăiască alături, să se întrepătrundă sau să se ciocnească, lărgirea orizontului cultural şi politic românesc prin puterea influenţei popoarelor din vecinătate a întărit acţiunea unor factori care existaseră şi până atunci. Expresiile unei influenţe bizantine directe nu lipsesc nici ele. Încoronat la Constantinopol, după formele unei etichete demult uitate, Petru Cercel s-a îndreptat spre ţară, cu un strălucit alai de 7 000 de persoane[176]. La Bucureşti, o a doua încoronare a avut loc, cu un fast încă mai mare. În a

[175] Vezi relatarea nunţiului Bolognetti, editată de Aldo Stella, *Chiesa e Stato nelle relazioni dei nunzii pontifici a Venezia,* Cittŕ del Vaticano, 1964, p. 305, şi nota noastră din Studii, 26, 1973, p. 860–861. Noi documente au fost adăugate de Dominico Caccamo, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611), Studii e documenti,* Firenze, 1970, şi Massimo Firpo, *op.cit.*

[176] Hurmuzaki, XI, p. 173; T.G. Bulat, *L'Odyssée d'un courtisan valaque de Henri III,* RHSEE, II, 1925, p. 353; descrierea lui Franco Sivori, în *Călători străini,* III, p. 6–7, 9. La izvoarele cunoscute, prea numeroase pentru a fi înşirate aici, adăugăm bogatul material inedit publicat de Ivan Cloulas, *Correspondance du nonce en France Anselmo Dandino (1578–1581),* Roma–Paris, 1970.

doua sa capitală, Târgovişte, domnul a terminat construcţia Mitropoliei, începută de Neagoe Basarab. O parafrază a unui pasaj din *Învăţăturile* acestuia, referitor la datoria domnului de a cârmui cu colaborarea boierilor evitând vărsarea sângelui lor, se citeşte deasupra portretului lui Petru, pe fresca de la Căluiu[177].

Se poate deci pune întrebarea dacă, pentru caracterul domniei lui Petru Cercel, contactul cu patriarhia şi cu familiile aristocratice din jurul ei, ori anii petrecuţi în provinciile asiatice ale fostului Imperiu bizantin — la Trapezunt, în Caramania, în Siria, unde Alep şi Damasc deveniseră reşedinţele obişnuite ale „beilor" români exilaţi — n-au avut o importanţă tot atât de mare ca şi peregrinările în Italia, Anglia şi Franţa. De altfel, Veneţia, cu grecii şi dalmato-sârbii („Schiavoni") care o invadaseră, era o capitală balcanică, iar mediul interpreţilor de ambasade din Constantinopol forma o societate mixtă italo-grecească, pe cale de a fi câştigată, ca deprinderi şi limbă, de elenism.

Cât de împovărătoare deveniseră condiţiile dominaţiei otomane, precum şi cât de puţin mai corespundeau realităţii pompa exterioară din preajma domnilor români sau principiile pe care se întemeia de secole autoritatea acestora o dovedeşte contrastul dintre formulele solemne cu care îl salutau pe Mihnea al II-lea călugării de la Meteore şi unele mărturisiri din corespondenţa mamei lui. Pentru pustnicii retraşi în vârful stâncilor Tesaliei, imperiul n-a dispărut, realitatea lui fiind menţinută în nordul Dunării — de aceea, ei imploră ajutorul acestui „basileu purtător de biruinţă" şi îl măgulesc cu cele mai răsunătoare epitete furnizate de retorica bisericească bizantină[178]. Comparaţia cu cuvintele scrise cu trei ani mai devreme, în 1578, de doamna Ecaterina a Ţării Româneşti: „această ţară nu e moştenirea noastră, azi suntem şi mâine nu suntem, după voia lui Dumnezeu, şi ne aflăm în mâna turcilor"[179], este profund

[177] Inscripţia a fost descifrată de V. Drăghiceanu, *Lămuriri asupra Buzeştilor, în legătură cu ctitoriile lor*, BCMI, IV, 1911, p. 120, fiind comentată de P. Chihaia, *Consideraţii despre faţada bisericii lui Neagoe din Curtea de Argeş*, SCIA, seria artă plastică, 16, 1, 1969, p. 78–84. Înmormântarea lui Pătraşcu, fratele din Cipru al lui Petru Cercel, în 1588, are loc la Patriarhia din Constantinopol, în prezenţa patriarhilor Antiohiei şi Ierusalimului alături de cel ecumenic (Hurmuzaki, XI, p. 183).

[178] N. Iorga, *Fundaţiuni religioase ale domnilor români în Orient*, p. 869.

[179] Hurmuzaki, XIV, p. 54.

revelatoare pentru limitele efective ale acestui Bizanţ românesc, care nu reuşeşte să imite decât unele forme ale imperiului târziu, în decadenţă.

Existenţa unor reale servituţi şi restrângerea autonomiei până la ultima expresie fiind în sfârşit recunoscute, în conştiinţa clasei care guvernează statele feudale româneşti îşi va face drum ideea necesităţii revizuirii rapoartelor turco-române. Solidară în opoziţia ei faţă de transformarea ţării în paşalâc — soluţie extremă care a fost de câteva ori luată în consideraţie — boierimea din Moldova ori din Ţara Românească n-a fost însă niciodată câştigată pe de-a întregul de vreun proiect de ridicare la arme, din cauza stăruitorului prestigiu militar şi politic al Imperiului otoman. Ultimii ani dinaintea domniei lui Mihai Viteazul sunt epoca în care viziunea politică românească a cunoscut o modificare însemnată, prin epuizarea treptată a vechiului sistem de temporizare diplomatică, în aşteptarea unei eliberări ce ar fi venit din afară, din apusul Europei. Experienţa unui veac demonstrase îndeajuns că mişcarea trebuie să pornească din chiar regiunile care aveau direct de suferit din pricina dominaţiei otomane. Agravarea continuă a acesteia şi nădăjdea născută din primele înfrângeri îndurate de turci au pus societatea românească în faţa unei alternative între pace şi război şi a alteia cu privire la scopurile luptei. Într-adevăr, izvoarele referitoare la perioada lui Mihai Viteazul nu oglindesc o stare de spirit unitară în anturajul domnului şi nici măcar o linie neşovăitoare pe care acesta ar fi urmat-o de la un capăt la altul. Partizanii *statu-quo*-ului degradant sau, dimpotrivă, cei a căror rezistenţă faţă de turci era însufleţită de cea mai adevărată dragoste de ţară reprezintă, în cadrul clasei conducătoare, doar două minorităţi, deşi luminate din plin de documente. Atitudinile intermediare între care cei mai mulţi au fost probabil împărţiţi rămân deocamdată în umbră şi, ca întotdeauna, scindarea arbitrară a unui grup social între extrema îndrăzneală şi extrema laşitate este o ficţiune comodă.

Trebuie ţinut seama şi de faptul că legăturile ţărilor române cu Imperiul otoman erau, totuşi, relativ elastice şi că ele, din punct de vedere politic şi administrativ, îşi păstraseră propriile structuri interne. Restul sud-estului european cunoaşte în anii 1590 o mare efervescenţă, repetându-se situaţia existentă cu două decenii mai înainte. Pregătirile de debarcare italo-spaniole se conjugă cu numeroase insurecţii locale în Albania şi Macedonia. Această rezistenţă antiotomană ne este cunoscută

mai cu seamă prin datele biografice ale organizatorilor ei, agenţii Veneţiei sau ai Spaniei, ori prelaţi ortodocşi care se puneau în fruntea enoriaşilor lor, înarmându-i, furnizând informaţii inamicilor Porţii şi solicitându-le ajutorul. Unii dintre ei desfăşoară o activitate neîntreruptă între 1571 şi 1610. Majoritatea demersurilor lor sunt în raport cu patriarhia de Ohrida, ai cărei titulari susţineau, în această vreme, că jurisdicţia lor ar cuprinde „întreaga Bulgarie, Serbia, Macedonia, Albania, Moldovlahia şi Ungrovlahia"[180]. Participarea lor activă la lupta împotriva turcilor i-a obligat pe Gavril, Atanasie I şi Nectarie, care au ocupat succesiv scaunul patriarhal, să pribegească ani de-a rândul. Alături de ei se întâlneşte un arhiepiscop, Timotei, care în 1572 chemase intervenţia Ligii Sfinte. Este probabil acelaşi care, din Cipru, în 1587, nădăjduia încă eliberarea insulei de către flota spaniolă[181].

De la începutul pontificatului său (1592), Clement al VIII-lea reluase cu un deosebit avânt planul ligii antitotmane şi, în vederea câştigării ţărilor române, Poloniei şi Rusiei la acest proiect, l-a trimis acolo pe abatele croat Komulović, mai cunoscut sub numele de Alessandro Comuleo. Misiunea lui din 1593–1595 l-a dus, prin Transilvania şi Moldova, până la Ostrog, unde a vizitat pe palatinul de Kiev, cu care urmărea o înţelegere contra tătarilor. Lui Mihai Viteazul şi a lui Aron vodă, socotit în Ungaria un viteaz vrednic de gloria predecesorului său, Ştefan cel Mare[182], emisarul

[180] Em. Legrand, *Une bulle inédite de Gabriel patriaarche d'Achrida,* Revue des études grecques, IV, 1891, p. 182–188; A.P. Péchayre, *La succession épiscopale d'Ochrida, Gabriel et Théodule, 1582–1588,* Echos d'Orient, 38 (1939), p. 35–36; O. Kersten, *Ein Empfehlungsschreiben des Erzbischofs Gabriel von Achrida für Leontios Eustratios Philoponos am Martin Crusius,* Rivista di studi bizantini e neoellenici, 6–7 (1969–1970).

[181] N. Iorga, *Ordinul lui Selim al II-lea către Alexandru-Vodă al Ţării Româneşti,* Revista istorică, XI, p. 153–155; G.T. Kolias, 'Επιστολὴ τοῦ μητροπολίτου Τιμοθέου πρὸς τὸν πάπαν Πίον ε' (1572), în vol. Εἰς μνήμην Κονσταντίνου Ἀμαντος, Atena, 1960, p. 391–411; I.K. Hassiotis, Ἱσπανικὰ ἔγγραφα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας, p. 22–25; Andrei Pippidi, *Au sujet des peuples de l'Europe du Sud-Est dans la politique internationale à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe,* East European Quarterly, X, 1, 1976, p. 113–125. Cf. articolul lui A. Tselikas, în Θησαυρίσματα, 14, 1977, p. 252–255.

[182] A. Bitay, *Din „soarta faimei" lui Ştefan cel Mare,* Revista istorică, XXII, 1936, p. 9–12.

papal trebuia să le amintească obârşia latină a românilor şi să-i invite, ca Despot odinioară, să se alăture în războiul antiotoman[183].

E de altfel foarte interesant că, imaginând planurile cele mai îndrăzneţe spre a chema la cruciadă nu numai pe armeni şi georgieni, dar chiar Etiopia şi Persia — cu care s-ar fi creat o legătură prin Portugalia! —, trimişii curiei romane s-au străduit să desprindă biserica rusă de patriarhia de Constantinopol, aceasta fiind considerată dependentă faţă de Poartă. Din toate aceste proiecte este singurul care s-a realizat, dar nu în sensul dorit de papă, deoarece ridicarea Moscovei la rangul de patriarhie n-a fost urmată de recunoaşterea autorităţii Sf. Scaun, nici Rusia n-a încetat pregătirile de război contra Poloniei pentru a întoarce armele împotriva Imperiului otoman. Totuşi, chiar în 1594, Clement al VIII-lea îl invita pe ţar să-şi îndrepte atacul, prin Podolia şi Moldova, către ţărmul de vest al Mării Negre de unde i s-ar fi deschis drumul Constantinopolului[184].

Domnul Moldovei, Aron, care, în trecutul lui obscur de pretendent la tron cutreierase şi el apusul, intrase, prin prima lui căsătorie, în cercul de influenţă al familiei Cantacuzino, de care erau legaţi atât Ieremia al II-lea, cât şi protosinghelul patriarhiei Nichifor Dascălul. La mazilirea lui Aron, în 1591, la reînscăunarea lui ca şi, după doi ani, la numirea lui Mihai Viteazul, cei doi se orientează după interesele lui Andronic Cantacuzino[185]. Asupra lui Mihai în mod deosebit, se exercita şi protecţia

[183] Principalele texte şi o bibliografie bogată se găsesc în *Călători străini,* III, p. 355–371. Vezi cronica lui Balthasar Walther, ed. Dan Simonescu, SMIM, III, 1959, p. 63, şi A. Armbruster, *op. cit.,* p. 129–130. Cf. K. Horvat, *Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia,* Glasnik Zemaliskog Muzeja Bosni i Hercegovini, XXI, 1909, p. 14–16, o expunere anonimă, dar aparţinând cu certitudine lui Comuleo.

[184] Vezi documentele publicate de Karl Schelhass, *Zur Legation des Kardinals Morone (1576): Moskau, Bayern,* Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, XIII, 1910, p. 273–377. Despre misiunea contelui Ludovico Anguisciola în 1594, Русская Библиотека, VIII, St. Petersburg, 1872, p. 21–26.

[185] Vezi N. Iorga, *Les grandes familles,* p. 14–15, şi I.C. Filitti, *Notice sur les Cantacuzènes du XIe au XVIIe siècles,* Bucureşti, 1936, p. 10–15. Cf. I. Minea, *Aron Vodă şi vremea sa,* Cercetări istorice, VIII–IX, 1932–1933, 1, p. 101–184; idem, *Doamna lui Aron Vodă şi fiul lor, Marcu Vodă,* Buletinul Institutului de istoria românilor „A.D. Xenopol", 2, 1943. Despre Stanca, luată în căsătorie în 1593, Hurmuzaki, XI, p. 340, şi C. Isopescu, *Documenti inediti della fine del Cinquecento,* AAR, m.s.i., s. III,, t. X, 1929, p. Vezi şi C. Esarcu, *Documente inedite din arhivele Veneţiei,* Columna lui Traian, 1877, p. 97–98.

„unchiului" său, Iani banul, în care unii istorici au vrut să vadă tot un Cantacuzino, deşi adevărata lui origine era mai obscură, din Epir[186]. Fie că e vorba de el sau, mai degrabă, de un personaj diferit — „Ioan vistierul Moldovlahiei" —, în versurile stângace ale unui pamflet grecesc, acest scurt text, poetic numai ca formă, arată moravurile aproape fanariote din această vreme. Împiedicarea mazilirii lui Petru Şchiopul prin intervenţia salvatoare a lui Ioan, comparat de adulatul său cu Ahile (!), s-a putut produce în 1583–1584, anii viziriatului lui Siavuş-paşa. Ea a fost urmată de barbara mutilare a pretendentului Nicolae din Rodos, poate acelaşi cu Nicolae Basarab, şi de condamnarea la galere a boierilor veniţi să-l ceară domn, aşa cum se întâmplase şi în 1575[187].

ACŢIUNEA LUI MIHAI VITEAZUL, PROPORŢIILE ŞI SENSUL EI REAL, LEGENDA EI

Chiar dacă, desigur, ar fi exagerat a socoti mişcarea antiotomană condusă de Mihai Viteazul rezultatul unei vaste „conspiraţii" balcanice, rolul relaţiilor dintre o regiune şi alta este de netăgăduit. În iunie 1594 izbucnea răscoala de la Vârşeţ, ce a cuprins şi Banatul românesc, căpeteniile răscoalei oferindu-i lui Sigismund Báthory titlul de despot al sârbilor. La acea dată, principele Transilvaniei negocia cu împăratul în chestiunea ajutorului de dat Moldovei împotriva turcilor, iar la 16 august se încheia chiar la Iaşi un tratat de alianţă între Habsburgi şi Aron vodă[188].

---

[186] G.D. Florescu şi Dan Pleşia, *Mihai Viteazul, urmaşul împăraţilor bizantini, Scripta Valachica*, Târgovişte, 172, p.131–161. Vezi însă I.C. Filiti, *Mama şi soţia lui Mihai Viteazul*, Craiova, 1934, sau I. Minea şi L.T. Boga, *Despre Iane mare ban de Craiova şi ceva despre Mihai Viteazul*, Cercetări istorice, X, 1934, 2,p. 33–64. Prin căsătoria cu o soră a lui Iani, banul Mihalcea Karatzas din Chios era şi el unchiul lui Mihai.

[187] Editat de S. Lampros, cu comentariu de N. Iorga, în Νέος Ἑλληνομνήμων, 11, 1914, p. 417–422, reprodus şi tradus de N. Iorga în Revista istorică, XIX, 1933, p. 6–9. Cf. idem, *Acte şi fragmente*, I, p. 118–119. Vezi şi D. Russo, *Studii istorice*, I, p. 47–49; Hurmuzaki, IV, 2, p. 122: I. Corfus, *Documente*, I, p. 357, Petru fiind mazilit trei zile în 1584. La acel Nicolae din Rodos se referă un document din noiembrie 1579, în Hurmuzaki, IV, 2, p. 107–108.

[188] P.P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 39, 46. Planurile lui Sigismund în legătură cu Moldova şi Ţara Românească sunt expuse în două memorii din 1594, editate de

Schimbarea de atitudine a acestuia din urmă faţă de Poartă a fost influenţată, probabil, şi de vestea că va fi înlocuit cu un fiu al lui Mircea Ciobanul, Radu[189]. Ca urmare, domnii Moldovei şi Ţării Româneşti au refuzat amândoi să se supună poruncii sultanului de a ataca Transilvania; rezultatul a fost o răscoală generală, masacrul turcilor din ambele ţări şi ocuparea, aproape în întregime, a malului Dunării[190].

Aderarea ţărilor române la coaliţia antiotomană a influenţat mult desfăşurarea războiului dintre Imperiul otoman şi cel habsburgic, care dura din 1593. În general, primul an al intervenţiei româneşti a avut caracterul unei lupte pentru fixarea hotarului cu turcii pe Dunăre, rolul de a continua ofensiva în sudul fluviului fiind rezervat, cu colaboarea bulgarilor şi albanezilor, lui Sigismund. Consimţământul marii boierimi din Ţara Românească la acest plan este dovedit de tratatul semnat de reprezentanţii ei la Alba Iulia, prin care Mihai Viteazul era redus la situaţia de *primus inter pares* — cronica Buzeştilor o spune: domnul urma să fie „tocma cu căpitanii lui". Acelaşi obiectiv, urmărit de principe încă din 1594, a fost realizat şi în Moldova, după îndemnul agenţilor raguzani Giovanni de'Marini Poli şi Paolo Giorgi, prin arestarea lui Aron de către garda sa de mercenari unguri. În locul domnului, condus sub escortă în Transilvania, Sigismund a numit ca „guvernator" în numele său pe Ştefan Răzvan, ai cărui soli s-au grăbit să încheie un tratat asemănător cu primul, la numai două săptămâni după acela[191].

Dispoziţiile lui Mihai în acest moment le cunoaştem dintr-o scrisoare către starostele Cameniţei, Jan Potocki: ele sunt aceleaşi ca ale lui Ştefan

---

V.A. Urechiă în Arhiva istorică, I, p. 150, 160–161, şi de I. Tomić, *Prilozi za pokret hristiana na balkanskomu poluostrva protiv Turka krajem XVI veka,* Spomenik, drugi razred, XXXI, 1898, p. 90–94.

[189] *Исторические связи*, I, p. 202, scrisoarea lui Pactaţiu Senneyei, de la 23 mai 1594, Cf. *Cronici turceşti*, I, p. 497. Acelaşi pretendent, poreclit „Blănarul", râvnise tronul Ţării Româneşti în 1591: vezi Columna lui Traian, VII, 1876, p. 281–283. El este enigmaticul „Radul voievod" cunoscut dintr-o însemnare din 1572 (Maria Rădulescu, *Un manuscris slavonesc al lui Radu din Măniceşti*, Romanoslavica, XIII, 1966, p. 357–265; P. Atanasov, *L'activité littéraire de Radul le Grammairien en Bulgarie,* Études balkaniques, 3, 1970, p. 70–95).

[190] N. Iorga, *O istorie a lui Mihai Viteazul de el însuşi,* AAR. m.s.i., s. III, t, t. V, 1925, p. 340 şi urm. În decembrie 1594 fusese numit domn al Ţării Româneşti Bogdan, fiul lui Iancu Sasul.

[191] Ion Ionaşcu, *Mihai Viteazul şi autorii tratatului de la Alba Iulia,* Anuarul Institutului

cel Mare, în aşteptarea tot atât de zadarnică a unui ajutor din partea Poloniei. „Ceea ce am făcut", mărturiseşte el, „toate le-am făcut pentru credinţa creştinească, văzând eu ce se întâmplă în fiecare zi cu bieţii creştini. M-am apucat să ridic această mare greutate cu această ţară săracă a noastră, ca să o fac un scut al întregii lumi creştine"[192]. Nu se spune încă nici un cuvânt despre eliberarea Peninsulei, domnul având de purtat, până la începutul anului următor, grele lupte pe teritoriul ţării sale.

În vremea aceasta, în sud, deci în spatele frontului dunărean, tentativele insurecţionale continuau cu o energie sporită. Vestea biruinţei de la Călugăreni avusese un mare răsunet între slavi, albanezi şi greci, la Ohrida fiind chiar celebrată cu o deosebită solemnitate, în prezenţa patriarhului, a clerului din întreaga regiune şi a orăşenilor[193]. Patriarhul Atanasie, ca urmare a acestui eveniment, se adresează în primăvara anului 1596, proveditorului veneţian din Corfu, spre a obţine sprijinul Republicii pentru răscoala pe care o pregătea. Totodată, el îndrepta alte apeluri către papă şi către viceregele Neapolelui[194]. Înrolarea unor numeroase elemente balcanice în oastea lui Mihai Viteazul afirmă hotărârea de a continua, în orice condiţii, rezistenţa antiotomană. O incursiune a acestor „haiduci" din slujba domnului român, în mai 1596, pricinuia turcilor pierderi grele în zona dintre Babadag şi Plevna, pe urmele expediţiei din iunie precedent[195].

---

de istorie din Cluj, 1962, p. 111–114. Domnia lui Răzvan este fixată între 24 aprilie şi 8 septembrie 1595 de cronica versificată a lui Hagop din Tokat (H.Dj. Siruni, *Mărturii armeneşti despre români. Aron Vodă, Răzvan şi Eremia Vodă într-un poem al unui cronicar armean*, AAR, m.s.i., s. III, T. XX, 1940, P. 206) vezi o serie de mărturii şi comentariile editoarei formând tot atâtea fragmente ale unei noi istorii a lui Mihai Viteazul, în *Călători străini*, III (în special, p. 311, 379, 391–398, 457, 474–476).

[192] P.P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, 1936, p. 15 (15 iulie 1595). În relatarea lui Lubieniecki de la 27 iulie, aceeaşi idee: „Quicquid facio, amore christianitatis facio" (C. Isopescu, *Alcuni documenti inediti della fine del Cinquecento*, Diplomatarium Italicum, I, 1925, p. 397).

[193] M. Lacko, *Alcuni documenti riguardanti l'arcivescovo di Ochrida Atanasio:* „giunse la felice nova della rotta del Turcho successa nella Valachia et esso Patriarcha, ditti prelati et popolo della città molto ralegrati et con processione resero laude allo omnipotente Iddio".

[194] I.N. Tomic, *Gradja za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka*, Beograd, 1933, p. 22–23, 30, 191; V. Lamansky, *Secrets d'État de Venise*, St. Pétersbourg, 1884, p. 498–500; J. Krajcar, *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East*, Roma, 1966, p. 134–135.

[195] *Călători străini*, I, p. 127; Hurmuzaki, XII, p. 258; N. Bănescu, *Adaos la relaţiile*

Forţe locale, formate în mare parte din populaţia vlahă a Bosniei şi Herţegovinei, ocupă fortăreaţa turcească Klis. Faptul că iniţiativa lui Mihai Viteazul îi încuraja pe răsculaţi reiese şi din scrisoarea arhiducelui Ferdinand de Habsburg, care îi îndemna să urmeze „pilda memorabilă şi nicicând îndeajuns lăudată a principilor Transilvaniei şi ai celor două Valahii, care acum, doborând jugul ruşinos al turcilor, au îmbrăţişat credinţa şi vasalitatea sfântului imperiu roman"[196].

Concomitent cu noul atac pornit din Oltenia contra Vidinului în iulie, urmat în august de raidul condus prin Dobrogea de cretanul Francesco Kalogeras[197] izbucnea răscoala din Himara, al cărei temei moral erau victoriile voievodului Ţării Româneşti, pe care patriarhul Atanasie al Ohridei îl va chema în ajutor de mai multe ori şi în timpul pribegiei sale prin Italia şi Germania, după insuccesul mişcării de eliberare balcanică[198]. Nici luarea cu asalt a oraşului Gabrovo (septembrie 1596), de către locuitorii din împrejurimi, nu s-a făcut fără a cere intervenţia soldaţilor lui Mihai Viteazul[199]. Pe când Sigismund Báthory era însoţit la Praga în februarie 1597 de un *ambasciator a parte della Vallachia et Bulgaria* (adică de Paolo Giorgi), 7 000 de albanezi, înarmaţi doar cu arcuri şi săgeţi, rezistau cu îndârjire garnizoanei otomane din Shkodra[200].

bailului Marco Venier cu privire la campania din 1595 a domnilor noştri, Anuarul Institutului de istorie naţională, IV, 1927, p. 131.

[196] *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, XV, Zagreb, 1884, p. 217–218.

[197] *Cronici turceşti*, I, p. 382; Hurmuzaki, IV, 2, p. 221; *ibid.*, XII, p. 276.

[198] Vezi relatările contemporane: M. Crusius, *Diarium*, II, p. 253–254; K. Horvat, *art. cit.*, p. 39–40; V. Makuscev, *Monumenta historiae Slavorum Meridionalium*, Varşovia, 1874, p. 268–269; I. Tomiæ, *op. cit.*, p. 207–271; M. Lacko, *art. cit.*, p. 624–625. După N. Milev, *Ohridskijat patriarh Atanasii i skitanijata mu v čuzbine (1597–1615)*, Izvestija na istoriceskoto dru estvo, V, Sofia, 1922, p. 113–128, am încercat o reluare a biografiei acestui personaj, în East European Quarterly, X, 1, p. 116–123. Atanasie îi scrie lui Mihai de la Ancona în octombrie 1597 (Tomiæ, *op. cit.*, p. 298) şi, în februarie 1599, avea intenţia să vină în Ţara Românească (Hurmuzaki, III, 2, p. 307).

[199] Hurmuzaki, XII, p. 277, nr. 1.

[200] A. Veress, *op. cit.*, V, p. 60. Cf. în biblioteca de la Lambeth, din Londra, ms. Tenison 61, f. 15, 22 (informaţii de la Veneţia transmise de Henry Hawkins, agent în slujba contelui de Essex, lui Anthony Bacon, fratele lordului cancelar). Vezi în general Bistra Cvetkova, *La situation internationale et le peuple bulgare à la fin du XVIe siècle au debout du XVIIe*, Bull. de l'AIESEE, IX, 1971, p. 57–72. Propunem aici identificarea

Din aceeaşi perioadă datează primele informaţii despre legăturile lui Mihai Viteazul cu cel mai cunoscut dintre conducătorii insurgenţilor bulgari, mitropolitul de Târnovo Dionisie Rallis-Paleolog.

În realitate, există şi indicaţii mai vechi despre activitatea politică a acestuia. Născut în 1534 dintr-o familie bizantină refugiată la Napoli, el însuşi fiul unei Cantacuzine şi, bănuim, văr cu cele două surori Rallis căsătorite cu fiii lui „Şeitanoglu", era înrudit şi cu bancherii raguzani Gagliano, cărora le datora probabil unele din mijloacele acţiunii sale. Studiase la Roma, aşa încât, atunci când îl întâlnim, în 1583–1584, la noua Academie de la Ostrog, împodobit cu titlul de arhiepiscop de Kyzikos şi în corespondenţă cu nunţiul papal, este evident că era partizan convins al uniunii bisericilor. De pe ce poziţii? S-ar crede că era catolic, dar în acelaşi timp fusese numit stareţ al mănăstirii ortodoxe Sf. Gheorghe din Drohobycz şi va participa în 1590–1593 la tratativele dintre Moscova şi patriarhia ecumenică, fiind acum mitropolit de Târnovo. În acei ani se afla în Polonia şi intervenea, ca şi Andrei Taranowski pe care-l vom regăsi în jurul lui Mihai Viteazul, pentru a-l aduce la tronul Moldovei pe un fiu al lui Lăpuşneanu, dacă Petru Cazacul era ceea ce zicea că este[201].

În Moldova, la curtea domnească, în vremea lui Ieremia Movilă, apar şi alţi Paleologi: Emanuil, cu fiii săi, Dimitrachi şi Pavel, din ramura de la Rodos, din care fusese doamna Maria a lui Iancu Sasul. Prin urmare, Dionisie cunoştea bine ţările române.

Corespondenţa lui cu Mihai Viteazul, începută în martie 1597, în toiul pregătirilor pentru o insurecţie generală contra turcilor în Bulgaria, oglindeşte strădaniile unor reprezentanţi ai clerului grec din Balcani de a

---

lui Paolo Giorgi cu acel „Paulus Giurgevich de Valachia", originar din satul Diklić din Herţegovina, care în 1596 era în slujba unui negustor raguzan (J. Tadič, *Dubrovaćka arhivska gradja o Beogradu*, I, Beograd, 1950, p. 142, nr. 289).

[201] Pentru această primă parte a biografiei lui Dionisie Rallis-Paleolog vezi Antonius H. Hatzi, Οἱ Ῥαούλ Ῥάλ, Ῥάλαι *(1080–1800)*, Kirchheim, 1909, p. 70–73; P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 52–54; *Monumenta Ucrainae historica*, I, p. 45, 64–65; I. Corfus, *op. cit.*, p. 366. Data naşterii reiese dintr-un document din 1618 (A. Veress, *op. cit.*, X, p. 164). Vezi Iordan Nikolov, *Dionisii Rali i negovata diplomaticeska deinost*, Godişnikna Sofiiskiia Universitet „Kliment Ohridski" istoriceskifacultet, 75, 1982, p. 48–87 (util doar pentru partea de negocieri cu Rusia) şi Borys A. Gudziak, *op. cit.*, p. 131–134, 138, 207, 263–264, deşi cu confuzii.

folosi sabia domnului român în vederea eliberării sud-estului[202]. Erau, totuşi, mai multe proiecte locale, cărora le lipsea o organizare mai largă şi sprijinul necesar din partea patriarhiei de la Constantinopol. Locţiitorul de patriah, Meletie Pigas, era reprezentantul tendinţei paşnice care urmărea menţinerea raporturilor cu Poarta şi, ca atare, prieten statornic al lui Ieremia Movilă. Faţă de Mihai, care intervenea în favoarea ortodocşilor din Polonia, pentru care se ţinuse în 1595 sinodul de la Iaşi, cu participarea mitropolitului şi episcopilor din Ţara Românească, Meletie nu îndrăznea să îşi manifeste nemulţumirea. În schimb, el îl va destitui pe Dionisie Rallis, acesta adăpostindu-se în Ţara Românească. Această atitudine rezervată faţă de susţinătorii revanşei creştine avea însă motive pe care ni le dezvăluie, printre rânduri, scrisorile lui Pigas către Frăţia din Lwow şi episcopul de acolo, Ghedeon Balaban, către cneazul Constantin Ostrogski, protectorul ortodocşilor din Lituania şi Polonia etc. Arătându-se preocupat mai cu seamă de încercările de a catoliciza această regiune, el mărturiseşte: „nu-mi dau răgaz valurile de la noi, cumplitele suferinţe şi covârşitoarele necazuri" şi „starea noastră, a celor din robie, a ajuns la ananghie" sau chiar „nu mi-e cu putinţă nici din odaie să ies". Desigur, situaţia vicarului patriarhiei ecumenice, cea de ostatic al turcilor fanatizaţi de războiul de la Dunăre, nu era câtuşi de puţin de invidiat. Se înţelege deci că, „din prăpastia nenorocirilor din această prea cumplită robie, mai cumplită decât cea de la Vavilon", el nu-i trimitea lui Mihai Viteazul decât rugăminţi să încheie pacea şi asigurări că sultanul „ca un tată iubeşte poporul"; după cum precizează el însuşi într-un post-scriptum cu tâlc, corespondenţa se traduce şi în turceşte, pentru a fi cenzurată[203]. De altfel, în februarie-aprilie 1597, Mihai, care ceruse intercesiunea lui Meletie Pigas pentru a încheia o pace cu Poarta care să-i

---

[202] Vezi scrisorile din martie ale lui Dionisie Rallis către Mihai Viteazul, în Hurmuzaki, XII, p, 290–293; Cf. *ibid.*, III, 2, p. 243, şi Cioránescu, *op. cit.*, p. 133. La Biblioteca Poloneză din Paris, ms. 3, f. 261, 323–326, sunt copii ale acestor scrisori.

[203] Vezi Hurmuzaki, XII, următoarele pasaje în ordine *cronologică*: p. 315, 379, 381, 379–380, 316–317, 382, 317–318, 318–319, 319–320, şi 398. Cf. N. Iorga, *Nichifor Dascălul, exarh patriarhal şi legăturile lui cu ţările noastre*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXVII, 1905, p. 183–200; P.P. Panaitescu, *Despre Nichifor Dascălul şi legăturile lui cu noi*, Revista istorică, XII, 1925, p. 93. Şt. Andreescu, *Exarhul patriarhal Nichifor Dascălul, cneazul Constantin Vasila de Ostrag şi Mihai Viteazul* în *Restitutio Daciae*, III, Bucureşti, 1997, p. 81–113 (susţine că existenţa sinodului de la Iaşi nu se bazează decât pe un fals).

asigure dinastia, va aştepta în zadar venirea prelatului grec în Ţara Românească. Cererea de a fi confirmat ca domn ereditar, „rămânând noi ascultători şi supuşi, păstrând toate privilegiile şi drepturile care aparţin slăvitei împărăţii de la Ţarigrad, ca şi până acum" este prima etapă realizată dintr-un plan care se dezvăluie întreg în martie 1600, când va cere Poloniei să-i recunoască domnia ereditară asupra celor trei principate[204]. Mihai, sub influenţa mitropolitului de Târnovo, a cărui reabilitare o cerea, declară, la 14 septembrie 1597, agentului imperial Erich Lassdta că „populaţia creştină din Bulgaria şi de peste Dunăre îl aşteaptă cu mare nerăbdare şi îl solicită zi de zi"[205]. Două săptămâni mai târziu, după mărturia aceluiaşi Lassota, voievodul nu era încă hotărât să se angajeze într-o campanie în sudul Dunării, lungă, istovitoare şi care s-ar fi putut chiar sfârşit cu un dezastru dacă făgăduielile lui Dionisie Rallis de a-i da provizii şi 30 000 de oameni înarmaţi (dublul efectivelor româneşti) nu se adevereau[206].

O asemenea decizie nu putea fi luată fără chibzuinţă îndelungată şi fără ca delegaţii bulgari să-i dea lui Mihai chezăşii solemne. „Pacea înşelătoare" — *la finta pazze* de care vorbeşte un raport contemporan[207] — se prelungea din cauza abdicării lui Sigismund Báthory şi a tărăgănării tratativelor cu imperialii. Comisarilor lui Rudolf al II-lea, care au primit la 9 iunie 1598 jurământul de credinţă al boierilor la mănăstirea Dealului, domnul le pretinde cu stăruinţă (documentul spune: *cupit, urget et instat, et per omnia sacra obtestatur*) 5 000 de ostaşi sau bani cu care să năimească atâţia soldaţi, ca să treacă Dunărea, după cum îl cheamă bulgarii, sârbii şi albanezii[208]. Trimişii împăratului s-au întâlnit la întoarcere, la Alba Iulia, cu Dionisie Rallis care le-a confirmat că, îndată

---

[204] E.D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427–1601)*, Londra–Haga, 1964, p. 110–113, Cf. Al.A. Botez, *O scrisoare inedită de la Mihai Viteazul către patriarhul Alexandriei Meletie Pigas*, BOR, 5–6, 1965, p. 590–592.

[205] Hurmuzaki, III, 1, p. 519–520; *Călători străini*, IV, p. 69. E vorba desigur de solia primită de domn la 10 iulie (Cronica lui Balthasar Walther, ed. Dan Simonescu, SMIM, III, 1959, p. 2.

[206] *Ibid.*, p. 71. Vezi şi ms. Tenison, 661, f. 229 (10 octombrie 1597, Veneţia).

[207] Hurmuzaki, XII, p. 337. Vezi Ştefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, III, Bucureşti, 1997, p. 175–225.

[208] Hurmuzaki, XII, p. 361 (raportul comisarilor, din Târgovişte, 1 iunie 1598).

ce va fi văzut steagul Habsburgilor, Grecia şi Macedonia vor scutura jugul turcesc, adăugând că s-ar putea cuceri chiar Constantinopolul[209].

Conducătorul militar al noii cruciade ce ar fi coborât spre ţărmul Bosforului urma să fie Mihai Viteazul[210].

Astfel, asupra domnului Ţării Româneşti se fixa alegerea unanimă a tuturor forţelor care tindeau către o *restitutio Imperii*: un curent din interiorul bisericii, un altul din mediul constantinopolitan al arhonţilor, cel reprezentat în nordul Dunării de boierimea de origine greacă, la care se alătură, dintr-o solidaritate de neam ori numai de credinţă, grecii din Italia meridională şi rutenii din Polonia. În acelaşi timp nădăjduia realizarea celui mai îndrăzneţ din planurile sale. Urmând, fără s-o ştie, strategia lui Ştefan cel Mare, el începuse din 1596 negocieri cu hanul tătarilor, Gazi Ghirai, şi trimitea soli în Crimeea[211]. Succesul acestor tratative ar fi însemnat nu numai ruperea încercuirii care ameninţa baza sa de atac, Ţara Românească, ci chiar prinderea turcilor într-un cleşte.

Totuşi, acţiunea în sfârşit pornită în direcţia Adrianopolului, în toamna anului 1598, nu va răzbate dincolo de Sofia, din lipsa artileriei de asediu, precum şi datorită ostilităţii principelui Transilvaniei. Interesele lui Dionisie Rallis-Paleolog şi cele ale factorilor politici de la Praga coincideau, căutând să abată atenţia lui Mihai Viteazul de la problema Transilvaniei. De aceea, curând după ce Alba Iulia îşi deschisese porţile înaintea învingătorului de la Şelimbăr, mitropolitul îl ruga pe Rudolf să trimită cât mai repede pe un împuternicit ales ca să ia în primire principatul: acesta (dacă s-ar putea, Pezzen) să vină „zburând"! Este greu de stabilit câtă crezare merită declaraţia din decembrie 1599 că Mihai Viteazul „ţinteşte numai să meargă către Turcia şi să-şi aibă la Sofia reşedinţa" [212]. În orice caz, din acest moment, domnul e înconjurat

[209] *Ibid.*, p. 370: „etiam Bizantio posse facessere negotium" (3 iulie 1598). Cf. *ibid.*, p. 338–339, Dionisie trecuse în Transilvania din martie 1598. Vezi şi N. Iorga, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rali Paleologul*, Revista istorică, V, 1919, p. 26–30.

[210] *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, *Documente externe*, Bucureşti, 1982, p. 217: franciscanul Eustachio Fontana, de la Constantinopol, la 17 octombrie 1598, descrie bucuria cu care populaţia primeşte orice veste despre înfrângerile suferite de turci (grecii se înarmează în secret).

[211] *Ibid.*, p. 148–149. Vezi şi A. Károlyi, *Bernardffy János Krimici követsege 1598-bán*, Törtenelmi Tár, 1878.

[212] Hurmuzaki, XII, p. 552–553.

de o serie de elemente balcanice cărora le împarte mai mult roluri decorative decât răspunderi reale, dar care, pe măsură ce realizează că nu-l pot controla şi domina, îi vor deveni treptat ostile.

Nu e vorba doar de pretendentul la tronul Bosniei, Ieronim Zlatarić, a cărui trădare este pedepsită de Mihai chiar în 1599, sau de boierii conspiratori Leca (albanez) şi Manta (grec); este şi cazul lui Dionisie Rallis. Acesta, care găsise în bagajele lui de fugar o icoană preţioasă, fostă „a împăratului Constantin" (!), pentru a o oferi lui Rudolf al II-lea, nu pierdea prilejul de a-i reaminti solului habsburgic Carlo Magno necesitatea cuceririi Constantinopolului[213]. Magno împreună cu Rallis încercau să-şi atingă scopul prin măguliri, comparându-l pe Mihai cu Alexandru cel Mare[214]. Răspunsul domnului, în pragul unei noi campanii, cea din Moldova, este fără echivoc: continuarea războiului la sud de Dunăre nu făcea parte din ţelurile sale personale, el consimţind la aceasta numai cu condiţia recunoaşterii de către imperiali a statului format din Ţara Românească şi Transilvania.

După ce prezintă împăratului poziţia strategică a celor două provincii, într-o formulă care, iarăşi, aminteşte stilul lui Ştefan cel Mare — „bine să ia aminte şi să grijească, că Ardealul şi Ţara Românească în ce loc sunt; tot norocul creştinătăţii este aruncat pe aceste două ţări" — Mihai Viteazul reclamă malul Dunării ocupat de turci — „să fie iar o moşie şi să se ţie de hotarele acestor două ţări", adăugând: „iar, de acia înainte, cu ajutorul lui Dumnezeu, ce vom dobândi de la păgâni, împăratul va face cum va fi voia împărăţiei lui"[215].

---

[213] *Ibid.*, p. 653, 656, 705–706. Într-o convorbire cu Ungnod, la 23 februarie 1600 (*ibid*, p. 731–732), el îi divulgă trimisului imperial intenţiile secrete ale domnului. Alte intrigi ale sale sunt mai puţin clare, întrucât se confundă cu ţesătura de neadevăruri şi fanfaronade din rapoartele lui Paolo Giorgi. Vezi observaţiile Mariei Holban, care socoteşte fanteziste toate afrmaţiile acestuia (*Călători străini*, III, p. 381–388).

[214] N. Iorga, *Documente noi, în mare parte româneşti, relative la Petru Şchiopul şi Mihai Viteazul*, AAR, m.s.i., s. II, t. XX, 1898, p. 22–24. De exempu: „Împăratul au trimis la Franţa, la Spania, la papa şi la toţi mai marii de bărbăţie şi de vitejie, ce eşti al doilea Alecsandru, ca să te ajute cu bani şi cu alte multe cinste înfrumuseţate" etc. Exemplul glorios al lui Alexandru va fi invocat şi de Stavrinos.

[215] Idem. *Scrisori*, p. 238–239. Cf. proiectul de tratat cu Polonia de la 10 martie 1600, publicat de I. Corfus în Codrul Cosminului, II, 1935, p. 40–41.

Totuşi, în iunie 1600, un raport al misionarului dominican Andrea Bobbi cuprindea părerea că „Mihai Vodă va ajunge în curând să se înstăpânească pe Constantinopol, şi, grec fiind, aclamat şi urmat îndeosebi de greci, odinioară stăpâni ai acelei împărăţii, făcându-se proclamat, el şi nu altul, împărat al Constantinopolului"[216]. În realitate, fără ca domnul să se gândească la o schimbare de politică, realizarea deplină a unităţii româneşti invita la adoptarea unor forme de o solemnitate nouă. Şi aici avea un rol Dionisie Rallis. Scaunul mitropolitan al Moldovei rămăsese vacant, prin retragerea în Polonia a lui Gheorghe Movilă care-l însoţea pe fratele său, şi demnitatea de πρόεδρος Μολδοβλαχίας îi reveni mitropolitului de Târnovo. În această calitate el conduce lucrările sinodului de la Suceava, al cărei protocol, redactat după tipicul bizantin şi cu citarea lui Constantin Porfirogenetul, era semnat de un oaspete mai vechi al Moldovei, Nectarie arhiepiscop de Ohrida, de mitropoliţii de Cesareea şi Vodena, precum şi de doi vlădici din Maramureş, Petronie şi Efrem[217].

Deşi un plan al lui Mihai de a restaura Imperiul bizantin n-a existat niciodată, nădejdile păreau îndreptăţite în conjunctura politică din 1600. În Tesalia izbucneşte, sub conducerea lui Dionisie „Filosoful", episcop de Trikkala şi Larisa, o răscoală la care participarea unui „Constantino Postelnicos", fost boier al lui Petru Şchiopul, este confirmată de documente spaniole[218]. În acelaşi an, postelnicul Constantin merge în Spania, în fruntea unei solii din partea locuitorilor din „Epir, Macedonia, Tesalia şi Elada", pentru a-i oferi lui Filip al III-lea al Spaniei tronul

---

[216] Anton Mesrobeanu, *Contribuţie la istoria catolicismului în Moldova*, Cercetări istorice, IV, 2, 1928, p. 86, Cf. *Călători străini*, IV, p. 188.

[217] Hurmuzaki, XIV, p. 109–111. Despre Nectarie, poate un fost mitropolit al Proilavului din 1590, v. Hurmuzaki, XIII, p. 348, *ibid.*, supl. II la vol. I, p. 478–479, şi D. Russo, *op. cit.*, I, p. 256. În legătură cu Efrem, *ibid.*, p. 108–109, şi N. Iorga, *Un om, o metodă şi o şcoală*, Bucureşti, 1940, p. 9.

[218] P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 50; D. Sarrou, *Μαξίμου Πελοποννησίου Αόγος στηλιτευτικὸς ἐπ 'Ηπειροτικὰ Χρονικά*, III, 1928, p. 169–179. Vezi J.K. Hassiotis, *Fuentes de la historia griega moderna en archivos y bibliotecas españoles*, Hispania, XXIX, 1869, p. 144, şi M. Manusacas, *Lettere patriarcali inedite (1547–1806) agli arcivescovi di Filadelfia in Venezia ed alla confraternita dei Greci ortodossi*, Venezia, 1968, p. 5–57.

Bizanţului. Rostul practic al acestei misiuni era de a obţine intervenţia flotei spaniole de la Napoli, conjungată cu o ofensivă a trupelor lui Mihai Viteazul. Pe lângă multe detalii fanteziste (cum ar fi cifra efectivelor gata să ia armele, sau cererea de a se crea în Grecia, în folosul principalilor conspiratori, opt titluri de duci, 16 de marchizi şi 25 de conţi!) în textul petiţiei către rege se află formulări elogioase cu privire la eroul român care, deşi este un principe sărac, „a dat atâta de furcă turcului, înaintând până la Adrianopol şi pricinuindu-i uneori atâta spaimă *încât a fost gata să treacă în Asia*“ [219]. În legătura cu aceeaşi mişcare este desigur şi scrisoarea adresată unui „preafericit“ (μακαριότατος), îndemându-l să ia conducerea luptei de eliberare a Greciei, pentru care drumul e pregătit prin izbânzile „războinicului Mihail“[220].

Ce rămâne, în aceste condiţii, din visurile imperiale pe care le-ar fi făurit „domnul Ţării Româneşti şi Ardealului şi Moldovei“? Faţă de dimensiunile Imperiului otoman, episodul românesc în cadrul războiului din 1593–1606 nu întrece cu mult ca importanţă dificultăţile provocate turcilor de regele georgian Simion în 1598–1601[221]. La scara sud-estului european, în schimb, această criză a raporturilor româno-otomane a căpătat o amploare deosebită, fiind considerată ca un preludiu al eliberării întregii peninsule. În ţările române, s-au înfruntat, după cum am văzut, două concepţii divergente asupra scopurilor acţiunii întreprinse de Mihai

[219] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 172–178. În răspunsul regal e vorba de voievodul Grdan, care se răsculase în Herţegovina în 1597. Despre un alt membru al acestei ambasade, Manuil Egumenos, v. I.K. Hassiotis, Θεόδωρος καὶ Νικήφορος οἱ Μελισσένοι (Μελισσοῦργοι), Thessaloniki, 1966, p. 90, n.1, şi p. 216–217. Nu cunoaştem cuprinsul corespondenţei lui Mihai Viteazul cu episcopul Iosif al Fanarului din Tesalia, semnalată de Olga Cicanci într-o recenzie din Studii, 17, 1964, 5, p. 1230.

[220] Hurmuzaki, XII, p. 907–908. Destinatarul apelului a fost identificat cu Dionisie Rallis-Paleolog sau cu papa (D. Russo, *op. cit.*, I, p. 106, nr. 1, cu rezervele lui N. Iorga, *art. cit.*, p. 9). Este unul dintre cei doi titulari contemporani ai scaunului Ohridei, Nectarie sau Atanasie I, având dreptul să fie intitulaţi „preafericit“, probabil Atanasie, dat fiind faptul că misiva a ajuns la Praga. Despre continuarea mişcării, v. Gligor Stanojević, *Documenti o zavjeri prvaka in 1602 godine*, Balcanica, III, 1972, p. 299–317.

[221] Vezi cronica lui Arakel din Tebriz, editată de M. F. Brosset, *Collection d'historiens arméniens*, I, St. Pétersbourg, 1874. Faptul că revolta din Georgia beneficia de înfrângerile turcilor la Dunăre este remarcat de contemporani (Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 142). Papalitatea căuta la georgieni un sprijin al viitoarei cruciade în 1594 (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 126).

Viteazul: una care urmărea calea deschisă spre Bizanţ şi cealaltă care propunea unificarea politică a teritoriului românesc într-un stat feudal centralizat, etapă premergătoare trecerii la treapta superioară a statului modern. Respingerea celei dintâi a fost o opţiune clară şi grea de consecinţe. Dacă nici Petru Rareş, la mai puţin de un veac de la căderea Constantinopolului, n-ar fi putut concepe decât recucerirea acestuia cu ajutorul său şi al aliaţilor occidentali, mai degrabă decât o restaurare a Imperiului bizantin, mai târziu, asemenea planuri irealizabile rămân numai o dovadă a stăruinţei clişeelor mentale. Trebuie observat însă că, în anii următori morţii lui Mihai Viteazul, amintirea conflictului dintre aceste tendinţe politice s-a estompat, până la a dispărea cu totul, şi, singură, a supravieţuit imaginea eroică popularizată de poemele greceşti ale lui Stavrinos şi Gheorghe Palamede sau chiar de folclorul balcanic[222]. Chipul adevărat s-a topit în oglinda memoriei colective. Mărturia lui Matei al Mirelor, adresată tot unui domn al Ţării Româneşti, Alexandru Iliaş, va evoca nostalgic iluzia că Mihai Viteazul ar fi putut cuceri cu sabia coroana Bizanţului[223]. Ceea ce dovedeşte încă o dată capacitatea legendelor de a dura mai mult decât generaţia a cărei experienţă le-a dat naştere.

O ALTERNATIVĂ: IEREMIA MOVILĂ

Drumul abia redeschis de Mihai Viteazul spre afirmarea românilor ca putere militară în sud-estul Europei se închide în 1601, odată cu destrămarea unităţii vremelnice a statului creat de el. La contemporanii şi urmaşii direcţi ai lui Mihai Viteazul, mai atenţi la evenimentele din

[222] Vezi Iulian Ştefănescu, *Epopeea lui Mihai Viteazul în lumea greco-rusească în sec. XVII şi XVIII,* Revista istorică română, IV, 1034, p. 141–174; N. Simache şi Tr. Cristescu, *Doi cântăreţi greci ai lui Mihai Viteazul: Stavrinos şi Palamede*, Ploieşti, 1943; Al. Iordan, *Les relations culturelles entre les Roumains et les Slaves du Sud,* Bucureşti, 1938, p. 66–83. cf. Alfred Vincent, *From Life to Legend: The Chronicle of Stanmios and Palamidis on Michael The Brave*, θεσαυρίσματα 1995, p. 165–238.

[223] Al. Papiu-Ilarian, *Tesauru de monumente istorice,* I, Bucureşti, 1862, p. 373. Paginile precedente au apărut pentru prima oară sub titlul *La résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine: l'option de Michel le Brave,* RESEE, XIII, 1973, 4, p. 367–378 (reed. în *Hommes et idées du Sud-Est européen,* p. 53–53). Le reproducem cu minime modificări.

Transilvania şi din Polonia, predomină, faţă de conştiinţa unei misiuni eliberatoare, sentimentul de a aparţine unui ansamblu politic de tradiţie bizantină: Bizanţul nu e numai în capitala Imperiului otoman ci, deopotrivă sau într-o mai mare măsură, în ţările române, ai căror domni sunt principalul reazem al ortodoxiei. Astfel este privit de pildă Ieremia Movilă de către Meletie Pigas care, ca răsplată pentru intenţia de a clădi Patriarhiei la Constantinopol o nouă reşedinţă, precum şi pentru a îndepărta ispita unirii cu biserica romană, îi trimite în 1597 mitropolitului Gheorghe al Moldovei „mantia şi cârja patriarhală". Semnificaţia acestor însemne pare a nu fi fost exact înţeleasă de istorici, întrucât episodul a prilejuit comentarii disproporţionate cu importanţa reală a faptului. Astfel, s-a susţinut că, la câţiva ani după înfiinţarea patriarhiei de la Moscova (1589), capul clerului moldovean urma să fie înălţat la o demnitate quasi-patriarhală[224]. E adevărat că s-a pus problema unei ridicări a scaunului moldovean pe o treaptă superioară, cea de arhiepiscopie, promovare asupra căreia urma să decidă un sinod convocat la Alexandria, în 1598, dar care a fost dată curând uitării. Gheorghe Movilă solicitase o onoare personală, pe care a obţinut-o până la urmă, prin stăruinţele lui Ieremia: mantia (*phelonion*) împodobită cu patru cruci şi numită de aceea *polystavrion*, privilegiu acordat unor prelaţi bizantini în secolele XIV–XV şi de care se bucuraseră întâi mitropolitul de Novgorod, apoi mitropoliţii Moscovei, aşa încât era asociat cu primul rang al bisericii ruse. E foarte probabil că, fiind la curent cu acest drept al titularilor celei mai recente patriarhii, Gheorghe Movilă făcea o legătură între el şi moştenirea „mistică a imperiului"[225]. Subliniind asocierea dintre „mărimea bisericească" şi „domnia lumească", realizată în familia Movileştilor, chiar Meletie Pigas pare a-l fi încurajat pe Ieremia în ataşamentul său faţă de un trecut pe care biserica ortodoxă singură nu-l putea întoarce. Poate din acelaşi motiv a fost pus în circulaţie, încă din 1596, zvonul despre descendenţa lui Ieremia Movilă din „dinastia Flavia a împăraţilor Constantinopolului", această închipuită legătură genealogică putând justifica revendicarea titlului imperial[226]. Întrebat, în

[224] Hurmuzaki, XIII, p. 351–352. Cf. N. Iorga, *Bizanţ după Bizanţ*, p. 142.

[225] J. Meyendorff, *op. cit.*, p. 84, 277.

[226] Al. Papiu-Ilarian, *op. cit.*, II, p. 141–142. Cunoscând această genealogie ilustră, papa îl considera pe Ieremia „di casa reale".

1570, de unde-şi trage pretenţiile la tronul Moldovei şi la titlul de mare maestru al unui ordin cavaleresc („Constantinian"), Gheorghe „Heraclid Despot", care era, pare-se, fiu de hangiu şi va sfârşi în lanţuri pe o galeră, invoca şi el pe *Flavii Augusti*. Istoria ordinului se va împleti mai târziu cu aceea a familiei Cantacuzino din ţările române şi un membru al ei din secolul al XVIII-lea, Mihai banul, se referă de aceea la înrudirea Cantacuzinilor cu Movileştii[227]. Între Ieremia şi unii propagatori contemporani ai mitologiei imperiale au existat relaţii care nu se pot încă stabili cu precizie, dar, dacă mama sa era într-adevăr fiica lui Petru Rareş, înseamnă că, vorbind de ascendenţa lui „imperială", el se gândea la despoţii sârbi, strămoşii Elenei Branković[228]. În veacul al XVII-lea, genealogiştii poloni dornici să arate nobleţea Mariei, fiica lui Vasile Lupu, vrednică de căsătoria cu un Radziwill, vor aminti iarăşi de Movileşti, care-şi găsiseră între timp locul lor în rândurile aristocraţiei „sarmate", şi le vor căuta originea în altă ginte romană, *Mutia*[229]. Aşa încât se poate presupune că şi Ieremia, mândru de statutul său de magnat polon, avea mai mult în vedere propaganda pe care şi-o făcea în Polonia, unde ginerii săi stăteau în fruntea marii nobilimi, decât demnitatea de reprezentant simbolic al Bizanţului. Oricum, această ambiguitate *voită* a situaţiei sale a fost admirabil exprimată în portretele de la Suceviţa: cel funerar brodat pe acoperământul mormântului, desigur copiat după altul în ulei, care-l înfăţişează ca pe unul din „stâlpii Republicii", energic, măreţ, chiar ameninţător, şi imaginea tradiţională din tabloul votiv, unde îşi conduce cu smerenie familia numeroasă[230].

---

[227] Andrei Pippidi, *Fables, bagatelles et impertinences. Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe–XVIIIe siècle*, în *Études byzantines et post-byzantines*, I, Bucureşti, 1979, p. 299–302.

[228] I.C. Miclescu-Prăjescu, *art. cit.*, The Slavonic and East-European Review, 115, 1971, p. 214–234. De aceea şi Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, deci nepot al lui Petru Rareş (dar nu şi al Elenei Branković!) este intitulat „despot" sau „di casa Despotti". Cf. Al. Papiu-Ilarian, *op. cit.*, III, p. 45–46; I. Moga, *Documente privitoare la domnia lui Constantin Movilă*, Anuarul Institutului de istorie naţională, IV (1926–1927), p. 402.

[229] N. Iorga, *Note polone*, AAR, m.s.i., s. III, t. II, 1924, p. 383.

[230] Găsim o confirmare a acestui punct de vedere în consideraţiile lui Răzvan Theodorescu, *Portraits brodés et interférences stylistiques en Moldavie dans la première moitié du XVIIe siècle*, RESEE, XVI, 4, 1978, p. 687–709.

Folosind creditul său de nobil polon şi prestigiul său de domn al Moldovei, Ieremia scrie cu toată autoritatea membrilor Frăţiei ortodoxe din Lwow, efori ai bisericii româneşti de acolo, cărora le trimite regulat subvenţii, în amintirea ctitorilor, predecesorii săi. În calitatea sa de binefăcător, el se consideră îndreptăţit să vegheze asupra purităţii doctrinei protejaţilor săi. Iată-l dar opunându-se nu apropierii de catolicism, ci tendinţei de unire religioasă cu protestanţii, manifestată în sinodul de la Vilno (1599), sau încurajând crearea la Lwow a unei Academii, adică acea şcoală superioară cerută de Meletie Pigas în 1597 şi care se va realiza apoi, datorită lui Petru Movilă, la Kiev[231]. Un astfel de ocrotitor al ortodoxiei este demult înaintaş al lui Vasile Lupu, preluând din tradiţia bizantină acest element hotărâtor. Iar faptul că, înainte de Ieremia Movilă, Alexandru Lăpuşneanu avusese faţă de comunitatea din Lwow aceeaşi atitudine de patron, alternând generozitatea şi severitatea, dovedeşte că a fost o politică de durată.

Merită remarcat faptul că necesitatea unificării politice a ţărilor române, corespunzătoare stadiului de dezvoltare a conştiinţei unităţii teritoriale, a unităţii etnice şi a originii comune a românilor, s-a impus şi adversarilor lui Mihai Viteazul. Soluţia propusă de aceştia, în locul uniunii personale, era o unire dinastică, ceea ce Mihai însuşi pare a fi avut şi el în perspectivă, când accepta să delege o parte a autorităţii sale, fie lui Nicolae-Pătraşcu, fiul său, fie nepotului său Marcu. Aşadar, boierii munteni favorabili alianţei cu Polonia se adresează în 1599 cancelarului Jan Zamoyski, cerându-i să aprobe alegerea lui Simion Movilă, fratele lui Ieremia, ca domn al Ţării Româneşti, şi îi declară că „vor să fie la un loc şi în unire cu ţara Moldovei, căci *suntem toţi de o limbă şi de o lege*, şi în vremile de odinioară astfel domnul moldovean ajungea domn muntean şi domnul muntean domn moldovenesc“[232].

---

[231] Hurmuzaki, supl. II, vol. I, p. 457–458; W. Milkowicz, *Monumenta confraternitatis stauropigianae Leopoliensis*, II, Lwow, 1896, p. 799, 822–823, 825–826, 838 (în această corespondenţă apare un „Ioannes Simolas“ care nu e mitropolitul Gheorghe Movilă, ci un curtean al lui Ieremia, Ienachi Simota, vlah, ctitorul mănăstirii Sosini din Epir; vezi Hurmuzaki, XI, p. 317–320, N. Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p. 389, 456, şi M. Beza, *Biblioteci mănăstireşti în Epir, Rodos şi Paros*; Acad. Rom., m.s. lit., s. III, t. VII, 1935, p. 239).

[232] N. Iorga, *Scrisori*, p. 42. Cf. Elena Eftimiu, *Documente polone*, Revista istorică, XIX, 1933, p. 22–24.

Ca urmare a realizării, deşi pentru scurtă vreme, a acestui deziderat al societăţii româneşti, Ieremia manifestă o viziune politică de o fermitate şi o demnitate care-l apropie de marele său rival. În repetate rânduri, relevăm în corespondenţa sa nu numai sentimentul onoarei personale („cinstea noastră... ne este mai scumpă decât toate comorile dn lume"), dar şi respectul pentru propria-i situaţie de monarh ereditar şi, în teorie, autocrat, deşi tributar sultanului („cinstea acestui loc în care suntem cu voia lui Dumnezeu"). Într-un text semnificativ, el îşi îngăduie chiar să expună punctul său de vedere asupra raporturilor cu Poarta: „ţara Moldovei fiind de o sută şi câteva zeci de ani [în 1598] sub puterea şi ascultarea turcească, a căpătat o mare parte şi are în sine mai multe obiceiuri turceşti. Am fi dorit ca odată să poată fi liberată de asemenea obiceiuri, dar e greu să te împotriveşti rânduielilor lui Dumnezeu". Recurgând apoi la exemplul lui Despot, al cărui tragic eşec compromitea vreo încercare asemănătoare de a rupe relaţiile cu Imperiul otoman, domnul încheie sec: „Nu dorim, împreună cu cei din preajma noastră, să ajungem vreodată la un atare sfârşit"[233].

Este, pe de altă parte, evident că Ieremia considera că intervenţia sa în 1595 salvase ţara de la cel mai mare pericol, anexarea directă de către Imperiul otoman. O spune el însuşi: „când s-a fost sculat hanul cu toată puterea sa asupra ţării Moldovei şi vrut-a să pună paşă în ţara Moldovei, atunci... am venit Domnia Mea cu vrerea lui Dumnezeu şi cu puterea craiului Lehiei, şi apărat-am ţara şi o am scos pe dânsa din cea nevoie şi din cea robie"[234]. Ceea ce am vrut să sugerăm este că, indiferent dacă avea sau nu dreptate, Ieremia nu era singurul care gândea astfel.

Izvoarele citate mai sus îndeamnă la o nouă cercetare a figurii ctitorului Suceviţei. Deşi sunt numeroase aspectele politicii sale care n-au fost luate aici în consideraţie, viitoarea analiză atentă nu va putea nesocoti aceste fapte. Ieremia Movilă a încercat să unească Moldova şi Ţara Românească sub aceeaşi dinastie, a sa, cele două principate rămânând formal separate şi dependente atât faţă de Poartă, cât şi faţă de Polonia

[233] P.P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, p. 54–56, 69–70, 72–74. Felul în care, în urma incidentului provocat de solul Felix Herburt, Ieremia Movilă tratează cu aroganţii săi aliaţi poloni este un admirabil exemplu de diplomaţie românească. De asemenea, comportarea lui înainte de lupta de la Areni ilustrează perfect un pasaj din *Învăţăturile* lui Neagoe Basarab: cf. ed. cit., p. 279–280, şi Miron Costin, *Opere*, p. 46, 64.

[234] Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, VIII, p. 237, 10 aprilie 1598.

(dacă nu ne înşelăm, prima instituţionalizare a unui echilibru tradiţional). Totodată, situaţia de „vicar imperial" a lui Ieremia a fost recunoscută de patriarhia ecumenică.

„MONARHIA ABSOLUTĂ" A LUI RADU MIHNEA

Sistemul de unitate dinastică s-a impus de la sine şi mai târziu. Domnind Radu Mihnea în Moldova (1623–1626), fiul său nevârstnic, Alexandru, este domn al Ţării Româneşti. O „basileia", cel puţin din punctul de vedere al clerului grecesc, continuă să existe în ţările române. Putem vedea motivele, chiar dacă ni se par superficiale.

Radu Mihnea fusese găzduit, desigur înainte ca tatăl său să se fi „turcit", la mănăstirea Iviron de la Athos, unde li se păstrează până astăzi portretele[235]. Recunoştinţa faţă de mediul monahal în care-şi petrecuse o parte din copilărie şi-a arătat-o închinând acestui lăcaş athonit, în 1613, ctitoria bunicului său din Bucureşti, refăcută de el. La curtea sa erau numeroşi prelaţi greci, începând cu însuşi mitropolitul ţării, Luca, un cipriot, fost episcop de Buzău[236]. Depunerea acestuia după zece ani de păstorie, în 1615, pentru independenţa lui faţă de patriarhia ecumenică, n-a putut deveni efectivă[237]. Alături de el apare stabilit în ţară încă din 1603, ca egumen al Dealului, învăţatul Matei al Mirelor, autor de opere religioase şi istorice[238]. Dintre vizitatorii din sudul Dunării se cunosc un

[235] N. Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor,* AAR, m.a.i., s. III, t. XIX (1937–1938), p. 189–198. Cf. redescoperirea de A. Xyngopoulos, *Portraits inédits de deux voivodes valaques,* în *Actes du XVIe Congrès internationale des études byzantines,* II, p. 647–649. Avusese doi fraţi legitimi: Radu (+ 1589) şi Vlad (+ 1590). Vezi şi N. Iorga, *Muntele Athos,* p. 488–489, DIR, XVII, B, II, p. 150–152 şi Hurmuzaki, XIV, p. 722.

[236] *Ibid.,* p. 720, 723, manuscrise caligrafiate de el, dintre care unul pentru a fi trimis chiar la Iviron. Vezi şi A. Camariano-Cioran, *Contributions aux relations roumano-chypriotes,* RESEE, XV, 1977, 3, p. 495–498. Cf. o nouă monografie, de Maria-Despina Zommbonli, *Luc de Buzău et les centres de copie de manuscrits grecs en Moldovalachie (XVIe–XVIIe siècles),* Athenes, 1995.

[237] Hurmuzaki, XIV, p. 122–123. N. Iorga, *Bizanţ după Bizanţ,* p. 141, a explicat incidentul prin schimbarea de domn în Ţara Românească, dar ea a avut loc doar în august 1616.

[238] D. Russo, *Scrieri istorice,* I, p. 159–179; Dan Simonescu, *Le chroniqueur Matthieu de Myre et une traduction ignorée de son „Histoire",* RESEE, IV, 1966, p. 81–105;

arhiepiscop de Ohrida, Partenie, în 1612–1615[239], un episcop de Kytros, Ieremia[240], şi, odată cu ei, Ioachim, miropolit al Dristrei. Mitropolitul de Veria şi cel de Adrianopol asistau la consfătuirile divanului domnesc în 1620[241]. Doi mitropoliţi de Grevena sunt oaspeţi statornici ai Ţării Româneşti: Ioasaf în 1612–1616[242] şi Serghie dinainte de 1624[243]. Cu mult cel mai însemnat dintre aceşti reprezentanţi ai înaltului cler „bizantin" care-şi aleseseră ţările române drept reşedinţă este însuşi Chiril Lukaris.

După o primă venire la Suceava în 1598 şi o a doua la Iaşi în 1601[244], când era protosinghel, el a sosit în Ţara Românească în 1613, ca patriarh

---

L. Vranoussis. 'Εγκωμιαστικὴ ἀκολουθία...ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Μαγθαῖου Μυρεῶν în πεπράγμενες τοῦ Β΄διηθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνέδριου, III, Atena, 1968, p. 384–390; L. Politis, *Un copiste éminent du XVIIe siècle: Matthieu métropolite de Myra,* Studia codicologica, Berlin, 1977, p. 375–394.

[239] DIR, XVII, B, II, p. 392. El îi succedase lui Nectarie care, în 1604–1605, ajunsese prin Franţa în Ţările de Jos, iar în 1621 era la Moscova (N. Iorga, *Exilés grecs en France,* RHSEE, V, 1928, p. 34; S. Dragomir, *Contribuţii privitoare la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia în veacul XVII,* AAR, m.s.i., s. II, t. XXXIV, 1912, p. 7). Urmaşul său va fi Porfirie Paleolog, pelerin la Roma în 1624 (G. Hofmann, *Byzantinische Bischöfe und Rom, Orientalia christiana,* XXII, 3, 1931, p. 132–137).

[240] DIR, *loc. cit.,* El semnează ambele acte contra lui Luca, dar între timp, în martie 1616, se afla la Târgovişte (*ibid.,* III, p. 8).

[241] *Ibid.,* p. 482.

[242] *Ibid.,* p. 8, 424.

[243] În salvconductul cu care Alexandru Coconul îl trimite în Rusia (Vera Merenco, *Din legăturile cu Moscova, după materialul adunat de Gr. Tocilescu şi I. Bogdan,* Revista istorică, XXIII, 1937, p. 73–74) se spune: „a ajuns în ţara noastră unde a stat multă vreme, şi eu, văzând omul blagocestiv ce a fost supărat de agarenii cei necredincioşi, l-am dăruit după puterile noastre". Cf. *Исторические связи,* I, p. 269 (recomandarea mitropolitului Luca). Acelaşi era în 1628 egumen al mănăstirii Dealul (DRH, B, XXII, p. 122–126). Mai vezi Ovidiu Ghitta, Un colaborator al lui Mihai Viteazul – episcopul Serghie, Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj, 27, 1985–1986, p. 375–382.

[244] Nouă predici ale lui ţinute la Iaşi între 8 februarie şi 19 aprilie 1601 se găsesc în ms. gr. 122 (2) din Biblioteca Universităţii din Leiden. Cf. Cyrille Lucar, *Sermons, 1598–1602,* ed. Kaetje Rozemond, Leiden, 1974, p. 91–143. Lectura acestor texte dă o foarte înaltă idee despre cultura teologică a ascultătorilor cărora li se se adresau. Printre sursele citate frecvent sunt operele părinţilor latini ai bisericii şi lucrări catolice de omiletică sau polemică antiprotestantă.

al Alexandriei[245]. Desigur, prezenţa lui aici nu s-a limitat la apariţii decorative sau la rostirea unor predici în ocazii solemne, dar lipsesc dovezile unei colaborări apropiate între el şi domn. Totuşi, pe baza unei coincidenţe, anume faptul că atât Chiril Lukaris, cât şi Radu Mihnea studiaseră la Veneţia şi Padova (dar în perioade diferite; primul în 1584–1588, apoi 1589–1592, celălalt în 1593–1596), s-a presupus că au fost asociaţi în toate iniţiativele politice[246]. Sub influenţa patriarhului, domnul român ar fi devenit „întemeietorul unei politici măreţe, întemeiate pe comunitatea de lege ortodoxă a creştinilor din împărăţia turcească, pe înfrăţirea lor sufletească în aceeaşi cultură superioară elenică, pe supunerea lor către aceleaşi supreme autorităţi bisericeşti"[247]. Această frumoasă perspectivă are însă cusurul de a nu corespunde datelor documentare. Pe de o parte divergenţele, de pe alta asemănările (cele reale) dintre acţiunile celor doi se opun interpretării lor în cadrul unei ofensive a ideologiei bizantine.

În primul rând, poziţia lor faţă de problema Imperiului otoman este total diferită. Se ştie că , între 1620 şi 1638, Chiril Lukaris a manevrat în sensul unei politici antiotomane şi antihabsburgice, mizând pe solidaritatea puterilor protestante, dar atrăgându-şi, din această cauză, duşmănia agenţilor la Constantinopol ai diplomaţiei austriece şi ai celei franceze, şi că a fost adeptul unei alianţe militare cu Rusia contra Poloniei[248]. Mult mai

---

[245] În 1612 era la Constantinopol (Hurmuzaki, supl, I la vol. I, p. 141). Despre călătoriile lui în Ţara Românească, prima în 1613–1615, iar a doua în 1620, vezi N. Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 18 şi XXIII, p. 120–121, 149; Hurmuzaki, XIV, p. 723; DIR, B, XVII, II, p. 287–288, 321–322, 351–352, 390–392; III, p. 456, 489, 497, 516, 521, 597.

[246] N. Iorga, *Bizanţ după Bizanţ*, p. 154–161, împleteşte pas cu pas biografiile lor. Cât despre părerea obişnuită că aceste „studii" au însemnat mare lucru pentru Radu Mihnea, să nu se uite că el era născut în 1586 (Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 234), deci încă un copil atunci când a fost numit pentru prima oară domn al Ţării Româneşti în ianuarie 1596 (E. D. Tappe, op. cit., p. 105). Deşi tronul era ocupat de Mihai Viteazul, documentul din aprilie 1597 publicat de N. Iorga, *Fondaţiuni religioase ale domnilor români în Orient*, p. 871–873, nu e fals. „S-a dus la Padova şi a învăţat carte" (Radu Popescu, *Istoriile*, p. 89) este un adaos din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Matei al Mirelor, scriind în 1618, vorbeşte numai de Veneţia, „fiind cocon mic" (Dan Simonescu, *art. cit.*, p. 109).

[247] N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, I, p. 249.

[248] Aceste concluzii generale se desprind dn expunerea lui B.P. Porşnev, *Relaţiile politice dintre Europa de apus şi de răsărit în perioada Războiului de treizeci de ani*, Analele româno-sovietice, Istorie, 1, 1961, p. 72–94, şi din lucrarea lui G. Hering, *Ökumenisches Patriarchat und Europäische Politik*, Wiesbaden, 1968 (cu bibliografie).

prudent, Radu Mihnea a tratat ca vasal credincios al Porții cu Rusia, obținând din aceste negocieri mari avantaje atât pentru Imperiul otoman, cât și pentru sine[249]. În raport cu turcii, politica lui poate fi comparată cu atitudinea unui stat care păstrase probabil în ochii săi un prestigiu deosebit: republica Veneției.

Veneția întreținea relații bune cu Poarta, dar urmărea cu interes dificultățile sale interne și externe. În 1624–1625 îl găsim pe Radu Mihnea înclinat să acorde tot sprijinul recrutării de ostași din Moldova pentru Veneția, angajată pe atunci în mărunte conflicte de frontieră (cu uscocii sau în Valtelina)[250]. Întrucâtva stabilită prin experiența personală, influența venețiană asupra lui Radu Mihnea s-a consolidat în adevăratul mediu al formării sale, Pera, cartierul din Constantinopol rezervat apusenilor, fascinant ca un ecran pe care s-ar proiecta imaginea unei lumi noi. Educat sub tutela fraților Bruti (Cristoforo, Giacomo și Benedetto)[251], el s-a căsătorit de tânăr cu „o femeie săracă din Pera", numită Arghira Minetti. Documentul citat adaugă că în 1611, când a venit ca domn în Țara Românească, îl însoțeau mulți italieni[252].

Într-adevăr, în jurul său figurează: Bernardo Borisi, mare postelnic între 1613 și 1618[253], Benedetto Bruti, paharnic[254], stolnicul Bartolomeo Minetti, cumnatul domnului[255]. Există în 1618–1619 și un mare vistier, al cărui nume, scris când „Mechiul" ori „Mico", când „Michea" sau

---

[249] *Cronicari munteni*, I, p. 345–346. Vezi Florin Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți: observații asupra politicii externe românești*, SMIM, VIII, 1975, p. 116–118, și idem, *Din politica socială a unui prefanariot (Radu Mihnea)*, în *Stat, societate, națiune*, p. 213–217.

[250] Archivi di Stato, Venezia, Secreta, Archivi Proprii, Constantinopoli, busta 18, XXXV, f. 51–52, scrisoarea bailului Giustiniani de la 27 aprilie 1625. Cf. Hurmuzaki, IV, 2, p. 409–410, 411–412. Ideea fusese sugerată de Polo Minio încă din 1617, revenind într-un raport din 1620 (*Călători străini*, IV, p. 486–487). V. și Hurmuzaki, VIII, p. 406.

[251] Andrei Pippidi, *Quelques drogmans de Constantinople*, p. 239–240.

[252] A. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 234.

[253] Era nepotul fraților Bruti (A. Pippidi, *art. cit.*, p. 241–242). Își începe cariera ca tălmaci al lui Petru Șchiopul în 1589 (*Călători străini*, III, p. 296). În 1613 era trimis în misiune la Constantinopol (L. Ovary, *Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica*, Budapest, 1886, p. 453, 463). Va fi în 1619 hatman (Arhiva istorică, I, 2, p. 6).

[254] A. Pippidi, *art. cit.*, p. 240. Făcuse parte din anturajul lui Petru Șchiopul (DIR, A, XVII, II, p. 201).

[255] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 417, I se zice „Varftolomei" sau „Bertolom".

chiar „Meser Mechea", era probabil „Messer Michč" (Michele)[256]. Alţi mari boieri sunt italo-greci din insule: Battista Veveli, de pildă, principalul sfetnic al lui Radu Mihnea, era cretan, originar din Rhethymnon[257]. Trebuie menţionat şi rolul familiei Locadello, de obârşie veneţiană, însă stabilită demult în Cipru: Bartolomeo şi Gian Giacomo — fraţi? — făceau parte din clientela bailului de la Constantinopol şi au intervenit stăruitor în relaţiile ţărilor române cu Poarta[258].

În aceste condiţii este limpede că forma de conducere a statului privită ca exemplu de Radu Mihnea era occidentală. Martorii români ai epocii, fundamental ostili excesului şi ostentanţiei, au confundat lesne încercarea de „monarhie absolută" din primul sfert al veacului al XVII-lea cu autocraţia de tip bizantin, clişeu mental care pătrunsee în psihicul colectiv încă din secolul al XV-lea. Istoricul are datoria de a vedea mai clar decât contemporanii evenimentele pe care el le cercetează. De aceea, portretul pe care i-l face lui Radu cărturarul grec Matei al Mirelor, corespunzător idealului de principe-filosof, înzestrat cu calităţi tradiţionale ale *basileilor*: cucernicia (εὐσέβεια), caritatea şi o însuşire ce le întruneşte pe celelalte două, „iubirea de călugări", nu ni se pare mai asemănător decât cel zugrăvit de Miron Costin[259].

La rândul său, „inspiratorul" politicii lui Radu Mihnea, Chiril Lukaris îşi îndreaptă atenţia spre apusul Europei. Fapt insuficient relevat până acum, simpatia lui n-a fost dintru început câştigată de Reformă. Dimpotrivă, există dovezi incontestabile că, încă din 1601 şi chiar după ce a devenit patriarh al Alexandriei (dar înainte de pacea de la Zsitvatorok), Chiril a fost cel care a făcut primii paşi în sensul apropierii de catolici, procedând astfel împotriva instrucţiunilor categorice ale

---

[256] DIR, B, XVII, III, passim. E înlocuit la 23 aprilie 1619 cu Stoica Rioşanu din Strâmba.

[257] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 346–347. Ca negustor la Lwow în 1596–1602, probabil că a fost asociat în afacerile compatriotului său, Corniact.

[258] *Călători străini*, V, p. 30–32 (însă editoarea, M.M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, confundă cele două personaje). Despre Gian Giacomo, pretendentul la tron, am publicat curând un articol, în vol. *Faţetele istoriei: existenţe, identităţi, dinamici. Omagiu acad. Ştefan Ştefănescu*, Bucureşti, 2000, p. 79–85.

[259] Radu era lăudat de Matei al Mirelor ca φιλομόναχος" .

predecesorului său Meletie Pigas. Explicația ni se pare a fi atât de natură intelectuală — atmosfera în care studiase în Italia, sub influența lui Maxim Margunios — cât și de caracter politic: pentru ca ortodocșii din sud-est să obțină, în cazul unei revolte antiotomane, sprijinul statelor catolice, care nu-i fusese acordat decât cu zgârcenie lui Mihai Viteazul, trebuia chezășuită papalității viitoarea lor convertire[260].

Mai târziu, după ruptura cu catolicii, patriarhul s-a adresat coaliției protestante din nord-vestul Europei (Anglia, Provinciile Unite, Danemarca, Suedia). Deși apelurile către Carol I Stuart, căruia Chiril îi ura „biruință și izânzi împotriva dușmanilor creștinătății", au fost încredițate unor descendenți scăpătați ai aristocrației bizantine — Contarini Paleolog în 1633 și Grigore Arghiropol în 1632 — nu puteam vedea în aceste acțiuni reflectarea unei anacronice concepții a imperiului și a unor proiecte de restaurație[261]. În același timp, Lukaris se angajează trup și suflet în reformarea bisericii sale, și înainte chiar de alcătuirea *Mărturisirii de credință*, ambasadorul Angliei la Constantinopol a

[260] Andrei Pippidi, *En marge d'un livre récent sur Cyrille Lukaris*, RESEE, VIII, 1970, p. 717. Problema autenticității scrisorii lui Lukaris către Solikowski, de la 24 ianuarie 1601 (*Monumenta Ucrainae historica*, II, p. 188), poate fi considerată rezolvată, prin confirmarea pe care o aduce documentul din 5 martie 1605 editat de N. Bută, *I ragguagli di Claudio Rangoni, vescovo di Reggio-Emilia e nunzio in Polonia, dal 1599–1605*, Diplomatarium Italicum, I, 1925, p. 374. Secretarul lui Ieremia Movilă, probabil Paul Lanski, „m'ha mandato copia d'una lettera che Cirillo, Patriarcha d'Alessandria, gli scrive, nella quale aclama di persistere nella solita inclinatione verso l'Unione che comunicň al Arcivescovo di Leopoli morto" etc. Cf. totuși Thomas Smith, *Collectanea de Cyrillo Lucario, patriarcha constantinopolitano*, Londra, 1707, p. 77–83. Lukaris i-a jurat lui Antoine Léger că această corespondență denunțată de iezuitul polon Skarga era falsă. O declarație de obedință a lui Chiril către Paul al V-lea în 1608 a fost editată de G. Hofman, *Griechische Patriarchen und Römische Päpste*, Orientalia christiana, XV, 1, 1929, p. 44–46.

[261] British Museum, add. ms. 38 597, f. 34 v. și 84, ciorna salvconductelor acordate în 1623 ieromonahului Mitrofan Kritopoulos și lui Contarini Paleolog. Ultimul trece în Franța, unde prezența lui e semnalată în 1624 (N. Iorga, *Exilés grecs en France*, p. 34). Vezi scrisoarea lui Chiril Lukaris din iunie 1632 către regele Angliei, adusă de Grigore Arghiropol, în Biblioteca Bodleiană din Oxford, ms. Smith 36, f. 37, și ms. Smith 74, f. 237–238. Un Dimitrie Arghiropol din Salonic apare la Moscova în 1629 (*Исторические связи*, II, p. 92).

recunoscut în el „un adevărat calvinist"[262]. Însă orice abatere de la dogma ortodoxă reprezintă negarea unui întreg corp de doctrină în care este inclusă şi teoria politică.

Din acest motiv, Chiril Lukaris, eretic şi martir, se sustrage tradiţiei bizantine. Faptul că, în cele din urmă, el n-a fost doborât de o reacţie riguros „ortodoxă", expresie a aspiraţiei către o întoarcere a trecutului, ci de opoziţia prelaţilor atraşi de propaganda catolică şi subvenţionaţi de ea, care, pur şi simplu, aleseseră alţi aliaţi în aceeaşi luptă pentru înlăturarea dominaţiei otomane, arată slăbiciunea acestei tradiţii. *Devenind un factor al politicii europene, patriarhia ecumenică părăsea rolul său de păzitoare vigilentă a unui ideal anacronic. „Modernizare" pe care am surprins-o şi în ţările române, celălalt centru al supravieţuirii bizantine*[263].

LOCUL ŢĂRILOR ROMÂNE ÎN NOILE PLANURI ANTIOTOMANE

Reluarea din partea protestanţilor a eforturilor de a se instala în sud-estul european este mai veche, de la sfârşitul veacului al XVI-lea. Zelul misionarilor Reformei se bucura acum de patronajul Angliei[264]. Unele

[262] *The Negociations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte*, p. 36 (scrisoare din 29 aprilie 1622 a lui Roe către J. Williams, episcop de Lincoln). Ca un ecou, arhiepiscopul de Canterbury George Abbot scria la 20 noiembrie 1622: „As for the Patriarke himself, I do not doubt but that in opinion of religion he is, as wee terme him, a pure Calvinist" (*ibid.*, p. 102).

[263] Despre relaţiile personale dintre Chiril şi Radu Mihnea, vezi Hurmuzaki, IV, 2, p. 410: „questo Reverendissimo Patriarca, alla cui autorità egli differisce grandemente". Încă util, studiul lui Nic. M. Popescu, *Chiril Lukaris şi ortodoxia română ardeleană*, extras din BOR, LXIV, 7–9, 1946, reconstituie legăturile lui Lukaris cu ţările române.

[264] Hurmuzaki, XI, p. 309, 316–317, nunţiul de la Varşovia, Malaspina, îl acuză în 1593 pe Edward Barton, trimisul reginei Elisabeta la Poartă, că a organizat propaganda calvinistă în ţările române. Ceva mai târziu va fi asociată la aceste planuri şi Olanda. Statele generale şi stathouderul Mauriciu de Nassau nu numai că arată bunăvoinţă unui pretendent la tronul Moldovei, Ştefan sau Ioan Bogdan, în 1598 (*ibid.*, p. XCIV, nr. 7), dar, în 1608–1609, îşi vor manifesta intenţia de a participa la o expediţie navală în Levant (A. Tamborra, *Gli stati italiani, l'Europa e il problema turco dopo Lepanto*, Firenze, 1961, p. 56–58). Vezi A.H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610–1630*, Leiden — Istanbul, 1978.

cercuri de la curtea lui Iacob I subvenţionau, deşi nu destul de generos după părerea sa, pe scoţianul William Bruce, pe jumătate savant şi pe jumătate ostaş, ale cărui însărcinări diplomatice în Polonia sunt destul de ambigui. Îl vedem, ca şi pe mulţi alţii de seama lui, schimbându-şi cu o repeziciune uluitoare ocrotitorii şi limbajul: agent al Habsburgilor şi totodată client al lui Zamoyski, exercitând un fel de control asupra activităţii comerciale a compatrioţilor săi în Polonia, călătorind în Rusia şi la Praga, întreţinând relaţii cu legatul papal şi cu hughenoţii de la Saumur în scopul făuririi unei noi alianţe antiotomane, nedespărţită de declanşarea unei răscoale în Serbia şi Bulgaria etc[265]. Graţie proiectului său *de bello adversus Turcos gerendo*[266], războiul ar fi fost câştigat în doi ani, costând numai zece milioane...

Un tip asemănător este şi Jacques Roussel, ale cărui rătăciri la Veneţia, la Constantinopol şi la Moscova reprezintă tot atâtea etape în realizarea unor complicate combinaţii politice, propunându-şi să mobilizeze Transilvania şi Rusia contra Poloniei, spre a o împiedica să vină în ajutorul Imperiului atacat de Suedia[267]. El a venit în contact cu conducătorul exilat al protestanţilor din Franţa, ducele Henri de Rohan (1579–1638), care spera, cu ajutorul lui Chiril Lukaris, să cumpere de la sultan insula Cipru şi să stabilească acolo o colonie de coreligionari ai săi, în urma înfrângerilor suferite de partizanii Reformei în primul deceniu al Războiului de treizeci de ani[268].

---

[265] Nu i s-a consacrat încă un studiu special. Informaţii despre el se găsesc în următoarele publicaţii: *Acts of the Privy Council of England*, XXX, Londra, 1905, p. 641–642; N. Iorga, *Studii şi documente*, XX, p. 262; Diplomatarium Italicum, I, p. 259–360; M.S. Giuseppi şi D.Mc. Lockie, *Calendar of the Manuscripts of the Most Honourable the Marquis of Salisbury*, XIX, Londra, 1965, p. 11, 129–130, 185–190; J. Glücklich, *Nova korrespondence Vaclava Budovce z Budova z let 1580–1610*, Praga, 1912, p. 43; *Elementa ad fontium editiones*, IV, ed. C.H. Talbot, Roma, 1961, p. 260.

[266] A tipărit o scriere cu acest titlu la Leipzig şi Cracovia în 1595. Este şi autorul unui *De Tartaris diarium*, Frankfurt, 1598.

[267] Vezi Roger Zuber, *Autour de 1630: Jacques Roussel, diplomate, écrivain*, Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français, Paris, 1973, p. 178–204.

[268] A. Langel, *Henry de Rohan*, Paris, 1889, p. 284–285. Cf. Tallemant des Réaux, *Historiettes*, ed. A. Adam, I, Paris, 1960, p. 662.

Alt proiect fantezist, cel de a aduce în Moldova o colonie de refugiaţi protestanţi, este menţionat în corespondenţa lui Antoine Léger, pastorul ambasadei olandeze din Constantinopol şi colaboratorul apropiat al lui Lukaris, cu patricianul genovez Benedict Turrettini[269]. Adevăratul autor al proiectului era Cornelius Haga, ambasadorul Provinciilor Unite la Poartă între 1612 şi 1639. Intervenţiei lui i se datorează numirea, în acelaşi moment, a lui Moise Movilă ca domn al Moldovei. Noul domn, ginere al lui Radu Mihnea, îndemnat poate şi de situaţia creată în Transilvania prin dispariţia lui Gabriel Bethlen, s-a grăbit să treacă în tabăra Contrareformei chiar în anul următor, 1631[270].

Într-adevăr, supralicitarea din partea catolicilor nu se lăsase aşteptată. Mulţumită îngăduinţei primilor Movileşti, legaţi de Polonia prin alianţe politice şi matrimoniale, echipele de misionari ai Colegiului Propagandei din Roma se succed în Moldova de la începutul secolului, activitatea lor fiind stânjenită numai de rivalitatea dintre episcopul „de Argeş" Bernardino Quirini, şi Arsengo, vicarul său[271]. Deşi papa îşi dădea seama că demonstraţiile de devotament ale lui Ieremia faţă de biserica romană

[269] Biblioteca Publică Universitară din Geneva, fond Ami Lullin, ms. 54, nr. 81, scrisoarea de la 4 mai 1630, editată de S. Baud-Bovy, *Antoine Léger, pasteur aux vallées vaudoises du Piémont et son séjour à Constantinople*, Revue d'histoire suisse, XXIV, 1944, p. 214–215. Documentul a fost comentat pe larg pentru întâia oară în comunicarea noastră *Ortodoxie şi diplomaţie. Moldova în proiectele propagandei calviniste*, ţinută în 1917 la Institutul de studii sud-est europenr. Vezi şi scrisoarea lui Césy de la 30 aprilie 1630, la Bibliothèque Nationale, ms. f. 6415, f. 983

[270] N. Iorga, *op. cit.*, p. 193. Cf. Hurmuzaki, VIII, p. 471 şi I. Hudiţă, *Recueil de documents concernant l'histoire des pays roumains tirés des archives de France, XVIe et XVIIe siècle*, Jassy, 1929, p. 63. Ambasadorul francez Marcheville se plângea de ingerinţele lui C. Haga în raporturile Porţii cu patriarhii şi cu domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei. Angajamentul lui Moise Movilă faţă de Francisc Mikó de a-l recompensa pentru străduinţele pe care le-ar depune ca să obţină tronul Ţării Româneşti (Hurmuzaki, XIV, p. 125–126) arată că şi înainte de 1628, dată după care este trimis la Constantinopol M. Toldalagi, pretendentul se bucura de sprijinul principelui Transilvaniei.

[271] Despre Arsengo, *Călători străini*, II, p. 504–505; despre Quirini, *ibid.*, IV, p. 29–32, 333–335, unde bibliografia este, ca de obicei, aproape exhaustivă. Relatarea sa din 1599 (*ibid.*, p. 33–44) a fost primită cu rezervă de papa Clement al VIII-lea, care o socotea „plină de minciuni", supunând-o controlului unui fost nunţiu în Transilvania, cardinalul Visconti (J. Krajcar, *op. cit.*, p. 154).

erau inspirate numai de dorinţa de a dăuna lui Mihai Viteazul şi de a justifica propria sa politică de „satelit" al turcilor, domnul Moldovei a fost invitat în repetate rânduri să îmbrăţişeze catolicismul[272]. Fără rădăcini trainice în ţară, acţiunea de prozelitism nu avea sorţi de izbândă şi aceasta dă corespondenţei prelungite timp de zece ani un caracter formal, stereotip. În realitate, Roma era numai interesată de demersurile politice în această regiune, de bine de rău ascunse sub un veşmânt teologic.

În această privinţă, pragul dintre secolele al XVI-lea şi al XVII-lea se situează abia prin anii '40[273]. Activitatea diplomatică de raliere şi mobilizare a statelor catolice în scopul luptei antiotomane nu-şi pierde din intensitate după moartea lui Mihai Viteazul, iar supravieţuitorii, stăpâniţi de aceeaşi iluzie, îşi continuă strădaniile patetice. În proiectele lor, Rusia ar fi trebuit să ia locul ţărilor române în flancul noului pact militar îndreptat contra turcilor[274]. Dionisie Rallis-Paleolog, de pildă, venise la Moscova în 1605 cu o misiune secretă din partea lui Rudolf al II-lea şi, un an mai târziu, ţarul îl primea pe patriarhul pribeag al Ohridei, Atanasie[275]. Acesta va încerca neîncetat până în 1615 să provoace intervenţia spaniolă în direcţia Balcanilor şi a Adriaticii. Dar, reţinută de problemele din vestul Europei şi din colonii, Spania nu mai era capabilă de un efort susţinut în această direcţie, sarcină pe care o preiau principatele italiene.

Savoia, în primul rând, al cărei duce, Carol-Emanuel I, moştenise de la strămoşii săi cruciaţi răsunătorul şi zadarnicul titlu de „rege al Ciprului şi al Ierusalimului". În cursul tratativelor purtate la Ragusa şi la Torino, în 1607–1608, de credincioşi ai ducelui cu diferiţi agenţi albanezi sau

---

[272] *Loc. cit.*: „Disse Sua Santità che questo principe di Moldavia li voleva cavare un Breve per mostrare essere legitimo principe in pregiuditio del principe di Vallachia, amico dell'imperatore et di questi altri nemici dello Turco". Vezi exhortaţiile pontificale din Hurmuzaki, VIII, p. 282, 286, 287, 299–300, 310, 365–366.

[273] Ceea ce coincide cu punctul de vedere al lui Pierre Chaunu, *Réflexions sur le tournant des années 1630–1650*, Cahiers d'histoire, 1968, p. 249–268.

[274] Rusia şi Persia: în 1593 solii lui Rudolf al II-lea la Moscova au luat contact cu emisari ai lui Abbas I (E. Hinz, *Deutschland und Iran im 17. Jahrhundert*, Forschungen und Fortschritte, 11, Berlin, 1935, p. 408; K. Stloukal, *Das Projekt eines internationalen paneuropäischen Liga mit Persien aus dem Ende des XVI Jhrh.*, Persica, I, 1963–1964, p. 53–64.

[275] N. Milev, *art. cit.*, p. 124–128.

bosniaci, se conturează viziunea unui „regat al Macedoniei", cuprinzând „multe ţinuturi dintre care cele mai de seamă sunt Serbia, Bulgaria, Muntenegru şi Herţegovina" (!) care aştepta, firește, să fie eliberat pentru a-l primi pe acest principe întreprinzător[276]. Ca eliberatori potenţiali ai sud-estului european erau văzuţi când ducele de Parma, Ottavio Farnese[277], când marele duce al Toscanei, Ferdinando de Medici, care în 1594 şi 1595 trimisese trupe ca să ia parte la operaţiile militare contra turcilor şi a cărui flotă a obţinut în 1606–1608 unele succese în Mediterana orientală[278]. Cei mai interesaţi de solicitările provenite din Imperiul otoman sunt, din cauza ambiţiilor dinastice ale familiei Gonzaga, înrudită cu Paleologii, ducele de Mantova Vincenzo I şi vărul său, Charles de Nevers[279].

Acesta din urmă îl întâlnise la Viena pe Dionisie Rallis în 1603 şi fusese vizitat în 1609 de o delegaţie a mişcării de eliberare din Moreea. În 1614, plenipotenţiari albanezi şi sârbi depuneau noi stăruinţe, dând asigurări că viitoarea răscoală va fi sprijinită de vecini, principii „Valahiei şi Moraviei" (*Moldovei*), care ar fi catolici şi doresc să obţină domnia pe viaţă pentru ei şi descendenţii lor[280]. Să fie oare vorba de Radu Mihnea

---

[276] A. Tamborra, *op. cit.*, p. 21–49. V şi Ricardo Magdaleno Redondo, *Papeles de estado: Milan y Saboya*, p. 236, 237, 239, 241. Conducătorii locali ai mişcării sunt cei care-şi puseseră nădejdi în Mihai Viteazul: patriarhul Iovan de Peć şi voievodul Grdan. Urmarea aestor negocieri este că în 1611, după ce ducele de Savoia renunţase la proiect şi după ce solicitase şi ajutorul Poloniei, principalul mijlocitor, F.A. Bertucci, a intrat în serviciul Habsburgilor (T.G. Djuvara, *op. cit.*, p. 182–184, 517–521).

[277] Idem, *ibid.*, p. 145–158, după un text lung şi pompos, redactat de un oarecare Fulgenzio Luzio (Bibl. Academiei, ms. ital. 10).

[278] A. Tamborra, *op. cit.*, p. 69–82. Şi aici îl regăsim pe inevitabilul Bertucci. Amintim şi documentul publicat de N. Iorga, *Un proiect relatif à la conquête de Jérusalem, 1609*, Revue de l'Orient latin, II, 1894, 2, p. 183–189.

[279] Tamborra, *op. cit.*, p. 51–68. Vincenzo Gonzaga luase parte el însuşi la luptele din Ungaria şi Transilvania, în 1601 (în suita lui fiind Alvise Davila, Vincenzo Zuccone şi biograful lui Basta, Ciro Spontoni). Spontoni reapare în 1610 ca om de legătură al ducelui cu conducătorul insurecţiei balcanice, alături de un informator raguzan, Giacomo Giorgi, dintr-o familia angajată de 20 de ani în activitatea de propagandă antiotomană.

[280] J.A. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté de Morée et ses hautes baronnies*, I, 1, Paris, p. 280–332; St.I. Papadopoulos, *(1603–1625)*, Thessaloniki, 1966. În documentul citat se precizează că tratativele cu domnii români sunt în sarcina

şi Ştefan Tomşa? Mai degrabă de *foştii* domni Radu Şerban şi Nicolae Pătraşcu, care trăiau în exil la Viena. Într-adevăr, ei au intrat în curând în contact cu emisarii ducelui de Nevers.

Astfel, nu „din iniţiativa românească", aşa cum s-a spus, a luat naştere „Militia christiana", noul ordin cavaleresc care urmărea o reorganizare a forţelor catolice în jurul Imperiului habsburgic în vederea unei ofensive în răsărit[281].

Merită relevate legăturile acestei iniţiative cu amintirile istorice ale lumii balcanice post-bizantine. Desigur, Charles de Nevers era descendentul Paleologilor din Montferrat. Interesul asociatului său, contele Adolf von Althanh faţă de trecutul sârbesc este dovedit printr-un armorial manuscris, astăzi la Biblioteca Naţională din Viena. Gaspar Graţiani, care li se va alătura mai târziu, îşi începuse cariera în 1605 ca om de încredere al lui Ştefan Bogdan, pretendentul la tronul Moldovei[282]. În sfârşit, părtaş la aceleaşi proiecte era un „principe de Macedonia", Giovanni Andrea Angelo Flavio, care nu se dădea numai drept coborâtor al Comnenilor, ci îşi urmărea stufoasa genealogie, ale cărei ramuri intrau în toate casele domnitoare din Europa, până la biblicul Nemrod[283]. În jurul acestor aventurieri se agită o curte de exil, itinerantă, formată din

„arhiepiscopului Valahiei, care este văr cu patriarhul Serbiei": ar putea fi vorba de Dionisie Rallis-Paleolog şi de Porfirie Paleolog, deţinătorul scaunului de Ohrida.

[281] Elvire Georgescu, *Trois princes et le projet de croisade du duc de Nevers*, RHSEE, XI, 1934, p. 337–341; Th. Holban, *Un plan de cruciadă din iniţiativa românească*, Revista istorică, XXI, 1935, p. 105–108; C. Göllner, *La Milice Chrétienne, un instrument de croisade*, Mélanges de l'École roumaine en France, XIII, 1938, p. 59–118; idem, *Prezenţa domnilor români în „Militia christiana"*, Revista istorică, XXIX, 1943, p. 214–228; idem, *Beiziehungen der rumänischen Wojwoden Radu Şerban, Nicolae Pătraşcu und Gaspar Graziani zur „Milice chrétienne"*, RESEE, VI, 1968, p. 71–83.

[282] Despre culegerea de steme alcătuită pentru Althanh, vezi Aleksander Matkovski, *Grbovite na Makedonije*, Skoplje, 1970. M.S. Giuseppi, *Calendar of the Manuscripts of the Most Hon. the Marquis of Salisbury*, XVIII, Londra, 1940, p. 277–278, a editat o scrisoare a lui Robert Cecil către ambasadorul la Poartă, Henry Lello, dovedind că Graţiani era în serviciul lui Ştefan Bogdan.

[283] Vezi *Genealogia diversarum principum familiarum mundi incipiendo ab Adamo... in lucem edita per Io. Andrea Angelum Flavium Comnenum*, Veneţia, 1621. Cf. J. Buchon, *op. cit.*, I, p. 299, şi N. Iorga, *Studii şi documente*, XX, p. 43–44.

emisari politici, istorici, fabricanţi de genealogii bizantine (Maiolino Bisaccioni, ginerele său Giovanni-Battista Montalbani, Gaspar Scioppius). Trimisul englez la Veneţia, Dudley Carleton, observa în 1611 interesul de a păstra în rezervă un vlăstar al împăraţilor bizantini, fie şi neautentic, pentru a câştiga simpatia populaţiei greceşti, în cazul unei intervenţii militare împotriva turcilor[284].

Amănunt interesant, ordinul creat în 1618 nu era pus sub egida papalităţii, tocmai pentru a putea fi mai direct subordonat politicii imperiale[285]. Un număr de cavaleri fuseseră aleşi din nobilimea polonă în frunte cu acel Korecki care, ca ginere al lui Ieremia Movilă, a jucat un rol hotărâtor în luptele din Moldova. Prin mijlocirea lui, desigur, şi Movileştii, cumnaţii săi, au avut legături cu „Militia christiana". Prin urmare, deşi izbucnirea Războiului de treizeci de ani a deplasat ofensiva catolică spre Europa centrală, zădărnicind intenţia fondatorilor ordinului, „Militia christiana" a avut totuşi un amestesc în evenimentele din 1620 din ţările române.

Numai mazilirea lui Gavril Movilă în mai 1620 a împiedicat Ţara Românească de a intra în războiul antiotoman[286]. La Iaşi a izbucnit în august o răscoală împotriva turcilor, înăbuşită chiar în luna următoare, după înfrângerea suferită de oastea polonă la Ţuţora. Încercarea de eliberare a Moldovei cu sprijinul Poloniei fusese pregătită de interesul paralel arătat luptei antiotomane de Imperiul habsburgic şi de Veneţia, deşi aceste state rămâneau ostile pe planul politicii continentale. Papa Paul al V-lea a refuzat să contribuie la acţiunea forţelor catolice în Moldova[287]. Nu mai e vorba de o mare emoţie care să agite întreaga societate românească, să se propage în mulţimi, ca în epoca lui Mihai Viteazul. O scurtă revoltă a

---

[284] Biblioteca Bodleiană, ms. Smith 36, f. 15.

[285] Th. Holban, *op. cit.*, p. 106 („contro la intentione del pontefice"). Paolo Sarpi observase că Habsburgii au nevoie de un război cu turcii pentru a-şi întări poziţia ameninţată de principii protestanţi în interiorul Imperiului (Fra Paolo Sarpi, *Lettere ai protestanti*, ed. M.D. Busnelli, Bari, 1931, I, p. 264 şi II, p. 198.

[286] Corespondenţa lui Gavril Movilă cu Gaspar Graţiani a fost publicată de P.P. Panaitescu în Revista istorică română, II, 2, 1932, p. 385–386, şi de Th. Holban în Cercetări istorice, VIII–IX, 2, 1933, p. 70–72. Vezi şi Andrei Pippidi, *Cronica armenilor din Cameniţa — noi spicuiri privitoare la istoria românilor*, Studii, 26, 1973, p. 148.

[287] Hurmuzaki, VIII, p. 389. Ecoul acestor evenimente a pătruns până în Orientul Mijlociu, şahul Abbas fiind la curent cu ele; cf. Andrei Pippidi, *Moldova şi Persia într-un document italian din 1621*, *Studii*, 24, 1971, p. 1123–1125.

orăşenilor din capitală, căreia îi cad victimă negustorii turci şi armeni, garda unui trimis al Porţii care aducea firmanul de mazilire pentru Gaspar Graţiani şi, propabil, câţiva boieri duşmăniţi de domn: în linii mari, scenariul din 1574 şi 1594 care se va mai repeta în 1659. O luptă inegală, din care, cu tot ajutorul polonilor, trupele lui Graţiani, compuse în parte din mercenari şi puse sub comanda unor italieni (G.B. Montalbani, Bernardo Borisi, Annibale Amati) sau raguzani (Marino Resti), nu puteau ieşi învingătoare.

Conflictul este provocat numai de intrarea armatei polone pe teritoriul ţării şi de personalitatea domnului, croatul Graţiani, fost multă vreme agentul dublu al Porţii şi al Habsburgilor, care crezuse venit momentul să deschidă noii cruciade calea peste Dunăre. Unul din tovarăşii săi de luptă, care i-a scris mai târziu biografia, afirmă fără dovezi că domnul ar fi conceput chiar o unire personală (dar numai pe timpul vieţii sale, cum era firesc din partea unui străin), a celor trei principate. Marea idee se impunea iarăşi, chiar cuiva dinafara mediului românesc[288]. De fapt, atacul contra turcilor fusese plănuit chiar la Constantinopol, în colaborare cu Graţiani, de grupul familiilor Bruti, Borisi şi Tarsia, care ocupau ereditar funcţia de dragomani ai legaţiei veneţiene, şi a fost preîntâmpinată de agresivitatea factorilor politici otomani, căutând, la rândul lor, pretextul unei intervenţii (indirecte) în desfăşurarea războiului început în 1618.

Iată însă că, şi de astă dată, Veneţia, pregetând în ultima clipă, a izbutit să îndepărteze pericolul unor operaţii militare în Marea Mediterană. Aliatul Republicii, Radu Mihnea, a cărui numire în locul lui Gavril Movilă desprinsese Ţara Românească din alianţa antitomană, a evitat şi el să se angajeze în luptă. Aceeaşi prudenţă, însoţită de raporturi tainice cu Veneţia şi papalitatea, a caracterizat politica lui Alexandru Coconul, Moise Movilă şi Leon Tomşa.

În scrisorile schimbate, între 1626 şi 1632, de cel dintâi cu contele de Césy, ambasadorul Franţei la Poartă, se întrevede importanţa protecţiei pe care acesta o acordă domnilor români[289]. În 1629, ambasadorul avansa fonduri pentru numirea ca domn al Ţării Româneşti a lui Leon Tomşa şi îi

[288] Hurmuzaki, Supl. II la vol. III, p. 64: suzeranitatea polonă ar fi garantat existenţa statului creat prin detronarea lui Bethlen şi Radu Mihnea.

[289] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 64–65. Cf. idem, *O scrisoare a lui Alexandru-Vodă Coconul către ambasadorul francez Césy*, Revista istorică, VII, 1921, p. 215–217, reeditată de A. Ciorănescu, *ibid.*, XXI, 1935, p. 109.

cerea patronului său de la Roma, cardinalul Ingoli, să-l despăgubească[290]. Domnul, a cărui mamă purtase poeticul nume de Ginevra, fiind căsătorit el însuşi cu Victoria, amândouă italience din Pera, se grăbea să comunice bailului veneţian că-l va găsi pururea „servitor della Serenissima Repubblica"[291]. Poate că şi pictorul Benedetto, un „tânăr Apelle" care a lucrat la curtea din Bucureşti în 1632, era tot veneţian[292]. Cât despre Moise Movilă, el îşi declara „zelul faţă de credinţa catolică" într-o împrejurare în care Césy i-ar fi putut fi de folos[293]. Aceasta, în aprilie 1631. În august au fost trimişi în Polonia solii moldoveni Condrea velvameş şi Toderaşco Ianovici treti-logofăt, pe când în iulie marea adunare din Ţara Românească, pe care Leon era silit să o prezideze, luând cunoscutele măsuri antigreceşti, fusese, de asemenea, un act îndreptat împotriva politicii lui Chiril Lukaris. Ca represalii, patriarhul a aruncat anatema asupra ultimului domn român din neamul Movileştilor.

În loc ca acest conflict să sfărâme legăturile seculare dintre patriarhia ecumenică şi domnii români, decăzuţi, s-ar fi zis, definitiv din situaţia lor, „imperială" până la rangul de auxiliari ai diplomaţiei occidentale în Imperiul otoman, ele se reiau şi mai strânse decât odinioară, în vremea lui Vasile Lupu, unul dintre adversarii lui Chiril.

---

[290] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 67–69.

[291] Vezi L. Ovary, *op. cit.*, p. 784 (scrisoarea lui Sebastiano Venier, 8 decembrie 1629) şi Hurmuzaki, VIII, p. 417 (răspunsul la cea de mai sus). Despre genealogia familiei Tomşa, vezi contribuţia lui Şt.S. Gorovei, în Revista arhivelor, XLVIII, vol. XXXIII, 1971, p. 377–390; „Axanina" ar putea fi *Asanina*, deci din familia Asanis, de origine bizantină.

[292] N. Iorga, *Un peintre italien en Valachie*, p. 72–175. Scrisoarea, din 12 martie 1632, conţine şi o interesantă mărturie a lui Leon despre „le grandi travaglie e giornalmente tribulationi di questo nostro miserabile paese".

[293] Idem, *Acte şi fragmente*, I, p. 70–71. În aceste condiţii, Petru Movilă, combătând influenţele catolice şi protestante asupra ortodoxiei, a găsit necesar să-şi prevină fratele contra „amăgirilor Satanei". Vezi G. Mihăilă, *Două scrieri literare ale lui Petru Movilă adresate compatrioţilor săi*, în *op. cit.*, p. 195–196. În aceeaşi vreme, ortodocşii din Polonia izbuteau să obţină recunoaşterea statutului legal al confesiunii lor, cu drepturi egale cu ale bisericii unite. Ales mitropolit al Kievului, Petru Movilă a fost hirotonisit la Suceava de Varlaam, în aprilie 1633, chiar în momentul când devenea domn al Moldovei ruda sa, Miron Barnovski. Vezi Ambroise Jobert, *De Luther à Mohila. La Pologne dans la crise de la chrétienté, 1517–1648*, Paris, 1974, p. 356–357.

POLITICA SUD-EST EUROPEANĂ A LUI VASILE LUPU ŞI MATEI BASARAB

Născut în satul Arnaut-Köy, de lângă Razgrad, în Bulgaria, dar din părinţi epiroţi, Lupu Coci, care, de la suirea pe tronul Moldovei în 1634, şi-a luat numele împăraţilor macedoneni, Vasile, este un reprezentant tipic al noii boierimi de origine balcanică[294]. În acelaşi timp, datorită lungii logodne a fiicei sale Ruxandra cu Ambrogio Grillo, fiul primului dragoman al bailului veneţian la Constantinopol, a avut, între 1641 şi 1649 (când Antonio Grillo este executat de turci) legături cu acea dinastie de interpreţi care, după cum am mai spus-o, înclina adeseori balanţa politicii otomane[295]. La palatul din Iaşi, iezuitul Paul Beke a văzut „turci, tătari, poloni, unguri, italieni, pe lângă moldoveni, greci, armeni, ruşi şi bulgari"[296]. Nu e spectacolul curţii unei monarhii ecumenice? Amintindu-şi de locurile sale de baştină, domnul Moldovei încuraja tiparul bulgăresc şi recunoştinţa acelor creştini supuşi Porţii se exprimă prin pomenirea numelui său după cel al sultanului, într-o carte din 1641 („Lupul cel paşnic din ţara Bogdan, poreclit Vasile voievod")[297]. Ocrotirea lui se întindea mai departe şi se manifesta prin danii mai bogate în mai multe direcţii: Bizanţul revenit la tradiţia dogmatică, după sângeroasa vrajbă dintre Lukaris şi Kontaris (Chiril al II-lea), Athosul şi patriarhiile orientale şi comunităţile ortodoxe din Veneţia şi Lwow.

---

[294] F. Babinger, *Originea şi sfârşitul lui Vasile Lupu,* AAR, m.s.i., s. III, t. XVIII, 1936, p. 63–73; idem, *Originea lui Vasile Lupu,* ibid., t. XIX, 1937, p. 137–146; V. Zaborovski, *Vasile Lupu ca dregător înainte de domnie,* Revista istorică română, XV, 1945, II, p. 157–170.

[295] Hurmuzaki, VI, 2, p. 515–516; VIII, p. 502, 503, 514; XIV, p. 174–175; *Călători străini,* V, p. 280, 305, 492, n. 69.

[296] *Ibid.,* p. 280. Fastul acestei curţi apare şi din notele de istorie a costumului schiţate de N. Iorga, *Moda bizantină din vremea lui Matei Basarab şi Vasle Lupu,* Lamura, 2, 1921, p. 808–810.

[297] S. Salaville, *Le premier livre néo-bulgare: l'Abagar de l'évêque Stanislavof (1641),* Echos d'Orient, 15, 1912, p. 442–448. Cf. N. Iorga, în Revista istorică, XIX, 1933, p. 96. Despre o danie a sa în Bulgaria, v. idem, *Două inscripţii din Varna, ibid.,* VII, 1921 (fotografia inscripţiilor e publicată în Anuarul Institutului de istorie — Iaşi, XVIII, 1981, p. 689).

Primul aspect a fost pe deplin lămurit de vreme îndelungată[298]. În decembrie 1640, domnul adresa „arhiereilor, clericilor şi arhonţilor", care formau un fel de colegiu de conducere al Marii Biserici, mustrări severe pentru reaua lor administraţie şi îşi asuma, alături — şi nu mai prejos — de noul patriarh Partenie I, greaua sarcină a îndreptării („βουλευθῶ ἐγὼ μὲ τὸν παναγιώτατον εἰς τὴν διόρθωσιν τῆς ἐκκλησίας")[299].

În realitate, timp de patru ani, până la destituirea lui Partenie, datorată aceluiaşi Vasile care ar fi vrut, de fapt, ca patriarh pe mitropolitul său, moldoveanul Varlaam, autoritatea supremului ierarh al bisericii ortodoxe va fi necontenit îngrădită de comisia de control pe care fusese nevoit s-o admită[300]. În această vreme, în septembrie 1642, avu loc la Iaşi „sinodul" la care teologii greci şi ruşi din cei mai de seamă erau chemaţi să delibereze asupra punctelor de dogmă fixate de Petru Movilă în *Mărturisirea* sa. Alegerea capitalei lui Vasile Lupu pentru această întrunire solemnă menită să realizeze unitatea doctrinară a lumii ortodoxe este cât se poate de grăitoare atât pentru locul deţinut de români în mijlocul creştinătăţii răsăritene — spaţiul cultural a cărui omogenitate era grav ameninţată —, cât şi pentru prestigiul personal al domnului Moldovei[301]. Acţiunea acestuia de protector al patriarhiei ecumenice, integrată într-un context politic general binecunoscut, a continuat şi în anii următori, deşi vremelnic frântă de una sau alta din desele schimbări de patriarhi. Depunerea lui Partenie al II-lea în noiembrie 1646 a fost impusă de altfel tot de Vasile şi numai cu consimţământul său s-a produs după câtva timp

---

[298] N. Iorga, *Vasile Lupu ca următor al împăraţilor de răsărit în tutelarea patriarhiei de Constantinopole şi a bisericii ortodoxe*, AAR, m.s.i., s. III, t. XXXVI, 1913, p. 207–236.

[299] În Balcania, VIII, p. 69, nr. 1, Fr. Pall a datat însă documentul din 1646. Vezi drastica scrisoare din Hurmuzaki, XIV, p. 134–138, şi răspunsul din mai 1641, *ibid.*, p. 138–146. Urmează un schimb de mesaje în august-septembrie, prin care Vasile relua bunele relaţii, *ibid.*, p. 141–158. Vezi apoi gramata patriarhală a lui Partenie I din 1642 pentru ridicarea la rangul de stavropighie a ctitoriei domnului din localitatea sa natală, *ibid.*, p. 728–730, şi N. Iorga, *Studii şi documente*, XI, p. 113 şi urm.

[300] D. Russo, *op. cit.*, I, p. 229–236. Despre depunerea lui Partenie I în 1644, v. Hurmuzaki, IV, p. 531–534.

[301] Vezi Al. Elian, *Contribuţia grecească la „Mărturisirea ortodoxă"*, Balcania, V, 1 (1942), p. 107–158. Trei ani mai târziu, în 1645, se reuneau la Iaşi episcopii Moldovei şi ai Ţării Româneşti.

alegerea lui Ioanichie de Heracleea[302]. Înlăturarea celui din urmă prin intrigile rivalului său întors din exil va fi ispăşit de acesta cu moartea: Partenie e ucis la 26 mai 1651[303]. Până la ultimile zile ale domniei sale, principele moldovean, graţie şi influenţei lui la Poartă, a rămas un factor decisiv în organizarea ecleziastică a lumii postbizantine[304]. Atanasie al III-lea, Paisie şi mai vechiul Ioanichie sunt creaturile lui.

Aceleiaşi supravegheri îi este supusă şi patriarhia Alexandriei, în al cărei lung proces cu călugării de la Muntele Sinai Vasile a intervenit de câteva ori cu toată autoritatea[305]. Un patriarh de Ierusalim, Paisie, fost egumen al mănăstirii Galata, a fost sfinţit solemn la Iaşi, în măreaţa ctitorie domnească Trei Ierarhi (23 martie 1645)[306]. „Fala romeilor" i se spune lui Vasile Lupu de către copistul fastuosului evangheliar dăruit de el patriarhului Ierusalimului chiar la începutul domniei sale. Mai târziu, şi Dositei Notaras va recunoaşte că „de la căderea Constantinopolului, nici un împărat sau

---

[302] Bibliothèque Nationale (Paris), ms. Dupuy 18, f. 174–175, scrisoarea lui Ismaël Boulliau din Pera, 15 februarie 1647: „Je ne sçay aucunes nouvelles outre celle de l'élection du Patriarche nommé Johannicius qui estoit métropolite d'Héraclée. Le Patriarchat a vaqué fort longtemps et le Patriarche d'Alexandrie l'a refusé *territus vestique priorum*: celluy cy s'est enfin résolu de l'accepter. Parthénius, son prédecesseur, qui a esté deposé par le crédit du prince de Moldavie et par ses deniers, avoit esté relegué en Cypre et depuis il s'est sauvé et est retourné icy où il est, dit-on, caché attendant la mort du Prince de Moldavie qui est déjà vieil, il éspère rentrer après sa mort".

[303] P. Bruno, *Ambassadeurs de France et capucins français à Constantinople au XVIIe siècle, d'après le journal du P. Thomas de Paris*, Études franciscaines, XXXIX, 1913, p. 257–258.

[304] Studiul citat al lui N. Iorga, ale cărui concluzii sunt reluate de autor în *Byzance après Byzance*, p. 167–183, şi în *Istoria românilor*, VI, p. 108–116, 144–147. Vezi Fr. Pall, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople, envisagées surtout d'après les lettres de Ligaridis*, Balcania, VIII, 1945, p. 66–140. Şi alegerea ca patriarh a lui Atanasie Patellaros în iulie 1652 a fost determinată de banii lui Vasile Lupu (G. Hofmann, *Griechische Patriarchen und Römische Päpste*, Orientalia christiana, XIX, 2, 1930, p. 278).

[305] N. Iorga, *Domnii români Vasile Lupu, Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu în legătură cu patriarhii Alexandriei*, AAR, m.s.i., s. III, t, XIII, 1932.

[306] Idem, *Istoria bisericii româneşti*, I, p. 315–316. Paisie va găsi mai târziu alt adăpost românesc la Căldăruşani (Hurmuzaki, XIV, 1, p. 194–195), Încă din 1636, Vasile Lupu dăruise un preţios manuscris patriarhiei (N. Iorga, *Ceva din legăturile domniilor româneşti cu Ierusalimul*, AAR, vol. cit., p. 111).

principe n-a făcut atâta bine ca dânsul scaunului ierusalimitean". După acelaşi autor, bine informat, aducerea cu mare pompă a moaştelor sfintei Paraschiva la Iaşi a fost posibilă tocmai fiindcă patriarhul ecumenic Partenie al II-lea îi datora mulţi bani domnului Moldovei.

Dintre daniile acestuia către Athos, cea mai de seamă a fost, bineînţeles, închinarea ctitoriei sale, Trei Ierarhi. De altele au beneficiat Vatopedi şi Zografu. Opt mănăstiri de la Meteore îi adresează lui Vasile rugămintea de a le da ajutor şi lor, după cum a făcut-o pentru Ierusalim şi Sf. Munte[307].

În sfârşit, într-o epocă în care, după cum ştim şi prin mărturia călătorului francez Boulliau, relaţiile patriarhiei ecumenice cu Veneţia erau mai strânse ca oricând, Vasile Lupu îşi înscrie numele printre sprijinitorii bisericii San Giorgio dei Greci, centrul unei comunităţi ortodoxe numeroase şi active căreia unii din predecesorii săi îi făcuseră daruri, sau cu care avuseseră doar relaţii de afaceri[308].

Corespondenţa lui Vasile Lupu cu frăţia ortodoxă din Lwow, prilejuită de cererea domnului Moldovei de a i se trimite litere de tipar greceşti, este unul din documentele cele mai semnificative cu privire la prestigiul şi autoritatea pe care ştiuse să le câştige peste hotare ocrotitorul credinţei răsăritene. De aci se vede că, ori de câte ori un domn român ajungea la această situaţie, comparaţia cu modelul bizantin se impunea. Aşa încât, pentru măgulitorii săi, Vasile este un nou Justinian, ctitor şi dătător de pravili. Biserica celor Trei Ierarhi şi celelalte fundaţii, de la Constantinopol până în Palestina, nu sunt mai prejos de Sfânta Sofia. Codul, a cărui redactare deci se încheiase în 1616, este *Cartea rumânească de învăţătură*, al cărei text va fi tipărit în 1642. Se adaugă chiar că aceste titluri de glorie sunt cunoscute „în întreaga Europă"[309].

---

[307] M. Beza, *Urme româneşti în răsăritul ortodox*, p. 26, 83; T. Bodogae, *Ajutoarele româneşti*, p. 83–85, 121, 220. Vezi şi Dositei, Ἱστορία περι τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, II, p. 1174–1165.

[308] Bibliothèque Nationale (Paris), ms. Dupuy 18, despre grecii de la Constantinopol: „Ils ne se servent plus à présent que des livres imprimés à Venise dans leur église". Despre o icoană dăruită în 1605 de Nicolae Pătraşcu bisericii ortodoxe greceşti din Veneţia, vezi articolul Caterinei Kyriakou, în Θησαυρίσματα 18, 1981, p. 299–306. Pentru Vasile Lupu şi Matei Basarab, nota noastră în RESEE, XVIII, 1980, p. 138–141.

[309] *Mélanges de l'École roumaine en France*, 1, 1926, p. 85–86.

Această situaţie nu era totuşi nouă: la un nivel incontestabil superior din punctul de vedere al mijloacelor, Vasile Lupu relua vechea politică a domnilor din veacul al XVI-lea. „Omul nou" de origine obscură nu îndrăznea numai să-şi asume în titulatura sa din 1639 suveranitatea ambelor ţări, ci se vedea chiar proclamat de beneficiarii dărniciei sale ὡς τόπον καὶ τύπον ἐπέχων τῶν ὀρθοδοξοτάτων καὶ ἁγιῶν βασιλέων, deci *locţiitor şi asemănător împăraţilor bizantini*[310]. Faţă de „absolutismul" înaintaşilor săi, nici o deosebire. Ca şi la aceia, conştiinţa răspunderilor era la baza unei ambiţii care a fost exagerată de istorici, după ce îi jignise atât de mult pe contemporani. În realitate, ce vedem? Domnul Moldovei manevrează cu abilitate pentru a-şi păstra favoarea Porţii, nu se lasă antrenat, dincolo de declaraţii formale, în marile proiecte ale nobilimii polone dintre fruntaşii căreia îşi alesese totuşi un ginere, iar în relaţiile cu Rusia, perindarea agenţilor greci între Constantinopol, Iaşi şi Moscova nu are alt motiv decât schimbul de informaţii secrete. „Despre tot ce se va întâmpla în aceste ţări sau în împărăţia turcească, sau în ţara Crimeii sau în ţara Poloniei sau în altă ţară, dacă măcar o frunză se va clinti în pădure, vom face cunoscut despre toate adevărat măritei voastre împărăţii" — asigură Vasile Lupu pe ţar la 22 noiembrie 1642. În acelaşi timp, răspunsurile ţarului erau expediate prin ştafetă marelui vizir[311]. O politică externă în partidă dublă se expune desigur interpretărilor celor mai răuvoitoare: în 1645, domnul Moldovei a fost denunţat turcilor că şi-a câştigat complicitatea patriarhului ecumenic care îl va încorona cu mitra sa (!) când, profitând de conflictul veneto-otoman din Mediterana, oastea lui va trece Dunărea ca să elibereze pe creştinii din imperiu[312]. Era numai o calomnie. Stat solid constituit, Moldova trăia tocmai o perioadă de o stabilitate excepţională. Fapt *nemaiîntâlnit de un secol* — ceea ce pare de necrezut, deşi se constată din orice cronologie —, Vasile Lupu domnise

[310] N. Iorga, *Byzance après Byzance*, p. 177. Se cunosc şi epitetele de care Vasile s-a învrednicit din partea fostului patriarh Atanasie Patellaros: „sprijin unic, unică glorie şi bucurie a neamului grecesc lipsit de împărat" (Hurmuzaki, XIII, p. 24, 446), însă ele nu dovedesc decât că autorul versurilor encomiastice îşi merita pensia.

[311] *Исторические связи*, II, p. 83; Hurmuzaki, vol. cit., p. 515–518.

[312] *Ibid.*, p. 535. Cf. Hurmuzaki, XIV, 1, p. 180–181. Vezi N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 199; idem, *Istoria românilor*, VI, p. 138–142.

până atunci unsprezece ani încheiați. Nici repetatele insuccese în lupta cu Țara Românească învecinată nu-i știrbiseră autoritatea. A presupune că el ar fi schimbat acest sigur prezent cu un viitor primejdios este o speculație fără alte argumente decât rare mărturii, credule sau interesate.

Așadar, formula prin care N. Iorga, încununând măiastra arhitectură a unui volum despre epoca „monarhilor" Matei Basarab și Vasile Lupu, opune scopurile unuia și ale celuilalt — „la cel dintâi cruciata, la celălalt Bizanțul"[313] — poate fi considerată exactă, cu rezerva că ceea ce urmărea domnul Moldovei nu era un ideal anacronic de refacere a statului bizantin, ci transferul „imperiului", ca mănunchi de tradiții politice și culturale, pe pământul românesc, pe baza unor tendințe pe care le-am mai semnalat la locul potrivit. Bizantinismul este în atmosferă, în ambianța curții lui Vasle Lupu, într-un interes fără precedent pentru cultura greacă intrată în competiție cu cea slavonă și pentru antichitatea elenică chiar[314].

În schimb, în Țara Românească, reacția antigrecească se extinde, căpătând și un aspect antibizantin. Îndărătul opoziției ireconciliabile dintre Vasile Lupu și Matei Basarab, pentru care istoriografia a căutat prea multă vreme explicații „psihologice", se profilează conflictul dintre două concepții de guvernare, fiecare reprezentând un pericol pentru cealaltă. În fața absolutismului vecinului său, Matei, care, spre deosebire de acela, dobândise tronul cu sprijinul boierimii „de țară" — pământeană și rurală —, nu putea să adopte decât sistemul aristocratic. Ceea ce contează mai presus de orice în conducerea statului este „il baronaggio", cu termenul folosit de un observator străin pentru clasa feudală din Țara Românească[315]. Revenirea pe toate planurile la tradiția secolului precedent, manifestată și prin proclamarea filiației „băsărăbești" a domnului, are pe de-o parte un sens conservator, firesc la orice aristocrație, pe de altă parte tocmai interesul de a ascunde o profundă mutație: instaurarea unui regim nobiliar

[313] Ibid., p. 76.

[314] Nici unul din argumentele Mariei Marinescu-Himu, *În jurul celei dintâi traduceri românești a lui Herodot*, Studii clasice, VI, 1964, p. 309–322, pentru a coborî până în secolul al XVIII-lea data unui text pe care N. Iorga, editorul său, l-a atribuit epocii lui Vasile Lupu, nu rezistă criticii. Vezi și Doru Mihăescu, *Une version roumaine d'Hérodote au XVIIe siècle*, RESEE, XVI, 1978, p. 529–551, 745–770.

[315] Hurmuzaki, IV, 2, p. 520.

mult mai accentuat decât în trecut. Referirea frecventă la strămoşi, la „răposaţii domni", este o tactică necesară pentru a da politicii voievodului o bază ideologică[316].

În politica sa externă, Matei Basarab preia alte elemente decât Vasile Lupu din doctrina bizantină: lupta împotriva „necredincioşilor" turci, progamul de eliberare a Peninsulei Balcanice. Lungile pregătiri în vederea unui război antitoman nu înseamnă mobilizarea întregului popor pentru marele efort militar ce ar fi readus independenţa, căci masele populare suferă în aceeaşi vreme o exploatare intensificată din partea boierimii. Este o realitate dovedită de nenumărate documente[317]. La ea făcea aluzie însuşi Vasile Lupu, vorbind de „regimul tiranic" din Ţara Românească[318].

Totuşi, generaţia lui Mihai Viteazul nu voia să moară înainte de a da o ultimă luptă pentru eliberarea ţării la care, ca şi la sfârşitul secolului trecut, vecinii sud-dunăreni şi-ar fi adus contribuţia lor. Ofertele solilor lui Matei Basarab n-au fost primite în 1636 de împăratul Ferdinand al II-lea, reţinut de conflictul cu protestanţii[319]. După ce a trecut şi ameninţarea de mazilire din decembrie 1637[320], domnul Ţării Româneşti s-a adresat Veneţiei în preajma izbucnirii războiului pentru Creta[321]. Către aceeaşi dată, el îl întreba pe misionarul minorit Angelo Petricca di Sonnino: „cum este cu

---

[316] Vezi formularea pisaniilor de la Câmpulung (N. Iorga, *Inscripţii*, I, p. 126) şi pomenirea înaintaşilor la domnie pe o cruce de piatră din Ialomiţa, inedită — informaţie de la colegul N. Conovici, (Institutul de arheologie, Bucureşti).

[317] Cele mai elocvente sunt citate de N. Stoicescu, *Răscoala seimenilor*, p. 35–53.

[318] E. Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, III, p. 112–115, document interpretat de P.P. Panaitescu, în *Istoria României*, III, p. 167, ca o referire la opoziţia unei părţi din boierime. În realitate, unanimitatea boierimii în solidaritatea cu Matei Basarab e remarcabilă şi se explică prin măsuri luate de domn împotriva ţărănimii. Cf. *Călători străini*, V, p. 612: „Ţara Românească este mai fericită decât Moldova, unde domnul poate impune ţara după bunul său plac." (1657).

[319] Hurmuzaki, VI, 1, p. 623.

[320] La izvoarele cunoscute adăugăm aici scrisoarea ambasadorului francez la Poartă, contele de Césy, către mareşalul d'Estrées, ambasador la Roma, la Bibliothèque Nationale, ms. fr. 4070, f. 317 v.: „Méhémet Bacha, naguières grand vizir, qui s'estoit avancé vers la Valacquie avec plusieurs desseins, a rasseuré le Prince Mathéo qui avait pris l'essort et l'a fait revenir dans sa principauté" (12 decembrie 1637).

[321] Hurmuzaki, VI, 2, p. 499–502, 520. În 1639, el cerea ajutor de la dieta Transilvaniei (N. Iorga, *Recherches dans les archives royales de la Haye*, Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine, XX, 1936, p. 6).

putinţă ca principii creştini să n-aibă nici o milă de atâţia creştini care stau sub tirania turcilor şi să nu se gândească să răzbune toate jignirile pe care aceşti turci le aduc lui Hristos?"[322] Fiind cunoscute dispoziţiile favorabile ale lui Matei faţă de proiectul noii cruciade, numele lui a fost folosit de Petru Parčević, cleric ale cărei iniţiative au un caracter extrem de aventuros, pentru a plăsmui legenda apelului bulgaro-român la regele Poloniei în vederea acţiunii comune antitomane în 1647. Istorici dintre cei mai de seamă au acordat prea multă crezare relatărilor lui Parčević despre intenţia populaţiei bulgare din regiunea Kiprovac de a-l alege pe Matei Basarab „prencipe del Oriente", în cazul că ar fi dat ajutor răscoalei lor[323]. Ar fi zadarnic să i se caute acestui titlu, ca şi celui de „generalissimo di tutto l'Oriente", pe care domnul l-ar fi obţinut de la Wladyslaw al IV-lea, o interpretare ca îndemn la o restauraţie bizantină. Aceste informaţii sunt de judecat cu prudenţă, dat fiind contextul lor — o încâlcită ţesătură de invenţii destinate să acopere rivalităţi mărunte dintre Parčević şi alţi pretendenţi la cârmuirea comunităţilor catolice din ţările române şi Bulgaria[324]. Tot atât de firavă pare a fi şi a doua misiune a lui Parčević în Polonia şi la Viena în 1650. Din punctul nostru de vedere mai interesant decât amănuntele acumulării de falsuri succesive ar fi răspunsul la întrebarea: ce temei puteau găsi asemenea fantezii în împrejurările istorice reale?

În primul rând este de netăgăduit faptul că regele Poloniei, creatorul unui nou ordin cavaleresc care actualiza mai vechea idee a unei „militia christiana", întreprinsese pregătirea unei expediţii antiotomane care a fost împiedicată de opoziţia violentă a dietelor din 1646 şi 1647. Pe de altă parte, solidaritatea cu popoarele slave din sud-est inspira reluarea activităţii tipografice în Ţara Românească, marea majoritate a tipăriturilor fiind în slavoneşte, deci accesibile şi vecinilor sud-dunăreni[325].

---

[322] *Călători străini*, V, p. 59. Cf. *ibid.*, p. 55–56, biografia acestui agent al propagandei catolice în Orient. Vezi şi N. Iorga, *Les Roumains et l'idée de la croisade au commencement du XVIIe siècle*, RHSEE, XVI, 1939, p. 114.

[323] I. Dujčev, *Petar Parcevici şi încercările de eliberare ale popoarelor balcanice de sub stăpânirea turcească*, în *Relaţii româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII–XIX)*, I, Bucureşti, 1971, p. 151–166.

[324] Maria Holban, *Autor de Parcevich*, RESEE, VII, 1969, p. 613–646 şi *Călători străini*, V, p. 346–357, 365–369.

[325] Vezi şi V. Cândea, *L'humanisme d'Udriste Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, RESEE, VI, 1968, p. 239–274.

Această preocupare apare chiar în prefaţa *Psaltirii* din 1637, închinată de Meletie Macedoneanul, egumenul probabil grec al Govorei, popoarelor „glăsuitoare în slăvitul dialect slavonesc: bulgarilor, sârbilor, ungrovlahilor, moldovlahilor, iproci[326]. Aceloraşi cititori, „tuturor creştinilor pravoslavnici", li se adresa şi Udrişte Năsturel în 1643 în precuvântarea *Antologhionului.* Dovezile s-ar putea încă înmulţi prin numărul tipăriturilor de la Câmpulung şi Târgovişte ajunse la Belgrad, la Sarajevo sau în diferite mănăstiri sârbeşti[327]. În toată această vreme, nici o carte slavonă nu se tipăreşte în Moldova, ceea ce indică limpede o altă orientare a activităţii culturale, corespunzând altei politici.

Ctitor la Vidin, unde a fost construită de meşterii lui biserica Sf. Paraschiva, pe când moaştele martirei erau aduse la Iaşi[328], Matei Basarab acorda ajutoare mănăstirilor Mileševo (163), Studenica (1644), Papratje (1644) şi Trebinje (1646)[329]. Un mitropolit de Trebinje, Arsenie, a trecut prin Ţara Românească în 1654[330]. Înscrierea domnului în pomelnicul de la Sopočani se explică prin recunoştinţa călugărilor faţă de binefăcătorul lor[331].
Daniile lui Vasile Lupu din aceiaşi ani 1642–1650, către mănăstirile Krušedol, Mileševo şi Lepavina, nu pornesc numai din spiritul de concurenţă care i-a făcut pe cei doi voievozi să rivalizeze şi în înzestrarea lăcaşurilor sfinte, ci fac parte dintr-un program mai ambiţios, depăşind cu mult hotarele Peninsulei Balcanice[332].

La mănăstirea Hilandar, pentru ai cărei călugări se va tipări la Târgovişte în 1649 *Triodul-Penticostar*, Matei trimite în 1643 o icoană[333].

---

[326] I. Bianu şi N. Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, p. 104–107.

[327] E. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români şi iugoslavi*, Cercetări literare, III, 1939, p. 170.

[328] Despre această ctitorie şi încă două altele (Sf. Pantelimon din Vidin şi Sf. Apostoli din Sviştov), v. o comunicare a lui V. Drăguţ la sesiunea Monumentelor istorice din ianuarie 1976.

[329] Em. Turdeanu, *art. cit.*, p. 173, 175.

[330] St. Dimitrijević, *Odnožaj i pečkih patriarha s Rusijom u XVII veki*, Glas, LVIII, 1900, p. 236. Urmaşul său, Vasile, cere ajutor papii Clement al X-lea contra turcilor (A. Theiner, *Monuments historiques*, p. 69–70).

[331] Em. Turdeanu, *art. cit.*, p. 173.

[332] *Ibid.*, p. 175–176.

[333] Publicată de episcopul Dimitrie, *Skripčenija ikona Ungrovlaškoga kneza Iovana Mateja Basarabe*, „Spomenik", XXXIII, 30, 1898, p. 1–3 şi semnalată, după Ljubomir

Acest dar al „credinciosului şi iubitorului de Hristos, marele şi preastrălucitul cneaz şi domn a toată ţara Ungrovlahiei", are un interes deosebit din cauza inscripţiei în care iniţiativa actului cultural, la care sunt asociaţi Matei Basarab şi doamna Elina, Udrişte Năsturel şi alţi doi boieri, este revendicată de Longhin Korenić Branković, fostul mitropolit al Inăului adăpostit în apropiere de Bucureşti, la Comana, după ce nu fusese autorizat să păstorească pe vlahii din Croaţia[334]. Unul din nepoţii lui Longhin, Sava, avea să fie, în 1656, întărit ca episcop al românilor din Transilvania de mitropolitul muntean Ştefan.

Sensul acestor raporturi cu ortodocşii din sudul Dunării, ca şi concepţia lui Matei Basarab cu privire la hotarele „naturale" ale autorităţii sale domneşti, ar rămâne neclare dacă n-am aminti aici titlul de „voievod al ţărilor dacice", acordat domnului Ţării Româneşti de prefaţatorul *Antologhionului* din 1643, Udrişte Năsturel[335]. A decide asupra adevăratei sale semnificaţii ar cere alt spaţiu şi alte informaţii. Aşteptând să o facem cu un prilej viitor, ne vom mărgini a spune că titlul a trecut în limbajul eruditului cumnat al lui Matei Basarab probabil din corespondenţa lui Ştefan cel Mare cu arhiepiscopul Ohridei care, indiferent de caracterul ei, autentic sau nu, îi era desigur cunoscută lui Udrişte Năsturel[336]. Într-un moment politic prielnic reorganizării rezistenţei antiotomane a popoarelor ortodoxe, umanismul în haină slavonă afirmă semnificativ unitatea poporului român şi străvechea sa origine[337]. Cât despre termenii folosiţi de

Stojanović, de N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc*, ed. 1928, p. 31. Vezi Silviu Dragomir, *Câteva date despre familia mitropolitului Sava Brancovici,* Revista teologică, II, 9–10, 1908 şi Em. Turdeanu, *Legăturile româneşti cu mănăstirile Hilandar şi Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, Cercetări literare, IV, 1940, p. 90–93.

[334] *Monumenta Ucrainae*, II, p. 158–159: scrisoarea episcopului bosniac Ivan Tomko Mrnavić (Zagreb, 15 ianuarie 1633) către Fr. Ingoli. Cf. *ibid.*, p. 159–161, papa este informat că în dioceza Croaţiei există „sopra quaranta millia anime schismatiche di natione serviana chiamati communemente Valacchi".

[335] I. Bianu, N. Hodoş, *op. cit.*, I, p. 133. Pentru legăturile lui Matei cu slavii de sud vezi şi N. Iorga, *Doamna Elina a Ţerii Româneşti ca patroană literară*, AAR, m.s.i., s. III, T. XII, p. 57–67

[336] Ion Bogdan, *Documente false atribuite lui Ştefan cel Mare*, Buletinul comisiei istorice a României, I, 1915, p. 106–121, 136–138.

[337] Virgil Cândea, *Raţiunea dominantă. Contribuţii la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979.

Parčević — „principe" sau „generalissimo" — ei traduc probabil un cuvânt românesc contemporan („ighemon"?).

Paralele cu acelea întreţinute activ de Vasile Lupu, contactele lui Matei Basarab cu grecii din Veneţia sau de la Smirna sunt mai mult ocazionale[338]. Nici de astă dată, posibilitatea unei cuprinzătoare coaliţii, ocrotită de marile amintiri bizantine, nu se realizează. Ca în legenda rusă despre oraşul vrăjit Kitej, imperiul rămâne undeva nevăzut.

Mai mult, deşi Matei Basarab s-a numărat şi el printre binefăcătorii Muntelui Athos, ca donator la Kutlumus şi Lavra, dar mai ales la Xenofon şi Dionisiu, unde obligaţiile sale decurgeau din calitatea de urmaş al ctitorilor Craioveşti, care-i legitima şi drepturile la tron[339], gestul domnului de a smulge prin hrisovul din 8 decembrie 1641 39 de mănăstiri din stăpânirea călugărilor greci a avut o semnificaţie „antibizantină" care nu ne poate scăpa. Determinat, fără îndoială, de considerente economice, gestul este încă un episod al conflictului dintre boierimea română şi noii veniţi prin care se manifestă frângerea unităţii tradiţiei. Tradiţia antiotomană se diferenţiază acum limpede de cea „bizantină".

Anii care au urmat morţii lui Matei Basarab, într-un moment de gravă tensiune socială, şi înlăturării lui Vasile Lupu de un complot boieresc sprijinit de principele Transilvaniei, Gheorghe Rákoczi al II-lea, sunt caracterizaţi printr-o consolidare a poziţiilor nobiliare în cadrul ambelor state de la răsărit şi sud de Carpaţi. Pe plan intern, ea se constată în înăbuşirea sângeroasă a revoltelor de mercenari din armată, care câştigaseră de partea lor orăşenimea şi provocaseră pe alocuri răzmeriţe ţărăneşti[340], precum şi din alegerea de catre boierime a unor domni din mijlocul ei, care nu prezentau pericolul înscăunării unei dinastii. Gheorghe Ştefan şi Constantin Şerban, a căror alianţă pecetluită în ajunul luptei cu răsculaţii la Şoplea era necesară câtă vreme aveau de întâmpinat aceleaşi

---

[338] M.I. Manussakas, 'Αλληλγραφία τῆς 'Ελληνικῆς 'Αδελφότητας Βενετίας (1641–1647) μὲ τοὺϱ ἡγέμονες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας în Θεσαυρίσματα 15, 1978, p. 7–19. Vezi şi N. Iorga, *Foaia de zestre a unei domniţe moldovene din 1587 şi exilul veneţian al familiei sale*, p. 218; idem, *Istoria românilor*, VI, p. 187, n. 3.

[339] Radu Creţeanu, *Traditions de familie dans les donations roumaines au Mont Athos*, în *Études byzantines et post-byzantines*, I, Bucarest, 1979, p. 135–151.

[340] Paul Cernovodeanu, *Răscoala seimenilor şi dorobanţilor din Bucureşti la 1655*, Bucureşti, 1962.

greutăţi, s-au dovedit şi în politica lor externă, îndreptată în primul rând împotriva Imperiului otoman, credincioşi boierimii căreia-i datorau tronul.

Pentru ultima oară în istoria ţărilor române, şi, în chip semnificativ, în preajma unor mari schimbări de structură socială şi politică, clasa feudală este gata să lanseze o ofensivă antiotomană. Dintre motivele care o îndemnau, creşterea haraciului a avut oarecare rol. Apoi, în confruntarea intereselor economice ale boierimii cu cele ale domniei, această instituţie devenise, de la începutul secolului al XVII-lea, complice cu dominaţia otomană. Reacţia contra stilului autocratic de conducere era gândită nedespărţit de revoluţia proiectată în relaţiile cu Poarta. De aceea, să se compare portretul lui Vasile Lupu de un ideolog al regimului boieresc ca Miron Costin, încredinţat că „mânia lui Dumnezeu" şi „roata lumii" nu puteau lăsa nepedepsite excesele fostului domn, cu imaginea ideală despre Matei Basarab din *Letopiseţul cantacuzinesc* şi din *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*[341].

Continuând politica predecesorului său, Constantin Şerban a luat măsuri de întărire a armatei: se pare că ar fi vrut chiar, pentru a evita o nouă răscoală a seimenilor, să-şi formeze o gardă personală de 500 de mercenari suedezi. În 1658, hotarul dinspre cetăţile ocupate de turci Giurgiu şi Brăila era păzit de 8 600 de ostaşi „spre a preîntâmpina orice năvălire"[342]. Cu doi ani în urmă, Gheorghe Ştefan încheiase cu Rusia un acord, la îndemnul lui Bogdan Hmielniţki, intrând în sistemul de alianţe format prin Unirea de la Pereiaslavl. Ideea unei acţiuni antiotomane comune în vederea reîntregirii hotarelor ţării este cuprinsă în cuvintele solilor moldoveni: „Domnul Dumnezeu să-ţi dăruiască sfintei tale împărăţii fericire şi biruinţă asupra duşmanilor tăi şi să ne învrednicească să vedem mila ta împărătească către noi şi să vedem aceeaşi biruinţă asupra păgânilor ca şi asupra leşilor. Şi când va binevoi împărăţia ta să trimiţi asupra păgânilor, şi noi datori suntem a fi gata să mergem cu ostaşii tăi împărăteşti asupra păgânilor". În acelaşi an 1656 avusese loc o consfătuire în vederea viitoarei campanii balcanice, la care au luat parte fecundul autor de planuri de cruciadă Petru Parčević de curând întors de

[341] Miron Costin, *Opere*, p. 113, 120, 167; *Cronicari munteni*, I, p. 155, 352–353.

[342] *Călători străini*, V, p. 612–613, mărturia suedezului Rälamb, despre care vezi articolul lui Alf Lombard în RESEE, XII, 1974, p. 550–560.

la Roma cu rangul de arhiepiscop, mitropolitul de Târnovo, Chiril, şi patriarhul de Peć, Gavril Rajić, un mai vechi oaspete al Moldovei[343].

Principala problemă pe care o punea situaţia internaţională în Europa răsăriteană era războiul din Polonia. Anexarea Ucrainei de către Rusia provocase un conflict cu statul polon, atacat după câteva luni şi de Suedia. O mare parte a Bielorusiei, Lituaniei şi Ucrainei fusese ocupată, cazacii cucerind Lublin şi poposind la porţile Lwowului. În august 1655, succesele obţinute de trupele sale şi de ale lui Carol al X-lea îngăduiau ţarului Alexei să întrevadă o extindere a influenţei ruse în sud-estul Europei, care, prin intermediul alianţelor încheiate de Bogdan Hmielniţki cu amândoi domnii români, ajunsese deja la Carpaţi şi la Dunăre. Un sol al cazacilor se găsea în acel moment la Târgovişte, în tovărăşia unui emisar grec despre care se ştia că „a umblat în taină atât în Bosnia, cât şi în toată Turcia, în ţara bulgarilor şi a sârbilor, invitând populaţia să jure credinţă faţă de hatmanul cazacilor şi ţarul muscălesc"[344].

Zvonuri despre o insurecţie în ţările române începuseră să circule la Constantinopol încă din ianuarie 1656[345]. Producându-se la începutul anului 1657, intervenţia lui Gheorghe Rákóczi în Polonia cu ajutor militar din Moldova şi Ţara Românească, situaţia celor doi domni faţă de Poartă devenea cea a unor rebeli[346]. Acuzat de complicitate cu ei în scopul declanşării unui război între Rusia şi Imperiul otoman, patriarhul ecumenic Partenie al III-lea a fost executat la 31 martie 1657[347]. Ceva mai

---

[343] I. Dujčev, *art. cit.*, p. 167. Vezi şi *Исторические связи*, II, p. 254. Nu era străin de conspiraţie nici patriarhul ecumenic Ioanichie IV.

[344] *Călători străini*, V, p. 533–534; Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *Răscoala seimenilor*, p. 269–270. Cf. L. Demény–Meşkova, *Relaţiile seimenilor cu cazacii în timpul mişcării populare din 1655*, în *Studii privind relaţiile româno-ruse*, III, Bucureşti, 1963, p. 3–17.

[345] G.H. Du Rieu, *Levini Warneri de rebus Turcicis epistolae ineditae*, Leiden, 1883, p. 21: „nunciaretur Bugdanos et Valachos hoc unum cogitare, ut excusso dominio Turcico illorum sese imperio subiicerent".

[346] *Ibid.*, p. 34, raport de la 20 februarie 1657. Din scrisoarea lui Gheoghe Ştefan către Constantin Şerban publicată de N. Iorga în Buletinul comisiei istorice a României, II, 1916, p. 219–224, reiese hotărârea de a rezista.

[347] P. Bruno, *Ambassadeurs de France et capucins*, p. 259 („accusé d'escrire au moscovite et aux Princes de Moldavie et Valachie pour les unir contre cet Empire"). Cf. Du Rieu, *op. cit.*, p. 36, cronica lui Naima, ed. M. Guboglu, *Crestomaţie turcă*, Bucureşti, 1977, p. 720.

târziu, pe când îşi aştepta de la o zi la alta mazilirea, Constantin Şerban se lăuda că nu va intra în Constantinopol decât cu spada în mână[348]. Ca răspuns la această nesocotită sfidare, raidul tătăresc din februarie-martie 1658 înlătură fără greutate pe domn şi pe boierii săi, între care cumnaţii Pană Filipescu şi Drăghici Cantacuzino, aflaţi pe atunci în aceeaşi tabără cu ruda lor, prin alianţă, Stroe Leurdeanu.

VELEITĂŢILE BIZANTINE ALE LUI MIHNEA AL III-LEA

Cu privire la domnia lui Mihnea al III-lea (martie 1658–noiembrie 1659), s-au exprimat păreri diverse, între istorici intervenind până la urmă un consens în a considera aceşti ani „un moment de seamă", o epocă de „o deosebită importanţă istorică"[349]. Vom vedea că aşa şi este, deşi pentru alt motiv decât cel remarcat îndeobşte.

În fond, noul domn era un aventurier, de origine tot atât de dubioasă ca şi mijloacele lui de parvenire din prima parte, neapărat tainică, a carierei sale, în care fusese poreclit „giuvan-bei"[350]. Fiu natural al lui Radu Mihnea? Singurul cunoscut se numea Nicolae şi nu poate fi vorba de aceeaşi persoană[351]. Adoptarea numelui lui Mihai Viteazul înseamnă desigur însuşirea programului politic al înaintaşului, din care anumite elemente erau totuşi alese într-o ordine semnificativă. Într-adevăr, în ciuda unor declaraţii târzii şi interesate[352], se pare că Mihnea nu a urmărit

---

[348] Apud Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III*, p. 27.

[349] *Istoria României*, III, p. 194, unde P.P. Panaitescu interpretează acţiunea lui Mihnea al III-lea ca „o ridicare a forţelor populare pentru eliberarea ţării de sub jugul turcesc", „un mare avânt pentru desrobire" etc.

[350] *Cronicari munteni*, I, p. 379. Daponte transcrie greşit: „Cioban-bei" (Erbiceanu, *Cronicari greci*, p. 7). El e, poate, „Iovan vaivoda" (Hurmuzaki, V^2, p. 48) şi desigur „beiul Djiven" din 1655 (Demény şi Stoicescu, *op. cit.*, p. 279).

[351] Despre acest Nicolachi în 1632, vezi Hurmuzaki, IV, 2, p. 477, 479. Nu se potriveşte cu vârsta de aproximativ 40 de ani a lui Mihnea la suirea pe tron (*Cronicari munteni*, I, p. 172). Că Mihnea ar fi fost fiul unuia din fraţii turciţi ai lui Radu a presupus N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 220.

[352] Hurmuzaki, IX, 2, p. 148, citat şi de A.F. Pribram, *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (Dispacci di Germania)*, zw. Abt., I, Wien, 1901, p. 318–319.

în primul rând obținerea independenței. Mai ușor realizabilă potrivit calculelor sale ar fi fost încheierea unui stat asemănător celui care existase în 1600–1601, încorporând Țara Românească, Moldova și Transilvania[353]. Misiunea din vara 1658 a franciscanului bulgar Gabriel Thomasi, poate același care fusese la Roma din partea lui Constantin Șerban[354], sub pretextul cererii de ajutoare pentru viitoarea revoltă antiotomană, nu voia decât să controleze în ce măsură forțele armate venețiene erau angajate în războiul cu turcii și, mai ales, să ghicească atitudinea pe care ar lua-o Habsburgii față de înlocuirea lui Rákóczi de către Mihnea. Alegerea lui Acațiu Barcsai ca principe al Transilvaniei s-a datorat atât presiunii exercitate de turci asupra dietei, cât și faptului că domnul Țării Românești avusese de înfruntat un complot al boierilor în frunte cu Pârvu Vlădescu, Evstratie Leurdeanu și Preda Brâncoveanu[355]. Atâta timp cât a prelungit primejdiosul joc dublu, Mihnea nu era, probabil, mai sincer față de creștinătate decât față de Imperiul otoman.

Ni se impune astfel o interpretare mai complexă a evenimentelor. Explicația cursului în aparență incoerent al hotărârilor domnului trebuie căutată în instabilitatea bazei sociale a puterii sale. De la început izolat de marea boierime, fără alți greci constantinopolitani în divanul său decât vornicul Manu și comisul Manta, Mihnea a căutat sprijinul dorobanților și seimenilor, a căror ostilitate față de predecesorul său, Constantin Șerban, i-a făcut în 1658 să treacă în tabăra opusă, alături de turci[356]. Este inexact

---

[353] La 21 aprilie *1658* (nu 1659), un raport al bailului de la Constantinopol semnalează tratativele duse de Mihnea la Poartă în scopul „di darli sotto la sua direttione Moldavia, Transilvania e Silistra". Datele folosite de N. Iorga, *Mihnea-Vodă (cel Rău) și uciderea boierilor munteni,* Revista istorică, V, 1919, p. 168–169, provin dintr-o lucrare citată de Șincai ca „cronica lui Galeazzo": Galeazzo Gualdo Priorato, *Storia di Leopoldo Cesare,* Viena, 1670. Cf. A. Pribram, op. cit., p. 285, o știre de la 5 septembrie 1659 că Mihnea ar fi oferit sultanului 1 500 000 taleri pentru a fi învestit principe al Transilvaniei.

[354] Hurmuzaki, IX, 2, p. 76, el fiind „antecessoribus nostris et nobis pergratum", după scrisoarea lui Mihnea către doge de la 5 iunie 1658 (A. Ciorănescu, *Documente privitoare la domnia lui Mihail Radu,* București, 1934, p. 18), Același era în 1660 la Varșovia (I. Lupaș, *Documente istorice transilvane,* I, Cluj, 1940, p. 296–298). Vezi acum și *Călători străini,* VII, p. 119–127.

[355] N. Iorga, *art. cit.,* p. 164–169; Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III,* p. 83–93.

[356] *Cronicari munteni,* I, p. 172: „intrat-au Mihnea aici în țară cu turcii și cu tătarii, ce au robit mulțime de oameni și au prădat țara, povățuindu-i dorobanții și siimenii pe unde

a susţine că acţiunile dorobanţilor şi seimenilor din 1658–1659 ar fi avut un constant caracter antiotoman. În realitate, ei au fost folosiţi în primul rând ca instrumente ale politicii interne a lui Mihnea al III-lea, ca masă de manevră şi de şoc contra boierilor. Măsurile domnului, deşi au produs o vremelnică ameliorare a situaţiei ţărănimii, urmăreau procurarea marilor sume necesare lefegiilor din oastea sa, zdruncinarea bazei economice a opoziţiei, precum şi îmbogăţirea sa personală cât mai rapidă[357]. Chiar o parte din ţăranii eliberaţi vor fi înrolaţi[358]. Totuşi în momentul înfrângerii, aceiaşi dorobanţi care-l socotiseră pe domn „înţelept şi vrednic" l-au părăsit, arestându-l chiar. Motivarea gestului este foarte interesantă: „dorobanţii şi seimenii şi alte bresle se sfătuiră ca să nu se bată cu turcii că, de să vor bate, vor răpune ţara şi vor pune în ţară paşă"[359]. Aşadar, masele populare, ale căror interese le reprezentau, în aceste împrejurări, ostaşii, au ajuns la convingerea exprimată şi de boierii din sfatul domnesc înainte de a cădea jertfă răzbunării lui Mihnea. Scena relatată de letopiseţul cantacuzinesc opune cele două concepţii de politică externă despre care a mai fost de atâtea ori vorba în cursul acestor pagini. Dar cum se face că, de la un an la altul, boieri care-l susţinuseră pe Constantin Şerban în rezistenţa lui împotriva turcilor şi-au schimbat părerea? Răspunsul lor („noi suntem o ţară mică şi făr' de oameni, neputincioasă şi făr' de ajutor de nici o putere, iar turcii sunt puternici, mari şi biruiesc toată lumea, de la răsărit pân' la apus")[360] apare dictat, în afară de consideraţii egoiste — spaima stârnită de „sabia cea lungă" a sultanului —, de alţi factori: experienţa recentului eşec al domnului precedent, neîncrederea în Mihnea care, până nu de mult, servise zelos Poarta, aversiunea faţă de cei care le luaseră locul în conducerea statului şi a armatei, încălcându-le privilegiile, şi dorinţa de a restabili un echilibru social şi politic garantat de relaţiile tradiţionale cu Imperiul otoman.

---

nu ştiia turcii şi tătarii şi pre unde niciodată răutăţile n-au umblat. Iar ei, ca nişte draci, îi duceau de robiia şi prăda". Viziunea de clasă a autorului letopiseţului citat, cantacuzinesc, nu trebuie să ne împiedice a lua în seamă această mărturie.

[357] Lia Lehr, *Mihnea al III-lea (Mihail III Radu) (1658–1659)*, Studii, 26, 1973, p. 1171–1172.

[358] „Fostu-s-au sculat o samă din rumâni de s-au fost scris dorobanţi" şi „i-au scris la slujbă", se spune ades în documente.

[359] Apud, Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 168.

[360] *Cronicari munteni*, I, p. 173, 383; II, p. 284.

Reeditând aventura tragică a lui Gaspar Graţiani, Mihnea întreţinea legături cu cazacii şi cu popoarele balcanice subjugate de turci. Raporturile cu Ucraina, probabil exagerate în versiunea transmisă de un agent veneţian la Constantinopol, ar fi datat încă dinaintea morţii lui Hmielniţki[361]. Declaraţiile lui Mihnea, ca pretendent la tronul Moldovei în 1655, cu privire la contactele sale cu rebelii mainoţi, nu erau poate decât un argument destinat să influenţeze hotărârile senatului Veneţiei, al cărui sprijin îl căuta însă mai târziu, în 1658–1659. El a cunoscut desigur pe Parčević, înapoiat la Viena din solia sa în Ucraina şi mereu activ în scopul eliberării Bulgariei printr-o acţiune comună a Transilvaniei, Ţării Româneşti şi Moldovei[362]. Proiectul unei debarcări a flotei veneţiene pe litoralul albanez, conjugată cu o răscoală în această regiune şi în Muntenegru, apare în aceeaşi vreme atât în negocierile purtate cu Mihnea de ambasadorul Republicii la Viena, cât şi în corespondenţa domnului cu episcopii ortodocşi din Albania[363].

Este locul să arătăm că studiile istorice închinate lui Mihnea al III-lea, cu puţine excepţii, au apreciat greşit o serie de iniţiatie ale domnului, tinzând să demonstreze că ţelul întregii lui acţiuni ar fi fost recucerirea Bizanţului, „un ideal mai degrabă poetic", după mărturisirea unuia dintre biografii săi[364].

---

[361] Hurmuzaki, V, 2, p. 22–23, raportul lui G.B. Ballarino la 9 octombrie 1655. Vezi şi Al. Ciorănescu, *Documente...*, p. 28. Nu trebuie uitat că succesorul lui Hmielniţki, hatmanul Ivan Vîhovski, încheiase cu Polonia tratatul de la Hadziacz (septembrie 1658) şi că în 1658, până la izbucnirea răscoalei contra lui, a luat parte la luptele reluate de poloni împotriva Rusiei.

[362] Hurmuzaki, IX, 2, p. 110–111. Prezenţa unor clerici bulgari în Ţara Românească chiar în timpul insurecţiei din 1659 este explicată astfel de unul dintre ei chiar, franciscanul Grigore din Kiprovac, însărcinat de Mihnea cu o misiune diplomatică la curtea imperială; „perche servissero a fomentare a sollevar quei popoli contro i turchi".

[363] *Ibid.*, 150, 157. Cf. Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 19, 28, despre planul de a răscula Bulgaria, Grecia, Macedonia, Tracia şi Serbia. Populaţia vlahă din Croaţia, a cărei combativitate creşte ori de câte ori românii din nordul Dunării reiau ostilităţile contra turcilor, continuă în 1660 rezistenţa antiotomană, fără a se alătura totuşi trupelor habsburgice (Hurmuzaki, IX, 2, p. 175).

[364] Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III*, p. 59–63. Cf. N. Iorga, *Bizanţ după Bizanţ*, p. 175–176.

În primul rând, solemnitatea încoronării, pe care o descriu mai multe izvoare străine, nu se abate, prin nici unul din elementele ei, de la ritualul obişnuit în asemenea împrejurări, care, după cum s-a observat cu alt prilej, era puternic influenţat de tradiţia bizantină[365]. În titulatura lui Mihnea, „eghemon" sau, în latineşte, „princeps" şi „arhidux" sunt introduse în legătură cu revendicarea vechilor drepturi ale Ţării Româneşti asupra Amlaşului şi Făgăraşului, ba chiar din cauza intenţiei de a stăpâni Transilvania întreagă şi, eventual, Moldova[366]. Pe considerente asemănătoare s-a afirmat că prototipul letopiseţului cantacuzinesc ar fi fost redactat la curtea lui Mihnea al III-lea, ipoteză desigur ispititoare[367]. Despre unele elemente ale sigiliului domnesc — coroana închisă susţinută de doi îngeri în zbor şi acvila bicefală, s-a socotit că afirmă pretenţii la tronul bizantin sau că sunt un împrumut din heraldica austriacă, pe când e de crezut mai degrabă că acest herb de fantezie a fost compus după un exemplu local care nu poate fi însă decât întrezărit[368]. Emisiunile monetare ale lui Mihnea, incontestabil un mijloc

[365] Vezi povestirea lui Paul de Alep (*Călători străini,* VI, p. 262–265). Pentru a explica asemănarea cu boneta ienicerilor, imaginată de un martor francez al scenei (Hurmuzaki, supl. I la vol. I, p. 245) Al. Ciorănescu, *op. cit.,* p. 59–60 presupune că domnul purta „pălăria împărătească bizantină". Evident este cuca, acea „scuffia d'oro" pe care o primise de la Poartă şi Mihai Viteazul (Hurmuzaki, XII, p. 696).

[366] N. Iorga, *Steagul lui Mihnea Vodă Radul în muzeul de istorie din Belgrad,* AAR, m.s.i., s. II, t. XXXVI, 1914, p. 529–535.

[367] Sergiu Iosipescu, *Letopiseţul cantacuzinesc şi tradiţia istorică a originilor principatului Ţării Româneşti,* Revista de istorie, 33, 10, 1980, p. 1875–1890. N. Iorga, *art. cit.,* p. 355, spune de fapt altceva, anume că introducerea cronicii era deja redactată înainte de 1658, sub Matei Basarab, poate de Udriste Năsturel. V. Cândea, *Letopiseţul Ţării Româneşti,* p. 678, situează în intervalul 1636–1656/1658 atât acţiunea de contopire a cronicilor româneşti mai vechi, fragmentare, într-o redacţie unitară, cât şi traducerea acestui text în greceşte. Credem că, găsind la Dealu „letopiseţul muntean" până la Mihai Viteazul şi cronica lui Matei al Mirelor, Paisie Ligaridis a realizat pentru Mihnea al III-lea, deci în 1658–1659, numai tălmăcirea în greceşte a cronicii pentru perioada 1292–1593. Rezumatul care urmează, după Matei al Mirelor, pentru anii 1593–1618 pare a fi de Macarie, cu greşelile lui cronologice, Mihai Viteazul fiind făcut a domni 13 ani.

[368] Există cel puţin un monument muntean în pictura căruia figurează atât însemnul pajurei bicefale cât şi motivul îngerului susţinând coroana: bolniţa Coziei, pictată în 1542–1543.

de a-şi înălţa prestigiul, reprezintă numai imitarea unor situaţii din trecut[369]. Mândra deviză latină („Si Deus nobiscum, quis contra nos?") este şi ea un element decorativ izvorât din barocul glorios al Europei centrale. Expresia dintr-o scrisoare din iulie 1658, în care domnul îşi oferea colaborarea în războiul antiotoman, pentru a merge până în vecinătatea capitalei sultanilor, „alle mura di Constantinopoli"[370], nu spune nimic mai mult, firească fixare a ţintei viitoarei campanii care, de fapt, nu a depăşit Nicopole şi frontiera dunăreană rău păzită.

Ce semnificaţie are atunci corespondenţa cu Partenie al IV-lea? Un sinod fiind convocat la Târgovişte în ianuarie 1659, hotărârile lui au fost comunicate la Constantinopol în luna următoare, prilejuind un schimb de scrisori între domn şi patriarh în martie şi aprilie[371]. Nu este un act insolit: exista precedentul recent al sinodului de la Iaşi din vremea lui Vasile Lupu. Apărându-se de învinuirea de a fi îmbrăţişat „credinţe nelegiuite şi adause", domnul Ţării Româneşti îşi manifesta oroarea faţă de „erezii", ca luteranismul sau calvinismul principilor Transilvaniei, şi condamna pe „noii arieni"[372]. Cu acest prilej, Partenie primea o lecţie de dogmatică, nelipsită de citarea izvoarelor, Teodoret, Kedrenos şi istoria bisericească a lui Sozomen. Ne întrebăm însă dacă această erudiţie nu este cumva a lui Paisie Ligaridis, mitropolit de Gaza, participant la sinodul de la Târgovişte, care-l va însoţi apoi pe Mihnea în refugiul din Transilvania[373].

---

[369] Luigi Gattorno, *O monetă inedită de la Mihnea-Vodă Radul,* Cronica numismatică şi arheologică, 125–126, 1943, p. 3–5, şi bibliografică citată de A. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 62, n. 1.

[370] Idem, *Documente..*p. 10.

[371] Biblioteca Universităţii din Leiden, B.P.G., 65 A, f. 1–14, 15–22, şi B.P.G. 736, f. 1–10. Vezi N. Iorga, *Două contribuţii la istoria bisericească a românilor,* AAR, m.s.i., s. II, t. XXXVIII, 1916, p. 465–483; idem, *Studii şi documente,* XXIII, p. 234.

[372] În Rusia fusese condamnat ca „al doilea Arie" protopopul Avacum, fiind martori chiar oaspeţii sirieni ai lui Mihnea (*The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch,* II, ed. F.G. Balfour, Londra, 1836, p. 300). O acţiune de recâştigare la ortodoxie a unei părţi din populaţia românească din Transilvania avea loc în 1659, cf. N. Iorga *Recherches dans les archives royales de La Haye p. 8–9.* Dacă sunt de crezut propriile-i declaraţii, domnul era înclinat spre catolicism (Hurmuzaki, V, 2, p. 56–57, 65, 70–72). Probabil că el trimisese şi un mesaj ca din partea domnului Moldovei, semnat de Gheorghe Ştefan sau de Constantin Şerban. În nici un caz nu i se adresează lui Ştefăniţă Lupu epistola papală de la 14 ianuarie 1660 (*ibid.*, p. 71).

[373] Vezi Al. Ciorănescu, *Domnia...*, p. 66, n. 2. Cf. Veress, *Documente,* X, p. 335–357, N. Iorga, *Steagul...*, p. 538, n. 1, a recunoscut asemănarea stilului dintr-un important document al lui Mihnea cu „al gramatelor patriarhale".

Că problemele de teologie ortodoxă, discutate cu o pasiune vrednică de ultimele zile ale Imperiului, se bucurau de un interes constant din partea cărturarilor din ţările române o dovedesc şi alte exemple contemporane: în biblioteca postelnicului Constantin Cantacuzino, cunoscută de Ligaridis, se găseau un rar comentariu al psaltirii, căruia i se atribuia o proveniență chiar din biblioteca de la Sfânta Sofia[374], şi operele lui Vasile cel Mare, într-o ediţie din cele mai recente, de la Paris[375].

Ce mai rămâne atunci din portretul în aparenţă atât de convingător de epigon al basileilor? Două mărturii, în realitate una singură, venind din partea vrăjmaşilor săi. Letopiseţul cantacuzinesc pretinde că Mihnea ar fi plănuit, chiar înainte de domnie, „să se scoale cu arma asupra turcilor, să-i bată şi să fie el împărat"[376]. La rândul său, Dositei Notaras, patriarhul Ierusalimului, repetă acelaşi lucru:„socotea să învingă pe otomani şi să nimicească el, nebunul, împărăţia lor şi să fie el împărat"[377]. E lesne de văzut că acuzaţia nu oglindeşte o realitate, fiind un simplu clişeu. Cheia pasajului citat din cronica munteană care l-a inspirat pe prelatul grec se găseşte după câteva pagini: „Mihnea foarte se înălţa şi să trufiia". Aşa încât, în septembrie 1659, ca în 1594 sau 1620, masacrul turcilor din Bucureşti în frunte cu un beşli-aga a dat semnalul unei lupte de apărare, nu al ofensivei care să-şi croiască larg şi repede calea prin Balcani către Bizanţ[378]. Fiind lipsit de veleităţile imperiale atribuite lui, personajul, pe care-l aştepta după şapte luni un sfârşit obscur şi obscen, poate pierde din pitoresc, dar câştigă în autenticitate.

Importanţa scurtei revolte este alta[379]. De la data înăbuşirii ei începe în istoria principatelor epoca fanariotă. În jumătatea a doua a secolului al XVII-lea expansiunea otomană nu se mai îndreaptă numai spre Europa

---

[374] E vorba de o lucrare a lui Nicetas din Serres, autor bizantin din sec. XI. Vezi *Călători străini*, VI, p. 184–185.

[375] N. Iorga, în Revista istorică, XIX, 1–3, 1933, p. 16. Ex-libris-ul grecesc nu pare a fi al stolnicului, ci al tatălui său.

[376] *Cronicari munteni*, I, p. 172.

[377] Ἱστορία περι τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, Bucureşti, 1715, p. 1205.

[378] Cf. G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 291–293. Asupra sensului evenimentelor din 1659, v. N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 233, n. 236–237. Idealizarea „unei nobile şi viteze aristocraţii", absente atunci, poate fi eronată, dar rezervele istoricului faţă de actul lui Mihnea merită atenţie.

[379] Lia Lehr, *art. cit.*, p. 1177, vorbeşte de „marea răscoală antiotomană" deşi recunoaşte că la ea a participat „un mic număr de oameni".

centrală, ci şi către nord, în direcţia Poloniei. În aceste condiţii, instalarea câte unui paşă turc la Oradea (1660) şi Kamieniec (1676) creştea riscurile de transformare a ţărilor române în paşalâcuri[380].

ÎNCEPUTUL EPOCII FANARIOTE

Anii 1711–1716 sunt în general consideraţi ca un moment determinant pentru întreruperea evoluţiei normale a societăţii româneşti, datorită înfrângerii încercării lui Dimitrie Cantemir de a recâştiga independenţa Moldovei şi a agravării conflictelor interne din Ţara Românească. Numirea fraţilor Nicolae şi Ioan Mavrocordat de către Poartă, fără recomandarea boierilor, deschide seria domnilor funcţionari ai imperiului, pentru care tronul principatelor reprezintă treapta imediat superioară celei de mare dragoman în ierarhia dregătorilor otomani. Sub oblăduirea lor, ţările române sunt conduse de o birocraţie de origine greacă. Se intensifică exploatarea economică a Ţării Româneşti şi Moldovei. În sfârşit, istoricii culturii şi ai mentalităţilor cred a putea izola şi la nivelul preocupărilor lor o epocă „fanariotă", cuprinzând, între hotarele fixate de evenimente politice, întregul veac al XVIII-lea şi primele două sau trei decenii ale celui următor, fie pentru a încrimina decalajul dintre civilizaţia occidentală şi cea din principate, fie pentru a-i găsi celei din urmă cu orice preţ valori egale cu acelaşi termen de comparaţie. Acestea sunt, dacă nu ne înşelăm, elementele noi în funcţie de care s-a făcut periodizarea istoriei moderne a românilor până astăzi.

Primele patru, la o analiză fără prejudecăţi, stabilesc o altă dată, nu pentru o inexistentă soluţie de continuitate, ci pentru o cotitură, într-adevăr hotărâtoare, de la care începe o etapă istorică diferită. În 1659, intervenţia militară otomană a nimicit o revoltă unită a Ţării Româneşti şi Moldovei, împrejurare ce nu se mai repetă în 1711 şi care constituie ultima acţiune comună de amploare în vederea eliberării teritoriului dintre Carpaţi şi Dunăre. În aceeaşi vreme apare deja raportul cunoscut dintre instituţia domniei şi funcţia de mare dragoman al Porţii: Panaioti Nikussios s-a

[380] Despre un asemenea proiect în ajunul răscoalei lui Mihnea Radu, v. Al. Ciorănescu, *Documente...*, p. 9–10.

străduit să obţină tronul Ţării Româneşti în 1659[381]. Clasa conducătoare din ţările române îşi pierde caracterul militar încă din perioada următoare morţii lui Mihai Viteazul, tinzând să-şi păstreze autoritatea pe alte căi (administrativă şi economică), date fiind prefacerile din structura forţelor armate româneşti. Domnii se înconjurau tot mai mult de o clientelă levantino-greacă, de obârşie din Pera sau Fanar. Tendinţe de sporire a sarcinilor materiale impuse de Poartă se manifestă încă din prima jumătate a secolului, accentuându-se într-a doua, când se adaugă unele contribuţii extraordinare, iar frecvenţa schimbărilor de domnie, mai ales în Moldova, ridică preţul învestiturilor[382]. Cât priveşte nivelul suprastructurii ideologice, cu condiţia să nu fie separată nejustificat perioada 1659–1711 de secolul următor, se remarcă o nedezmințită şi continuă lărgire a orizontului intelectual[383].

Cu mult înainte de închegarea unui corp de doctrină, a cărui formă deplină datează din anii 1720, considerăm că ordinea politică fanariotă se instaurează în 1659. Contactele ei cu tradiţia bizantină vor fi, în ciuda altei păreri de largă circulaţie, din ce în ce mai formale sau mai sporadice, pe măsura trecerii timpului. De aici înainte, fără a înlătura încă din cercetarea noastră multiple manifestări episodice ale acestei tradiţii în raporturile diplomatice sau culturale ale ţărilor române cu grecitatea postbizantină, se constată că ea tinde să devină apanajul exclusiv al unei familii, a Cantacuzinilor, care apelează la modelul îndepărtaţilor strămoşi imperiali.

---

[381] *Ibid.*, p. 122: „Panaioti aspira a quel posto e lo procura con le vie possibili, si crede però che il Visir non vogli privarsi di lui". De văzut şi I.C. Filitti, *Un raport catolic despre Moldova la sfârşitul sec. al XVII-lea*, Revista istorică, XII, 1926, p. 197–198.

[382] M. Berza, *Haraciul*, passim. Creşteri masive se înregistrează în epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu. O altă dovadă că pragul trecut în 1650–1660 fusese înregistrat de contemporani este scurtul rezumat al istoriei Moldovei într-o *Breve y exacta descripción de los reynos de Hungaria, Dalmacia y Morea, juntamente los principados de Transilvania, Wallachia, Bulgaria etc.*, Anvers, 1688, p. 34: „Este principado fu primeramente señoreado por sus proprios y particulares Principes, despues administrado por Governadores los quales estavan debaxo de la proteccion de Polonia, peró año mil seyscientoscinquanta y ocho, vinò este Principado a entera disposicion de los Turcos, al qual Govierno fué mandato por Weywode Jorge Bisca" (Gheorghe Ghica).

[383] Vezi şi articolul nostru, *Phanar, Phanariotes, phanariotisme*, RESEE, XIII, 2, 1975, p. 231–240, reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 339–350.

CANTACUZINII, BRÂNCOVEANU ŞI DESTRĂMAREA IDEALULUI BIZANTIN

Politica ţărilor române în această epocă depinde, într-o şi mai largă măsură decât până atunci, de situaţia lor internaţională. Cronicarul Radu Popescu, observând o restabilire temporară a păcii şi securităţii la nord de Dunăre, nu pierde din vedere cauza slăbirii regimului de dominaţie otomană: „această pace a ţării nu venea dintr-altceva fără cât împăratul avea treabă de bătea Critul şi fiind departe de noi nu aveam bântuială"[384]. Cucerirea Candiei în septembrie 1669 avea să schimbe situaţia rapid. Seria ofensivelor otomane se redeschide în 1672, prin campania din Podolia. Criza puternică prin care trecea statul polon (războiul civil din 1665–1666 adăugându-se agresiunilor externe) şi dificultăţile interne tot atât de grave ale Rusiei (răscoala lui Stenka Razin) au îngăduit turcilor să-şi asigure chiar după victoriile lui Sobieski de la Hotin şi Zorawno, unele posesiuni teritoriale, întărindu-şi astfel stăpânirea asupra Moldovei în dauna Poloniei. În aceste condiţii, nunţiul papal la Varşovia, Francesco Buonvisi, la începutul anului 1673, îşi exprima nădejdea că ţările române se vor alătura rezistenţei antiotomane[385]. În mai, corespondenţa aceluiaşi cu cardinalul Paluzzi-Altieri cuprinde referiri la propunerea lui Parčević de a se uni forţele polone cu cele româneşti, nu fără ajutor rusesc, pentru a începe marşul către capitala otomană — din nou acel *andare alle mura di Constantinopoli*[386]. Aceeaşi convingere că bulgarii se vor răscula de îndată ce armele creştine vor trece Dunărea răzbate din scrisorile nunţiului, ca şi dintr-un mesaj al lui Ştefan Petriceicu, trimis principelui Transilvaniei

---

[384] Radu Popescu, *Istoriile*, p. 133.

[385] Fr. Buonvisi, *Nunziatura a Varsavia, I (1673–1674)*, ed. Furio Diaz şi Nicola Carranza, Roma, 1965, p. 124, 155, 186.

[386] *Ibid.*, p. 209–210, 233. Vezi şi un „avviso del Signor Prencipe di Moldavia", editat de A. Theiner, *Monuments historiques*, Roma, 1859, p. 71–72, apoi de Viorica Lascu, în Anuarul Institutului de istorie şi arheologie din Cluj, XII, 1969, p. 244. Cu o misiune din partea domnilor Gheorghe Ghica şi Ştefan Petriceicu a fost însărcinat arhiepiscopul de Marcianopolis — nu Gratianopolis, identificarea editorilor, bazată pe o lectură greşită sau un „lapsus" al autorului documentului. Cf. I. Hudiţă, *Recueil de documents*, p. 183–185. Parčević era însoţit de „un signor principale di Valacchia", pe care o corespondenţă din Hamburg îl numeşte „Dicoul" (slugerul Diicul Rudeanu). La 9 august 1673, Sobieski primise un al treilea sol: „i Moldavi et Valachi li hanno spedito un nuovo inviato chiamandolo nelle loro provincie" (Fr. Buonvisi, *Nunziatura a Varsavia* p. 304).

Mihail Apaffy, din Suceava ocupată de trupele polone[387]. Memoriul adresat în septembrie 1673 regelui Poloniei de către domnii Ţării Româneşti şi Moldovei uneşte cererile de sprijin militar în scopul eliberării de turci a celor două ţări cu revendicări de ordin politic menite să consolideze aici autoritatea domnească în raport cu marea boierime[388]. Anticiparea formulei politice a lui Şerban Cantacuzino e cu atât mai interesantă cu cât în aceşti ani, 1672–1674, Cantacuzinii sunt în dizgraţie şi surghiuniţi.

Ajutorul cerut ţarului ca „împărat a toată creştinătatea" prin solia egumenului Teodor de la schitul athonit Sf. Pavel[389] era condiţionat de recunoaşterea suzeranităţii ruse, după cum, cu câteva luni mai înainte, i se oferise lui Mihail Wiśniowiecki să extindă protecţia polonă asupra celor două principate. Redactate încă în limba polonă, articolele propuse de boierii munteni în august 1674 pentru un tratat cu Rusia arată aceeaşi dorinţă de a participa în războiul antiotoman, dar răstoarnă cu totul soluţia de politică internă urmărită de Grigore Ghica şi Ştefan Petriceicu în anul precedent. Nu se revendică numai scutirea de dări şi garantarea averilor boiereşti, ci de-a dreptul legătura feudală între ţărani şi boieri, cu excluderea oricărei intervenţii a domniei în aceste relaţii (articolul 8)[390].

Se vede aşadar cum programele de guvernare, rămânând totuşi aceleaşi, sunt adoptate pe rând de domni sau de facţiunile în care este fragmentată clasa conducătoare. Între 1674 şi 1678 ambele ţări au fost cârmuite în sensul monarhiei de tip absolutist şi aulic al cărei exemplu îl dăduse Vasile Lupu. Gheorghe Duca în Ţara Românească, Dimitrie Cantacuzino şi Antonie Rosetti în Moldova îşi datorează totala impopularitate,

---

[387] *Ibid.*, p. 256; *Исторические связи*, II, p. 346.

[388] B.P. Haşdeu, Arhiva istorică a României, I, 1, 1865, p. 25–26; I. Hudiţă, *op. cit.*, p. 209. Vezi şi comentariul lui Eugen Stănescu, *Din istoria ideilor politice*, p. 315–316. Menţionat ca „un certain Katergi–Oglou" de Antoine Galland, *Journal*, p. 203, deoarece îşi datora alegerea ca domn socrului său, vornicul Gheorghe Catargiu, Ştefan Petriceicu s-a adresat tot atunci şi dogelui Genovei, cu aluzii istorice care aparţin lui Miron Costin (Columna lui Traian, IX, 1882, p. 477–478; Revista istorică, II, 1915, p. 88).

[389] T. Holban, *Două acte despre lupta da la Hotin din 1672*, *ibid.*, XXIV, 1938, p. 144–147; *Исторические связи*, III, p. 9–12, la 31 decembrie 1673.

[390] *Ibid.*, p. 25–28. Vezi şi Traian Ionescu-Nişcov, *Memoriul din 1674 al boierilor munteni către ţarul Rusiei*, Revista arhivelor III, 1960, 2, p. 244. Totuşi, Ştefan Petriceicu a acceptat aceste condiţii, ca şi Constantin Şerban.

mărturisită de izvoarele contemporane, încercărilor de a moderniza fiscalitatea şi de a face din curtea domnească, unde o boierime în mare parte levantină şi grecească păstrează riturile bizantine ale etichetei sau, cum se spune, „ighemoniconului", centrul de fapt al puterii. Este semnul timpului. Aceştia sunt oameni „moderni". Rareori, istoricul are dreptul de a folosi asemenea clişee. Totuşi, oricât ridicol ar intra într-o comparaţie care ar pune pe Aniţa de pe Podul Vechi alături de metresele lui Ludovic al XIV-lea, înfrângerea tabuurilor tradiţionale, dispreţul faţă de opinia publică sunt tot atât de vădite, aici şi acolo. Pompa serbărilor organizate la Versailles trece drept expresia cea mai strălucită a mentalităţii aristocratice din această epocă. Să ne amintim însă că, pentru a sărbători o victorie de însemnătate absolut locală câştigată de Alexandru Buhuş împotriva unui detaşament polon, „când au vinit de la oaste la Ieşi, făcutu-i-au mare cinste şi alaiu cu toţi slujitorii curţii, cu dobe, cu surle"[391]. O anecdotă povestită de cronicarul muntean Radu Popescu despre beizade Iordachi Rosetti nu e mai puţin semnificativă pentru izolarea prestigioasă a familiei domneşti, generatoare de tensiuni în cadrul clasei dominante[392]. Ca şi în Polonia vecină, se manifestă o criză a „democraţiei nobiliare", reacţii ca răscoala lui Hâncu şi Durac, a micii boierimi militare dintr-un ţinut de graniţă, contra lui Gheorghe Duca, pornită din instinctul de apărare a vechilor structuri feudale. Neculce, denunţând inovaţia („obicei rău şi spurcat") introdusă de Dimitrie Cantacuzino, care „au dat hârtii, de scriu feţele oamenilor de la mic pân'la mare", se răzvrăteşte contra unui recensământ indispensabil reaşeăzării impozitelor. Acest sistem care suscită invidii şi critici contra tiraniei şi a corupţiei vieţii de curte se apropie de modelul occidental şi nu mai are aproape nimic bizantin. Despre unul din aceşti domni, ruda lui, Neculce ştie să spună că era „neam de-mpărat creştinescu de Catacozoneşti", dar, foarte curând resentimentele lui se răzbună prin calificarea înjositoare: „geambaş de cei de la Fener din Ţarigrad"[393], ceea ce corespunde mai exact situaţiei.

---

[391] Ion Neculce, *Letopiseţul*, p. 146.

[392] Radu Popescu, *Istoriile*, p. 166. Tot aici, despre o întâlnire la Iaşi a domnilor Moldovei şi Ţării Româneşti, cu ospeţele de rigoare.

[393] I. Neculce, *op. cit.*, p. 142, 166.

Un reviriment se produce în Ţara Românească la sfârşitul lui noiembrie 1678, printr-o lovitură de stat contra „cupăreştilor", adică a membrilor familiei Rosetti, care se bucuraseră în ultima vreme de o mare influenţă la Poartă: Antonie Rosetti fiind mazilit, în locul său trece Duca[394], iar duşmanul şi ruda lor Şerban Cantacuzino, purtătorul numelui bunicului său, Radu vodă Şerban, devine domn. Îndată după numire, el primea vizita dragomanului legaţiei imperiale din Constantinopol, schimbând cu el daruri şi angajamente reciproce[395]. Într-adevăr, în cursul anilor următori, relaţiile lui Şerban cu Habsburgii se vor intensifica, ducând la noi negocieri în scopul unei acţiuni comune antiotomane.

Un plan de eliberare a ţării cu sprijinul imperialilor existase încă din 1663, tratativele fiind încredinţate de Grigore Ghica cumnatului său, spătarul Toderaşco Sturza, şi fiilor postelnicului Cantacuzino, Drăghici şi Şerban[396]. Acesta din urmă nu pare să fi avut, la începutul domniei sale, dorinţa de a stabili alte legături decât cele normale cu statele vecine, cerând protecţia lui Sobieski abia în 1680, în ajunul reluării ostilităţilor între Imperiul otoman şi Polonia[397]. Despresurarea Vienei a prilejuit o nouă orientare în politica Ţării Româneşti. În toiul pregătirilor pentru formarea coaliţiei antiotomane în care au intrat încă din 1684 monarhia habsburgică, Bavaria, Saxonia, Polonia, Veneţia şi Malta, este trimis la curtea lui Şerban Cantacuzino contele Ladislau Csáky. Prima lui misiune

---

[394] Cu un an înainte, în 1677, murise soţia lui Iordachi Rosetti, Maria, soră cu doamna Anastasia, prin care acesta era cumnat cu Gheorghe Duca, cf. N. Stoicescu, *Dicţionar*, p. 437–438, n. 3. I. Neculce, *Letopiseţul*, p. 150, afirmă că datorită lui Duca fraţii Rosetti n-au fost arestaţi în momentul schimbării de domnie. Iordachi nu mai mai apare în noul divan din Moldova, averea fiindu-i confiscată mai târziu, la cererea lui Şerban Cantacuzino.

[395] *Monumenta comitialia regni Transilvaniae*, XVI, Budapesta, 1893, p. 631–632, Marcantonio Mamuca della Torre scrie, la 9 decembrie 1678, despre Şerban: „Est egregius princeps et majestosam praesentiam habet, et valde gratus apud Turcos... et ego certe quid possim inservire ipsi libenter faciam... Multas persecutiones passus est a filiis Cupari, sed nihil proderant contra ipsum".

[396] Hurmuzaki, V, 1, p. 71.

[397] K. Waliszewski, *Archiwum spraw zagranicznych francuskie do dziejow Jaana Trzeciego*, II, Cracovia, 1879, p. 454: „Tous les advis que l'on a de Moldavie, de Valachie et de Transilvanie confirment les grands préparatifs des Turcs pour la campagne prochaine et les Hospodars de Valachie et de Moldavie ont fait sçavoir au Roy de Pologne que l'on les menace de les déposer pour mettre en leur place des Bassas".

datează din februarie 1684[398]. În acel moment, Moldova, devastată de poloni, cazaci şi tătari, era încă în stăpânirea lui Ştefan Vodă Petriceicu, care, după ce trimisese pe mitropolitul Dosoftei la Moscova cu solemne şi stăruitoare cereri de ajutor împotriva turcilor, primise şi el vizita solului împărătesc[399]. Deşi oastea lui Sobieski a fost silită să se retragă, boierii care o însoţeau în refugiu au continuat să apeleze la o nouă intervenţie polonă, urmărind fără succes nu numai înlăturarea dominaţiei otomane, dar şi eliberarea de „regimul tiranic şi despotic" al domnilor, ca statutul boierimii moldovene să fie asimilat cu cel al nobilimii polone[400].

A doua misiune secretă a lui Csáky are loc în decembrie 1685, când trupele austriece pătrunseseră până la Huedin, Transilvania fiind „confederată" cu Ţara Românească după jurământul de la Făgăraş (1 iunie)[401]. Cu această ocazie, contele primeşte un subsidiu pentru trupele ce urmau să-şi reia în primăvara următoare înaintarea, Apaffy nefiind capabil de a le opune rezistenţă, şi e însărcinat să-i cheme pe poloni în Moldova contra tătarilor. La începutul anului 1687, von Schaffgotz, plenipotenţiar imperial la Varşovia, urma să intre în legături cu Şerban, iar Csáky revine la Bucureşti pe furiş, în drum spre Polonia, spre a avea convorbiri cu stolnicul Cantacuzino[402].

---

[398] Viorica Lascu, *Documente inedite privitoare la situaţia ţărilor române la sfârşitul secolului XVII,* Anuarul Institutului de istorie din Cluj, XII, 1969, p. 232, 235, 242–243. Cf. Hurmuzaki, IX, 1, p. 313, despre întoarcerea lui la Viena, în aprilie. Virgil Zaborovschi, *Politica externă a celor trei principate (1683–1688),* Bucureşti, 1925, p. 57, datează solia lui Csáky de la sfârşitul anului 1683.

[399] P.P. Panaitescu, *Pribegia lui Constantin Şerban Basarab şi a lui Ştefan Petriceicu şi testamentele lor,* p. 420, 421; *Исторические связи,* III, p. 78–80.

[400] Miron Costin, *Opere,* p. 333–334.

[401] A. Veress, *Documente,* XI, p. 224 (semnează ca ban al Craiovei Vintilă Corbeanu), 226–227. Cf. *ibid.,* p. 231 şi, în special, 181–183. Ultimul document a fost datat de editor, cu neglijenţa sa obişnuită, din 1678, deşi, între altele, este menţionat „voievodul Constantin" Cantemir, care îşi începe domnia abia în iunie 1685. Cămăraşul Şerban, rudă cu domnul, nu poate fi decât Greceanu.

[402] *Monumenta Hungariae,* ed. G. Fraknói, II, 2, Budapesta, 1886, p. 43, 51, 65, 70, 71; V. Mihordea, *Les principautés roumaines dans la presse française au XVIIe siècle (1680–1699),* în Mélanges de l'École roumaine en France, 1932, p. 54–58; Hurmuzaki, IX, 1, p. 327. Domnul dezminte totuşi că s-ar fi întâlnit cu Csáky într-o scrisoare către marele vizir (Veress, *op. cit.,* p. 248–249). În general, despre aceste evenimente, vezi Ioan Moga, *Rivalitatea polono-austriacă şi orientarea politică a ţărilor române la sfârşitul secolului XVII,* Cluj, 1933.

Cu acest du-te-vino neîncetat de emisari se punea la cale expediţia polonă în Moldova[403]. Constantin Cantemir nu căuta decât o garanţie externă a autonomiei ţării şi propunerilor regelui „cruciat" de a i se recunoaşte dreptul ereditar la tron în schimbul colaborării sale el le va opune un hotărât refuz. Negăsind un al doilea Ştefan Petriceicu, polonii au fost siliţi să se retragă, pe când, în sectorul vestic al frontului, imperialii câştigau marea biruinţă de la Buda. Succesul armatelor habsburgice în Ungaria era totodată prima victorie după angajarea Imperiului în Liga de la Augsburg contra lui Ludovic al XIV-lea. Politica franceză rămânea favorabilă alianţei cu Poarta, proiectele ingenue ale lui Gravier d'Ortičres de recucerire a Constantinopolului şi de regrupare a Poloniei, Veneţiei şi Transilvaniei ca sateliţi ai Franţei în răsărit neavând nici o şansă de înfăptuire[404]. Rusia se alătură şi ea adversarilor Imperiului otoman în noiembrie 1686 în schimbul concesiei definitive a teritoriilor desprinse de statul polon prin tratatul de la Andrusovo.

În acest moment, fostul predicator al patriarhiei ecumenice Ieremia Cacavela traducea din italiană în greacă un „diario" al asediului Vienei, adăugând în fruntea acestei scrieri despre cea mai mare înfrângere a turcilor, la care Şerban Cantacuzino, se pare, contribuise, o dedicaţie în care este proslăvit domnul Ţării Româneşti, „fiu al împăraţilor" (υἱὸς βασιλέων). Acestuia, numit „şi împărat", deşi „principe peste o stăpânire mică" (καὶ ἀν εἰς παρά μικρὰν ἐπαρχείαν αὐθέντης καὶ βασιλεύς) i se vorbeşte despre „întregul neam nefericit şi înrobit al romeilor" care se roagă „ca Dumnezeu să întărească pe Alteţa ta Serenisimă"[405]. E un adevărat manifest întocmit parcă în ajunul viitoarei restaurări a Imperiului bizantin.

---

[403] V. Mihordea, *art. cit.*, p. 59, în iunie 1686, o solie munteană se găsea la Varşovia. Cf. Federico Cornaro, *Avvisi circa l'assedio e la presa della fortezza di Buda nel anno 1686*, ed. S. Budich, Budapest, 1891, p. 129 (1 septembrie): „Di Polonia scrivono che il Re avanzandosi col suo esercito havesse ricevuto intentione favorevole del Valacco di congiungere le sue armi e dichiararsi per li christiani".

[404] Henri Omont, *Projets de prise de Constantinople et de fondation d'un empire français d'Orient sous Louis XIV*, Revue d'histoire diplomatique, VII, 1893, p. 195–246.

[405] F.H. Marshall, *The Siege of Vienna by the Turks*, Cambridge, 1925, p. 4. Vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines*, RESEE, III, 1965, 1–2, p. 174–179, şi Paul Cernovodeanu, *Jérémie Cacavela et le protestantisme*, RESEE, XVIII, 2, 1980, p. 293–310.

Ambiţiile lui Şerban Cantacuzino nu se dezvăluiseră până atunci decât în cadrul „micii stăpâniri" în care domnea, prin intermediul unor subtile simboluri: vulturul bicefal domină pe stema care pecetluieşte pisania de la Cotroceni, ctitoria voievodului din 1679–1680, şi în alte câteva compoziţi în acelaşi timp alegorice şi heraldice. Două dintre ele împodobesc paginile liminare ale *Liturghiei* din 1680 şi *Evangheliei* din 1682[406]. Amândouă sunt comentate de „versuri politice asupra stemei luminatului şi înălţatului domn Io Şerban C.B. Voievod", iniţialele fiind prescurtarea dublului nume Cantacuzino-Basarab. Ceea ce s-a interpretat ca o expresie a revendicării moştenirii politice a Bizanţului este, probabil, numai o ilustrare a genealogiei principelui glorificat. Dedicaţiile versificate ale logofătului Radu Greceanu trâmbiţează un „God save the King" pentru fiul postelnicului Constantin şi al domniţei Elina, ţinând să sublinieze „că despre neamul părintesc pe gripsor stăpâneşte/ iar despre mumă pre deplin pre corb bine domneşte" sau „că despre tată trage de împărăţie/ şi despre mumă aşijderea de domnie". Deci, simple variaţiuni pe o temă pe care clientela familiei a continuat să o cultive şi în deceniile următoare, aducându-l pe Brâncoveanu, care era fiul unei Cantacuzine şi în linie paternă urmaşul colateral al lui Matei Basarab. Lui Şerban însuşi, în prefaţa *Apostolului* din 1683, i se atribuie o declaraţie în care Cantacuzinii „carii cu mare facere de bine s-au arătat neamului creştinesc" sunt asociaţi cu Basarabii, „carii şi aceia întru ale lor vremi multă nevoinţă au arătat... spre folosul lăcuitorilor" ţării[407]. Cel mai departe merge Dositei al Ierusalimului în scrisoarea către domn compusă ca introducere la *Biblia* din 1688. Patriarhul îşi începe discursul retoric „pre la leatul 1225 de la Hristos", cu Ioan Cantacuzino, „cel ce era păharnic şi domn Trachiei".

---

[406] I. Bianu şi N. Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, p. 261. Tot aici domnul recunoaşte: „măcar că nu asemene puterii acelora fiind noi". Încă din martie 1685, în prefaţa unei tipărituri greceşti de la Iaşi, slujba sfinţilor Serghie şi Bacchus (hram al mănăstirii Cotroceni), se menţiona originea lui Şerban, „urmaş al vechilor împăraţi încununaţi de Dumnezeu" (*ibid.*, p. 278).

[407] Vezi foarte utila cercetare a lui Dan Ionescu, *Ideal and Representation. The Ideal of the Restoration of the Byzantine Empire during the Reign of Şerban Catacuzino (1678–1688)*, RESEE, XII, 4, 1974, fig. 5, 6, şi p. 527–530. Autorul a reluat subiectul, sub titlul *Şerban Cantacuzino et la restauration byzantine. Un idéal à travers ses images, Études byzantines et post-byzantines*, I, p. 239–276.

Despre acest înalt demnitar al Imperiului de la Niceea, ca şi despre descendenţii săi până la arhontele Dimitrie care, în 1538–1539, ar fi intervenit decisiv pentru a împiedica distrugerea de către turci a bisericilor Constantinopolului, sunt întrebuinţate informaţiile din *Ekthesis chronica*, pe când datele privitoare la Basarabi au fost extrase din opera lui Chalkokondylas[408]. Concluzia la care ajunge Dositei, după o lungă expunere a îndreptăţirii lui Şerban de a ocupa tronul Ţării Româneşti, este că acest monarh cu atitudini imperiale ca ale premergătorilor săi celor mai iluştri şi-a câştigat mari merite de ctitor şi protector al lăcaşurilor de cult din Imperiul otoman, precum şi prin „curăţirea de tirani" a patriei sale (aluzie la energica lui politică de centralizare), că, într-un cuvânt, „domneşte împărăteşte". Se constată aşadar în mediul bisericesc grec persistenţa aproape neîntreruptă a acestui ideal care-i îndemnase pe domnii români din veacul al XVI-lea să-şi asume un fel de vicariat al suveranităţii bizantine. Totuşi, dacă a nutrit veleităţi mai mari decât înaintaşii săi, Şerban Cantacuzino nu le-a mărturisit poate tocmai lui Dositei, al cărui dispreţ pentru năzuinţele lui Mihnea Radu de a conduce o campanie eliberatoare până la ţărmul Bosforului îi era desigur cunoscut.

Pentru a ne apropia de ţelurile adevărate ale programului cantacuzinesc, trebuie trecut dincolo de aluziile prudente ale lui Radu Greceanu, care, în 1688, îi adresa domnului urarea: „Întinde-te ca gripsorul, spre toate stăpâneşte,/ Şi cu spata şi cu buzduganul spre vrăjmaşi izbândeşte/ Spre cei văzuţi şi nevăzuţi, cu mare biruinţă,/ Precum rugăm pre Dumnezeu cu mare umilinţă"[409]. Demersurile diplomatice ale lui Şerban se înmulţesc începând din 1685, în toate direcţiile în acelaşi timp, pentru a lăsa toate posibilităţile deschise: tratative cu hanul tătarilor în vederea obţinerii domniei ereditare drept chezăşie a fidelităţii sale faţă de Poartă[410], denunţuri către marele vizir împotriva lui Apaffy pentru a-l deposeda de principatul Transilvaniei[411], asigurări repetate lui Sobieski că-şi va uni

[408] Bianu şi Hodoş, *op. cit.*, p. 288–289.

[409] *Ibid.*, p. 283. Vezi Virgil Cândea, *Les bibles grecque et roumaine de 1687–1688*, p. 357–360.

[410] Despre aceste negocieri în care era angajat şi M. Apaffy, V. Mihordea, *art. cit.*, p. 55, o informaţie din februarie 1686, dar referitoare probabil la misiunea lui C. Brâncoveanu în Transilvania din noiembrie 1685 (A. Veress, op. cit., p. 229).

[411] *Ibid.*, p. 236–237, în iunie 1686.

oastea cu trupele polone[412] etc. În februarie 1687, calitatea de general imperial îi era recunoscută şi chiar menţionată într-un mesaj al lui Leopold I către patriarhul ecumenic Dionisie al IV-lea[413]. În revolta contra turcilor a sârbilor din Banat, încurajaţi de apropierea armatelor austriece, pare a fi avut un rol un agent al lui Şerban, un arhimandrit bosniac[414].

Până în aprilie 1687, poziţia domnului faţă de îndemnurile transmise de la Viena prin Del Monte nu se schimbă, o colaborare făţişă fiind imposibilă înainte de ocuparea Timişoarei şi Belgradului[415]. Lui Apaffy, care adăpostise pe boierii pribegi ostili lui Şerban, i se aminteşte declaraţia cancelarului Mihail Teleki că Transilvania, Ţara Românească şi Moldova trebuie să rămână solidare spre a putea rezista turcilor[416]. Manifestul adresat de împărat creştinilor aflaţi sub stăpânire turcească, însoţit de o scrisoare către Şerban, dându-i în septembrie depline puteri pentru a trata cu balcanicii, poate fi considerat ca o concesie în sensul cererilor lui Cantacuzino[417]. Acesta, având legături cu pretendentul Gheorghe Brancovici şi, după cum spune cronicarul, „cu toate capeteli sârbimei pe

---

[412] I. Hudiţă, *op. cit.*, p. 299 (9 iulie 1686); V. Mihordea, *op. cit.*, p. 65 (24 septembrie 1686). În noiembrie el scria însă vizirului: „Nos oramus ut Divina Majestas exercitui Islamitico victorias ac triumphos contra omnes suos hostes concedat" (Veress, *op, cit.*, p. 242).

[413] Vezi R.M. Grujić, *Tri pisma Kesara Leopolda I carigradskim patrijaršima,* Spomenik, 21, drugi razred, 43, 1913, p. 13–14. Reproducem un pasaj: „Exhortamur igitur Sanctitatem Vestram et omni meliori modo rogamus se nostris resolutionibus conformare, et antequam Barbari nostris viribus superioris esse possint, tractatum nostrum concludere velit; in quem finem jam plenam facultatem concessimus, Illustrissimo Generali et belli duci nostro sincere dilecto Servano Cantacuzeno Vallachiae Transalpinae Principi, ut cito ac libere cum redunitis legionibus christianis sibi vicinis accedat sub nostra augusta protectione" (9 februarie 1687).

[414] I. Radonić, *Situaţiunea internaţională a principatului Ţării Româneşti în vremea lui Şerban Cantacuzino,* AAR, m.s.i., s. II, t. XXXVI, 1914, p. 954–960. Cf. Dimitrie Cantemir, *Viaţa lui Constantin Vodă Cantemir,* p. 95.

[415] Relatarea arhimandritului Isaia (*Исторические связи*, III, p. 93) conţine rezumatul acestor convorbiri, în care a fost abordată şi problema anexării Ţării Româneşti de către imperiu.

[416] A. Veress, *op. cit.*, p. 261–262, 264–267, 270–272, 273–274, 275–276, în jurul soliei lui Pârvu Cantacuzino la curtea principelui Transilvaniei.

[417] N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 216–218; I. Radonić, *op. cit.*, p. 961–962; Hurmuzaki, V, 1, p. 136–138.

di ciea parte de Dunăre"[418], a trimis în decembrie 1687 la Viena pe Antonius Stephani, episcop de Nicopoli, un cleric bulgar catolic care mai primise asemenea însărcinări[419]. Emisarul său luând contact la Innsbruck cu ducele de Lorena, unul din comandanţii ofensivei antiotomane, Şerban se găsea în sfârşit în situaţia de a pune el condiţii şi de a accepta propunerile habsburgice numai sub anumite rezerve[420].

Poarta era informată de aceste negocieri pe care nu le putea împiedica şi ambasadorul francez la Constantinopol credea că un tratat fusese chiar încheiat cu imperialii[421]. El n-a fost, în fond, deoarece Habsburgii, cu vechiul lor dispreţ pentru vasalii sultanului, găseau excesive pretenţiile lui Şerban[422]. Aceste revendicări, după o nouă călătorie a lui Ladislau Csáky în Ţara Românească, au fost prezentate de Iordachi Cantacuzino, întovărăşit de episcopul de Nicopole, în iulie 1688[423]. Ele cuprindeau domnia ereditară şi absolută în Ţara Românească, uniune dinastică cu Moldova, recuperarea Banatului ca feudă dependentă de principatul muntean, participarea ca aliat la viitorul tratat de pace etc.[424].

Reticenţele imperialilor înaintea acestui punct de vedere, îngrijorarea domnului faţă de tendinţa austriacă de a catoliciza populaţia românească din Transilvania şi, probabil, presiunile unui grup de notabili sârbi, în frunte cu patriarhul de Peć, Arsenie al III-lea, ostil Habsburgilor din motive politice şi confesionale, au avut drept rezultat deschiderea altor tratative, paralele, cu Moscova. În urma misiunii din 1687 a mitropolitului Eftimie de Skoplje în Rusia, patriarhul Ioachim răspundea, la 14 ianuarie,

---

[418] Ion Neculce, *Letopiseţul*, p. 178. Vezi şi Radonić, *art. cit.*, p. 962.

[419] Hurmuzaki, V, p. 142–143; V. Mihordea, *op. cit.*, p. 73. Despre A. Stepančić, vezi Rajko D. Veselinović, *Dva priloga društvevo-politickoj i privrednoj istoriji XVII–XVIII veka*, Istoričeski časopis istoriskog instituta S.A.N., IX–X, Beograd, 1959, p. 239–246. Cf. *Călători străini*, VII, Bucureşti, 1980, p. 310–314.

[420] Hurmuzaki, IX, 1, 332–333 (rapoartele lui F. Cornaro sunt datate 1687 *more Veneto*, deci din ianuarie-februarie 1688), 338.

[421] Bibliothèque Nationale, ms. fr. 7171, p. 21–23, şi ms. fr. 7172, p. 260.

[422] *Istoria Ţării Româneşti (1688–1717)*, p. 13: „I-au priimit (pe soli) ca pre nişte rumâni de Ţara Românească, nu ca pre alţii dentr-alte neamuri".

[423] V. Mihordea, *op. cit.*, p. 76–77. La 13 iulie, audienţa la împărat.

[424] Cf. *Istoria Ţării Româneşti (1688–1717)*, p. 14–16, şi N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 218 urm.

cu făgăduieli de ajutor adresate lui Teodosie, mitropolitul Ţării Româneşti, alături de care se găsea fostul deţinător al scaunului ecumenic, Dionisie al IV-lea, o rudă a Cantacuzinilor[425]. La 4 iunie, călugărul Isaia de la Athos era însărcinat de Şerban cu un mesaj către ţarii Ivan şi Petru, pe care-l va preda abia în septembrie, după un lung ocol prin Transilvania, Polonia şi Ucraina. Declaraţiile solului vădesc din partea domnului o preocupare adâncă: „Dacă soarta îi va ajuta pe râmleni să fie mai tari decât turcii şi să ia sub puterea lor ţările creştine pravoslavice sau să cucerească Ţarigradul, atunci aceşti creştini pravoslavici vor ajunge mai asupriţi decât sub turci... căci atunci râmlenii vor lua toate mănăstirile şi bisericile şi le vor sili să jure unirea"[426].

Acum când se punea problema cuceririi Constantinopolului, şi nu numai a unei campanii pe malul drept al Dunării, întrebările cu privire la soarta ţărilor române şi chiar a Bizanţului încetează de a mai avea un caracter retoric. „Împărăţia păgână se apropie de pierderea cea din urmă", afirmă Isaia, stăruind să-i convingă pe tinerii ţari că ocazia este mai prielnică ca oricând pentru o intervenţie[427]. În iunie 1688 nici ambasadorul Franţei la Poartă nu-şi ascundea bănuiala că Imperiul otoman nu va mai dura încă trei ani[428]. Răsculându-se paşa din Bosnia, era de presupus că va face joncţiunea cu oastea lui Şerban Cantacuzino[429].

În zona Calafat-Vidin au loc puternice lupte între români şi turci[430]. Belgradul, asediat de trupele austriece şi bavareze, cade la 6 septembrie.

---

[425] Radonić, *art. cit.*, p. 966–969.

[426] E desigur acelaşi cleric, folosit ca agent în Banat. De reţinut şi faptul că vine tot de la mănăstirea Sf. Pavel, ca şi Teodor, trimisul domnilor români din 1675. Vezi *Исторические связи*, III, p. 88–93, şi Cercetări literare, IV, 1940, p. 96, n. 1. O scrisoare a patriarhului Arsenie şi a lui Gh. Brancovici către ţar (St. Dimitrijević, *Prilozi raspravi odonošeniji pečkih patrijarha s Russijom u XVII veku*, Spomenik, XXXVIII, 1960, p. 74) este probabil din iulie 1687.

[427] *Исторические связи*, III, p. 90–91.

[428] Bibliothèque Nationale, ms. fr. 7173, p. 180–182, şi 7174, p. 100.

[429] Hurmuzaki, IX, 1, p. 339, în iunie 1686, când se semnalează încă o răscoală în Asia.

[430] La 30 septembrie 1688, ambasadorul Girardin scrie lui Ludovic al XIV-lea: „Les chrétiens sujets du Grand Seigneur le long du Danube s'estoient revoltez, avoient pris les armes aussy bien que les Valaques sous le commandement d'un des principaux officiers du Prince Serbano et chassoient les Turcs de tous costez jusques là que ceux cy avoient abandonné Viddin" (Bibliothèque Nationale, ms. fr. 7174, p. 202).

În acest moment în care dominaţia otomană în regiunea Dunării avea zilele numărate, care ar fi fost atitudinea principalelor puteri beligerante? Intrarea în campanie a tătarilor, care ar fi urmat să pătrundă în Ţara Românească şi Transilvania, era prevăzută pentru 15 octombrie iar în caz de izbândă amândouă principatele ar fi revenit protejatului turcilor, nobilul maghiar Thököly[431]. Deşi chemate să lupte şi pe frontul de apus contra francezilor care înaintau în Palatinat, trupele imperiale se pregăteau să ierneze în Ţara Românească înainte de a-şi deschide drum către Balcani[432]. Din corespondenţa lui Şerban cu curtea de la Viena şi cu generalii ei avem putinţa de a aprecia că aceştia nu erau dispuşi să-i acorde mai mult decât confirmarea de domnie, cu dreptul la succesiune asigurat Cantacuzinilor. Relaţiile cu Moscova au contribuit la organizarea celei de-a doua campanii în Crimeea, ofensiva rusă din 1689 trebuind să fie conjugată cu o acţiune a românilor în direcţia Cetăţii Albe. Recomandarea de a nu încheia alte alianţe (cu Habsburgii sau cu Polonia) prin care cneazul V.V. Goliţîn răspundea apelului lui Şerban dovedeşte aceeaşi intenţie de a limita libertatea politicii externe a Ţării Româneşti[433].

Există un document care n-a mai fost niciodată luat în discuţie de istoriografia română şi care dovedeşte că, aparent integrate strategiei imperiului ţarilor, planurile de acţiune ale Cantacuzinilor se înscriu în realitate într-o serie dominată de cu totul altă concepţie politică, slujind nu unei puteri străine, ci intereselor româneşti. Trimisă de la Veneţia regentei Sofia Alexeevna şi fraţilor ei, încă nominal asociaţi, Ivan şi Petru, scrisoarea datează de la 23 mai 1689, deci după moartea lui Şerban-vodă, însă reflectă fără îndoială punctul *său* de vedere, pe care Iordachi Cantacuzino, fratele fostului domn, aflat atunci în calitate de sol la Viena, l-a transmis autorului. Acesta, învăţatul Ioanichie Lichoudios din

---

[431] *Ibid.*, ms. fr. 7175, p. 58 („selon les progrez qu'il fera, le Visir a promis de le revestir des principautez de Valaquie et de Transilvanie").

[432] Vezi George Coatu, *Două relaţii despre Ţara Românească la sfârşitul secolului al XVII-lea (25 august şi 1 octombrie 1688)*, Convorbiri literare, CIV, 4, 1941, p. 1–23; Viorica Lascu, *Situaţia Ţării Româneşti în 1688 într-un raport inedit al generalului Federico Veterani*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Historica, fasc. 2, 1967, p. 29–43; Dinu A. Dumitrescu, *Un „ziar" din anul 1688 despre o solie trimisă de Şerban Cantacuzino la generalul Veterani*, Studia bibliologica, III, p. 513–526.

[433] *Исторические связи*, III, p. 98.

Chefalonia, doctor de la Padova şi unul din întemeietorii Academiei slavo-latine de la Moscova, îi cunoştea pe Cantacuzini din 1683, când se oprise la Bucureşti, în trecere spre Rusia. Scriind acum despre intenţia „chesarului" Leopold de a folosi prilejul războiului antiotoman pentru a pune stăpânire, după Transilvania, pe Moldova şi Ţara Românească, el repetă avertismentul lui Cantacuzino, că „acela va fi domn al Ţării Româneşti şi a Moldovei care va ajunge cel dintâi la *Bialogorod*" . Declaraţia ar fi extrem de interesantă dacă s-ar referi la Alba Iulia, „Cetatea Albă" a Transilvaniei, şi ar fi dovada cea mai sigură că amintirea lui Mihai Viteazul îşi purta mesajul neuitat. Şerban, ca şi înaintaşul său, era deci gata să devină general imperial ca să poată realiza acea nouă unire a ţărilor române pe care o pregătea în taină. Dar, neavând la dispoziţie decât traducerea în limba rusă a originalului latin, s-ar putea avea în vedere mai degrabă Belgradul, ale cărui fortificaţii controlau atât drumul spre Balcani cât şi linia Dunării: fusese ocupat de trupele habsburgice încă din septembrie 1688. Scrisoarea se referă şi la mesaje din partea lui Brâncoveanu şi Constantin Cantacuzino, solicitând intervenţia ruşilor în Crimeea, pentru a crea în nordul Mării Negre o contrapondere. Ambiţiile adevărate ale Cantacuzinilor sunt cu atât mai greu de delimitat, cu cât au fost mult exagerate în interpretările contemporanilor. Lichoudios menţionează în acelaşi raport: „nădejdea tuturor este întemeierea din nou a împărăţiei greceşti"[434].

Dar, chiar în ajunul vastei insurecţii plănuite de domn, condiţile nu se anunţau prea favorabile realizării unor visuri de restaurare bizantină. Tot ce se poate afirma este că Şerban Cantacuzino îşi rezervase alegerea între trei soluţii posibile. Una, în cazul înfrângerii, era refugiul în Transilvania, unde Sibiul îi era deschis de imperiali[435]. O a doua, îngăduită de diploma

[434] *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными*, X, St. Petersburg, 1871, col. 1368–1370. Despre fraţii Lichoudios, vezi Ion Ionaşcu, *Cu privire la data întemeierii Academiei Domneşti de la Sfântul Sava din Bucureşti*, Studii, 17, 6, 1964, p. 1269–1270.

[435] A. Veress, *Documente*, XI, p. 291–293, datează 27 octombrie 1688, deci cu două zile înaintea morţii lui, o cerere de adăpost din partea lui Şerban Cantacuzino către M. Apaffy, care este, după cum dovedeşte analiza internă a documentului, scrisă la Hangu, în Moldova, în 1672. O eroare de 16 ani este excepţională chiar pentru această colecţie în care datările şi identificările greşite abundă!

pe care domnul o aştepta pentru a ratifica în sfârşit tratatul cu Leopold, şi-ar fi găsit punctul de plecare în consolidarea autorităţii lui Şerban în Ţara Românească, ajungându-se, apoi, prin unirea cu Moldova, la crearea unui stat-tampon între cele trei imperii rivale învecinate. Însă personajul care a fost, fără îndoială, deşi pentru scurtă vreme, unul din conducătorii jocului politic în Europa sud-estică a secolului al XVII-lea avea vederi mai larg cuprinzătoare şi mai multe corzi la arcul său. Principiul pe care l-a afirmat el cu energie este următorul: „ale cui vor fi Ţarigradul şi ţara turcească, şi mai ales, cine va lua pe sârbi şi pe bulgari, acelui suveran şi el, voievodul, cu tot pământul său, îi va fi supus"![436]. Cu sârbii şi cu bulgarii avea el legături strânse, iar patriarhul de Peć, Arsenie Crnojević, în corespondenţa lui cu Rusia care trecea prin Bucureşti, îl lăuda pe Cantacuzino, despre care „mărturii şi cronici greceşti şi smerenia noastră spunem că e din sfânta seminţie a fericiţilor împăraţi greci"[437]. Aşa încât ginerele lui Şerban, Dimitrie Cantemir, numărând tunurile şi oştenii adunaţi în 1688, a putut pretinde că aceste pregătiri se făceau „pentru recâştigarea imperiului grecesc... Şi dacă Dumnezeu va îngădui biruinţa asupra duşmanului şi luarea Ţarigradului, Şerban, ca unul ce se trage din sânge împărătesc... va fi înscăunat împărat"[438]. *În orice caz, dispariţia sa bruscă, înainte ca politica sa empirică, de abilităţi tactice, să fie supusă încercării focului, a împiedicat trecerea de la nostalgii la acţiunea efectivă.*

29 octombrie 1688: domnia lui Constantin Brâncoveanu se deschidea prin două acte vrednice de a se adăuga ambele la celelalte de-a lungul şirului cărora am urmărit supravieţuirea mentalităţii bizantine. *Ales* domn, într-un moment în care consultarea boierilor pentru a schimba ordinea succesiunii la tron avea sensul unei condamnări a guvernării personale a predecesorului, Brâncoveanu a găsit de cuviinţă să nu accepte imediat. De foarte multe ori, ceea ce hotărăşte încă atitudinile oamenilor acestei vremi,

---

[436] *Исторические связи*, III, p. 93.

[437] N. Kapterev, *Придавления к изданию творени свяых отцов в русском переводa*, St. Petersburg, 1889, p. 40.

[438] D. Cantemir, *Viaţa lui Constantin Cantemir*, p. 95. Convenţia cu Rusia pare deci a fi fost numai o legendă de familie, căci el adaugă o paranteză semnificativă: „cum spune faima"... Însă din 1692, aceeaşi explicaţie a tratativelor simultane cu Habsburgii şi Romanovii era prezentată de Marsili (C. Giurescu, N. Dobrescu, *Documente şi regeste*, p. 67–68).

făcându-le greu de înţeles uneori pentru noi, nu este elementul personal, ci intenţia de conformare la un model. Iată un principe care refuză tronul. Este oare singurul? Precedentul lui Ieremia Movilă în Moldova (1595) ca şi al lui Boris Godunov în Rusia (1598) pot fi invocate, deoarece se inspiră dintr-o tradiţie atestată şi de recomandarea lui Constantin Porfirogenetul, oricât de mare ar fi distanţa dintre împăratul bizantin şi imitatorii săi[439]. Pe de altă parte, figurând ca promotor al tipăririi Bibliei româneşti pe foaia de titlu a celor mai multe exemplare, Brâncoveanu lua asupră-i patronajul unui monument cultural capabil să-i asigure prestigiul nu numai în întregul sud-est european, dar până şi în mijlocul creştinătăţii orientale în alte ţinuturi de cultură bizantină periferică[440].

Totuşi, în cei 26 de ani ai domniei sale, iniţiativele care atestă o sensibilitate la tradiţia bizantină, deşi numeroase, nu sunt cele mai caracteristice, din cauza deplasării interesului către civilizaţia din Europa occidentală, precum şi datorită intensificării tensiunii dintre imperiile vecine, ceea ce îngrădeşte autonomia politică a ţărilor române.

„Nu există prezent istoric fără amintiri şi fără presentimente"[441]. Generaţia care a dispărut odată cu decapitarea lui Brâncoveanu în 1714, cu excepţia Cantacuzinilor, doi ani mai târziu, şi chiar cu moartea în exil a mai tânărului Dimitrie Cantemir (1723) a avut sentimentul că trăieşte un destin excepţional într-o epocă fără precedent. Mărturiile în acest sens sunt foarte numeroase.

„Cumplitele acestea vremi ale oştirilor", spune pisania pusă de Brâncoveanu însuşi la Biserica Domnească din Târgovişte. „Nenorocitele acestea vremi", îi răspunde ca un ecou tânguitor cronicarul curţii. Nu e

---

[439] Ieremia declară, exact ca Brâncoveanu: „am părăsit aşa de mari şi aşa de îndestulătoare bogăţii ce aveam" (N. Iorga, *Studii şi documente*, XI, p. 710). „Foarte cu greu jugul stăpânirii a lua părându-i-se, în multe feluri s-au apărat", spune istoriograful oficial Radu Greceanu, *Istoria*, p. 56. Cf. declaraţiile lui Brâncoveanu însuşi: „au hotărât că jugul domniei ţării noastre mi se cuvine mie şi să mă încing cu conducerea-ei, de care eu nu sunt vrednic" (*Исторические связи*, III, p. 106) sau: „am luat Domnia Mea jugul acesta asupra Domniei Mele" (N. Iorga, *Documente privitoare la Constantin-Vodă Brâncoveanu*, Bucureşti, 1901, p. 174–175). Vezi şi *Istoria Ţării Româneşti (1688–1717)*, p. 6, pasaj eliminat la prelucrarea mai târzie a lui Radu Popescu, *Istoriile*, p. 188.

[440] V. Cândea, *art. cit.*, p. 367–376.

[441] Raymond Aron, *Dimensions de la conscience historique*, Paris, 1961, p. 201.

încă atitudinea critică cu adresă directă, caracteristică pentru urmaşii de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ci un fatalism care se referă deopotrivă la conjunctura istorică şi la situaţia geografică a unei patrii pe care n-a ocolit-o nici o invazie. După Miron Costin, resemnat faţă de „cumplite acestea vremi de acmu, de nu stăm de scrisori ce de griji şi suspinuri", Constantin Cantacuzino mărturiseşte că „vremile şi oamenii acum s-au iuţit foarte", mitropolitul moldovean Gheorghe constată şi el: „sunt aceste vremi iuţi şi grele", Greceanu deplânge „nestatorniciia şi turburarea vremilor" etc.

Cu o frecvenţă obsedantă revine expresia „această biată ţară" — cuvintele înseşi ale lui Brâncoveanu —, „această ticăloasă de ţară" — la Antim Ivireanul şi alţii —, înlocuită uneori cu „această becisnică de ţară" sau „această săracă de ţară"[442]. Nu e un patos convenţional, ci un geamăt de suferinţă adevărată. „Ţara piere", dacă năvălesc tătarii[443]. Pacea de la Karlowitz este salutată de stolnicul Cantacuzino ca o binefacere pentru „această ţară pustiită de războaie şi deznădăjduită"[444].

În aceste condiţii, singura politică posibilă era cea a lui Vasile Lupu, reluată după o jumătate de veac în cealaltă ţară românească, cu un succes care a chezăşuit durata îndelungată a unei domnii de mare prestigiu cultural. „Revoluţiile" pe care le va înregistra Del Chiaro în admirabilul său reportaj, evenimentele politice şi militare consemnate anual de cronicari frânează orice acţiune antiotomană. Pendularea între cele două imperialisme rivale, cel catolic şi cel ortodox, echivalând în ultima instanţă cu neutralitatea, este determinată de diversele episoade ale relaţiilor dintre Imperiul otoman şi celelalte mari puteri din această regiune.

În 1695, înainte de bătălia de la Lugoj, sunt reluate tratativele cu imperialii de la punctul în care rămăseseră cu şapte ani mai devreme şi Brâncoveanu obţine chiar garanţii pentru dinastia sa prin acordarea titlului ereditar de principe al Sfântului Imperiu. Înfrângerea şi moartea lui Veterani zădărnicind negocierea „ponturilor" propuse de domn, acesta va trimite, după cucerirea Azovului, o solie la Moscova. În chiar săptămâna în care Eugeniu de Savoia câştigase victoria de la Zenta,

[442] Andrei Pippidi, în *Viaţa românească*, 9, 1973, p. 84–85.
[443] *Istoria Ţării Româneşti (1688–1717)*, p. 128.
[444] Scrisoare inedită (9 aprilie 1699) către lord William Paget.

trimisul lui Brâncoveanu expunea înaintea ţarului Petru planul unei campanii la care ar fi participat alături de Rusia nu numai Ţara Românească şi Moldova, ci şi sârbii, bulgarii, macedonenii, albanezii[445]. Cu acest prilej, alianţa cu Rusia era prezentată ca o politică de familie a Cantacuzinilor, amintindu-se vechile raporturi dintre Alexei Mihailovici şi Constantin postelnicul, stabilite încă din 1668, prin intermediul unor agenţi activi ai politicii antiotomane, Paisie Ligaridis şi fraţii Branković[446]. Unul din ei, „despotul" Gheorghe, fusese între timp arestat de austrieci, ispăşindu-şi în captivitate ambiţia de a domni peste toţi sârbii. În Transilvania, mitropolitul Teofil îşi dăduse consimţământul la unirea religioasă cu Roma în primăvara anului 1697, motiv pentru care, în septembrie, Brâncoveanu îi destăinuia ţarului teama sa ca „fugind de şarpele agarenilor să nu cadă din nou în gura papistaşilor numiţi Iezuviţi". Protectorul ortodoxiei devenea inevitabil, în întortocherile retoricii bizantine a solului brâncovenesc, „autocrat şi monarh al lumii întregi". Pretenţiilor austriece de hegemonie la Dunăre şi chiar dincolo de ea li se opune acum, în 1698, refuzul transmis prin alt cleric balcanic, cândva ocrotit de Şerban Cantacuzino şi devenit apoi emisar al propagandei religioase şi politice a Habsburgilor, Ilia Matejanić[447]. Şi domnul Moldovei, Antioh Cantemir, încearcă o apropiere de Rusia, pe care caută să o împiedice Brâncoveanu, din cauza legăturilor sale cu Costineştii, Antioh Jora şi alţi boieri moldoveni din opoziţie[448].

Pacea încheiată de Rusia cu Poarta în iulie 1700 n-a întrerupt aceste tratative, dovadă faptul că, la sfârşitul aceluiaşi an, patriarhul Dositei al

---

[445] *Исторические связи*, III, p. 118–121. Aici asigurarea: „vom lupta nu ca oamenii ci ca leii pentru patria şi neamul nostru". Cf. *ibid.*, p. 127–131.

[446] Stevan Dimitrijević, *Prilozi raspravi odnošaji pečkih patrijarha s Russijom u XVII veku*, p. 68, 69–70.

[447] *Monumenta Slavorum Meridiaonalium*, XVIII, p. 321–323; N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1901, p. XVI. Cf. raportul din 1697 publicat de I. Bianu, *Vito Piluzio*, Columna lui Traian, 1883, p. 267–268, despre legăturile cu Veterani şi Buonvisi. Vezi şi Del Chiaro, *op. cit.*, p. 32. Vezi şi, Karol Telbizov, *Quelques données sur la personnalité et l'activité diplomatique de Ilija Matejanić*, Études balkaniques, XI, 1975, 1, p. 99–102.

[448] *Исторические связи*, III, p. 129; Johann Georg Korb, *Diary of an Austrian Secretary of Legation at the Court of Czar Peter the Great*, I, Londra, 1863, p. 153–154.

Ierusalimului îl chema pe Petru să reia lupta cu ajutorul eristavilor georgieni, chiar în răstimpul în care regele lor, Arkil, se afla refugiat la Moscova[449]. După acest exemplu, deşi primise de la Habsburgi un adăpost în Transilvania, pentru viitorul nesigur, şi Brâncoveanu îi cerea ţarului în 1700–1701, pentru el, pentru Cantacuzini şi pentru Constantin Duca, noul domn al Moldovei, intrat în familie prin căsătorie, titlul de cneaz, precum şi dreptul de azil pe teritoriul rus. Desigur, ne vine greu a ni-l imagina astăzi îmbătrânind ca Dimitrie Cantemir la vreuna din moşiile sale din Ucraina. Succesele lui Petru împotriva suedezilor între 1702 şi 1704 încurajau pe sârbi, bulgari, albanezi şi muntenegreni, ale căror pregătiri de răscoală erau cunoscute la Bucureşti[450]. Aici, găzduiţi de domn, se întâlneau mitropoliţii de Pogoniana (1693), Dristra (1696), Târnovo, Sevastia şi Varna (1707), Adrianopol, Sofia, Nysa şi Hierapolis (1693–1708), patriarhii Ierusalimului Dositei (1692, 1693, 1697, 1698, 1701–1702), şi Hrisant (1708), al Alexandriei Gherasim al II-lea (1694, 1708–1709), al Antiohiei Atanasie al III-lea (1700–1703) etc.[451].

Capii ortodoxiei prigonite nu erau numai conducătorii spirituali, ci şi politici ai lumii postbizantine şi din exilul lor aurit plănuiau fără îndoială dezrobirea meleagurilor pe care se vor putea atunci întoarce. Dar aceste proiecte nu depăşesc faza diplomaţiei discrete sau a complimentelor cu tâlc — de exemplu, măgulirea lui Brâncoveanu printr-un panegiric al lui Constantin cel Mare. Când, în preajma răsunătoarei biruinţe de la Poltava, sârbi din Srem, Bačka şi Banat îşi manifestă revolta contra imperialilor şi intenţia de a se alătura românilor din amândouă principatele într-un viitor conflict cu turcii, este evident că principala forţă antiotomană urma să fie Rusia[452]. Poate mai puţin convins decât vărul său Toma Cantacuzino că „împărăţia aceasta turcească o va lua dracul în curând“[453], şi, în orice caz, atent la echilibrul politic dintre statele învecinate, Brâncoveanu continua în acelaşi timp negocierile cu Habsburgii, a căror stăpânire se întinsese

---

[449] *Исторические связи*, III, p. 160. Cf. D. Marshall Lang, *op. cit.*, passim.

[450] *Исторические связи*, III, p. 184–190.

[451] N. Iorga, *Constantin-Vodă Brâncoveanu, viaţa şi domnia lui*, Bucureşti, 1914, p. 192–193; idem, *Bizanţ după Bizanţ*, p. 187.

[452] *Исторические связи*, III, p. 312.

[453] Aceasta în 1703, apud N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 458.

asupra Transilvaniei numai ca o primă etapă a înaintării spre sud, relații care-l nemulțumeau pe ambasadorul Franței la Poartă[454].

Evenimentele ce au precedat și au urmat conflictul din 1711 arată limpede că față de apariția armatelor ruse pe malul Dunării, factor nou și decisiv pentru situația internațională din sud-estul Europei, existau patru opțiuni posibile.

Cea dintâi, acceptarea cumpenei instabile, pregătirea rezistenței la o lovitură, din orice parte ar fi venit ea, politica de tergiversări. Ea nu pleacă din șovăielile incapacității de a evalua unde este riscul mai mic, ci din hotărârea de a nu angaja țara în nici o aventură primejdioasă. Este politica prudentă, conservatoare, a lui Brâncoveanu[455]. În mai 1711, după ce-și asigurase încă o dată protecția imperială în cazul că ar fi silit să se retragă în Transilvania, după ce încercase chiar, cu concursul Rusiei și al opoziției boierești moldovene, să realizeze unirea dinastică cu principatul Moldovei, domnul îi trimitea subsidii lui Dimitrie Cantemir, ale cărui intenții le cunoștea bine, dar nu neglija nici aprovizionarea armatei turcești[456]. Vestea înfrângerii de la Stănilești o va comunica generalului conte de Stainville, comandantul trupelor habsburgice masate în apropierea frontierei de apus, fără un cuvânt de regret pentru eșecul ofensivei creștine, fără a pomeni măcar numele celui care pierduse în aceste împrejurări tronul Moldovei[457].

---

[454] Vezi denunțul de la 26 iunie 1707 contra lui Brâncoveanu: „il continue à favoriser les Allemans, comme il faisoit auparavant; j'ay prié de m'envoyer une lettre pour le Grand Seigneur ou le Grand-Visir contre ce prince, afin que je fusse en estat de parler plus hautement, on ne m'a fait aucune réponse de la cour". Ferriol adaugă ironic: „Il faut que le Roy ne veuille pas attaquer un petit prince comme celuy de Valachie" (Emile Varenbergh, *Correspondance du marquis de Ferriol, ambassadeur de Louis XIV à Constantinople*, Anvers, 1870, p. 175–176).

[455] Vezi apologia ei de N. Iorga, *Valoarea politică a lui Constantin Brâncoveanu*, București, 1914, în fond o pledoarie în favoarea neutralității României la începutul primului război mondial.

[456] Idem, *Constantin Vodă-Brâncoveanu...*, p. 196–199. Informația despre finanțarea de către Brâncoveanu a insurecției din Moldova, provenind din textul condicii domnești de socoteli din 1709–1714, ne-a fost comunicată de prof. Ion-Radu Mircea, care avea să publice aceste „însemnări de taină" în Manuscriptum, 16, 4, 1985, p. 7–33.

[457] British Museum, Additional Ms. 37 358, f. 389 (Târgoviște, 31 iulie). Regretul, sincer sau ba, și l-a exprimat față de țar, cf. L. Demény și P. Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI–XVIII*, București, 1974, p. 168.

În 1713, cu mai puţin de un an înainte de masacrarea sa şi a familiei sale, el credea că „pacea va fi multă vreme" şi, spre deosebire de Cantacuzinii încrezători în putinţa unei revanşe a ţarului, se păstra faţă de Rusia într-o rezervă cu atât mai mare cu cât era informat despre sprijinul acordat Porţii de Ludovic al XIV-lea şi de „crăiasa Engliterii", Ana. Despre ceea ce, în adâncul cugetului său, putea nădăjdui, după cum se spune în scrisoarea citată, care provine din anturajul său, „către nimeni Măriia Sa Vodă n-au răsuflat pân în cest ceas nimic"[458].

A doua variantă, reconstituită din ansamblul demersurilor diplomatice din anii 1709–1714, se dovedeşte a fi participarea la războiul antiotoman în condiţiile vasalităţii faţă de Rusia. De punerea în aplicare a formulei de mai multe ori propusă în a doua jumătate a veacului precedent se preocupă până în 1709 Constantin Duca, Antioh Cantemir, Mihai Racoviţă, iar în 1711 o parte a boierimii moldovene, care a ajuns chiar la o înţelegere directă cu ţarul peste capul lui Dimitrie Cantemir şi care va obţine vremelnic câştig de cauză în privinţa regimului oligarhic cerut de ea prin al doilea tratat încheiat cu Rusia, la 28 iunie[459].

Aceleaşi erau şi ţelurile urmărite de conducătorii răscoalei din Albania, Muntenegru şi Macedonia între 1711 şi 1712. Nu este încă suficient de limpede până unde se angajase în această direcţie politica grupului de familie Cantacuzino-Racoviţă, cimentat prin căsătoria hatmanului Dumitraşcu, fratele lui Mihai-vodă, cu Ilinca, fiica spătarului Mihai Cantacuzino. Probabil cu consensul unchilor săi, Constantin şi Mihai, Toma Cantacuzino trecuse cu arme şi bagaje în tabăra rusă şi înrola la Kiev în 1712 pe balcanicii care luptaseră sub ordinele fraţilor Miloradović contra turcilor[460].

Expresia pe care a căpătat-o cea de-a treia soluţie, alianţa cu Rusia, prin obligaţiile bilaterale prevăzute la Luţk în martie 1711 şi concretizate

---

[458] N. Iorga, *Scrisori de familie ale vechilor Brâncoveni*, p. 186–191.

[459] Andrei Pippidi, *Politică şi istorie în proclamaţia din 1711*, p. 933–939.

[460] *Ibid.*, p. 931–932. Interesant este şi amănuntul că, în 1712, pe sigiliul patriarhului de Peć Moise Rojović apare o acvilă cruciată întoarsă spre dreapta, timbrată de o coroană, amintind deci stema Ţării Româneşti (Rad. M. Grujič, *Pečeti srpskih patriarha krajem XVIII početkoi XVIII veka*, Glasnik srpskog naučnog društva t. XIV, fasc. 8, 1935, p. 233–239.

prin diploma acordată de Petru I lui Dimitrie Cantemir, prezintă indiscutabil un caracter original, omagiul faţă de ţar fiind aici redus la vocabular, ce deghizează, de nevoie, o situaţie fundamental diferită. Învăţatul domn nu a organizat numai, ca alţii, o mişcare de eliberare, ci a trecut la înfăptuirea ei[461]. În momentul în care în Moldova circulau deja manifestele comandamentului rus, când înarmarea ţării era încă în curs, proclamaţia domnească scrisă în limba latină (ca şi textul convenţiei de la Luţk) în scopul difuzării ei peste hotare, reflectă faptul că, în concepţia autorului ei, era vorba de un stat independent. Şi în cealaltă direcţie, a unităţii teritoriilor româneşti de la est şi sud de Carpaţi, adânc înţeleasă de cărturar, domnul făcuse un pas, cerând moştenirea lui Şerban Cantacuzino — şi căpătând-o, cu firman de la Poartă[462].

Pentru alăturarea politică de Imperiul habsburgic nu s-a mai pronunţat nimeni, casa de Austria fiind în acea vreme reţinută de războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei. În schimb, n-au lipsit partizanii, puţini, ce-i drept, ai celei mai complete supuneri faţă de Poartă, nu atât din teama de intervenţiile străine cât din ură personală împotriva lui Brâncoveanu. Tragedia acestuia, de care vor profita pentru scurtă vreme Cantacuzinii, apoi N. Mavrocordat, se datorează, de fapt, trădării grupului de familii boiereşti Băleanu-Golescu-Ştirbei, uneltitorii unui şir întreg de conspiraţii[463].

În concluzie, cum poate fi caracterizată politica ţărilor române din aceşti ani, în raport cu tradiţia? Ceea ce interesează aici nu este temperamentul autoritar al lui Şerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu ori

---

[461] M. Berza, *Dimitrie Cantemir, omul politic şi istoricul,* Analele Universităţii Bucureşti, istorie, XXIII, 1, 1974, p. 9–10; Maria Holban şi Ludovic Demény, *Originalul şi traducerea latină a „diplomei lui Petru I" dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzând condiţiile tratatului moldo-rus din 1711,* Studii, 26, 5, 1973, p. 1067–1078.

[462] Andrei Pippidi, *art. cit.,* p. 929–930.

[463] Inexplicabil, cercetătorii au ignorat un document important, editat de Th. Codrescu în *Uricariul,* IX, p. 162–166 (după prima publicare în „Voinţa naţională", nr. 547, 4 iunie 1886): memoriul adresat de boierii olteni lui Eugeniu de Savoia, de la Târgu-Jiu, la 6 septembrie 1720, acuzând pe Ivaşcu Băleanu şi pe C. Ştirbei că „au vândut în mânele păgânilor pe Constantin Vodă Brâncoveanu cu toată familia Cantacuzineştilor, prin mijlocirea Golescului, pentru că Golescu au făcut cu voia şi îndemânarea celor mai sus zişi, au dat în mâinele lui Neculae Vodă cărţile cele cesaricești spre plinirea voiei Băleanului şi a păgânilor". Despre legăturile de rudenie dintre conspiratori, înrudiţi de altfel şi cu Brâncoveanu, vezi N. Stoicescu, *Dicţionar,* p. 117–118, 187, 246–248.

Dimitrie Cantemir, ori ceremonialul prin care se exteriorizează ideile lor despre guvernare, sau, în sfârşit, cultura lor politică şi istorică, toate elemente care au contribuit, nu involuntar, să creeze contemporanilor impresia că Bizanţul supravieţuieşte la curtea domnilor români. În afară de găzduirea prelaţilor *in partibus*, Brâncoveanu face danii, ca Justinian, la Sinai, unde s-a aflat şi portretul lui, după ce membri ai familiei lui fuseseră pelerini acolo, şi are în bibliotecă pe toţi istoricii bizantini. Dar, porniţi pe calea analogiilor amăgitoare, de ce n-am vorbi de psaltichia scrisă pentru el de ieromonahul Filotei sin agăi Jipei aşa cum Michel-Richard de Lalande compunea, în aceeaşi vreme, *Musique pour les grands soupers du roy* şi motete pentru capela de la Versailles? Poate că, într-adevăr, reşedinţa de la Mogoşoaia nu a imitat vilele de pe malul Brentei[464]. Totuşi, grădina palatului domnesc din Bucureşti era desenată „după bunul gust italian", cu simetria care distinge până şi crângurile plantate pe-atunci[465]. De asemenea, unul dintre tinerii români trimişi la studii la Veneţia a învăţat acolo pictura, zugrăvind, la întoarcerea sa la Târgovişte, icoane[466]. În frecventarea unor mari centre universitare din occidentul Europei, Padova în primul rând, de către o generaţie de cărturari români sau greci stabiliţi în ţările noastre[467], apoi în năzuinţa generaţiei următoare de a păstra aceste legături intelectuale, în calea cărora vicisitudinile politice începeau a ridica iarăşi stavili, ni se pare a vedea unul din factorii care au minat idealul devenit conservator al unei „basileia" îndărătnic zidite între hotarele ortodoxiei.

---

[464] Faţă de poetica evocare a lui G.M. Cantacuzino, *Izvoare şi popasuri*, Bucureşti, 1934, p. 180–188, vezi rezervele lui Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II, Bucureşti, 1965, p. 143–153.

[465] A.M. Del Chiaro, *Istoria della moderne rivoluzioni della Valachia*, p. 21, 27.

[466] *Ibid.*, p. 50. Vezi G. Potra, *Un târgovişteanstudent la Veneţia*, Acta Valachica, Târgovişte, 172, p. 201–208.

[467] Virginia Vasiliu, *Constantin Brâncoveanu e il cattolicesimo*, Ephemeris Dacoromana, III, 1925, p. 116; E.D. Tappe, *The Greek College at Oxford, 1699–1705*, Oxoniensia, XIX, 1954, p. 92–111; idem, *Alumni of the Greek College at Oxford, 1699–1705* Notes and Queries, vol. 2, nr. 3, 1955, p. 110–114; idem, *Eustathius Placicus, a Physician at the Court of Brâncoveanu, studies at Oxford*, Revue des études roumaines, p. 221–223.

Destrămarea acestui ideal de o longevitate excepţională a avut desigur şi alte cauze decât lărgirea contactelor cu o cultură de tip diferit. Scena, descrisă de o cronică, a întâlnirii dintre sultan şi Brâncoveanu este semnificativă: „domnul descălica şi ingenunchea şi când trecea împăratul să pleca cu capul la pământ"[468]. Într-o asemenea împrejurare, o realitate umilitoare se impune brutal, alungând nălucile unei glorii clandestine. Decăderea autorităţii domneşti nici nu este, de altfel, de dată atât de târzie. Cu o jumătate de veac înainte, domnul Ţării Româneşti nu se adresa padişahului decât „aşternându-şi faţa la pământ, după ce şi-a frecat obrajii de binecuvântata pulbere a cinstitelor picioare ale Măriei Sale preaputernicului şi fericitului şi mărinimosului şi dreptului sultan"[469]. Textele contrazic acea senină prosperitate din cauza căreia asasinarea lui Brâncoveanu a fost considerată de contemporani ca o răzbunare a zeilor împotriva unui nou Policrate. În fond, coexistenţa ambelor aspecte în societatea românească de la sfârşitul veacului al XVII-lea îi dă acesteia originalitate şi complexitate. Şi, în cele din urmă, Brâncoveanu a reuşit o moarte exemplară, refuzând înjosirea supremă, ireparabilă, a renegării, întocmai ca un arhonte bizantin din 1453[470].

O componentă „bizantină" se poate recunoaşte şi în ideile lui Dimitrie Cantemir. Autorul erudit al Istoriei Imperiului otoman o datora educaţiei sale în Stambul, a cărui inimă rămăsese bizantină. În cercul de cărturari fanarioţi din preajma patriarhiei, unde a avut ca tovarăşi de învăţătură pe Constantin Duca şi pe Mavrocordaţi, viitorii săi rivali, beizadeaua a deprins cultura eclectică creată de convieţuirea greco-turcă. Lista, adeseori

---

[468] *Istoria Ţării Româneşti (1688–1717)*, p. 69. Vezi şi alte pasaje din izvoare ce reflectă aceeaşi situaţie, comentate de Eugen Stănescu, în *Cronicari munteni*, I, p. XL–XLI.

[469] A. Decei, *Relaţiile lui Vasile Lupu şi Matei Basarab cu Poarta în lumina unor documente inedite turceşti*, Anuarul Institutului de istorie Cluj, XV, 1972, p. 70.

[470] Despre relatările contemporane ale execuţiei, vezi L. Baidaff, *La mort de Constantin Brâncoveanu et la presse européene (1714)*, RHSEE, VI, 1929, p. 64–76, şi Andrei Pippidi, *Constantin Bâncoveanu personaj al abatelui Prévost*, Studii de literatură universală, XVI, 1970, p. 168–169, 178–179. O scenă *identică*, a decapitării marelui duce Luca Notaras şi a fiilor săi, este descrisă de Ducas, *Istoria turco-bizantină*, p. 382–384. Relevăm, în corespondenţa lui Brâncoveanu editată de S. Dragomir, *art. cit.*, (supra. n. 464), p. 60, declaraţia că este oricând „gata a-şi vărsa sângele pentru credinţa ortodoxă".

citată, a învăţaţilor pe care îi cunoscuse astfel, cuprinde nume care au mai fost întâlnite în paginile precedente, ca Ioan Cariofil, Sevastos Kymenites, şi mulţi alţi deţinători ai moştenirii culturale bizantine. Dar capitala vechilor împăraţi îi vorbise şi mai direct, prin monumentele ei: Atmeidanul, fostul Hipodrom al lui Justinian, biserica Sfinţilor Apostoli, Sfânta Sofia, mănăstirea Peribleptos numită în vremea mai nouă Sulu Manastir, şi încă multe alte lăcaşuri, a căror folosinţă, în împrejurări asupra cărora Cantemir a adus mărturia sa îndoielnică[471], fusese lăsată creştinilor. Din alte referinţe întâlnite în opera sa rezultă că a cunoscut şi reşedinţa de la Selymbria a lui Ioan al VI-lea Cantacuzino, în legătură cu care citează pe Nikefor Gregoras. Priveliştea acelor ruine de pe ţărmul Propontidei, cărora le aplică un melancolic distih persan, atribuit Cuceritorului, cu ecouri din *Şahname*, îi inspira reflecţia: „Palatele falnice ale vechilor împăraţi greci astăzi nu sunt alta decât icoana jalnicei pustiiri a stăpânirii lor. Nu locuiesc acolo decât, cum am văzut, bufniţele şi liliecii"[472].

Imaginea perioadei dinainte de 1453 nu i se formase numai din cercetarea arhivelor patriarhiei ecumenice[473]. Informaţia lui Cantemir se sprijină pe autoritatea istoricilor bizantini şi este îmbogăţită de izvoarele editate de Crusius pentru epoca următoare[474]. Între observaţiile lui pătrunzătoare cu privire la ce va fi pentru Gibbon „decăderea şi prăbuşirea Imperiului roman", ne mulţumim să relevăm aici doar cea despre originea Marii Schisme, explicată raţionalist prin întemeierea statului lui Carol cel Mare în Occident: „cu despărţirea împărăţiii şi despărţire bisericii tot de odată au purces"[475].

---

[471] Vezi Al. Elian, postfaţă la Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului*, p. 283–301.

[472] *Istoria imperiului otoman*, I, p. 141.

[473] *Despre Coran*, trad. Ioan Georgescu, Cernăuţi, 1927, p. 48, unde e citată şi relatarea unui „Eupraiota", care va fi mare postelnic în 1710–1711, în timpul domniei lui Cantemir în Moldova.

[474] Al. Elian, *loc. cit.*, p. 290, se îndoieşte că Dimitrie Cantemir ar fi cunoscut *Turcograecia*. Totuşi, el a citat-o în *Descrierea Moldovei*, p. 138.

[475] *Hronicul*, p. 349. Concluzia lui Cantemir („aceste la scriitori bisericeşti lăsând, la treaba noastră să venim") consună cu tendinţa iluministă a istoricilor contemporani din apus.

În realitate, criza începe, în viziunea lui Dimitrie Cantemir — ca şi a unor istorici moderni —, de la moatea lui Heraclius în 641[476]. „Împărăţiia de la vremile lui înnainte, cu spurcată dăscăliia lui Muhammed Psevdoprofitului, şi mai mult cu viteze armele lui şi următorilor lui, tare au început a se struncina şi din toate părţile a să scutura". De la „saracheni" la turcii osmanlii, istoricul nu şovăie să recunoască legătura şi progresele ofensivei antibizantine: „cu neîncetat pas înainte au păşit, până au sosit lucrul la mişeliia şi mizeriia, care acum cu toţii o plâng şi de să va mai întoarce vreodată plânsul acesta în râs şi bucurie, unde Dumnezău ştie carele în mâna sa au închis cunoştinţa şi a vremilor şi a anilor"[477].

Întrebării de mai sus, ce frământa deopotrivă pe istoric şi pe omul politic, îi găsim ecoul în altă pagină a lui Cantemir care tratează problema raporturilor Moldovei cu Poarta cuprinse pe parcursul a două secole, între lupta pentru libertate şi umilitoarea tiranie a „barbarilor"[478]. De aceea, când Muhzur-aga îi va pune pe cap cuca domnilor, Cantemir, „acest descendent de răzeşi cu atitudini de porfirogenet"[479], se va îndemna să afirme răspicat că urmează „părintelui şi fratelui nostru spre stăpânirea şi ocârmuirea moşneanului nostru pământ"[480].

Sub efectul unui calcul politic, din necesitatea de a-şi susţine cu argumente poziţia independentă în dialogul cu ţarul, el va accentua caracterul autocratic al domniei care-i fusese acordată încă din 1693 prin alegerea boierilor şi miruirea de către doi patriarhi. Din acelaşi motiv, descrie de două ori ceremonia învestiturii domnilor, plină de glorioase amintiri bizantine[481]. Vorbind despre prerogativa lor de a confirma pe episcopi, în legătură cu care evocă şi conflictul dintre papalitate şi

---

[476] Valentin Al. Georgescu, *Rénovation de valeurs européennes et innovations roumaines chez D. Cantemir*, RESEE, XX, 1982, 1, p. 16–23.

[477] *Hronicul*, p. 334.

[478] *Istoria imperiului otoman*, I, p. 297, n. 87.

[479] Expresia aparţine lui M. Berza, *Activitatea istoriografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *300 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, 1974, p. 28.

[480] I. Bianu, *Comunicări mărunte*, Buletinul comisiei istorice a României, I, 1915, p. 306–308, document dictat de însuşi domnul, la 18 decembrie 1710.

[481] *Istoria imperiului otoman*, I, p. 700 şi urm., n. 34. *Descrierea Moldovei*, p. 157–167.

imperiu, Cantemir subliniază că „nici unul din principii creştinilor n-o mai are în afară de autocratorul Rusiei"[482]. Mai aproape de capătul vieţii, în anii petrecuţi în Rusia în calitate de curtean al lui Petru cel Mare, fostul domn îi va oferi acestuia, ca unui nou Justinian, sfaturile anacronice ale diaconului Agapet[483].

Fireşte, în cadrul epocii, între cărturarii din aceeaşi generaţie sau mai vârstnici se mai pot descoperi analogii. Se poate vorbi chiar de atitudini comune faţă de principalele probleme dezbătute. Punctul de vedere al lui Nicolae Milescu asupra cauzelor prăbuşirii Imperiului bizantin nu se deosebeşte de cel al lui Cantemir[484]. Spiritul în care Constantin Cantacuzino tratează Bizanţul şi îl situează în istoria universală nu e departe de încercarea de „teorie a civilizaţiilor" a aceluiaşi Cantemir din *Monarchiarum physica examinatio* şi reprezintă tot un apel la acţiune împotriva dominaţiei otomane. Continuarea sa firească se găseşte în politica stolnicului şi a urmaşilor lui.

Această politică are motivări psihologice adânci în cunoaşterea trecutului de independenţă a ţării şi în respectul pentru tradiţia dinastică a ţării. Discipol al tatălui său şi al lui Antim Ivireanul, Ştefan Cantacuzino avea în biblioteca sa *Învăţăturile lui Neagoe Basarab*[485], *Viaţa lui Nifon*[486], *Letopiseţul Cantacuzinesc* şi cronica foarte recentă a lui Radu Greceanu[487]. Alături de izvoarele care îi prezentau exemplul

[482] *Ibid.*, p. 127, 353.

[483] Vezi şi mai sus, nota 287. Cf. C. Şerban, *Jurnalul lui Ivan Ilinski (1721–1730)*, Studii, VIII, 1955, p. 131.

[484] Reamintim că N. Milescu are şanse de a fi traducătorul povestirii lui Nestor-Iskander în româneşte. Textul se referă la discordiile civile care au slăbit rezistenţa bizantină („între împăraţi şi boierii greceşti foarte mare împărăchiiare se făcuse pre aceale vremi") şi la trădarea latinilor („taliianii şi franţozii de mult se cerca să ia Ţarigradul şi pentru aceaia nu-i deteră ajutoriu" etc.) Vezi N. Iorga, *Une source negligée*, p. 16–17. Despre prototipul din sec. XIV care a stat la originea succesivelor prelucrări, vezi Cyril Mango, *The Date of the Anonymous Russian Description of Constantinople*, Byzantinische Zeitschrift, 45, 1952, p. 380 urm.

[485] Biblioteca Academiei, Filiala Cluj, ms. 109, descris în nota preliminară la ediţia F. Moisil, Dan Zamfirescu, G. Mihăilă, p. 107–108.

[486] Ms. Cluj 115, vezi I. Crăciun şi A. Ilieş, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne*, p. 147.

[487] Ms. Cluj, 112, v. *ibid.*, p. 159, 177. Exemplul lui Ştefan Cantacuzino nu e singurul: Mihai Racoviţă cunoştea cronica lui Miron Costin (Livia Bacâru, *Quelques supralibros*

Cantacuzinilor şi Basarabilor, în politica domnului a avut un rol şi tendinţa familiei sale de a se considera moştenitoarea legitimă a tronului bizantin. Manifestări ale acestei concepţii sunt grandioasele portrete colective de la Filipeşti şi Măgureni, zugrăvite de Pârvu Mutu[488], pisania ctitoriei de la Mironeşti-Ilfov, din 1668, ridicată „în amintirea părinţilor, moşilor, strămoşilor şi bunicilor în veci pomeniţi" — şi una şi alta urmărind glorificarea acelei „Cantacuzena domus" despre care scrie stolnicul[489]. Rezultatele acestui comportament se simt până târziu: ne gândim la diplomele acordate în 1730 şi 1735 mănăstirii greceşti Olympiotissa de către pretendentul Radu Cantacuzino, unul din fiii lui Ştefan, care îşi proclamă drepturile ereditare ca descendent al lui Constantin cel Mare![490]. Numai printr-o totală nesocotire a realităţii se explică tentativa lui Radu de a provoca o răscoală în Balcani în 1744 pentru a dobândi tronul Ţării Româneşti, în timp ce fratele său Constantin ar fi devenit despot al Serbiei[491]. De astă dată, mişcarea de eliberare proiectată ar fi fost îndreptată împotriva stăpânirii austriece şi nu a turcilor, ceea ce dovedeşte că faza în care insurecţiile din sud-estul european erau subordonate scopului învierii Bizanţului fusese definitiv depăşită[492].

Fără îndoială, modificarea condiţiilor politice şi restructurarea corespunzătoare a ideologiei nu sunt favorabile unor asemenea aventuri. Prin expresia sa culturală s-a accentuat specificul naţional al fiecăruia

---

des voivodes roumains, în volumul *Bibliophilie au Pont Euxin*, Constanţa, 1973, p. 101–102, despre ms. rom. 103 de la Biblioteca Academiei).

[488] Al. Tzigara-Samurcaş, G. Balş şi N. Ghika, *Biserica din Filipeştii de Pădure*, Bucureşti, 1908, p. 28–44.

[489] A. Veress, *Documente*, XI, p. 338.

[490] E.A. Skouvaras, *Olympiotissa*, p. 515–525. Vezi pe larg Andrei Pippidi, *„Fables, bagatelles et impertinences"*, în *Études byzantines et post-byzantines*, I, Bucureşti, 1979, p. 284–293.

[491] V. Mihordea, *Les frères Cantacuzènes et le projet de révolte des chrétiens des Balkans*, Balcania, VI, 1943, p. 129–144 (cu bibliografie), şi, mai recent, Pirin Boiagiev, *Vlad Boţulescu et Partenij Pavlovic*, RESEE, XVIII, 2, 1980. p. 287–292.

[492] Mai târziu, Atanasie Comnen Ipsilanti îl va considera pe socrul lui Matei-vodă Ghica, intrigantul fanariot Iordachi Mihailopol, „capabil de a restaura imperiul bizantin" — se înţelege, fără să se pună măcar un moment în discuţie. Vezi N. Iorga, *Au fost Moldova şi Ţara Românească provincii supuse fanarioţilor?*, AAR, m.s.i., s. III, t. XVIII, 1936, p. 361.

dintre popoarele sud-europene care-şi vor duce de-acum înainte lupta lor proprie pentru independenţă. În ţările române s-a creat un nou echilibru odată cu înscăunarea fraţilor Nicolae şi Ioan Mavrocordat. Primele generaţii din această familie sunt încă ataşate tradiţiei: de pildă, Constantin Mavrocordat conspectează autori bizantini[493]. Dar fiul său, „beiul nebun" Alexandru, este mândru că este al şaselea domnitor din neamul său, nu se făleşte cu strămoşi bizantini, ci cu vechimea serviciilor aduse de familia lui Porţii[494]. Datorită acestei nobilimi creştine de funcţionari otomani, deciziile politice cu privire la soarta principatelor se iau la Constantinopol, unde patriarhia, încă, şi din ce în ce mai mult ambasadele exercită o mare influenţă: „izvorul puterii revine în vechea capitală bizantină"[495]. E numai un fel de a vorbi, căci aşa fusese şi în cea mai mare parte a secolului precedent, iar caracterul bizantin al Constantinopolului, o vreme menţinut doar în preajma patriarhiei ecumenice, se ştersese mult mai repede decât prin colţuri de provincie greacă sau la marginile ariei culturale care altădată recunoscuse prestigiul Bizanţului. Prin urmare, influenţele care vor iradia de acum înainte din centrul Imperiului otoman spre ţările noastre vor fi: una orientală, alta neogreacească şi a treia occidentală, primele două trecătoare iar ultima întărită la Bucureşti şi la Iaşi de condiţiile bine cunoscute. Răspunsul românilor la toate trei dă civilizaţiei noastre din secolul al XVIII-lea o complexitate fascinantă, dar componenta ei bizantină e foarte redusă.

Se poate spune că cei care au subminat cel mai eficace continuitatea spirituală a Bizanţului au fost, dintre toate popoarele sud-estului, grecii. Întâi, prin acapararea aprigă a unei părţi din viaţa politcă şi culturală a acestei zone pe care, ca o compensaţie pentru pierderea statului lor, s-au străduit s-o facă mai bizantină decât era, ceea ce a stârnit îndreptăţite şi firesti reacţii de împotrivire. A doua oară, când au părăsit ei înşişi visul bizantin. Pe când diaspora rămânea intransigentă în ostilitatea ei faţă de turci, grecii din Imperiu, sau numai majoritatea lor, au devenit cu timpul

[493] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 620. Vezi şi H. Omont, *Missions archéologiques*, II, p. 685, n. 3, lecturile lui Draco Suţu în 1731, între care colecţia de la Paris a istoricilor bizantini, multe texte ale Părinţilor şi altă literatură ortodoxă, dar şi Lucian sau Iulian Apostatul.

[494] N. Iorga, *Textes post-byzantins I. Chronique de Constantin Maurocordato et de son fils Alexandre*, Bucarest, 1939, p. 27.

[495] Idem, *Bizanţ după Bizanţ*, p. 11.

atât de conciliaţi, încât în a doua jumătate a secolului al XVII-lea un înalt prelat ortodox putea să declare: „deşi e adevărat că suntem sub stăpânirea sultanului turcesc, totuşi trăim, datorită cârmuirii sultanului, fără frică ori nelinişte". Fanarioţii din veacul al XVIII-lea s-au orientat spre colaborarea cu sistemul politic otoman, spre o cultură occidentală selectată şi spre o nouă identitate compensatoare, cea oferită de antichitatea elenică. Ceea ce deschide, *pe la mijlocul acestui secol*, o etapă nouă nu numai în relaţiile româno-greceşti ci şi în istoria ideilor pentru întreaga Europă de sud-est. Nu vom urma dincolo de acest prag dispariţia treptată a formelor devitalizate în care mai dăinuie trecutul. Acest trecut redus la cunoştinţele scolastice este acum înregistrat pasiv, fără a mai fi confruntat cu prezentul ca element capabil să-l explice şi să-l influenţeze.

Astfel, urmărirea interferenţelor şi ramificaţiilor unei tradiţii politice care n-a trecut fără urme pe pământul nostru regăseşte, la capăt, constatarea bine cumpănită a lui N. Iorga: „Dacă Bizanţul acesta s-a putut apropia de noi, aducând devierea noastră de la viaţa populară veche şi de la viaţa occidentală, venită prin unguri şi poloni la crearea statelor noastre, dacă Bizanţul s-a putut înstăpâni la noi, aceasta n-a fost prin caracterul său grec şi nici din devoţiunea noastră specială pentru ortodoxia pe care de multă vreme am prefăcut-o aşa cum corespunde cu sufletul nostru, ci, dacă el s-a apropiat de noi şi noi ne-am apropiat de acest Bizanţ, s-a făcut pentru că, prin ctitoria romană rămasă în instinctul claselor populare ale noastre, care, ele, au creat domnia, noi ne recunoaşteam în baza romană a lui"[496].

Poate exagerând prin idealizarea unei Rome fără repere cronologice precise, fără îndoială tributară acelei „Völkerpsychologie" a cărei tradiţie se exercita încă asupra contemporanilor învăţatului, dar faţă de care istoricii moderni sunt mai sceptici, caracterizarea a reuşit să surprindă sugestiv trei aspecte ale aceluiaşi proces istoric, pe care le-am numi creaţie spontană, influenţă aculturantă şi imitaţie, contopite într-o singură realitate. Un anumit tipar politic şi cultural a fost preluat şi adaptat de alte state decât acela care-şi revendica făurirea lui, aşa încât să le imprime popoarelor care l-au moştenit, înainte ca ele să-şi dobândit conştiinţa de sine, o direcţie de dezvoltare? La această simplă întrebare, istoria ideilor

[496] Idem, *Ce e Bizanţul*, Bucureşti, 1939, p. 21–22.

datorează un răspuns pe care, dacă nu trece de speculaţiile abstracte pentru a discerne presiunea multiplă a situaţiilor economice şi sociale asupra reprezentărilor mentale, nu-l poate da. Ceea ce nu înseamnă că la un moment dat concepţia pe care o societate şi-o formează despre propriul său destin, sensul pe care ea-l atribuie, pe drept sau pe nedrept, istoriei sale proprii, nu au, la rândul lor, o acţiune capabilă să modifice realitatea.

Pentru români, ca şi pentru slavii de sud, au continuat şi după dispariţia Bizanţului relaţiile economice şi religioase cu Constantinopolul, pe când literatura şi celelalte forme ale creaţiei artistice au mai purtat mărturie, timp îndelungat, despre comunitatea de viaţă spirituală de pe cuprinsul fostului imperiu. Deosebirea, cătuşi de puţin evidenţiată într-un studiu al savantului bulgar Ivan Dujčev, *Byzance après Byzance et les Slaves*[497] (în paginile căruia nu-l întâlnim citat pe N. Iorga, autorul formulei din titlu şi al primei tratări de ansamblu a subiectului) este că, în timp ce cucerirea otomană se înstăpânea peste ruinele statelor slave din Balcani, în nordul Dunării prezenţa unor state româneşti, în limitele autonomiei lor, a permis şi menţinerea unei tradiţii politice. Ea, ca şi manifestările culturii bizantine în formă slavonă care se întâlnesc aici, a fost expresia cea mai adecvată a unui stadiu de dezvoltare istorică ale cărui baze materiale rămân aceleaşi pentru întreaga civilizaţie preindustrială sud-est europeană. Deci suntem îndrituiţi să ne întrebăm dacă, în secolele XV–XVIII, această tradiţie politică, în măsura în care a luat fiinţă şi prin aportul vecinilor din sud şi s-a reflectat şi asupra lor, nu ar trebui socotită ca una singură pentru toţi, construită pe baza unui sistem de valori comun, transmis din generaţie în generaţie. În cursul acestei transmiteri, el s-a modificat lent, după ritmuri variabile de la un popor la altul, care sunt chiar acelea în care sistemul de relaţii sociale s-a adaptat prezentului condiţiilor de producţie. Când caracterul arhaic al relaţiilor pe care le presupunea tradiţia bizantină a devenit vădit, numai atunci ea a fost înlocuită de noi idei-forţă, a căror acţiune a accelerat procesul de modernizare. Pe de altă parte, dacă tradiţia bizantină a fost într-adevăr a tuturor popoarelor din sud-est supuse dominaţiei otomane, cei care i-au asigurat supravieţuirea, românii, au văzut-o ca un mijloc de a-şi păstra identitatea politică. Aceasta a fost cauza eficienţei ei istorice.

---

[497] I. Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo*, II, Roma, 1968, p. 287–311.

Fig. 26. Maria din Mangop, doamnă a Moldovei între 1472 şi 1477, se trăgea din neamurile bizantine Gabras, Asan, Paleolog şi Tzamplakon, unchiul ei fiind David Comnen, ultimul împărat al Trapezuntului. Acoperământul mormântului ei de la Putna, cu vulturi bicefali în colţurile din stânga sus şi dreapta jos.

Fig. 27. Petru Şchiopul (în dreapta), cu fratele său Miloş şi fiul acestuia, Vlad, zugrăviţi în naosul bisericii de la Bucovăţ în 1574.

Fig. 28. Medalia lui Rudolf II după victoria de la Guraslău (1601), mărturie a „planului dacic" al Habsburgilor (dupa o stampă de la Biblioteca Academiei).

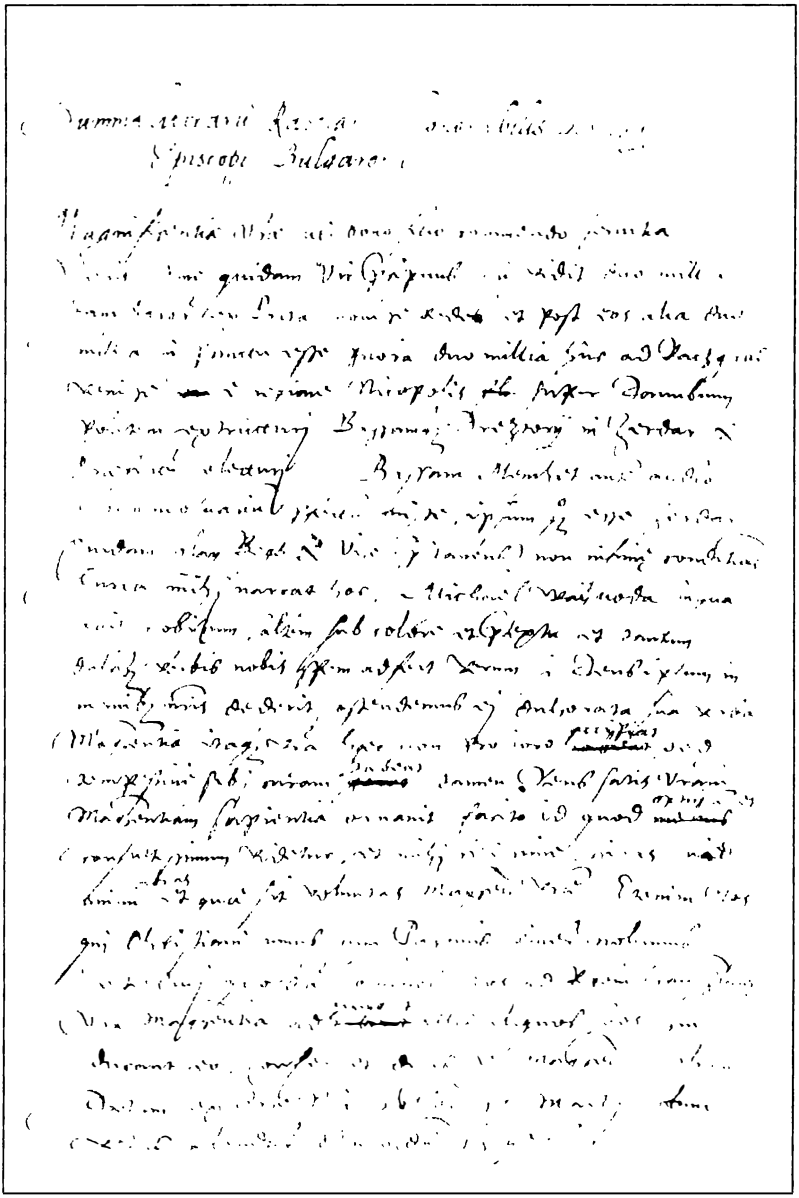

Fig. 29. Scrisoare a mitropolitului de Târnovo, Dionisie Rallis-Paleolog, către Mihai Viteazul, 19 martie 1597 (Biblioteca Polska din Paris, ms. 3, f. 261), în legătură cu alăturarea bulgarilor şi grecilor la lupta antiotomană.

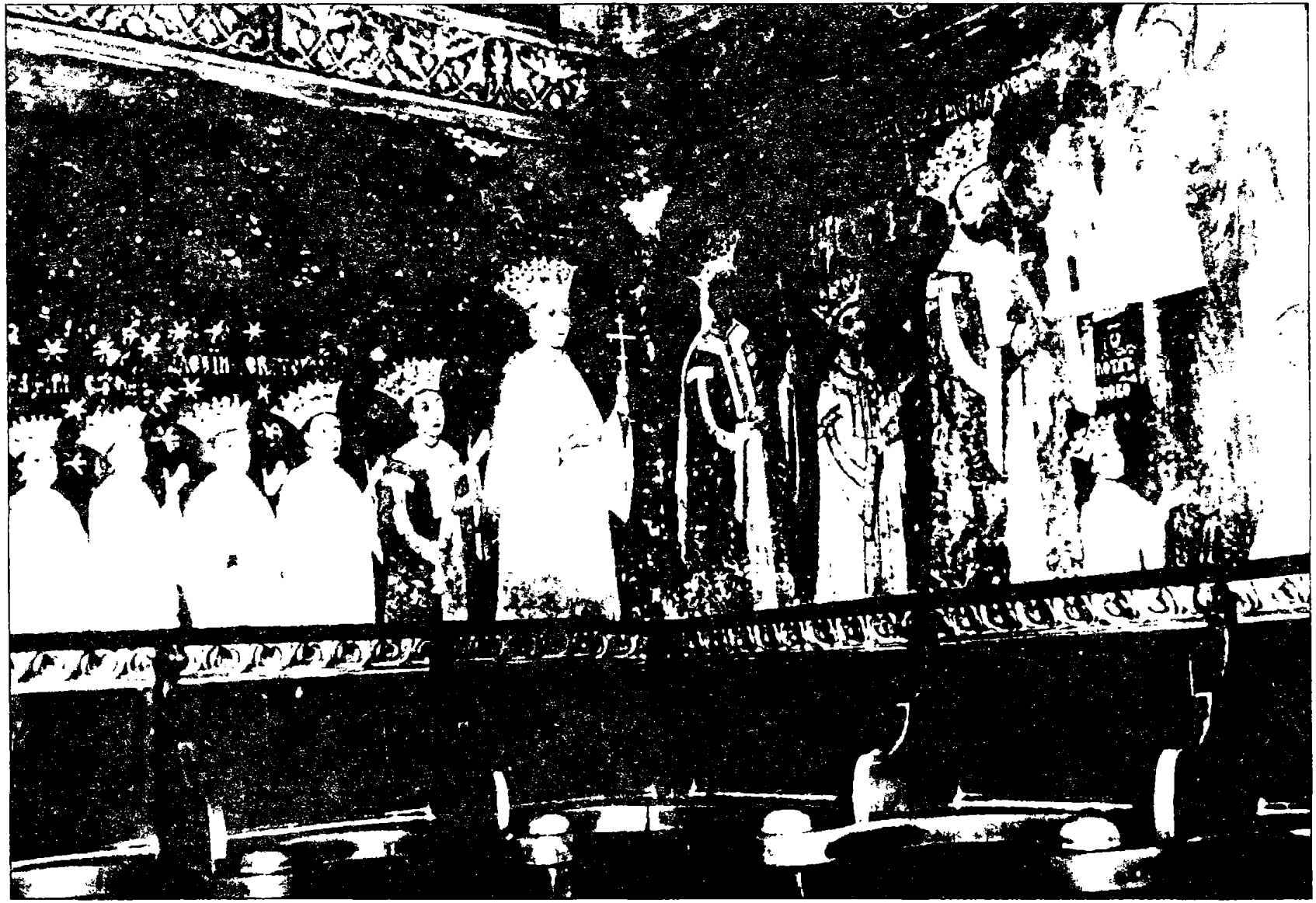

Fig. 30. Ieremia Movilă şi familia sa în tabloul votiv de la Sucevița.

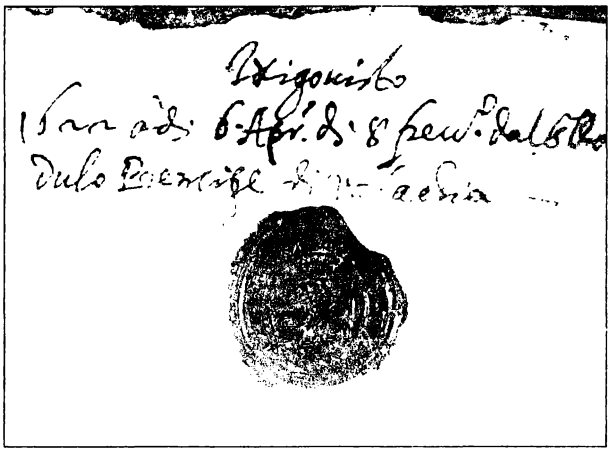

Fig. 31. Sigiliul lui Radu Mihnea, cu stema Țării Românești, pe o scrisoare de la 8 februarie 1622 (Arhiva Istorică din Dubrovnik).

Fig. 32. Chiril Lukaris, portret din 1632 la Biblioteca Publică și Universitară din Geneva (foto J. Arlaud). Publicat de N. Iorga, *Un portret constantinopolitan*, Revue de l'art ancien et moderne, XLVII, 1, 1925.

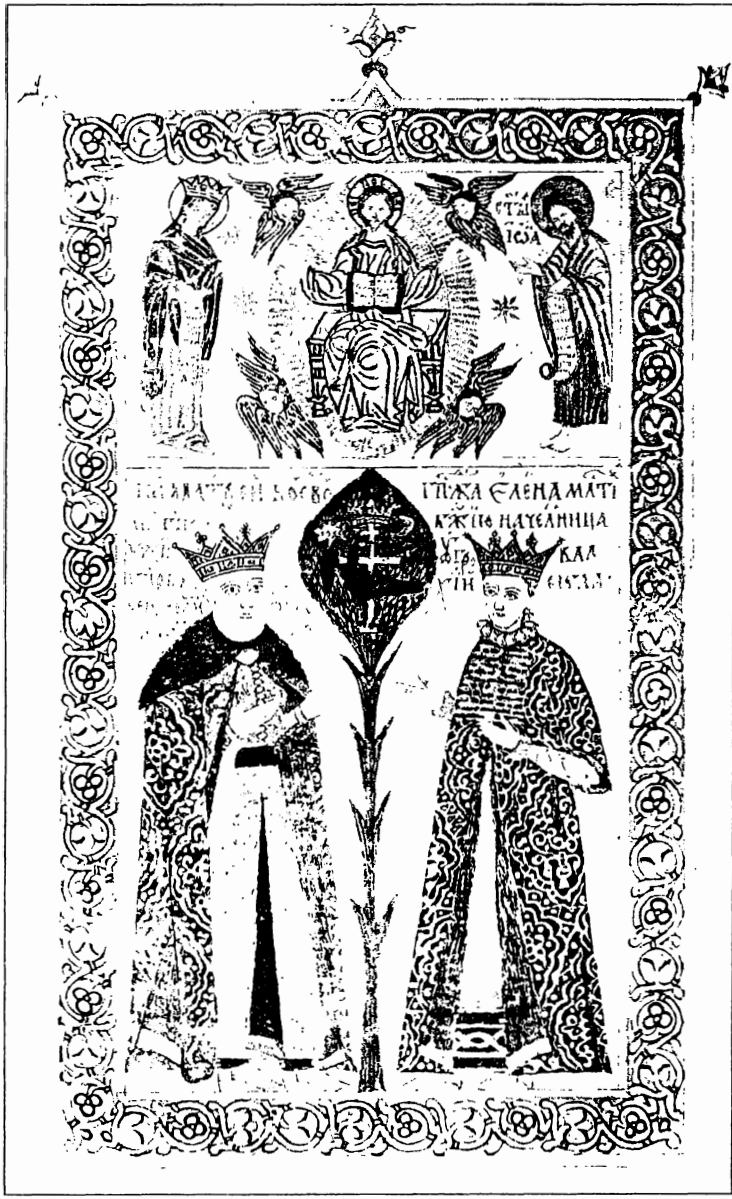

Fig. 33. Matei Basarab şi soţia sa, Elina. Miniatură de Radu Sârbul (1653–1665) într-un liturghier slavon de la Mănăstirea Brâncoveni, la Muzeul de Arta al României.

Fig. 35. Şerban Cantacuzino, detaliu din portretul său de la Mânăstirea Sinaia, pictat către 1695, poate de Pârvu Mutu.

Fig. 34. Gheorghe Duca și familia sa în tabloul votiv de la Cetățuia, pictat în 1672.

Fig. 36. Constantin Brâncoveanu, portret în ulei din 1704, la Mănăstirea Sf. Ecaterina de la Sinai (copie la Muzeul de artă brâncovenească de la Mogoşoaia).

Fig. 37. Constantin Brâncoveanu, portret din 1713, ilustrând *Psaltichia* dedicată domnului de ieromonahul Filotei (Biblioteca Academiei, Stampe).

Fig. 38. Tabloul votiv de la Răchitoasa (după 1738), reprezentând, de la dreapta la stânga, pe împărații Teodosie și Arcadie, domnii Moldovei Grigore Ghica, Nicolae Mavrocordat și Mihai Racoviță, precum și familia ctitorului (după I. Tanoviceanu, *Marele spătar Ilie Țifescu și omorârea lui Miron și Velișco Coston*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXIII, 1910.

Fig. 39. Ultima expresie a tradiției și, totodată, imagine fidelă a societății românești, tabloul votiv de la Stanești-Gorj (1726–1733), în care figurează domnul (Gr. Ghica), boierii (din familia Știrbei) și țăranii. După o fotografie de Al. Tzigara-Samurcaș.

POST-SCRIPTUM

Această carte, începută în 1971 şi pentru prima oară încheiată în 1975, a continuat totuşi să crească până astăzi, când este în sfârşit încredinţată tiparului, cu tot ce autorul a câştigat între timp ca experienţă şi cu o bună parte din ce s-a mai adăugat ca informaţie prin cercetările mai noi, ale sale şi ale altora. La capătul unei lungi şi anevoioase strădanii, cineva învaţă să se ferească de vorbele de prisos. De aceea, desluşirile care urmează nu vor intra în detalii, subliniind numai principalele concluzii ale lucrării şi arătând prin ce se distanţează ele de punctul de vedere al predecesorilor, cât şi de afirmaţiile prea categorice cărora acesta le-a dat naştere, în ultima vreme. Apoi, în puţine cuvinte, vom mărturisi datoriile de recunoştinţă adunate în zece ani de zile.

Interesul temei este dublu. Ştiinţa noastră istorică şi-a pus demult problema raporturilor dintre Bizanţ şi ţările române, pe diferite planuri: cultural (în cel mai cuprinzător sens), instituţional, politic etc. Ele prezintă o particularitate, un considerabil decalaj cronologic care face ca ele să nu ia sfârşit odată cu încheierea existenţei statelor bizantine (Constantinopol, Moreea, Trapezunt), ci să dăinuie până ce ţările române intră într-o altă zodie istorică, în epoca modernă. În concepţia deschizătoare de drum a lui Nicolae Iorga despre moştenirea bizantină în Europa de sud-est, ţările române s-au identificat vremelnic cu Imperiul, deşi, paralel, structurile şi idealul bizantin n-au fost deodată părăsite nici la Constantinopol, nici în multe şi mărunte autonomii locale risipite pe întreg cuprinsul spaţiului cultural şi politic odinioară numit Bizanţ, nici în Rusia sau chiar în statele caucaziene. Caracterizarea sintezei politice şi culturale româneşti, în care elementul de origine bizantină s-a manifestat cândva precumpănitor, se sfârşeşte chiar prin comparaţia poetică cu „acele frunze care mai cresc

câtăva vreme pe copacii dezrădăcinaţi"[498]. După cinci decenii de cercetări active şi rodnice, consacrate unor aspecte ale problemei, a venit vremea ca temeiurile acestei interpretări să fie puse la încercare. Tema are şi din punctul de vedere al metodei o însemnătate de netăgăduit: trierea sutelor de mărturii istorice (texte, monumente şi obiecte de artă) urmăreşte o nouă înţelegere a interferenţelor din trecutul sud-estului european în cursul trecerii de la o lume la alta şi în lumina experienţei comune pe care au constituit-o, pentru fiecare din aceste popoare, contactele cu ideologia şi civilizaţia Imperiului bizantin. Funcţia unificatoare a acestor contacte s-a prelungit mult după ce statul bizantin dispăruse. De ce? Fiindcă, înainte de a fi complet dizolvat de forţe centrifuge a căror acţiune se manifestase energic până atunci, el a pierit în lupta cu duşmanul comun. Esenţa moştenirii pe care a lăsat-o a fost deci un reflex defensiv.

O istorie a gândirii politice româneşti n-a văzut încă lumina tiparului[499]. 1987. Era şi firesc ca această analiză a *uneia* din componentele ei principale să premeargă acelei gândiri. În secolele XIV–XV, în societatea medievală românească s-a constituit, după exemplul bizantin, un ansamblu de principii de guvernare, având funcţia de a apăra independenţa statului şi ordinea socială feudală. Vârsta elementelor care formează tradiţia în această perioadă de contacte directe sau mijloace de statele sud-slave nu poate fi stabilită cu precizie: ele datează probabil de la sfârşitul epocii Comnenilor şi se identifică cu acel „patriotism" provincial pe care studii recente (H. Ahrweiler) l-au recunoscut în preajma cuceririi din 1204. Acest moment în care, un imperiu *latin* substituindu-se Bizanţului vechi, noi centre imperiale răsar la Trapezunt, la Niceea, la Thesalonic, în Cipru sau în Bulgaria, a avut desigur o semnificaţie hotărâtoare pentru dezintegrarea unităţii bizantine de odinioară. Niciunul din noile state, menite de altfel unei existenţe scurte, nu şi-a asumat un caracter „naţional" ci ele au pretins să transfere pe teritoriul lor autoritatea imperiului unic şi legitim. În secolul al XIV-lea, Bizanţul Paleologilor nu mai era un imperiu în expansiune, ci un mic stat înstrăinat, prin influenţa „francă" şi prin cea microasiatică, de originile

[498] N. Iorga, *Définir „Byzance"*, Byzantinische Zeitschift, XXX, 1929–1930, p. 420.

[499] Între timp a apărut cartea lui Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice româneşti*, München, 1987.

lui a căror amintire glorioasă se păstra întreagă la vecinii slavi şi la români. Pentru aceştia toţi, afirmarea lor politică şi culturală, faţă de primejdia unei dominaţii a coroanei Ungariei, era indisolubil legată de revendicarea apartenenţei la creştinătatea ortodoxă, cu centrul, cel puţin simbolic, la Constantinopol. După 1453, nici forţa statului otoman, nici poziţia periferică faţă de frontierele fostului imperiu bizantin nu le-au permis principatelor româneşti să reclame realitatea unei moşteniri politice. Ameninţate direct de a-şi pierde atât independenţa cât şi identitatea spirituală, ele şi-au îmbrăcat rezistenţa într-o veche, dar încă strălucitoare, armură bizantină. De aici, caracterul „conservator" al acestei tradiţii politice care este una *de apărare*. Pe plan extern, e vorba de o tenace împotrivire faţă de turci, mergând uneori până la ideea eliberării teritoriilor din sudul Dunării. Pe plan intern, instabilitatea socială şi politică generează reacţia contrară, îndreaptată spre consolidarea şi centralizarea statului, pusă sub egida unui „model" bizantin. Ca efect al forţelor implicate în acest conflict (domnia, biserica, diferitele straturi şi fracţiuni boiereşti), atitudinea în raport cu tradiţia imperială a fost dublă, fie de acceptare sub forma unui „vicariat", soluţie de prestigiu şi de forţă, fie de respingere, ca irealizabilă şi chiar primejdioasă pentru echilibrul politic intern şi internaţional. O a doua fază a existenţei acestei tradiţii politice se poate discerne încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea, când o emigraţie politică grecească, ale cărei rânduri vor creşte în cursul celor două veacuri următoare, credincioasă obârşiei sale, tinde să-şi însuşească şi să utilizeze pentru scopuri proprii ideologia pe care domnii români şi o parte a boierimii o adoptaseră. Ca urmare, reacţia cunoscută, dusă până la excese xenofobe. Agravarea dominaţiei otomane intervine pentru a lichida acest punct de fixare al mişcărilor de eliberare de la frontiera dunăreană a Imperiului. De la Mihai Viteazul la Brâncoveanu, se caută pentru aceste mişcări un sprijin în intervenţia Habsburgilor sau a ţarilor ruşi, o continuare a proiectelor de cruciadă târziu-medievală, însă fără aspectul mesianic care le atrăsese adeziunea maselor populare din Balcani. În crescânda înstrăinare de popor a clasei conducătoare se găseşte cauza şirului de înfrângeri care au dus la situaţia din secolul al XVIII-lea. Aceasta n-a fost urmarea unei (imaginare) „înăspriri a dominaţiei otomane", ci a slăbirii treptate a resortului de rezistenţă. De aceea, reluarea luptei pentru independenţă se va produce în secolul XIX,

după „a doua moarte a Bizanţului", în numele altor idealuri capabile să creeze o unitate naţională, în locul celei de caracter etnico-dinastic.

Impresia unei continuităţi bizantine în ţările române n-ar fi putut apărea la istorici dacă, înaintea lor, contemporanii înşişi ai evenimentelor de care ne-am ocupat n-ar fi avut-o. „Noul Bizanţ" din Ţara Românească şi Moldova era, în mare măsură, o metaforă, aşa cum, în aceeaşi epocă, la Veneţia s-a dezvoltat mitul care considera cetatea de pe ţărmul Adriaticii „o altă Romă", o afirmare teoretică a unor ambiţii mai reduse pe plan practic. Cum se întâmplă însă adeseori în istorie, „tradiţia" nu a transmis trecutul, ci l-a creat. Această activitate nu s-a oprit în secolul al XVII-lea, nici măcar în al XIX-lea. S-a petrecut doar o reajustare a imaginii românilor despre istoria lor datorită schimbărilor intervenite în politica internaţională, deci şi în poziţia principatelor. Când Constantinopolul turco-bizantin a încetat de a mai fi *„centrum mundi"* , elementele din trecut şi prezent care îi orientau pe români către el şi-au pierdut importanţa. Ei au acceptat atunci noua lor identitate, romană, întărită de consanguinitate, care stabilea direct relaţia între prezent şi originile poporului însuşi, nu acelea ale unei autorităţi politice sau ecleziastice, cum fusese până atunci.

*

Această carte apare cu mare întârziere, datorită unor motive, cum se zice, „independente de voinţa autorului". Din studiile publicate între timp, unele, al căror aport documentar a confirmat sau, pe alocuri, a modificat opiniile noastre, sunt menţionate la locul cuvenit. Despre altele, mai puţine la număr, avem obligaţia de a spune acum un cuvânt, atât pentru a sublinia data lor de apariţie — când cercetările noastre erau ajunse la concluzia prezentată abia astăzi —, cât şi pentru a arăta că problema este încă deschisă.

Astfel, într-o analiză a politicii externe româneşti „de la Mihai Viteazul la fanarioţi" (SMIM, VIII, 1975, p. 101–134), Florin Constantiniu a exprimat vederi puţin diferite de ale noastre în câteva privinţe. O discuţie a lor, punct cu punct, nu şi-ar avea aici locul. Indiferent însă de adevărul răspunsului pe care-l căutăm amândoi, şi care e desigur prin preajmă, tipul de raţionament istoric întrunit aici cu o

formă de rară precizie şi finețe impune interpretarea colegului nostru drept cea mai convingătoare pe care ne-a fost dat să o citim.

Un loc aparte între cercetările mai noi asupra istoriei politice românești îl ocupă lucrarea lui Ştefan Andreeescu, *Restitutio Daciae* (Bucureşti, 1980), al cărei subtitlu precizează că e vorba de relațiile dintre cele trei țări române în anii 1526–1593. Studiul lor e menit să lumineze antecedentele unirii realizate de Mihai Viteazul. Folosind argumente inegale sau exagerându-le uneori semnificația, demonstrația interesează totdeauna şi convinge adeseori. În orice caz, cartea merită semnalată pentru adâncirea unor aspecte ale ideii de stat în concepția domnilor din secolul al XVI-lea şi, la lectura ei, am simțit plăcerea de a constata că, nu odată, am recurs la aceleaşi izvoare documentare şi am ajuns la aceeaşi concluzie.

Nu e o întâmplare că mai ales istoricii de artă sunt atraşi de problemele tradiției politice bizantine în țările române, imaginile-martori formând partea cea mai bogată şi, poate, mai expresivă a documentării în legătură cu acest subiect. Corina Nicolescu a adus două utile contribuții la istoria ceremonialului aulic românesc în Revue des études sud-est européennes (XIV, 4, 1976, p. 647–663 şi XV, 2, 1977, p. 233–258), corelând informațiile istorice cu documentele artistice şi tratând pe larg analogiile cu Bizanțul. P. Chihaia, *Modele răsăritene şi modele voievodale* („Glasul Bisericii", XXXV, 1–2, 1976, p. 156–175) a căutat să evidențieze prestigiul simbolic cu care sunt învestiți în literatură şi artă Alexandru, Constantin cel Mare sau cneazul Lazăr, apoi, de la mijlocul secolului al XVI-lea, legendarul „Negru-vodă" şi Neagoe Basarab. Pe alocuri, aceste cercetări vădesc zadărnicia căutării unei simetrii absolute între artă şi istorie. Multe considerații pertinente despre tradiția bizantină târzie se află şi în studiul lui Răzvan Theodorescu, *Despre câțiva „oameni" noi, ctitori medievali* (SCIA, Seria artă plastică, 24, 1977, p. 67–124) deşi Neagoe şi chiar Cantacuzinii munteni din a doua jumătate a veacului al XVII-lea pot fi cu greu considerați „oameni noi". Tipologia culturală pe care o schițează autorul are cusurul că se potriveşte unui ideal princiar propus fără deosebire *tuturor* domnilor, fiind inadecvată tocmai pentru adevărații „oameni noi", cum au fost primii Ghiculeşti, Gheorghe Ştefan, Dabija, Ştefan Petriceicu sau Constantin Cantemir.

În sfârşit, dintre contribuțiile la acelaşi subiect apărute în străinătate, vom aminti articolul lui Dennis J. Deletant, *Some Aspects of the*

Byzantine Tradition in the Romanian Principalities (The Slavonic and East European Review, 59, 1, 1981, p. 1–14), meritorie încercare de a releva câteva date mai puţin cunoscute, fără a oferi o soluţie a problemei şi, poate, fără a bănui cât este ea de controversată.

Desigur, nu mai puţin decât aceste lucrări, de care se distanţează nu doar o dată, cercetarea noastră va incita la rându-i la contrazicere. Dintr-o primă confruntare cu criticile care au precedat publicarea a apărut necesitatea precizărilor următoare.

Obiecţia privitoare la hotarele cronologice ale expunerii noastre nu e serioasă. Deşi cercetarea sa ar fi fost în sarcina autorului unui alt studiu, întreprins odată cu cel de faţă, secolul al XV-lea este prea îndeaproape legat de perioada pe care o precede ca ele să fie totdeauna separate. Cât despre limita inferioară la care ne-am oprit, ea are un sens clar, deoarece odată cu domniile primilor Mavrocordaţi, în condiţiile unei crescânde subordonări faţă de Poartă, modelul ideologic bizantin este în parte asimilat până la identificare şi în parte părăsit. Intrarea într-alt ciclu istoric, etapa „Luminilor", revoluţionară din punct de vedere intelectual, se simte din plin în domeniul gândirii politice româneşti.

În realitate, tema acestei lucrări constituie unul din aspectele luptei dintre medievalism şi modernitate în societatea românească. Multe forme medievale mai stăruie — dovadă, şovăielile diferitelor cronologii — dincolo de 1750, dar de o tradiţie politică bizantină nu mai poate fi vorba deşi cunoaşterea livrescă a Bizanţului, cum era şi firesc, se extinde după acea dată. Paralel, în lumea grecească s-a desfăşurat un proces asemănător, de concurenţă şi înfruntare între elementul bizantin şi cel neogrecesc, din care cel din urmă a ieşit învingător. În epoca fanariotă, contactele intense sunt cu manifestări ale conştiinţei neogreceşti, desprinderea de valorile bizantine fiind aproximativ contemporană la ambele popoare.

Bilanţul rapid al celor trei secole de istorie pe care le-am parcurs împreună cu cititorul, din perspectiva unei tradiţii politice, ar trebui completat prin studiul altor sectoare ale vieţii intelectuale şi sociale în care s-au petrecut transformări al căror impact asupra politicii nu e încă destul de vizibil. Această încercare de sinteză s-a concentrat asupra regimului politic al *domniei* în ţările române, ca structură şi ca acţiune, precum şi ca reacţie a forţelor participante direct la el (marea boierime şi înaltul cler). Este, credem, o privire îndeajuns de cuprinzătoare pentru epoca respectivă. Despre atitudinea masei celor excluşi de la conducerea

statului feudal nu ştim aproape nimic, în afară de cele mai violente izbucniri ale nemulţumirii populare faţă de sarcinile fiscale. Răspunsul lor, al celor tăcuţi, la marile mobilizări pentru apărarea ţării nu poate fi invocat ca probă a participării la exercitarea puterii, nici nu ne îngăduie să recunoaştem decât rareori resorturile morale ale îndeplinirii serviciului militar pe care-l datorau voievodului. Oricum, abia trecerea de la oral la scris, însoţind ascensiunea socială, în cazuri individuale a căror înmulţire produce în secolul al XVIII-lea un fenomen colectiv, le va da putinţa să-şi facă cunocută adeziunea sau împotrivirea faţă de regimul politic. Aşadar, prezenţa lor în paginile precedente a fost mai mult implicită, rămânând totuşi bine înţeles că fără concursul lor n-ar fi fost posibilă existenţa statelor româneşti în această vreme.

Îndoielile exprimate încă de unii cercetători (N. Stoicescu) faţă de caracterul şi funcţia de cruciadă pe care credem că le-au avut lupta antiotomană a românilor la sfârşitul evului mediu, ne îndeamnă să amintim o afirmaţie a lui Fernand Braudel. Pentru istoricul francez, ideea de cruciadă se înscrie „în continuarea unei atitudini de lungă durată care, repetată la nesfârşit, străbate societăţile, lumile, psihismele cele mai diferite, ca să atingă cu un ultim reflex pe oamenii veacului al XIX-lea" (*Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p. 52). Argumentul autorităţii nu e recomandabil ca metodă, dar, adăugându-şi puterea de convingere la informaţia adunată în lucrarea noastră, ar trebui să dea de gândit.

Un ultim cuvânt despre transfer şi receptare. În tradiţia politică moştenită de români de la Bizanţ, nu a fost imitat aidoma un prototip, ci avem de-a face cu o replică îmbogăţită de noi experienţe şi de confruntarea cu realitatea locală. Greutatea de a surprinde tradiţia bizantină, acolo unde ea există, provine tocmai din faptul că ea a fost difuză. A fost, de asemenea — încă o dificultate — asociată cu alte influenţe eterogene pătrunse pe diferite căi, central-europene sau occidentale. După părerea noastră, a izola trăsăturile bizantine din istoria şi cultura veche românească, pentru a le urmări soarta de-a lungul secolelor, ar fi prezentat riscul de a ignora contextul întreg şi de a conduce deci spre concluzii preconcepute.

*

Nădăjduim a fi izbutit să ferim această interpretare a izvoarelor de vreun maniheism. De fapt, am urmărit împletirea, prezentă în orice tradiţie, dintre conservatism şi inconştientă inovaţie, cu convingerea că trecutul oferă puţine lecţii mai grăitoare decât aceasta.

În orice caz, volumul pe care îl prezentăm azi cititorului, cu genuflexiunea de rigoare, se cuvine citit împreună cu celelalte dintr-o serie strălucit inaugurată de cartea lui Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea* (București, 1980). Urmărind aceeași durabilă influență bizantină în domeniul dreptului și al instituțiilor românești, în arta medievală românească și în vechea literatură scrisă sau citită de români, lucrările din această colecție vor întregi și îndrepta viziunea noastră, altfel amenințată de a părea unilaterală.

Se înțelege că, în timpul investigației noastre comune, contactul permanent cu colegi mai vârstnici din Institutul de studii sud-est europene, dintre care amintim cu prietenie și recunoștință mereu vie pe Maria Ana Musicescu și pe prof. Valentin Al. Georgescu, acesta din urmă atent cititor și critic al manuscrisului nostru, ne-a fost de mare ajutor. Ținem să mulțumim îndeosebi referenților care ne-au ajutat cu sfatul lor, sau cu obiecții care au cerut verificări minuțioase: Emil Lăzărescu, Eugen Stănescu, Florin Constantiniu, Nicolae Stoicescu. Suntem îndatorat și profesorului Alexandru Elian, care a binevoit să parcurgă lucrarea în manuscris, pentru observații și sugestii prețioase. În sfârșit, gândul nostru recunoscător se întoarce către cel care ne-a îndemnat să întreprindem această cercetare, încurajându-ne stăruitor de-a lungul anilor și a cărui satisfacție, când a văzut-o încheiată, ne-a fost cea mai înaltă răsplată: neuitatul profesor Mihai Berza.

Septembrie 1981 — februarie 1983

INDICE

Abbas I, şah al Persiei, 287, 290
Abbot George, arhiepiscop de Canterbury, 284
Agapet, diaconul, 86, 91, 92, 161, 340
Agathias, 122
Akropolites Gheorghe, cronicar bizantin, 122
Alexandru cel Mare, 34, 105, 114, 148, 270
Alexandru, mare cneaz al Lituaniei, apoi rege al Poloniei, 145
Alexandru Aldea, ca boier, 35; ca domn al Ţării Româneşti, 81, 109
Alexandru cel Bun, 26, 35, 40, 41, 45, 49, 51, 66, 67, 69, 71, 77, 78, 97, 207
Alexandru Coconul, domn al Ţării Româneşti şi Moldovei, 38, 170, 171, 279, 291
Alexandru Cornea, domn al Moldovei, 234
Alexandru Iliaş, domn al Moldovei şi Ţării Româneşti, 38, 171, 273
Alexandru Lăpuşneanu, domn al Moldovei, 29, 30, 33, 47, 52, 71, 77, 155, 157, 164, 238–244, 248, 276 – ctitor la Dionisiu, 194
Alexandru al II-lea Mircea, domn al Ţării Româneşti, 30, 62, 68, 83, 84, 218, 234, 252
Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare, 30
Alexandru, pretendentul la tronul Moldovei, 237
Alexe, sol al lui Neagoe Basarab în Transilvania, 218
Alexei Mihailovici, ţar, 130, 149, 162, 305, 331
Alexie I Comnenul, împărat bizantin, 70
Alexios al III-lea Gabras, senior de Mangop, 212
Alfons al VII-lea, rege al Castiliei şi Leonului, 10, 54
Althanh, conte Adolf, 289
Amati, Annibale, 291
Amorosi, Gian Battista, 253
Ana Comnena, 122, 124
Ana Stuart, regină a Angliei, 334
Ana, ţarină a Rusiei, 185
Ana, doamnă a Moldovei, soţia lui Alexandru cel Bun, 207
Anania, episcop de Buzău, mitropolit al Ţării Româneşti, 226
Anastasia, fiica lui Laţcu, 207
Anastasia Buhuş, doamnă a Moldovei şi Ţării Româneşti, soţia lui Gheorghe Duca, 318
Anca din Coiani, soţia banului Neagoe, 226

Andrei Paleologul, despot, 139
Andronic al II-lea, împărat bizantin, 12
Angelo Flavio, Giovanni Andrea, 289
Anghelos, Manuil Philanthropenos, cezar, guvernator al Tesaliei, 213
Anghelovici (Anghelos), Mihail, mare voievod, 213
Anguisciola, Ludovico, diplomat italian, trimis de Clement al VIII-lea la Moscova, 261
Aniţa de pe Podul Vechi, rachiereasă, iubita lui Dumitraşcu-vodă Cantacuzino, 317
Antim Ivireanul, mitropolit, 56–58, 92, 93, 160, 162, 163, 330, 340
Antonie al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 140
Apaffy, Mihail I, principe al Transilvaniei, 316, 319, 322, 323, 327
Arakel din Tebriz, cronicar armean, 272
Arbore, Luca, mare vistier, 233
Arcadius, împărat, 92, 355
Aretas din Caesareea, 91
Arghira, doamnă a Moldovei şi Ţării Româneşti, soţia lui Radu Mihnea, 281
Arghiropol, Dimitrie, din Salonic, refugiat la Moscova, 283
Arghiropol, Grigore, din Salonic, trimis de Chiril Lukaris la Londra, 283
Arianites, Gheorghe Comnen, dinast albanez, 213
Aristotel, 86, 87, 95, 173
Aron, domn al Moldovei, 260–264
Arsengo, Girolamo, franciscan, misionar în ţările române, 252, 286
Arsenie, mitropolit de Trebinje, 301
Arsenie III Crnojević, patriarh de Peć, 324, 325, 328
Asanina, doamnă a Moldovei, soţia lui Ştefan Tomşa al II-lea, 292
Asanis, Constantin Celebi, mare clucer, 171
Asanis, Curt Celebi, agent al Moldovei la Poartă, 171
Asanis Paleolog, Gheorghe, 214
Asanis Paleolog, Toma, 214
Asanis, Veniamin, mitropolit de Paros şi Naxos, 171
Atanasie, mitropolit al Moldovei, 159
Atanasie I Hrizea, patriarh de Ohrida, 260, 272
Atanasie al III-lea, patriarh al Antiohiei, 264, 265, 332
Atanasie al III-lea Patellaros, patriarh de Constantinopol, 295, 297
Augustin, 86
Augustus – legenda descendenţei ţarilor dintr-un frate al său, 147
Aurelian, împărat roman, 24
Avramie al II-lea, patriarh al Ierusalimului, 202
Avramie, Ioan, predicator al curţii din Bucureşti, 93
Azarie, cronicar, 28, 33, 71, 90, 107, 110, 156, 157, 240
Axinte Uricariul, 55, 119
Axtelmeyer, Stanislaw, 132
Ayas paşa, mare vizir, 227

Bagration, Alexandru Arkilovici, prinţ georgian, 92
Baiazid I, sultan, 108, 120
Baiazid II, sultan, 214, 217
Balaban, Ghedeon, episcop ortodox de Lwow, 267
Bălăceanu, Constantin, 131
Bălăceanu, Matei, 179
Băleanu, Ivaşcu, conspirator contra lui Brâncoveanu, 335

Balş, familia, 165
Balšić, familia, 79 – Matija, 239
Bandini, Marco, misionar italian în ţările române, 47
Bánffy, Balthasar, trimis de partizanii Habsburgilor din Transilvania în Moldova, 231
Barcsai, Acaţiu, principe al Transilvaniei, 307
Barsi, Niccolo, dominican italian, călător prin Moldova, 46
Barton, Edward, agent al Angliei la Poartă, 284
Bărcan din Merişani, conspirator contra lui Radu Mihnea, 175
Basarab cel Bătrân, domn al Ţării Româneşti, 29, 33
Basarab cel Tânăr, domn al Ţării Româneşti, 29, 109
Báthory, Sigismund, principe al Transilvaniei, 262, 265, 268
Beke, Paul, iezuit, misionar în Moldova, 293
Bekes, Gaspar, pretendent la tronul Transilvaniei, 255
Beldiman, Alecu, 31
Beldiman, Filaret, 31
Belsius, Ioan, agent habsburgic în Moldova, 51, 69, 248
Benedetto, pictor italian în Ţara Românească, 253, 292
Bertucci, Francesco Antonio, aventurier şi diplomat, 288
Bethlen, Gabriel, principe al Transilvaniei, 281, 286, 291
Bibescu, familia, 70
Billerbeck, Franz, discipol al lui Chytraeus, călător în Turcia, 255
Bisaccioni, Maiolino, istoric şi soldat, 290
Blemmydes Nicefor, 90, 124
Bobbi Andrea, dominican, misionar la Constantinopol, 271
Boris Godunov, ţar, 329
Bogdan I, mormântul său la Rădăuţi, 64, 207
Bogdan al II-lea, 146, 207
Bogdan al III-lea cel Orb, 27, 52, 145, 146, 214, 217, 218, 239
Bogdan al IV-lea Lăpuşneanu, 194, 250, 251, 239,
Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun, 207
Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, pretendent la tronul ţărilor române, 263, 275, 284, – vezi şi Ştefan Bogdan, 284, 289
Bolognetti Alberto, nunţiu papal în Polonia, 257
Bonfini, Antonio, umanist, 184
Borisi Bernardo, 253, 281, 291
Bossuet, Jacques-Bénigne, 87, 94, 96
Boulliau, Ismaël, astronom, călător în Imperiul otoman, 295, 296
Branković, familia, 229 – Elena, doamnă a Moldovei, soţia lui Petru Rareş, 227, 231, 239, 275 – Gheorghe („Brâncoveanu", „despotul"), 183 – Iovan, 331 – Longhin Korenić, mitropolit de Inău, 302 – Mara, soţia lui Murad al II-lea, 120 – Maxim (Gheorghe), fratele lui Iovan, 213 – Miliţa Despina, doamnă a Ţării Româneşti, soţia lui Neagoe Basarab, 215 – Sava, episcop ortodox în Transilvania, 302 – Ştefan, despot, 213
Brâncoveanu, Constantin, 35, 42, 43, 57, 64, 89, 91–93 122, 123, 131, 132, 160, 162, 163, 179, 183, 185,

198, 201, 295, 315, 321, 322, 327–333, 335–337, 359 – coroană, 68 – sabie, 64 – sigiliu, 180 – portrete, 67, 353, 354 – repictarea Coziei în timpul domniei sale, 72
Brâncoveanu, Danciu, vornic, tatăl lui Matei Basarab, 168
Brâncoveanu, Preda, bunicul lui Constantin, 307
Bruce, William, aventurier scoţian, 285
Bruti, Bartolomeo, 167, 252, 253, 281, 291,
Bruti, Benedetto, 281, 291
Bruti, Cristoforo, 281, 291
Bruti, Giacomo, 281
Bryennios, Iosif, 124
Buchali, Manuil, mare feudal din Peloponez, 213
Budovec, Vaclav, conducător al Fraţilor cehi, călător în Turcia, 255
Buhăescul, Vasile, cronicar, 48, 55
Buhuş, familia, 119 – Alexandru, hatman, 119, 317
Buonaccorsi (Callimachus), Filippo, umanist. 135
Buonvisi, Francesco, nunţiu papal în Polonia, cardinal, 315, 331
Busbecq, Ogier Ghislain de, diplomat flamand în serviciul Habsburgilor, călător în Imperiul otoman, 112
Buză, Grigore, dascăl, 45
Buzescu, familia, 174, 263, 165, 258

Cacavela, Ieremia, cărturar grec, 131, 132, 320
Caligula, tip de tiran, 158, 178
Calinic, copist brâncovenesc, 198
Callimachi, Grigore, domn al Moldovei, 48
Cantacuzino, familia, 18, 173, 261, 275, 334 – stema ei, 70 – Andronic, 80, 261 – Antonie, 123 – Casandra, fiica lui Şerban, soţia lui Dimitrie Cantemir, 183 – Constantin, fiul lui Ştefan, 42, 44 – Dimitrie, probabil tatăl lui Mihail „Şeitanoglu", 316, 317 – Drăghici, fiul postelnicului Constantin, 306, 318 – Elina, fiica lui Radu Şerban, soţia postelnicului Constantin, 321 – Ioan, membru al familiei din sec. XIII, 122, 321 – Iordachi, fratele lui Şerban, sol la Viena, 324, 366 – Mihai, spătarul, 334 – Mihai, banul, 18, 172 – Pârvu, stolnic fiul lui Drăghici, 323 – Pârvu, spătar, 48 – Radu fiul lui Ştefan, 341 – Stanca, fiica postelnicului Constantin, mama lui Constantin Brâncoveanu, 122
Cantacuzino, Constantin, postelnic, 42, 173, 183, 318 – lecturi, 312
Cantacuzino, Constantin, stolnic, 44, 48, 93, 111, 121–123, 168, 178, 181–184, 327, 330, 340 – interesul pentru astrologie, 126
Cantacuzino, Dumitraşcu, domn al Moldovei, 175
Cantacuzino, Mihail „Şeitanoglu", 245, 249, 253
Cantacuzino, Şerban, 45, 47, 131, 180, 199, 200, 295, 316, 318, 320–323, 326–328, 331, 335, portret, 66, 351 – sigilul, 70
Cantacuzino, Ştefan, domn al Ţării Româneşti, 57, 58, 92, 217 – lecturi, 340
Cantacuzino, Toma 332, 334 – lecturi, 92
Cantemir, Antioh, domn al Moldovei, 163, 175, 177, 331

Cantemir, Constantin, domn al Moldovei, 319, 320, 323, 328
Cantemir, Dimitrie, 16, 27, 40–45, 50, 57, 60, 63, 69, 70, 92, 110, 123, 132, 133, 163, 175, 184, 232, 313, 328, 329, 332–340, 361, despre cultura slavonă, 113 – sigiliul, 70
Capotă, Sava, boier, 239
Caragea, Ioan, domn al Ţării Româneşti, 49
Caragea, Ioan, postelnic, 171
Caragea (Karatzas), Mihalcea, ban, 262
Cariofil (Karyophyllis), Ioan, cărturar grec, 93, 131, 338
Carleton, Dudley, diplomat englez, 290
Carol cel Mare, 10, 136, 338
Carol IV de Luxemburg, împărat, 86
Carol Quintul, 74, 93, 136, 226–229, 231
Carol V , rege al Franţei, 86
Carol IX, rege al Franţei, 247
Carol al X-lea Gustav, rege al Suediei, 305
Carol I Stuart, rege al Angliei şi Scoţiei, 86, 283
Carol-Emanuel, duce de Savoia, 287
Castaldo, Juan Bautista, general spaniol în serviciul Habsburgilor, 156, 243
Catargiu, Gheorghe, vornic, 316
Cazimir al IV-lea, rege al Poloniei, 145
Cecil, Robert, conte de Salisbury, ministru englez, 289
Césy, Philippe de Harlay, conte de, ambasador al Franţei la Constantinopol, 286, 291, 292, 299
Chalkokondylas , Dimitrie, 86
Chalkokondylas, Laonikos, 122, 123 – citit de Ienăchiţă Văcărescu, 124
Chiajna, fiica lui Alexandru cel Bun, 207
Chiajna, fiica lui Petru Rareş, soţia lui Mircea Ciobanul, doamnă a Ţării Româneşti, 62
Chirca, sol al lui Neagoe Basarab în Transilvania, 218
Chiril I Lukaris, patriarh de Alexandria, apoi de Constantinopol, 83, 159, 279, 280, 282–285, 292, 349
Chiril II Kontaris, patriarh al Constantinopolului, 293
Chiril, mitropolit de Târnovo, 305
Choniates, Niketas, 122, 125
Cigala (Kigalas), Matei, 44, 118
Cârstian, sol al lui Neagoe Basarab în Transilvania, 218
Clement al VIII-lea, papă, 135, 260, 261, 286
Clement al X-lea, papă, 301
Coadă, vornic, 225, 226, 234
Codinos (Pseudo-), 41, 43, 44, 54, 55, 59, 62, 63, 69, 73, 122
Comnen, Ierotei, mitropolit al Dristei, profesor la Bucureşti, 122, 123
Comnen-Ipsilanti, Atanasie, medic şi istoric, 341
Condrea, sol moldovean în Polonia, 292
Constantin cel Mare, 34, 45, 58, 63, 102, 361 – legende, 103 – ca model pentru Ştefan cel Mare, 208 – ca model pentru Petru Rareş, 235 – ca model pentru Brâncoveanu, 332 – ca model pentru Petru I, 185
Constantin V Copronimul, împărat bizantin iconoclast, 157, 158
Constantin VII Porfirogenetul, 74, 85, 92, 124, 271, 329
Constantin al II-lea, rege al Georgiei, 11
Constantin, fiul lui Alexandru Lăpuşneanu, 194

Constantin, fiul lui Petru Rareş, 236, 237
Constantin Şerban, domn al Ţării Româneşti, 54, 68, 78, 149, 161, 303–306, 308, 311, 316, 319
Constantin, postelnic, 253, 271
Constantin Săidăcariul, copist, 188
Contăş, Pavel, vtori logofăt, 167
Corbeanu, Constantin, vel pitar, 168
Corbeanu, Vintilă, ban, 168, 319
Coridaleu, Teofil, 87
Cornaro, Federico, ambasador veneţian la Viena, 320, 324
Corniact, Constantin, negustor cretan, 253, 282
Correr, Giovanni, bail al Veneţiei la Constantinopol, 83
Costea diacul, sol al lui Ştefan cel Mare în Lituania şi la Moscova, 145
Costin, Miron, 42, 48, 113, 118, 128, 175–177, 304, 330 – despre însemnele domneşti, 63, 69, 70 – citit de Mihai Racoviţă, 340 – despre valoarea etico-politică a literaturii istorice, 89
Costin, Nicolae, 50, 90, 93
Craiovescu, familia, 82, 157, 164, 168, 197, 226, 303 – Barbu, ban, 82, 218
Crusius, Martin, profesor la Tübingen, 77, 118, 137, 172, 253, 260, 265, 338
Csáky, Ladislau, agent diplomatic habsburgic, 318, 319, 324
Dan I, domn al Ţării Româneşti, 29, 120
Dan al II-lea, 75, 97, 101
Dandino, Anselmo, nunţiu papal în Franţa, 257
Daniil, profeţia lui, 127, 132
Daniil Romanovici, cneaz de Halici, 67
Danovici, Pătraşcu, gărmătic, 44, 45, 116, 119
Daponte, Chesarie, 44, 48, 133, 134, 177, 306
Daud Celebi, 109
David Comnen, împărat al Trapezuntului, 209, 345
David al II-lea, rege al Scoţiei, 85
Davila (alias Davilatta), Alvise, călător în ţările române, 288
Dečanski, Moise, tipograf, 230
Delacroix, călător în ţările române, 45, 46
Del Chiaro, Antonio Maria, observaţiile sale asupra Ţării Româneşti, 41, 42, 44, 45, 47, 57, 64, 330, 331, 336
Del Monte, Giovanni Battista, misionar catolic în ţările române, 323
De Nores, Gabriel, din Cipru, student la Padova, 168
Despot, Ioan Heraclid, 34, 156–158, 213, 239, 246–249, 251, 255, 261, 277 – coroană, 52, 69 – heraldică şi genealogie, 60, 61, 73, 74 – corespondenţă cu Martin Crusius, 77
Despot, Gheorghe Heraclid, pretendent la tronul ţărilor române, 247, 275
Dimitri Ivanovici, cneaz al Moscovei, 146
Dinga, postelnic, 245
Dion Hrisostomul, 86, 91
Dionisie al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 323, 325
Dionisie Eclesiarhul, 56, 93
Dobrovoe, pârcălab, 89
Donà, Leonardo, ambasador veneţian la Madrid, 227
Dorotei de Monemvasia, cronicar grec, 44, 118, 256

Dosoftei, mitropolit al Moldovei, 39, 42, 163, 185, 319
Dragomir Călugărul, pretendent la tronul Ţării Româneşti, 77
Dragoş, 64, 100, 207
Drăghici, fiul lui Vlad Vintilă, domn al Ţării Româneşti, 193
Drăghici Gogoaşe, pretendentul la tronul Ţării Româneşti, 225
Duca, familia, 170
Duca, logofăt al patriarhiei din Constantinopol, stolnic, 170
Duca, Constantin, domn al Moldovei, 123, 175, 177, 332, 334, 337 – sigiliu, 70
Duca, Gheorghe, domn al Moldovei şi Ţării Româneşti, 31, 48, 177, 316–318 – portret ctitoricesc la Cetăţuia, 352 – sigiliu, 70
Dukas, istoric bizantin, 16, 124
Dumbravici, Dumitraşco, logofăt, 173

Ecaterina Salvaresso, doamnă a Ţării Româneşti, soţia lui Alexandru Mircea, 258
Ecaterina a II-a, ţarina Rusiei, 185
Efrem Sirul, 88
Efrem de la Habrul, episcop maramureşan, 271
Eftimie de Târnovo, 102, 208
Eftimie, mitropolit de Skoplje, 324
Eftimie, cronicar, 28, 33, 90, 102, 153–155, 237, 240
Elena, fiica lui Ştefan cel Mare, soţia lui Ivan Ivanovici, cneaz al Moscovei, 144
Elina, doamnă a Ţării Româneşti, soţia lui Matei Basarab, 196, 302, 350
Esad Efendi, matematician şi astronom turc, 132
Eugeniu de Savoia, 330, 335
Eupraghiota, Ralakis, 338
Evdochia, doamnă a Moldovei, soţia lui Ştefan cel Mare, 208
Evliya Celebi, călător turc prin ţările române, 48, 111
Evstatie de la Putna, muzician, 242
Evstratie logofătul, 173

Fénelon, François de Salignac de La Mothe-, arhiepiscop de Cambrai, 96
Feodor Ivanovici, ţar, 148
Ferdinand I de Habsburg, împărat, 34, 222, 224, 227, 228, 234, 235, 237, 243, 248,
Ferdinand al II-lea, 299
Ferdinand de Habsburg-Tirol, arhiduce, fiul lui Ferdinand I, 265
Ferdinand I de Medici, mare duce de Toscana, 288
Ferriol, Charles d'Argental, conte de, ambasador al Franţei la Constantinopol, 333
Filip al II-lea August, rege al Franţei, 76
Filip al IV-lea cel Frumos, rege la Franţei, 10
Filip al II-lea, rege al Spaniei, 10, 34, 136, 247
Filip al III-lea, rege al Spaniei, 271
Filip, mitropolit al Moscovei, 162
Filip Sihastrul, 88
Filipescu, Constantin căpitanul, 179
Filipescu, Pană, spătar, 306
Filipowski, Ieronim, 254
Filotei din Pskov, 142
Filotei sin agăi Jipei, 336
Fléchier, Esprit, 94
Flor, popa, traducător din slavonă şi caligraf, 93
Fontana, Eustachio, franciscan, misionar la Constantinopol, 269

Fourquevaux, François de Pavie, baron de, călător în ţările române, 252
Francisc I, rege al Franţei, 228
Fregoso, Filippo, negustor la Iaşi, 253

Gavriil, protul Athosului, hagiograf, 53, 158, 219
Gavril, patriarh de Ohrida, 260
Gavril Rajić, patriarh de Peć, 305
Gavril Movilă, vezi *Movilă*
Gavril, vistier (altul decât Trotuşanul), 233
Gazi Ghirai, han al Crimeii, 269
Gerendy, Petru, trimis de partizanii Habsburgilor din Transilvania în Moldova, 231
Ghenadie Sholarios, patriarh al Constantinopolului, 118
Ghenadie, mitropolit de Novgorod, 162
Gheorgachi logofăt, 49, 62, 63, 74
Gheorghe din Trapezunt, umanist, 108
Gheorghe al II-lea, Movilă, vezi *Movilă*
Gheorghe al III-lea, mitropolit al Moldovei, 41, 69, 274, 330
Gheorghe Ştefan, domn al Moldovei, 149, 303, 304, 311, 361
Gherasim al II-lea Pallada, patriarh al Alexandriei, 332
Gherman, patriarh al Ierusalimului, 241
Ghica, familie, 70
Ghica, Alexandru Scarlat, domn al Ţării Româneşti, 55, 71
Ghica, Gheorghe, domn al Moldovei, 314, 315
Ghica, Grigore I, domn al Moldovei şi Ţării Româneşti, 46, 150, 316, 318 – sigiliu, 70
Ghica, Grigore II, domn al Moldovei şi Ţării Româneşti, 57, 355, 356
Ghica, Grigore IV Dimitrie, domn al Ţării Româneşti, 31
Ghica, Matei, domn al Moldovei, 341
Ghiorma din Pogoniana, postelnic, 84, 253
Ghizdavăţ, Dimitrie, 82
Ghizdavăţ, Staico, 82
Gilles, Pierre, 123
Gioacchino da Fiore, 128
Giorgi, Giacomo, 288 – Paolo, 263, 265, 266, 270
Girardin, Pierre de, ambasador al Franţei la Constantinopol, 325
Giustiniani, Zorzi, bail al Veneţiei la Constantinopol, 281
Glinčić, Ştefan, sol al lui Ferdinand I în Ţării Româneşti, 222
Glykas, Mihail, 122, 124
Golescu, familia, 165, 167, 335 – Albu, 60 – Radu, 335
Goliţîn, V. V., general şi ministru rus, 326
Gonzaga, Vincenzo I, duce de Mantova, 288
Gorceakov, A.M., ministru de externe al Rusiei, 144
Gordios, Atanasios, cărturar grec, 111, 134
Graţiani, Gaspar, domn al Moldovei, 78, 289–291, 309
Greceanu, Radu, 57, 64, 132, 163, 173, 179, 321, 322, 329, 330, 340,
Greceanu, Şerban, 92, 319
Gracián, Baltasar, 93
Gravier d'Ortières, trimis al lui Ludovic al XIV-lea în Levant, 320
Grdan, voievod în Herţegovina, 272, 288
Gregoras, Nikefor, 123, 124, 338
Grigore din Kiprovac, franciscan, misionar şi agent dimplomatic, 309

Grigore Teologul, 88
Grigorie, mitropolit al Ţării Româneşti, 55
Grillo, Ambrogio, 293
Grillo, Antonio, dragoman veneţian la Constantinopol, 293
Guevara, Antonio de, 93
Guiscardi, Antonio, sol veneţian la Moscova, 211

Haga, Cornelius, ambasador olandez la Constantinopol, 286
Hagi Ghirai, han al Crimeii, 209
Haidîr, favorit turc al lui Iliaş Rareş, 153
Hamza, 153
Harvat, logofăt, 89
Hasan, beglerbeg al Rumeliei, 218
Hasan Mihaloglu, beg de Vidin, 217
Hăbăşescul, Grigore, hatman, 167
Heimburg, Gregor, 210
Henric al III-lea, rege la Franţei şi Poloniei, 139, 252, 256
Heraclius, împărat bizantin, 99, 126, 339
Herburt, Felix, diplomat polon, 277
Herczeg-Balšić, Nicolae, 239 – Pavel, 239
Hmielniţki, Bogdan (Zenovie), hatman cazac, 148, 149, 304, 305, 309
Honorius al III-lea, papă, 67
Hrisoscoleu, Dumitrachi, 124

Iacob I Stuart, rege al Angliei şi Scoţiei, 285
Iacov de la Putna, copist, 103
Iakšić, familia, 79 – Irina, 239 – Ştefan, 231
Iamblichos, 126
Iancu Sasul, domn al Moldovei, 156, 263, 266, 275
Iani, banul, 262
Iani, vistier, 171
Ianovici, Toderaşcu, sol moldovean în Polonia, 292
Iaropchin, F.S., sol rus în Moldova, 145
Ieremia Movilă, vezi *Movilă*
Ieremia al II-lea, patriah al Constantinopolului, 52, 84, 253–256, 261
Ieremia, episcop de Kytros, 279
Ierotei, mitropolit de Monemvasia, 111, 118, 256
Ignatie, mitropolit al Ţării Româneşti, 161
Ignatiev, N.P., ambasador al Rusiei la Constantinopol, 144
Ilarion, episcop de Râmnic, 161, 162
Iliaş Rareş, domn a Moldovei, 152–158, 230, 235–237,
Iliaş Alexandru, domn al Moldovei, 38, 78, 99, 171, 273
Ilinski, Ivan, 92, 340
Ingoli, Francesco, secretarul congregaţiei De Propaganda Fide, 292, 302
Ioachim al V-lea, patriarh de Antiohia, 52
Ioachim, patriarh al Moscovei, 185, 324
Ioachim, mitroplit al Moldovei, 52
Ioachim, mitropolit de Dristra, 279
Ioachim al II-lea de Hohenzollern, elector de Brandenburg, 235
Ioan Hrisostomul, 71, 88, 95
Ioan Scărarul, 88
Ioan Tzimiskes, împărat bizantin, 99
Ioan al V-lea Paleologul, 120
Ioan al VI-lea Cantacuzino, 12, 99, 120, 122, 338
Ioan al VII-lea Paleolog, 121
Ioan al VIII-lea Paleolog, 40, 69, 121, 139

Ioan al III-lea Vatatzes, împărat la Niccea, 86
Ioan al IV-lea Comnen, împărat al Trapezuntului, 209
Ioan Albert, rege al Poloniei, 66, 138, 145
Ioan Asan al II-lea, ţar al Bulgariei, 67
Ioan de Hunedoara, 101
Ioan cel Cumplit, 156, 250
Ioan, pretendent la tronul Moldovei, 237
Ioan Bogdan, pretendent la tronul Moldovei, 284
Ioan Romanul, astrolog, 132
Ioan din Bistriţa, zidar, 233
Ioan, sol moldovean la Viena, 234
Ioanichie, patriarh al Constantinopolului, 295, 305
Ioasaf al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 139, 143, 230, 249,
Ioasaf, mitropolit de Grevena, 279
Iona, mitropolit al Moscovei, 140
Iosif, mitropilit de Târnovo, 96
Iosif, episcop de Fanar, 272
Iovan, patriarh de Peć, 288
Ipsilanti, Alexandru, domn al Ţării Româneşti şi Moldovei, 48, 202
Ipsilanti, Constantin, domn al Ţării Româneşti, 49 – steagul său, 65
Isac Gabras, senior de Mangop, 211
Isaia de la Sf. Pavel (Athos), trimis de Şerban Cantacuzino în Transilvania şi Rusia, 323–325
Isocrate, orator atenian, 91
Ivan Alexandru, ţar bulgar, 246
Ivan al III-lea, mare cneaz al Moscovei, 139, 141, 143, 144, 145, 208, 211
Ivan al IV-lea cel Groaznic, ţar al Rusiei, 111, 112, 139, 142–144, 158, 162, 231, 244
Ivan Ivanovici, fiul lui Ivan al III-lea, cneaz al Moscovei, 144
Ivan, stolnic, 89
Iulian Apostatul, împărat roman, 158, 342
Iurie, spătar, 237

Joinville, Jean de, cronicar francez, 58, 90
Jora, Antioh, hatman, 331
Jurj (Gavril), vistier, 256
Justinian I, 10, 115, 338 – ca model pentru Vasile Lupu, 296 – ca model pentru Brâncoveanu, 336 – ca model pentru Petru I, 340
Justinian al II-lea, 61

Kaloian, *vezi Ioan Asan al II-lea*
Kalogeras, Francisc, cretan, în slujba lui Mihai Viteazul, 265
Katzaitis, Marco Antonio, călător în ţările române, 32
Kavakes, familia, 170 – Filip, negustor, 171
Kedrenos, Gheorghe, cronicar bizantin, 118, 122, 123, 311
Kekaumenos, cronicar bizantin, 86
Kinnamos, Ioan, cronicar bizantin, 122, 124
Komulović (Comuleo), Alessandro, legat papal în Moldova, Transilvania şi Rusia, 260
Korecki, Samuel, magnat polon, 290
Kotronas, Stamatelos, din Zante, pictor, 236
Kritopoulos, Mitrofan, agent al lui Chiril Lukaris, apoi patriarh al Alexandriei, 283
Kropotov, G.I., general rus, 185
Kuriţîn, Ivan, sol rus în Lituania, 145
Kvarkvare al II-lea, principe georgian, 209

Kymenites, Sevastos, profesor la Constantinopol şi Bucureşti, 91–92, 338

Lactanţiu, polemist, 157
Lalande, Michel-Richard de, compozitor francez, 336
La Marche, Olivier de, cronicar burgund, 90
Lanski, Paul, secretarul lui Ieremia Movilă, 283
La Rochefoucauld, François de, 94
Lasocki, Stanislaw, 254
Lassota von Steblau, Erich, agent habsburgic în Ucraina şi în ţările române, 268
Lazăr, mare cneaz sârb, 216, 361
Leca, aga, conspirator împotriva lui Mihai Viteazul, 270
Léger, Antoine, pastor calvinist la Constantinopol, 283, 286
Lello, Henry, diplomat englez, 289
Leon al VI-lea cel Înţelept, 28, 34, 89, 92, 126, 133, 141 – oracolele lui, 129
Leon al X-lea, papă, 218
Leon Tomşa, domn al Ţării Româneşti, 39, 57, 83, 169, 291, 292
Leondari, Stamatie, postelnic, 167
Leopold I, împărat, 323, 327, 328
Lescalopier, Pierre, călător în ţările române, 252, 253
Leurdeanu, Evstratie, vistier, 307
Leurdeanu, Stroe, vornic, 167, 173, 306
Lichoudios, Ioanichie, cărturar grec în serviciul diplomatic rus, 326, 327
Ligaridis, Paisie (Pantelimon), arhiepiscop de Gaza, 129, 130, 295, 310–312, 331
Ljubavić, Dimitrie, 249
Lobkowitz, Wenzel Eusebius, prim ministru al lui Leopold I, 150
Locadello, Bartolomeo, 282 – Gian Giacomo, 282
Luca din Cipru, caligraf, episcop de Buzău, trimis de Mihai Vitezul la Moscova, mitropolit al Ţării Româneşti, 278, 279
Lucian din Samosata, 342
Ludescu, Stoica, cronicar, 173
Ludovic al II-lea, rege al Ungariei, 219
Ludovic al IX-lea cel Sfânt, rege al Franţei, 58
Ludovic al XIV-lea, rege al Franţei, 86, 94, 132, 317, 320, 325, 334
Ludovic al XVI-lea, rege al Franţei, 99
Ludovico da Bologna, sol al lui Uzun-Hassan, 209
Lustrier von Liebenstein, Sebastian, internunţiu, 170
Luther, Martin, 137, 292

Macarie de Roman, cronicar, 28, 33, 90, 102, 107, 153–155, 235, 236, 240, 310
Macarie de la Dobrovăţ, muzician, 242
Macarie Zaim, patriarh al Antiohiei, 53
Macarie Egipteanul, 95
Machiavelli, Niccolo, 94
Magno, Carlo, emisar imperial în Transilvania, 270 – Stefano, cronicar veneţian, 212
Mahmud, beglebeg al Rumeliei, mare vizir, 213
Mahomed I, sultan, 108
Mahomed al II-lea, 112, 118, 121
Mailat, Ştefan, voievod al Transilvaniei, 230
Malalas, Ioan, cronicar bizantin, 10

Malaspina, Germanico, nunţiu papal în Polonia şi Transilvania, 284
Manasses, Constantin, cronicar bizantin, 28, 102, 117, 118, 122, 124
Mancinelli, Giulio, iezuit, misionar în Moldova, 252, 253
Manta, postelnic, 270
Manta, comis, 307
Manu, vornic, 307
Manuil al II-lea Paleolog, 55, 108, 120, 121, 140
Manuil din Corint, 219
Marcheville, Henri de Gournay, conte de, ambasador al Franţei la Constantinopol, 286
Marcu, fiul lui Radu Paisie, 61, 62, 68
Marcu, fiul lui Petru Cercel, 276
Margunios, Maxim, umanist, 257, 283
Maria de Mangop, doamnă a Moldovei, soţia lui Ştefan cel Mare, 208, 211, 214, 345
Maria Despina, doamnă a Ţării Româneşti, soţia lui Radu cel Frumos, 213
Maria Voichiţa, doamnă a Moldovei, fiica lui Radu cel Frumos, soţia lui Ştefan cel Mare, 213
Maria Asanina (soţia lui Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare?), 214
Maria, fiica lui Radu Craiovescu, soţia lui Şerban din Izvorani, 226
Maria, fiica lui Vasile Lupu, 275
Marini, Antonio, 210
Marini, Poli, Giovanni, 263
Marliano, Ambrogio, 92
Marsili, Luigi Ferdinando, savant, diplomat şi general, 66, 328
Martinuzzi, Gheorghe, cardinal, vicerege al Ungariei, 237
Matei Basarab, 35, 37, 54, 130, 169, 197, 293, 298–304, 310, 314, 321, 337 – coroană, 68 – portrete, 62, 161, 187, 196, 350 – donator la biserica grecească din Veneţia, 148
Matei al Mirelor, episcop, caligraf şi cronicar, 129, 175, 195, 273, 278, 280, 282, 310
Matei grămăticul, hagiograf, 158
Matejanić, Ilia, misionar catolic şi agent habsburgic, 331
Matiaş I Corvin, 176
Matievich, Ieronim, trimis de Neagoe Basarab la Veneţia, 218
Mavrocordat, familia, 170 – Alexandru Exaporitul, 94, 95, 170 – Alexandru („Deli bey"), domn al Moldovei, 94 – Ioan, 313, 342 – Scarlat, 170
Mavrocordat, Constantin, domn al Ţării Româneşti şi Moldovei, 15, 32, 48, 92, 94, 95, 124, 126
Mavrocordat, Nicolae, domn al Moldovei şi Ţării Româneşti, 44, 93, 94, 126, 175, 313, 335, 342, 355
Maxim Grecul, vezi *Trivulis*
Maximilian al II-lea de Habsburg, împărat, 34, 51, 91, 246
Mehmed paşa, mare vizir, 299
Melancthion, Philipp, 230
Meletie, patriarh de Ierusalim, 95
Meletie, tipograf, egumen al mănăstirii Govora, 301
Melissenos, Macarie, mitropolit de Monemvasia, interpolatorul cronicii lui Sphrantezes, 108, 114, 121
Menşikov, A.D., favorit al lui Petru cel Mare, 177
Metochites, Teodor, umanist bizantin, 91
Metodie (Pseudo-) din Patara, 126
Mignanelli, Fabio, diplomat italian, 234
Mihail al VIII-lea Paleolog, împărat bizantin, 86

Mihail Borisovici, mare cneaz de Tver, 208
Mihail Feodorovici, ţar, 148
Mihail I, domn al Ţării Româneşti, 29, 53, 72, 75
Mihai Viteazul, 11, 69, 97, 115, 129, 159, 175, 232, 234, 259–276, 279, 280, 283, 287, 288, 290, 299, 310, 314, 347, 359–361 – portret, 62, 68 – exemplu istoric în secolul al XVII-lea, 178, 327 – în concepţia generaţiei de la 1848, 204
Mihailopol, Iordachi, hatman, 341
Mihalevici, Andrei, sol al lui Ferdinand I în Ţara Românească, 224
Mihnea cel Rău, domn al Ţării Româneşti, 157, 158, 164, 218, 227
Mihnea al II-lea, Turcitul, 30, 152, 258
Mihnea al III-lea Radu, 63, 198, 177, 306–310, sigiliu, 70 – steag, 74 – coroană, 66, 70 – portret, 161
Milco, stolnic, 82
Milcoveanu, Preda, 179
Milescu, Nicolae, spătar, 42, 78, 111, 123, 130, 185, 340
Mileţ, fiul lui Dobrotă, 81
Miloş, pretendent la tronul Ţării Româneşti, 218
Miloş, fratele lui Alexandru al II-lea şi a lui Petru Şchiopul, 345
Mina din Târgovişte, zugrav, 187
Mindovt, mare cneaz al Lituaniei, 67
Minetti, Bartolomeo, 281
Minio, Paolo, 281
Mircea cel Bătrân, 26, 29, 32, 34, 78, 100, 120 – monede, 64, 74 – costum domnesc, 72
Mircea Ciobanul, domn al Ţării Româneşti, 158, 164, 243, 245, 263 – portrete, 68, 186
Mircea, fiul lui Vlad Călugărul, 224
Mircea, pretendent la tronul Ţării Româneşti, fiul lui Mihnea cel Rău, 218, 227
Mircea cel Tânăr, fiul lui Mircea Ciobanul, pretendent la tronul Ţării Româneşti, 251
Miron Barnovski, domn al Moldovei, 292
Misail Călugărul, de la Putna, interpolatorul cronicii lui Ureche, 35, 41
Moise, domn al Ţării Româneşti, 30, 224
Moise Movilă, vezi *Movilă*
Moise Rojović, patriarh de Peć, 334
Montalbani, Giovanni Battista, călător în Moldova şi Turcia, 290, 291
Morosini, Francesco, general şi doge veneţian, 135
Movilă, Gavril, domn al Ţării Româneşti, 38, 290, 291
Movilă, Gheorghe, mitropolit al Moldovei, 159, 252, 271, 274, 276
Movilă, Ieremia, domn al Moldovei, 62, 66, 159, 235, 266, 267, 273, 274, 276, 277, 283, 290, 329, 348
Movilă, Moise, domn al Moldovei, 38, 91, 159, 286, 291, 292
Movilă, Petru, mitropolit de Kiev, 37, 91, 160, 276, 292, 294
Movilă, Simion, domn al Ţării Româneşti şi Moldovei, 62, 66, 171, 276
Moxa, Mihail, cronicar, 113
Mrnavić, Ivan Tomko, episcop catolic în Bosnia, 302
Murad I, sultan, 120
Murad al II-lea, 36, 82, 109, 120
Musa, pretendent la tronul otoman, 52
Muselim, Iordachi, nepotul patriarhului Dionisie al IV-lea, 177

Mustafa, pretendent la tronul otoman, 120
Mustafa Gelalzadé, cronicar turc, 231

Năsturel, Udrişte, 35, 111, 161, 300–302, 310
Neaga, doamnă a Ţării Româneşti, fiica clucerului Vlaicu din Cislău, soţia lui Mihnea al II-lea, 37
Neagoe Basarab, 33, 35, 53, 83, 104, 164, 215–221, 236, 258, 361 – donator la Dionisiu, 192, 220 – donator la Kutlumus, 191 – *Învăţăturile*, 36, 44, 87, 89, 91, 217 – *Învăţăturile* citite de Ieremia Movilă, 277 – şi de Şerban Cantacuzino, 340 – costum domnesc, 71–73
Neagoe din Periş, vornic, 224
Neagoe, banul, bunicul lui Radu Şerban, 226
Neagoslava, soţia lui Barbu Craiovescu, 82
Nectarie, patriarh de Ohrida, 260, 270, 272, 279
Nectarie, mitropolit al Ţării Româneşti, 49
Neculce, Ioan, 39, 40, 48, 90, 119, 133, 165, 177, 317, 318, 324
Neofit Cretanul, mitropolit al Ţării Româneşti, 124, 126
Neofit, mitropolit de Efes, 70
Nero, tip de tiran, 178, 179
Nestor-Iskander, povestirea sa despre cucerirea Constantinopolului, 110, 340
Nevers, ducele Charles de, 289
Nevridi, Nicoriţă, 253
Nicetas din Serres, 312
Nicodim de la Putna, copist, 208
Nicolae Alexandru, domn al Ţării Româneşti, 26, 67
Nicolae Pătraşcu, domn al Ţării Româneşti, 289 – donator la biserica grecească din Veneţia, 296
Nicolae din Rodos (poate acelaşi cu Nicolae Basarab), pretendent la tronul Moldovei, 262
Nicolae, fiul bastard al lui Radu Mihnea, 306
Niculiţă, autor bizantin, de origine vlahă, 90
Nikon, patriarh al Moscovei, 149, 162
Nikoussios, Panaiotis Mamonas, mare dragoman al Porţii, 99
Nifon al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 53, 82, 83, 129, 191, 220, 221, 224, 340
Notaras, Dositei, patriarh al Ierusalimului, 160, 256, 295, 312
Notaras, Hrisant, patriarh al Ierusalimului, 44, 89, 92, 123, 125, 182
Notaras, Luca, demnitar bizantin, 337

Odönffy, Ladislau, comite al secuilor, 238
Olahus, Nicolae, umanist şi diplomat român din Transilvania, 231
Olelkovici, Semion, cneaz de Kiev, 208, 210
Opalinski, Petru, sol polon în Ţara Românească, 64
Oresme, Nicolas, umanist francez, 86
Onachi „Raguzian", 239
Ostrogski, Constantin, palatin din Kiev, 255, 267
Otto al III-lea, împărat, 51, 85
Oxotie din Pogoniana, agă, 84

Pachymeres, Grigore, istoric bizantin, 124
Paget, lord William, ambasador al Angliei la Constantinopol, 330
Paisie, egumenul mănăstirii Humor, 104
Paisie I, patriarh al Constantinopolului, 295
Paisie, patriarh al Ierusalimului, 295
Palamede, Gheorghe, poet grec, 273
Paleolog, Contarini, trimis de Chiril Lukaris la Londra, 283
Paleolog, Dimitrachi, 80, 171, 266 – Emanuil, 80, 266 – Pavel, 80, 266
Paleolog, Iacob, 80, 255
Paleolog, Porfirie, arhiepiscop de Ohrida, 279, 289
Paluzzi-Altieri, Paluzzo, cardinal, nepotul papii Clement X, 315
Pană, vistier, 84
Pană, stolnic, 250, 253
Pankalos, Antonie, agent al lui Neagoe Basarab, 218
Papadopoulos, Gheorghe, profesor la Bucureşti, 55
Parčević, Petru, misionar şi diplomat, vicar apostolic în ţările române, 300, 303, 304, 309, 315
Partenie I, patriarh al Constantinopolului, 294
Partenie al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 294, 295, 296
Partenie al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 305
Partenie al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 198, 311
Partenie, arhiepiscop de Ohrida, 279
Paruta, Nicola, predicator anabaptist, 254
Pătraşcu cel Bun, domn al Ţării Româneşti, 30, 243
Pătraşcu din Cipru, frate al lui Petru Cercel, 258
Paul al V-lea, papă, 283, 290
Paul de Alep, 54, 58, 148, 310
Peia, mare portar, 89
Peresvetov, Ivan, 43, 91, 111, 112, 117
Petricca, Angelo, franciscan, misionar în ţările române, 299
Petronie, episcop maramureşean, 271
Petru Aron, domn al Moldovei, 146
Petru Rareş, domn al Moldovei, 30, 33, 43, 52, 69–71, 89, 91, 97, 104, 111, 112, 117, 152, 153, 226–236, 239, 249, 273, 275
Petru cel Tânăr, domn al Ţării Româneşti, 30, 250
Petru Şchiopul, domn al Moldovei, 34, 118, 157, 251–253, 255, 256, 262
Petru Cercel, domn al Ţării Româneşti, 61, 62, 256–258
Petru Cazacul, pretendent la tronul Moldovei, 250, 266
Petru I cel Mare, ţar, 15, 42, 144, 163, 185, 331, 332, 335, 340,
Pezzen Bartholomäus, diplomat habsburgic, 269
Pigas, Meletie, 267, 268, 274, 276, 283
Pisan, Christine de, 90
Pius al II-lea, papă, 135
Pârvu din Cioroiaşi, clucer, 84
Pârvu Mutul, zugrav, 125, 341, 351
Popescu, Radu, cronicar, 114, 115, 119–121, 179, 315, 317
Possevino, Antonio, iezuit, în Rusia şi Transilvania, 143, 252, 255
Postel, Guillaume, umanist francez, călător în Imperiul otoman, 112
Potocki, Jan, demnitar polon, 263
Presles, Raoul de, 86

Procopius din Caesareea, 121, 122
Prooroceanu, Preda, 179
Psellos, Mihail, umanist bizantin, 124, 126

Quirini, Bernardino, franciscan, misionar în ţările române, 286

Racoviţă, Constantin, domn al Ţării Româneşti, 96
Racoviţă, Mihai, domn al Moldovei, 334, 340, 355
Racoviţă,Dumitraşcu, hatman, 334 – Ioan, comis, 31
Rada, doamnă a Ţării Româneşti, soţia lui Vlad Vintilă, 193
Radu I, monede şi portret, 64
Radu cel Mare, domn al Ţării Româneşti, 29, 36, 82, 109, 219
Radu de la Afumaţi, domn al Ţării Româneşti, 30, 60, 62, 71, 109, 221, 225
Radu Bădica, domn al Ţării Româneşti, 222
Radu cel Frumos, domn al Ţării Româneşti, 29, 33, 213, 215
Radu Paisie, domn al Ţării Româneşti, 30, 54, 61, 62, 77, 109, 186, 216, 225–227
Radu Şerban, domn al Ţării Româneşti, 62, 175, 289, 318,
Radu Mihnea, domn al Ţării Româneşti şi Moldovei, 38, 170, 174, 175, 176, 177, 278, 280–282, 286, 288, 291, 306, 349
Radu Leon, domn al Ţării Româneşti, 173, 179
Radu Alexandru, domn al Ţării Româneşti, 171
Radu, fiul lui Vlad Călugărul, 224
Radu Ilie, pretendent la tronul Ţării Româneşti, 243
Radu „Blănarul", fiul lui Mircea Ciobanul, 263
Radu, comis, 226
Radu din Măniceşti, diac, 263
Radu Sârbul, caligraf şi miniaturist, 350
Radziwill, Janusz, magnat lituanian, 275
Ragazzoni, Girolamo, nunţiu papal în Franţa, 256
Rákóczi, Gheorghe al II-lea, principe al Transilvaniei, 305, 307
Rallis-Paleolog, Dionisie, mitropolit de Târnovo, 266–272, 287, 288, 289, 347
Ramadanis, Alexandru, postelnic, 171 – Constantin, vistier, 171
Rangoni, Claudio, nunţiu papal în Polonia, 283
Resti, Marino, raguzan în slujba lui Gaspar Graţiani, 291
Roe, Thomas, ambasador al Angliei la Constantinopol, 138, 284
Rohan, ducele Henri de, 285
Roman I, domn al Moldovei, 26, 207
Rosetti (Ruset), Antonie, domn al Moldovei, 171, 316, 318
Rosetti (Ruset), Constantin, cuparul, 171 – Constantin, vornic, 92 – Iordachi, fiul lui Antonie, 317 – Iordachi, vornic, 132, 318
Roussel, Jacques, diplomat francez, 285
Rudeanu, Diicul, 315
Rudolf al II-lea, împărat, 244, 266, 268–270, 287, 346
Rusanos, Pahomie, monah din Zante, 154, 236
Ruxandra, doamnă a Moldovei, fiica lui Mihnea cel Rău, soţia lui Bogdan cel Orb, 218

Ruxandra, doamnă a Ţării Româneşti, fiica lui Neagoe Basarab, soţia lui Radu de la Afumaţi, şi a lui Radu Paisie, 225
Ruxandra, doamnă a Moldovei, fiica lui Petru Rareş, soţia lui Alexandru Lăpuşneanu, 30, 239, 241, 245, 246
Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, 293
Saint-Simon, ducele Louis de, memorialist francez, 90
Salvaresso, familie genoveză stabilită în Chios, la Ragusa şi în Ţara Românească, 253
Sarpi, Paolo, scriitor religios şi politic veneţian, 290
Schaffgotz, agent habsburgic în Polonia, 319
Schreiber, Wolff, emisar protestant în Moldova, 255
Scioppius (Schoppe), Gaspar, poligraf şi aventurier, 290
Sebastian, rege al Portugaliei, 136
Selim I, sultan, 108, 214, 217, 218
Selim al II-lea, 157, 188, 260
Semion Ivanovici, mare cneaz al Moscovei şi Vladimirului, 140
Serghie, mitropolit de Grevena, 279
Sigismund I, rege al Poloniei, 214, 232, 235
Sigismund al II-lea August, 34
Sigismund al III-lea, 168
Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei, împărat, 74, 109
Silvestru, patriarh al Alexandriei, 255
Simion I, rege al Georgiei, 11
Simion Movilă, vezi *Movilă*
Simota, Ienachi, 276
Sivori, Franco, 257
Sixt al IV-lea, papă, 106
Sixt al V-lea, papă, 253
Smith, Thomas, călător în Imperiul otoman, 123, 283
Sobieski, Jan, rege al Poloniei, 167, 315, 318, 319, 322
Sofia Alexeevna, regentă a Rusiei, 326
Sofronie al IV-lea, patriarh al Ierusalimului, 256
Solikowski, Ian, arhiepiscop de Lwow, 283
Soliman al II-lea, 113
Sommer, Johan, 230, 254, 255
Soria, Lope de, ambasador al Spaniei la Veneţia, 228
Sozomen, istoric bizantin, 311
Squarcialupi, Marcello, medic, dedică o carte lui Petru Cercel, 257
Sphrantzes, Gheorghe, 108, 114, 120, 121, 139, 213
Spiridon, cronicar rus, 69, 142
Spontoni, Ciro, 288
Stainville, Etienne de Choiseul-, feldmareşal, 333
Stan al lui Stoica Sârbul, trimis de braşoveni în Moldova, 233
Stana, doamnă a Moldovei, fiica lui Neagoe Basarab, soţia lui Ştefan cel Tânăr, 215
Stanciul, pârcălab, sol moldovean în Transilvania, 234
Stavrinos, Ieronim, epirot în slujba lui Mihai Viteazul, 115, 270, 273
Stepan, mare clucer, 84
Stephani (Stepančić), Antonie, episcop de Nicopoli, 324
Stephanos din Alexandria, 133
Strassburg, Paul, agent suedez în Transilvania şi la Constantinopol, 138
Stroe din Drăgeşti, şătrar, 179
Stroe din Orboeşti, spătar, 62

Stroe din Târgoviște, zugrav, 187
Stroici, Luca, logofăt, 171
Sturza, familia, 165 – Ioan, hatman, 238 – Toderașcu, spătar, 318
Suțu, Alexandru, domn al Țării Românești, 49, 56
Suțu, Draco, lecturi, 342
Synesios din Cyrene, 86, 91, 92, 150
Syrigos, Meletie, 160

Șerban din Izvorani, ban, 226
Ștefan I Nemanja, rege al Serbiei, 67
Ștefan III Vladislav, ege al Serbiei, 147
Ștefan I, domn al Moldovei, 58, 207
Ștefan al II-lea, domn al Moldovei, 207
Ștefan cel Mare, 11, 24, 27, 28, 30, 32, 34, 51, 59, 61, 97, 101–103, 135, 150, 157, 164, 184, 205–215, 224, 226, 232, 235, 246, 260, 263, 264, 269, 270 – politica sa externă, 209, 210 – corespondența sa cu Ohrida, 302 – și misionarii franciscani, 105 – lanțul său de aur, 70 – steagul său, 65 – în concepția generației de la 1848, 204 – legenda, 105
Ștefan cel Tânăr, domn al Moldovei, 52, 146, 164, 214, 215, 226
Ștefan Lăcustă, domn al Moldovei, 30, 233, 237
Ștefan Rareș, domn al Moldovei, 52, 153–156, 236–238, 242
Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul, 34, 60
Ștefan Mâzgă, pretendent la tronul Moldovei, 248
Ștefan Bogdan, pretendent la tronul Moldovei, 284, 289
Ștefan Tomșa al II-lea, domn al Moldovei, 47, 63, 289
Ștefan Petriceicu, domn al Moldovei, 149, 315, 316, 319, 320, 361
Ștefan I, mitropolit al Țării Românești, 160, 302
Știrbei, familie, 70, 335, 356 – Constantin, 335

Taranowski, Andrei, diplomat polon, 226
Tatu Sârbul, 81
Tavannes, Jean de Saulx-, călător în Țara Românească, 252
Teleki, Mihail, cancelar al Transilvaniei, 323
Teoctist, mitropolit al Moldovei, 51, 52, 113
Teodor al II-lea Lascaris, împărat la Niceea, 86, 90
Teodor, fratele lui Petru Rareș, pârcălab de Hotin, 233, 234
Teodor de la Sf. Pavel (Athos), sol la Moscova, 316, 325
Teodoret din Cyr, istoric bizantin, 311
Teodosie I, împărat, 355
Teodosie, domn al Țării Românești, 88, 220
Teodosie, mitropolit al Țării Românești, 173, 325
Teofil, mitropolit al Transilvaniei, 331
Teofilact din Ohrida, 86, 92
Teolept I, patriarh al Constantinopolului, 53
Thököly, Emeric, 326
Thomasi, Gabriel, franciscan, 307
Tihomir, zugrav, 190
Timotei, arhiepiscop de Cipru, 260
Tocco, Carlo, despot al Ianinei, 35
Töppelt, Lorenz, erudit sas din Mediaș, 113, 119
Trancedini, Francesco, diplomat italian, 206
Trevisan, Gian Battista, sol venețian la Moscova, 211
Trivulis, Maxim, umanist, 143, 221

Turcul, Ivan, sol al lui Ştefan cel Mare la Moscova, 145
Turrettini, Benedict, din Geneva, protector al lui A. Léger, 286
Tzamplakon, Ioan Paleolog, 80, 345
Tzertzoulis, Nicolae, profesor la Iaşi, 133
Tzetzes, Ioan, istoric bizantin, 121
Tzigara, Apostol, negustor la Veneţia, 84, 118 – Zotu, spătar, 84, 253

Urban al VIII-lea, papă, 170
Ureche, Grigore, 27, 35, 41, 49, 70, 103, 118, 119, 167, 176,
Ursachi, familia, 119
Uzun-Hassan, 121, 209, 211

Văcărescu, Iancu, 202 – Ienăchiţă, 124
Vahtang al VI-lea, rege al Georgiei, 11
Valsamon, Teodor, jurist bizantin, 162
Varlaam, mitropolit al Moldovei, 160, 292, 294
Varlaam, mitropolit al Ţării Româneşti, 58
Varsi, Sima, 253
Vartic, Petru, hatman, 153
Vărzaru, Constantin, comis, 179
Vasile cel Mare, 312
Vasile I Macedoneanul, împărat bizantin, 28, 34, 89, 92, 141
Vasile al II-lea Bulgaroctonul, 139
Vasile I, mare cneaz al Moscovei, 63, 140
Vasile al II-lea Orbul, mare cneaz al Moscovei, 139, 140, 208
Vasile al III-lea, mare cneaz al Moscovei, 231, 142
Vasile Mihailovici, cneaz de Vereisk, 139
Vasile, mitropolit de Trebinje, 301
Vasile, episcop moldovean, sol la Veneţia, 228
Vasile Lupu, 31, 47, 63, 148, 159, 176–178, 185, 197, 275, 276, 292–304, 311, 316, 330
Venier, Sebastiano, bail al Veneţiei la Constantinopol, 265, 292
Verancsics, Anton, 154, 233
Veterani, Federico, general în serviciul Habsburgilor, 326, 330, 331
Vettius Valens, 133
Veveli, Battista, 282
Victoria, doamnă a Ţării Româneşti, soţia lui Leon Tomşa, 292
Vintilă, pretendent la tronul Ţării Româneşti, 250
Visconti, Alfonso, nunţiu papal în Transilvania, 286
Vîhovski, Ivan, hatman cazac, 309
Vlad Dracul, domn al Ţării Româneşti, 29, 53, 59, 101, 216, 223, 224
Vlad Ţepeş, 24, 29, 38, 42, 75, 97, 150, 221, 223, 224
Vlad Călugărul, domn al Ţării Româneşti, 29, 36, 77, 81, 82, 219, 224
Vlad cel Tânăr, domn al Ţării Româneşti, 82
Vlad Înecatul, domn al Ţării Româneşti, 30, 225
Vlad Vintilă, domn al Ţării Româneşti, 30, 64, 193, 218, 230
Vlad, fiul lui Vlad Călugărul, 224
Vlad, fiul lui Miloş, pretendent la tron, 345
Vlad Arbănaş, spătar, 82
Vlad grămăticul, 162
Vladimir Monomahul, mare cneaz de Kiev, 69, 142
Vladimirescu, Tudor, 49
Vladislav I, domn al Ţării Româneşti, 25, 26, 29

Vladislav II-lea, domn al Ţării Româneşti, 29, 222, 223
Vladislav al III-lea, domn al Ţării Româneşti, 215, 222, 223
Vladislav (Drăculea), fiul lui Vlad Ţepeş, 223
Vlastaris, Matei, jurist bizantin, 240, 244
Vukčsić Kosača, Stepan, voievod al Herţegovinei, 239
Vuković, Bojidar, 229, 230, 249
Vulgaris, Evghenie, 96
Warner, Levinus, ambasador olandez la Constantinopol, 305
Weeze, Jan de, arhiepiscop de Lund, agent diplomatic al Habsburgilor, 227
Wiśniowiecki, Mihail, rege al Poloniei, 316
Wladyslaw al IV-lea, rege al Poloniei, 300
Wolfgang, meşter monetar, 60
Wyss, Albert, internunţiu, 255

Xiphilinos, Ioan, scriitor bizantin, 124

Zaboloţki, (Loban-), P.G., sol rus în Lituania, 145
Zaboloţki, Timotei Vladimirovici, sol rus în Moldova, 145
Zamoyski, Jan, cancelar al Poloniei, 276, 285
Zápolya, Ioan, voievod al Transilvaniei, apoi rege al Ungariei, 218, 222, 225, 226, 228, 234,
Zápolya, Ioan Sigismund, principe al Transilvaniei, 248
Zinoviev, Procofie, sol rus în Moldova, 145
Zonaras, cronicar bizantin, 117, 118, 122–124
Zygomalas, Teodosie, cărturar grec, 95

RÉSUMÉ*

Si par tradition politique on entend l'ensemble des principes de gouvernement auxquels l'adhésion de la majorité des dirigeants, maintenue pendant plusieurs générations, a donné la consistance d'une doctrine, – portant sur la forme de gouvernement, la conception de l'autorité, les rapports entre l'État et l'Église, les relations entre le pouvoir central et les représentés, ainsi que sur la politique étrangère de l'État, – si l'on admet également que la théorie peut être empruntée à l'idéologie d'un autre État, supérieur comme force et prestige, fondé sur un système économique et social plus développé, et que cette théorie *évolue* en conjonction avec la pratique, sous la pression des réalités locales, alors l'existence d'une tradition politique byzantine dans les principautés de Moldavie et de Valachie ne peut être mise en doute.

Poursuivre la présence de cette tradition à travers les trois siècles qui suivirent la prise de Constantinople par les Turcs est une tâche ardue que les auteurs des rapports sur «Byzance et la Roumanie» – l'un des grands thèmes du XIVe Congrès international des études byzantines (Bucarest, 1971) – n'ont pas eu à affronter. Cependant, il n'était pas moins nécessaire de reprendre l'étude de ce problème, déjà posé par les historiens roumains, notamment par N. Iorga, et dont de très nombreuses contributions documentaires, accumulées depuis, à propos de tel ou tel de ses aspects, ont établi les véritables dimensions, en raison de la place des Roumains dans le Sud-Est européen. C'est dire qu'on ne saurait traiter

* Une version moins brève des conclusions de ce livre a été publiée, à l'occasion du XVe Congrès international des sciences historiques, dans *Nouvelles études d'histoire*, VI/1, Bucarest, 1980, pp. 121–130.

ce sujet par une simple comparaison entre Byzance et les pays roumains, ni seulement en examinant les textes qui se réfèrent expresément aux sources byzantines de la pensée politique des Roumains, mais qu'il faut tenir compte aussi bien du contexte balkanique que des relations entre l'Empire ottoman et l'Occident. Ce sont ces circonstances historiques qui ont sans cesse influé sur une idéologie et une action politique particulièrement souples. Dès lors, l'importance du modèle idéologique byzantin apparaîtra variable, selon la conjoncture politique et le rapport des forces à l'intérieur de la classe dominante roumaine. L'image que nous avons cherché à évoquer est celle d'un développement dynamique. Mais il est certain que, si la pratique dément souvent la théorie qu'on s'attendrait à voir appliquer, l'existence même de cette théorie et sa résistance aux réalités contraires doivent être étudiées, pour découvrir les ressorts profonds de la politique des princes roumains.

Celle-ci fut l'expression d'un système de valeurs culturelles partagé par tous les peuples qui avaient vécu dans l'ordre byzantin et qui, de ce fait, demeurèrent longtemps fidèles au centre oriental de la civilisation médiévale méditerranéenne. On peut donc considérer que c'est un problème historique d'intérêt général, concernant un transfert d'idéologie. En même temps, il a un intérêt particulier, concernant la structure politique spécifiquement roumaine, car cette tradition n'a été reçue et conservée que par ce qu'elle convenait aux exigences et aux aspirations d'une société rurale seigneurialisée qui, ayant constitué ses propres Etats à partir du XIVe siècle, coupés de l'Empire byzantin, en marge de l'aire culturelle byzantino-slave, plus tard repliés sur eux-mêmes pour ne pas disparaître, a défendu leur autonomie, bien étroite et bien fragile, jusqu'au jour où le principe national a triomphé des impérialismes comme des particularismes.

La question est de savoir quel rôle a joué Byzance dans cette longue lutte qui aboutit à l'unification et à l'indépendance. On a parlé tantôt d'«héritage», tantôt de «survivances», car l'Etat byzantin approchait de sa fin lorsque les principautés de Valachie et de Moldavie venaient à peine d'être fondées, mais on est à peu près tombé d'accord que celles-ci «ont pris une large part à cette vie posthume de l'Empire», selon l'expression d'Hélène Ahrweiller. L'impact du modèle byzantin se laisse le mieux saisir dans les représentations (image, mythes

et idées). Les princes roumains, «domni» (*domini*) par la grâce de Dieu, détenteurs d'un pouvoir absolu au regard de leurs sujets, donc autocrates, ou imité Byzance dans le cérémonial de leurs Cours, le rituel de leur sacre et leurs insignes du pouvoir, mais n'ont pris que rarement les titres de *tzar* on de *basileus*, et encore pour un usage limité par des raisons d'ordre diplomatique: leur ambition, sauf d'incertaines exceptions, n'a pas été de faire revivre un état de choses aboli. Pourtant, à l'égard des chrétiens de l'Empire ottoman, qui portaient sur eux leurs espoirs, ils ont assumé une mission qu'on pourrait appeler *vicariat impérial* et qui s'est manifestée par l'aide généreuse prodiguée aux fondations religieuses de l'Orient othodoxe, en permettant ainsi aux Grecs, Bulgares ou Serbes de préserver leur identité spirituelle, culturelle et ethnique. A l'occasion, ils ont même prêté secours au combat mené par ces peuples pour leur libération et ils ont toujours accueilli au Nord du Danube une nombreuse émigration balkanique.

Par ces contacts permanents, de caractère politique et culturel, avec le reste du Sud-Est européen, la tradition byzantine dans les pays roumains s'est consolidée au XVIe siècle. Y ont contribué également les discours parénétiques d'origine byzantine, la littérature populaire néo-grecque célébrant les preux et les empereurs, les textes historiques rappelant les fastes de l'ancien Empire et même les oracles qui, la veille de la chute de Byzance, annonçaient déjà sa résurrection: la circulation de tous ces écrits dans le milieu roumain est abondamment attestée.

Un autre facteur qui a favorisé le maintien de la tradition a été le fait d'appartenir à la communauté orthodoxe, le *Rum mileti*, dont le chef religieux était le patriarche œcuménique. La liturgie et les hymnes rappelaient quotidiennement ces rapports, ainsi que l'intérieur richement décoré des églises, où les princes fondateurs étaient peints dans une attitude hiératique, affirmation constante de l'investiture divine et de leur fonction d'intercesseurs pour les fidèles. Prélats et moines quêteurs venant de Constantinople ou s'y rendant, prescriptions promulguées par le patriarche et son synode relatives à la discipline morale, à l'organisation ecclésiastique ou à l'administration des biens monastiques dédiés aux Lieux Saints assuraient le rattachement des diocèses roumains à la juridiction de la Grande Eglise. Les relations du prince avec le métropolite étaient aussi à l'image de celles entre

l'empereur byzantin et le patriarche. Sacré selon un cérémonial calqué sur celui qui était suivi depuis le Ve siècle lors du couronnement des *basileis*, le prince confirmait les métropolites et les évêques, qui lui devaient une collaboration loyale. Lorsque les conditions de ce contrat sont remises en question, le conflit qui oppose le pouvoir temporel à l'autorité ecclésiastique n'est pas sans analogies avec les violences de l'iconoclasme et les premiers à s'en souvenir furent les lettrés contemporains.

Si l'on invoque ici la formule byzantine d'un équilibre traditionnel, ailleurs, dans les rapports du prince avec ses boyards, ces derniers seront indignés par les prétentions excessives d'un maître d'allure «impériale» dès qu'il déploie trop de faste, ou qu'il tente de renforcer les liens de dépendance personnelle. La tradition politique byzantine provoqua divers types de contestation: le choix de la grande noblesse terrienne s'annonçait nettement en faveur d'une monarchie limitée et contre les «despotes». Ceux-ci, à leur tour, tendaient à se justifier par l'exemple byzantin et par le culte impérial.

Selon un très ancien lieu commun, ils se rendaient coupables de «hybris», délit censuré par la morale chrétienne. Tous les chroniqueurs, à l'exception des historiographes officiels, s'accordent à critiquer les princes orgueilleux dont les dépenses sans frein sont une lourde charge pour le pays. C'est pourtant cette tendance, allant contre le sens de la tradition indigène, qui l'emportera avec les réformes des Phanariotes. Mais le régime bureaucratique qur ceux-ci ont imposé est moins proche de Byzance que des absolutismes ottoman et français.

Ajoutons enfin que, par leur héroïque résistance contre les Turcs, au XVe au XVIe siècles, les Etats roumains ont rempli une fonction de croisade, dans la continuité d'une attitude de longue durée. C'est, pensons-nous, un reflet de la croisade byzantine. Ce qui était en lui-même un antagonisme naturel contre l'envahisseur devenait, pour les contemporains, un nouvel épisode d'une séculaire guerre religieuse, du fait de l'oppositions à l'Islam, et à ce titre donnait aux Roumains le sens d'un destin commun de la collectivité européenne qui s'arrêtait à la frontière du Bas-Danube. Le symbole était trop clair pour ne pas être adopté par la population du pays tout entière. Le prince fait serment de verser son sang pour la foi, les obituaires retiennent le nom des boyards

tués en combattant le Turc mécréant, telle chapelle des champs, bâtie à l'endroit d'une bataille vaillamment perdue contre le même ennemi, recouvre un grand ossuaire et parfois même les saints cavaliers qui octroient les victoires planent, dans un galop immobile, au-dessus de la mêlée. Cette sacralisation de la guerre l'a faite impitoyable: en 1475, le bon prince Etienne le Grand, en refusant d'un beau geste les rançons offertes par 400 prisonniers turcs, les a fait décapiter et empaler.

L'historien qui, sans parti pris, s'efforce de partager les témoignages au sujet de cette interprétation de la pensée politique roumaine doit mesurer l'écart progressif entre les réalités vécues et les représentations mentales. La tradition byzantine fut une idée-force et un rêve, un mythe créé par des nostalgies profondes, lorsque les vicissitudes du présent, considéré toujours comme un „temps des troubles", chargé d'angoisses, poussaient les hommes à rechercher une compensation dans un passé qu'ils ne craignaient pas de remodéler. A tel point, qu'on est tenté de dire que, pour les Roumains, le concept d'Empire est fait de leurs expériences successives de trois empires: romain, byzantin et ottoman, fondues dans une même vision.

Tout ramène aux mêmes conclusions: c'est une tradition conservatrice et défensive. Son efficacité ne s'épuisera qu'au cours de la première moitié du XVIIIe siècle. Le sens de ce processus historique, qu'on peut décomposer en trois éléments: création spontanée, influence acculturante et imitation, est à long terme dirigé vers la modernité. Il n'y a pas eu de rupture avec Byzance, mais la classe dirigeante roumaine s'est détournée et éloignée des formes politiques héritées de l'Empire, au fur et à mesure que son action trouvait d'autres points d'appui, d'autres symboles. Pour achever d'engager les Roumains dans cette nouvelle voie, les ressentiments suscités par les courtisans grecs des princes du XVIIe siècle furent déterminants.

Les réfugiés serbes et grecs accueillis au siècle précédent avaient tâché de leur mieux d'entretenir le sentiment antiottoman en Valachie et en Moldavie, afin d'entraîner ces Etats dans une guerre pour la libération des territoires balkaniques. Mais les dignitaires et les notables issus de cette émigration grecque, ayant trouvé au Nord du Danube une culture déjà marquée d'une forte empreinte byzantine, s'étaient efforcés de l'accentuer encore car, ce faisant, ils prétendaient légitimer leur

intervention dans les affaires du pays par le souvenir historique de l'Empire. Ils s'attirèrent ainsi la réaction brutale et justifiée des boyards roumains. Nous ne croyons pas nous tromper en voyant dans cette hostilité une manifestation de la conscience de groupe ethnique en train de se cristalliser et d'acquérir un caractère national.

Les divers mouvements autonomistes des XVIe–XVIIIe siècles ne sont donc pas seulement des antécédents de la lutte menée pour l'indépendance nationale, ils sont les prémisses mêmes de ce démarrage. Souvent, en histoire, les précédents s'élèvent, à la lumière d'expériences ultérieures, à une valeur d'exemple. La résistance antiottomane des peuples sud-est européens, notamment celle des Roumains, a été animée par le sentiment d'une relation intime avec le passé, incorporé, à tous les niveaux sociaux, à un patrimoine commun de croyances, pratiques, comportements collectifs. Byzance y occupait une grande place. En un seul siècle, au delà de 1800, cette époque était déjà ressentie comme un «temps perdu». Ceux qui partirent alors à sa recherche, les révolutionnaires de 1821, de 1848, l'idéalisaient inconsciemment. Ils fabriquèrent un nouveau mythe, en reconstruisant le passé. Faut-il s'en étonner? Toute tradition politique, sous l'immobilité apparente de la doctrine, est une continuelle innovation. Ce livre a voulu y faire refléchir.

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE / 5
INTRODUCERE / 17

Partea I
IDEALUL / 23

Domnia / 23
Titulaturi / 24. Imaginea domniei la sfârşitul sec. XVII / 39. Ceremonialul aulic / 43. Încoronarea, miruirea, confirmarea episcopilor / 50. Simbolurile autorităţii domneşti / 59. Costumul domnesc / 71. Alte embleme / 74. Pedeapsa bizantină pentru lezmajestate / 77.

Căile de transmitere a tradiţiei bizantine / 78
Influenţele sârbă şi greacă / 79. Danii şi închinări către lăcaşuri de cult din Răsăritul bizantin / 81. Literatura parenetică / 85.

Cruciada bizantină şi războiul antiotoman al românilor / 97
Despre sultan ca succesor al împăraţilor bizantini / 107. Cunoaşterea Bizanţului prin literatura populară / 114. Cunoaşterea Bizanţului prin literatura istorică / 116. Profeţiile despre sfârşitul dominaţiei otomane / 125.

Concurenţa în vederea restaurării Imperiului bizantin / 135
Statele catolice / 135. Statele protestante / 137. Polonia / 138. Rusia / 139. Ţările române între Rusia şi Bizanţ / 144.

Relaţiile dintre stat şi biserică în ţările române / 151

Raporturile dintre domnie şi boierime în secolul al XVI-lea / 164.
Problema boierimii de origine greacă / 166. Contestarea tradiţiei bizantine / 174.

Opţiunea între Roma şi Bizanţ / 184

Partea a II-a
REALITĂŢILE / 203

Cruciada defensivă a lui Ştefan cel Mare / 205
Politica externă a Ţării Româneşti
de la Neagoe Basarab la Radu Paisie / 216
Proiectul de insurecţie balcanică al lui Petru Rareş / 226
Continuarea politicii „sârbeşti" şi „imperiale"
de către Alexandru Lăpuşneanu / 239
„Regalitatea" lui Despot / 246
Consecinţele bătăliei de la Lepanto pentru români / 249
Prozelitismul catolic şi cel protestant, rolul lor
în mişcările antiotomane din sud-est / 251
Acţiunea lui Mihai Viteazul,
proporţiile şi sensul ei real, legenda ei / 262
O alternativă, Ieremia Movilă / 273
„Monarhia absolută" a lui Radu Mihnea / 278
Locul ţărilor române în noile planuri antiotomane / 284
Politica sud-est europeană a lui Vasile Lupu
şi a lui Matei Basarab / 293
Veleităţile bizantine ale lui Mihnea al III-lea / 306
Începutul epocii fanariote / 313
Cantacuzinii, Brâncoveanu şi destrămarea idealului bizantin / 315

POST-SCRIPTUM / 357

Indice / 365
Résumé / 385

CONTENTS

FOREWORD / 5
INTRODUCTION: History of a Legacy / 17

Part I
I. THE IDEAL / 23

The Romanian Monarchy, the „Domnia" / 23
Titles / 24. Image of the Prince until the End of the Seventeenth Century / 39. Court Ceremonial / 43. Rituals of Coronation, Anointment and Consecration of Bishops / 50. The Regalia / 59. The Prince's Garnments / 71. More Symbols of Power / 74. The Byzantine Punishment for „laesa majestas" / 77.

Ways of Transmission of the Byzantine Tradition / 78
Serbian and Greek Influences / 79. Religious Foundations and Donations to the Byzantine Church and Cultural System / 81. Byzantine Parenetic Literature / 85.

The Byzantine Crusade and the Involvement of the Romanians in the Turkish Wars / 97
The Sultan as a Successor of the Byzantine Emperors / 107. Knowledge of Byzantium through Popular Culture / 114. Knowledge of Byzantium through Historiography / 116. Prophecies about Liberation from the Ottoman Rule / 125.

The Rivalry for Restoring the Byzantine Empire / 135
The Catholic States / 135. The Protestant States / 137. Poland / 138. Russia / 139. The Romanian Principalities between Byzantium and Russia / 144.

Relations between State and Church in the Romanian Coutries / 151

Relations between Prince and Nobility in the Sixteenth Century / 164
The Nobility of Greek Origin: a Political Problem / 166. Contesting the Byzantine Tradition / 174.

The Choice between Byzantium and Rome / 99

Part II

THE REALITY / 203

The Defensive Crusade of Stephen the Great / 205
The Foreign Policy of Wallachia
from Neagoe Basarab to Radu Paisie / 216
Peter Rareş and the Projects of a Balkan Insurrection / 226
The Serbian-Influenced „Imperial" Policy
of Alexander Lăpuşneanu / 239
The „Kingship" of Despotus / 246
The Results of the Battle of Lepanto for the Romanians / 249
Catholic and Protestant Missionary Activities in the South-East
as an Incentive to Anti-Ottoman Movements / 251
Michael the Brave's Campaigns, their Impact on the Situation
in the Balkans and on The Leader's Legend / 262
An Alternative, Jeremy Movilă / 273
The „Absolutist Monarchy" of Radu Mihnea / 278
New Projects of a War with the Turks
in the Romanian Countries / 284
The South-East European Policy of Basil Lupu
and of Matthew Basarab / 293
The Byzantine Dreams of Mihnea III / 306
The Beginnings of the Phanariot Period / 313
The Cantacuzenus Family, Constantine Brancovan
and the Decline of the Byzantine Ideal / 315

POST-SCRIPTUM / 357
Index / 365

Andrei Pippidi (n. Bucureşti, 1948), doctor al Universităţilor din Cluj şi Oxford, este specialist în istoria Evului Mediu şi a epocii moderne, cercetător la Institutul de Studii Sud-Est Europene, profesor la Universitatea din Bucureşti, director al Institutului Român de Istorie Recentă.

De acelaşi autor:

Contribuţii la studiul legilor războiului în Evul Mediu (1974)
Hommes et idées du Sud-Est européen a l'aube de l'âge moderne (1980)
Mihai Viteazul în arta epocii sale (1987)
România regilor (1994)
Despre statui şi morminte (2000)

A îngrijit şi adnotat numeroase ediţii, între care:

M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti* (1985)
N. Iorga, *Scrisori către Catinca* (1991)
D. Cantemir, *Viaţa lui Constantin Cantemir* (1996)
N. Iorga, *Dezvoltarea imperialismului contemporan* (1997)
N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti, introducere sintetică. Arta şi literatura românilor* (1999)
N. Iorga, *Generalităţi cu privire la studiile istorice* (1999).

Pentru români, ca şi pentru slavii de sud, au continuat şi după dispariţia Bizanţului relaţiile economice şi religioase cu Constantinopolul, pe când literatura şi celelalte forme ale creaţiei artistice au mai purtat mărturie, timp îndelungat, despre comunitatea de viaţă spirituală de pe cuprinsul fostului imperiu. Deosebirea (...) este că, în timp ce cucerirea otomană se instăpânea peste ruinele statelor slave din Balcani, în nordul Dunării prezenţa unor state româneşti, în limitele autonomiei lor, a permis şi menţinerea unei tradiţii politice. Ea, ca şi manifestările culturii bizantine în formă slavonă care se întâlnesc aici, a fost expresia cea mai adecvată a unui stadiu de dezvoltare istorică ale cărui baze materiale rămân aceleaşi pentru întreaga civilizaţie preindustrială sud-est europeană.

În curs de apariţie:

- *Martin Luther, un destin*
de Lucien Febvre
- *Commonwealth-ul bizantin*
de Dimitri Obolenski

ISBN: 973-653-105-8